

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LVII
(2008)

UDC 93/94

YU ISSN 0350-0802

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LVII
(2008)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
ANA STOLIĆ, LUBOMÍRA HAVLÍKOVA (Prague),
ANGELIKI CONSTANTAKOPOULOU (Ioannina),
ĐURO TOŠIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

TIBOR ŽIVKOVIĆ, Ph.D.
Director of Institute of History

BELGRADE
2008

УДК 93/94

YU ISSN 0350-0802

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LVII
(2008)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ,
АНА СТОЛИЋ, ЛУБОМИРА ХАВЛИКОВА (Праг),
АНГЕЛИКИ КОНСТАНТАКОПУЛУ (Јањина),
ЂУРО ТОШИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2008

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку и технолошки развој

САДРЖАЈ

Тибор Живковић, <i>Constantine Porphyrogenitus' Kastrata oikoumena in the Southern Slavs Principalities</i>	9
Дејан Булић, <i>Утврђење Градина – Кончулић код Рашке</i>	29
Игор Стојић, <i>Антрополошка анализа скелетних остатака са локалитета Манастирак код Рековца</i>	59
Дејан Црнчевић, <i>Градитељско дело, контекст, значење: приступи проучавању на примеру архитектуре Моравске Србије</i>	93
Есад Куртовић, <i>Дубравчићи, Власи Угарци са подручја Љубомира</i>	107
Срђан Катић, <i>Производња бакра у Мајданпеку шездесетих и седамдесетих година 16. века</i>	123
Драгана Амедоски, <i>Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века</i>	137
Јелена Илић, <i>Земунско становништво према попису из 1776. г.</i>	151
Недељко Радосављевић, <i>Херцеговачки митрополити 1766-1878.</i>	175
Драган Новаковић, <i>Начертаније о духовним властима као први закон о Српској православној цркви у Србији</i>	197
Бојана Миљковић-Катић, <i>Пореска политика Уставобранитеља</i>	219
Радомир Ј. Поповић, <i>Аврам Петронијевић и српски покрет у Војводини 1848-1849. године</i>	237
Ненад Урић, <i>Српска школа у Вишеграду (1865-1875)</i>	253
Александра Вулетич, <i>Брачна политика у Кнежевини Србији. Између традиционализма и модернизма</i>	283
Арсен Ђуровић, <i>Образовање у време владавине краља Милана</i>	299
Славенко Терзић, <i>Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)</i>	327
Милош Јагодић, <i>Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894-1910.</i>	343
Александар Растовић, <i>Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907</i>	355
Ненад Миленовић, <i>Србија и Друга конференција мира у Хагу 1907. г.</i> ..	375
Биљана Вучетић, <i>Богдан Раденковић и Милан Ракић</i>	413
Драгољуб Живојиновић, <i>Томаш Г. Масарик у борби за независност Чеха и Словака 1914-1918. године</i>	427

ПРИЛОГ

- Bojana Radovanović, *Sur Certains Aspects de la Fonction de Cheval Chez les Anciens Slaves Dans la Période de Haut Moyen Âge et de Moyen Âge Inférieur (Vie-Xie Siècle) à travers les exemples relatifs au domaine militaire et divinatoire* 445

ПРИКАЗИ

- Петар В. Крестић, *Изабрани текстови Теодора Павловића*
Историјски институт, Београд 2007, 340 (Станиша Војиновић) 457
- М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Слио, Београд 2007, 509
(Михаило Војводић) 459
- Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*,
Завод за уџбенике, Београд 2007, 381 (Милош Јагодић) 465

НАУЧНИ ЖИВОТ

- Сима Ћирковић, *Академик Игнациј Воје лауреат државне награде Словеније* 467

CONTENTS

Tibor Živković, <i>Constantine Porphyrogenitus' Kastrá oikoumena in the Southern Slavs Principalities</i>	28
Dejan Bulić, <i>The Fortress of Gradina-Končulić, near Raška</i>	58
Igor Stojić, <i>Anthropological Analysis of the Skeletal Remains from the Manastirak Site near Rekovac</i>	91
Dejan Crnčević, <i>Architectural Work, Context, Meaning: Approaches to the Study of Architecture of Moravian Serbia</i>	105
Esad Kurtović, <i>The Dubravčićs, Ugarci Vlachs from the Ljubomir area</i> ...	122
Srđan Katić, <i>Copper Production in Majdanpek during 1560s and 1570s</i> ...	135
Dragana Amedoski, <i>Leskovac Vakufs during the Ottoman Conquest until the end of the 16th Century</i>	149
Jelena Ilić, <i>The Population of Zemun according to the 1776 Census</i>	173
Nedeljko Radosavljević, <i>Herzegovina Metropolitans, 1766-1878</i>	196
Dragan Novaković, <i>Law on Ecclesiastical Powers as a first Law Relating to the Orthodox Church in Serbia</i>	216
Bojana Miljković-Katić, <i>Tax Policy of the Defenders of the Constitution</i> ...	236
Radomir J. Popović, <i>Avram Petronijević and the Serb Movement in Vojvodina, 1848-1849 (On the occasion of the 160-year Anniversary of the Duchy of Serbia and Tamiš Banat)</i>	251
Nenad Urić, <i>Serb School in Višegrad (1865-1875)</i>	282
Aleksandra Vuletić, <i>Marital Policy in the Principedom of Serbia: Between Traditionalism and Modernism</i>	297
Arsen Đurović, <i>Education during the Rule of King Milan</i>	326
Slavenko Terzić, <i>Consulate of Kingdom of Serbia in Bitola (1889-1897)</i> ...	342
Miloš Jagodić, <i>The "Nüfus Question": Problem of Official Recognition of Serb Nationality in Turkey 1894-1910</i>	353
Aleksandar Rastović, <i>Great Britain in Relation to the Serb Activities in Macedonia, 1903-1907</i>	373
Nenad Milenović, <i>Serbia and the Second Hague Peace Conference, 1907</i>	410
Biljana Vučetić, <i>Bogdan Radenković and Milan Rakić</i>	425
Dragoljub Živojinović, <i>Tomas G. Masaryk in the Struggle for Independence of Czechs and Slovaks, 1914-1918</i>	443

REVIEW ARTICLES

BOOK NOTES

SCIENTIFIC EVENTS

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LVII
(2008)

Tibor ŽIVKOVIĆ
Institut of History
Belgrade

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS' KASTRA OIKOUMENA IN THE SOUTHERN SLAVS PRINCIPALITIES*

Abstract: The term *kastra oikoumena*, by which Constantine Porphyrogenitus designated the cities in Southern Slavs principalities, was usually understood as the *inhabited cities*. Since this term is going alongside the term *baptized Serbia/Croatia*, it appears that this term is related to the ecclesiastical terminology, and therefore, most probably has another meaning.

Key words: *kastra oikoumena*, Croats, Serbs, Constantine Porphyrogenitus, Anastasius the Librarian.

The names of the cities in the Early Medieval Croatia, Serbia, Zachlumi, Terbounia, Pagania, and Diocleia were first mentioned by the Byzantine emperor Constantine Porphyrogenitus, in Chapters 31 – 36, of his work *De administrando imperio* (further in text *DAI*).¹ Only a few of these cities are known to us from other Latin sources, however, the majority of them never appeared in history, again.² The list of these cities, recently investigated by S. Ćirković, is an *undoubted* trace of the administrative division and

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

¹ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. R. J. H. Jenkins – Gy. Moravcsik, Washington DC 1967, cc. 31 – 36 (= *DAI*).

² *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, N°s 12 (Nin, 879); 17 (Nin, 886/887); 20 (Nin, 892); 25 (Nin, 925); 26 (Stagnon, Skordona, 928); 27 (Skordona, 928/929); 28 (Belegradon, ca. 950); 125 (Klaboka?, 1078); 169 (Stolpon, Stibliz?, ca. 1097). Mokron/Mucules (887): *Giovanni Diacono Istoria Veneticorum*, ed. L. A. Berto, Bologna 1999, 146.

territorial organization of these Slav principalities.³ However, Ćirković has accepted as an *empirical truth* the usual translation of the term *κάστρα οικούμενα* (*kastra oikoumena*) as *inhabited cities*.⁴ We have also recently tried to provide an answer on the primary question: *What kind of cities did Constantine mention?* – proposing that the cities were economic, administrative, military or ecclesiastical centres – however, without a definite conclusion.⁵ Both attempts - Ćirković's and ours, neglected the essential fact that we did not consider the possibility that the term *kastra oikoumena* was not translated, and has not been understood well in historiography. It would certainly be better, before any hypothesis advancement, especially the one based on *empirical truth*, if we try to clarify the exact meaning of Constantine's phrase *kastra oikoumena*. The sections of the *DAI*, which contain *kastra oikoumena* are:

1.1 Ὅτι ἡ βαπτισμένη Χρῳβατία⁶ εἰσὶν κάστρα οἰκούμενα, ἡ Νῶνα, τὸ Βελέγραδον, τὸ Βελίτζιν, τὸ Σκόρδονα, τὸ Χλεβένα, τὸ Στόλπον, τὸ Τενήν, τὸ Κόρι, τὸ Κλαβόκα.⁷

In the baptized Croatia there are kastra oikoumena of Nona,⁸ Beogradon,⁹ Belitzin,¹⁰ Skordona,¹¹ Hlebena,¹² Stolpon,¹³ Tenin,¹⁴ Kori,¹⁵ Klaboka.¹⁶

³ S. Ćirković, "Naseljeni gradovi" *Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija*, ZRVI 37 (1998) 9 – 32 (= Ćirković, "Naseljeni gradovi"). See, also, I. Goldstein, "Zemljica Bosna" – "το χωρίον Βόσωνα", in: "De administrando imperio" Konstantina VII. Porfirogeneta, Zbornik o Pavlu Anđeliću, Sarajevo 2008, 104.

⁴ For this kind of methodology, based on *empirical truth*, see, S. K. Bajaj, *Research Methodology in History*, New Delhi 2002, 121. We should note that the *empirical truth* is very often nothing more than a hidden hypothesis.

⁵ T. Živković, *Crkvena organizacija u srpskim zemljama*, Beograd 2004, 166 – 171. (=Živković, *Crkvena organizacija*).

⁶ According to *Codex Parisinus gr. 2009*, f. 92r; cf. *DAI I*, c. 29.67: Ὅτι [ἐν] τῇ βαπτισμένῃ

⁷ *DAI I*, c. 31.68 – 70.

⁸ The seat of the Croat *archontes* during the Early Middle Ages, the modern town of Nin, Croatia. Here it is recorded in romanized form *Nona*; cf. A. Loma, *Serbisches und Kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, ZRVI 38 (2000) 114 (=Loma, *Sprachgut*).

⁹ Beogradon is the modern town of Biograd, Croatia. It was originally built by the Croats. See, *Fontes Byzantini Historiam populorum Jugoslaviae spectantes II*, ed. B. Ferjančić, Belgrade 1959, 44, n. 129 (= *FB II*); see also, Loma, *Sprachgut*, 106.

¹⁰ The city is of unknown location; cf. Loma, *Sprachgut*, 107; *FB II*, 44, n. 130; *DAI II*, 129.

1.2 Ὅτι ἐν τῇ βαπτισμένη Σερβλίᾳ εἰσὶν κάστρα οἰκούμενα, τὸ Δεστινίκον, τὸ Τζερναβουσκέν, τὸ Μεγυρέτους, τὸ Δρεσνεήκ, τὸ Λεσνήκ, τὸ Σαληνές, καὶ εἰς τὸ χωρίον Βόσονα, τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνήκ.¹⁷

*In baptized Serbia there are kastra oikoumena of Destinikon, Tzernabouskei, Megyretous, Dresneik, Lesnik, Salines, and in the horion of Bosona, Katera and Desnik.*¹⁸

1.3 Ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Ζαχλούμων, εἰσὶν κάστρα οἰκούμενα, τὸ Σταγνόν, τὸ Μοκρισκίκ, τὸ Ἰοσλή, τὸ Γαλουμαήνικ, τὸ Δοβρισκίκ.¹⁹

In the horion of the Zachlumi there are kastra oikoumena of Stagnon,²⁰ Mokriskik,²¹ Iosli,²² Galoumainik,²³ Dobriskik.²⁴

1.4 Ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ Τερβουνίας καὶ τοῦ Καναλή εἰσὶ κάστρα οἰκούμενα, ἡ Τερβουνία, τὸ Ὀρμος, τὰ Ῥίσηνα, τὸ Λουκάβεται, τὸ Ζετλήβη.²⁵

¹¹ The modern town of Skradin, Croatia; cf. *FB II*, 44, n. 131; Loma, *Sprachgut*, 115.

¹² The modern town of Livno, Bosnia and Herzegovina; cf. *FB II*, 44, n. 132; Loma, *Sprachgut*, 117.

¹³ This could be town Stupin near Rogoznica, Croatia; cf. Loma, *Sprachgut*, 116; *FB I*, 44, n. 133; *DAI II*, 129.

¹⁴ The modern town of Knin, Croatia; cf. *FB II*, 44, n. 134.

¹⁵ The modern town of Karin, Croatia; cf. *FB II*, 44, n. 135; Loma, *Sprachgut*, 112.

¹⁶ Klaboka is a town of unknown location; see, *FB II*, 44, n. 136; Loma, *Sprachgut*, 111; *DAI II*, 129.

¹⁷ *DAI I*, c. 32.149 – 151.

¹⁸ Not one of the cities mentioned in Serbia and Bosnia were located with certainty, only for Salines was said that it is probably modern town of Tuzla, Bosnia and Herzegovina; cf. *FB II*, 58 – 59, notes 196 – 204; *DAI II*, 137; Loma, *Sprachgut*, 109 – 113, 115 – 116.

¹⁹ *DAI I*, c. 33.20 – 21.

²⁰ The modern town of Ston, Croatia; cf. *FB II*, 61, n. 212; *DAI II*, 140.

²¹ This city is of unknown location; cf. *FB II*, 61, n. 213; Loma, *Sprachgut*, 114; *DAI II*, 140. The most probable location of this city is near Mokro, west of Mostar, on the right bank of the Neretva River, Bosnia and Herzegovina.

²² The modern village of Ošlje to the north-east of Ston, Croatia; cf. *FB II*, 61, n. 214; *DAI II*, 140; Loma, *Sprachgut*, 110 – 111.

²³ The most probable location of this town is the modern village of Glumine, to the north of Ošlje; cf. *FB II*, 61, n. 215; *DAI II*, 140. Loma, *Sprachgut*, 105 – 106, argued that it is the modern village of Golubinac, to the south of Popovo Polje.

²⁴ Most probably the Medieval Dabar, south-east from Ljubinj, Herzegovina; cf. *FB II*, 61, n. 216; *DAI II*, 140. Loma, *Sprachgut*, 110; Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 19.

²⁵ *DAI I*, c. 34.19 – 20.

In the horion of Terbounia and Kanali there are kastra oikoumena of Terbounia,²⁶ Ormos,²⁷ Rhisena,²⁸ Loukabetai,²⁹ Zetlibi.³⁰

1.5 Ὅτι ἐν τῇ χώρᾳ Διοκλήας εἰσι μέγала κάστρα οἰκούμενα τὸ Γράδετῃ τὸ Νουγράδε τὸ Λοντοδόκλα.³¹

In the country of Diocleia there are megala kastra oikoumena of Gradetai,³² Nougrade,³³ Lontodokla.³⁴

1.6 Ὅτι ἐν Παγανίᾳ εἰσὶν κάστρα οἰκούμενα, τὸ Μόκρον, τὸ Βερούλλια, τὸ Ὑστρωκ, καὶ εἰς ... Λαβινετζᾶ.³⁵ Κρατοῦσιν δὲ καὶ ταύτας

²⁶ It is the modern town of Trebinje, Herzegovina; cf. *FB II*, 63, n. 223; *DAI II*, 140.

²⁷ The Medieval city of Vrm, between Trebinje and Bileća; cf. *FB II*, 63, n. 224; *DAI II*, 140; Loma, *Sprachgut*, 114; Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 15.

²⁸ It must be the modern town of Risan in the Bay of Kotor, Montenegro; cf. *FB II*, 63, n. 225; *DAI II*, 140; Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 15; Loma, *Sprachgut*, 115.

²⁹ Some authors believed that it is Luka a place nearby Trebinje; cf. *FB II*, 63, n. 226; *DAI II*, 140; Loma, *Sprachgut*, 113, the place should be read as Lukavac, with location between Bileća and Nevesinje. There is also a hill Lukovac 5 km south-west from Trebinje.

³⁰ Unknown location – the village of Necvijeće, Herzegovina, or Stolivo, on the west bank of the Bay of Kotor; cf. *FB II*, 63, n. 227; *DAI II*, 140. However, Loma, *Sprachgut*, 110, thinks that it is the modern village of Ćetoljubi in the East-Herzegovina.

³¹ *DAI I*, c. 35.12 – 13.

³² The place is of unknown location, but most likely existed in the region of Grbalj, Montenegro; cf. Loma, *Sprachgut*, 108; Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 22. For other location see, *FB II*, 64, n. 231; *DAI II*, 141.

³³ In the olden historiography it was located near by Gradac, or identified with the modern village of Prevlaka; cf. *FB II*, 64, n. 232; *DAI II*, 141. More recently, Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 22, proposed the solution that it could have been in the vicinity of Butua, the modern town of Budva, Montenegro, where are the toponyms as Veli Grad (lit. *Great city*) and Zagrađe (lit. *Behind the city*) found; see, also, Loma, *Sprachgut*, 114.

³⁴ The place is of unknown location; cf. *FB II*, 64, n. 233; *DAI II*, 141. Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 23, thinks that this town should have been located somewhere in the central part of Diocleia, in the vicinity of ancient Diocleia. There is a possibility that this name actually contains the names of two cities, τὸ Λόγγ καὶ τὸ Δόκλα; cf. Loma, *Sprachgut*, 113.

³⁵ According to *Codex Parisinus gr. 2009*, f. 104v, lin. 12. *DAI I*, c. 36.15: καὶ ἡ Σλαβινετζᾶ. It appears that the scribe omitted the name of the region in which Lavinetza was situated. We know, according to the *DAI*, that Paganian consisted of three *zoupanias*: Rhastotza and Mokros on the sea, and Dalen in the interior of Paganian; cf.

τάς νήσους· νῆσος μεγάλη ἡ Κούρκρα ἦτοι τὸ Κίκερ ἐν ἧ ἔστιν καὶ κάστρον, νῆσος ἕτερα μεγάλη τὰ Μέλετα· ἦτοι τὸ Μαλοζεάται ἦν ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων ὁ ἅγιος Λουκᾶς μέμνηται Μελίτην ταύτην προσαγορεύων ἐν ἧ καὶ ἔχισ· τὸν ἅγιον Παῦλον· ἀπὸ τοῦ δακτύλου προσήψατο, ἦν καὶ τὸ πυρὶ ὁ ἅγιος Παῦλος κατέφλεξεν, νῆσος ἕτερα μεγάλη τὸ Φάρα, νῆσος ἕτερα μεγάλη ὁ Βράτζης. Εἰσὶ δὲ καὶ ἕτεροι νῆσοι αἱ μὴ κρατούμεναι παρὰ τῶν αὐτῶν Παγανῶν· νῆσος τὰ Χώραρα, νῆσος Ἰης, νῆσος τὸ Λάστοβον.³⁶

In Paganía there are kástra oikouména of Mokron,³⁷ Beroullia,³⁸ Ostrok³⁹ and Lavinetza.⁴⁰ Also, they possess these islands: the large island of Kourkra, or Kiker, on which there is a city; another large island, Meleta, or Malozeatai, which St. Luke mentions in the Acts of the Apostles by the name of Melite, in which a viper fastened upon St. Paul by his finger, and St. Paul burnt it up in the fire; another large island, Phara; another large island, Bratzis. There are other islands not in the possession of these same Pagani: the island of Choara, the island of Ies, and the island of Lastobon.⁴¹

The most difficult question to answer is on the origin of the source(s) Constantine Porphyrogenitus used when describing these provinces. Even the provenience of his source(s) could be a key to better understand the term *kástra oikouména*. These questions appear to be neglected in historiography.⁴² The

DAI I, c. 29.104 – 109. Therefore, since Mokro, Beroullia, and Ostrok were at the sea, it is possible that the last listed city, Lavinetza, was in *zoupania* of Dalen.

³⁶ *DAI I*, c. 36.14 – 23.

³⁷ It is the modern town of Makarska, Croatia; cf. *FB II*, 65, n. 236; *DAI II*, 142; Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 16; A. Škegro, *Mukurska biskupija (Ecclesia Muccurítana)*, *Povijesni prilozi* 34 (2008) 9 – 25.

³⁸ It is usually located in the modern place of Vrulja, Croatia; *FB II*, 65, n. 237; *DAI II*, 142. It is much more probable that it could be the modern place of Brela; cf. Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 16; Loma, *Sprachgut*, 107.

³⁹ It is, most probably, the modern place of Zaoštrog, to the south of the town of Makarska, Croatia; cf. *FB II*, 65, n. 238; Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 16; Loma, *Sprachgut*, 114. For the different identification, see, *DAI II*, 142.

⁴⁰ The identification of this city, either Slavinetza or Lavinetza, is of uncertain location; cf. *FB II*, 65, n. 239, Gradac, at the seashore near by the estuary of the Neretva river. The other possibility is Labčane, Lapčanj; cf. Loma, *Sprachgut*, 116; Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 16, n. 23.

⁴¹ For the identification of these islands, see, *FB II*, 65, notes 240 – 245; *DAI II*, 142.

⁴² In regards to the chapters about the Slavs, and the Constantine’s source/sources (cc. 29 – 36), it is usually stated that he gathered the material from his informant/informants, most probably Byzantine official/officials, from Dalmatia, as well as from the Archives

thorough research on the *kastra oikoumena* could reveal at least, the origin, and possible provenience of Constantine's source(s) on the cities in the Slav principalities.

It is the fact that the list of the cities comes at the very end of all chapters that are dedicated to the Slavs, except in chapter 31, *Of the Croats and of the country they now dwell in*, where it is placed nearly at the end of the chapter. But each time it is opened with the particular word *oti*, which usually tells us that Constantine switched to another source, or has returned to the one he used previously.⁴³ Anyway, these conjunctors open sections of the text either literally used from Constantine's primary source on the specific matter, or most often, the sections based on a specific source retold by Constantine.⁴⁴ The conjecture *oti* could be a trace pointing out that the names of *kastra oikoumena* belonged to the same source, but were displaced by Constantine in the chapters related to a specific Slav principality. Furthermore, only in chapters 31, and 32, *Of the Croats and of the country they now dwell in* and *Of the Serbs and of the country they now dwell in*, there is a frequently used term 'in baptized Croatia/Serbia' followed by the term *kastra oikoumena*. In regards to the other Slav principalities, there is no clarification on the term *baptized* (country). This could mean that Constantine had two major sources, undoubtedly of the similar provenience, 'Of the Croats' and 'Of the Serbs' chapters, which contained the term *in baptized (Serbia/Croatia)*. Consequently, it means that the lists of the cities in other Slav principalities were contained in one of the two sources. Therefore, there was no need for the repetition *in the baptized country* Zachlumi, Terbounia, Diocleia, and Pagania. The identical terminology reveals, in fact, that both sources were of similar, if not completely of the same provenience, and with the same narrative structure. This interpretation is congruent with Constantine's statement that the Pagans, Terbounians, and Zachlumians were descendants of the unbaptized Serbs, and that is why the list of *kastra oikoumena* in those principalities, could be listed in the source related to the Serbs. This is the reason why there was no need for the author of the Constantine's source to repeat the term *in baptized country*. The lack of this

of Constantinople. See the examples in: B. Ferjančić, *Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo*, ZRVI 35 (1996) 120, n. 9. The question on the Constantine's sources 'Of the Croats/Serbs', was in fact, never the matter of thorough research. The only exception is, B. Ferjančić, *Dalmacija u spisu De administrando imperio – vrela i putevi saznanja*, ZRVI 29/30 (1991) 9 – 21 (= Ferjančić, *Vrela*).

⁴³ J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio*, BZ 15 (1906) 525, 538.

⁴⁴ See, for instance, *DAI I*, cc. 6.2 – 12; 7.3 – 17; 8.34 – 35; 13.3 – 8; 15.2 – 14; cf. R. Katičić, *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa*, Uz početke hrvatskih početaka, Split 1993, 132.

particular information in relation to the principalities of Zachlumi, Terbounia, Paganía, and Diocleia, just confirms that these principalities were not treated equally by the author who wrote *Of the Serbs* and *Of the Croats* chapters. If this anonymous author intended to write separate works on these principalities, then we should expect that he would have at least, once repeated the phrase *in baptized country* of Zachlumi, or Terbounia, or Paganía, or Diocleia. For the Diocletians in chapter 35, Constantine did not provide ethnic clarification. Based on our previous interpretation, we can assume that the list of the cities in Diocleia was not the part of the source related to the Serbs.⁴⁵ Furthermore, Constantine *ex silentio* said that Diocletians, in fact, were not the part of the Serbian tribe, since he said that the Serbs settled in the regions of Zachlumi, Terbounia, and Paganía, but he did not mention Diocleia.⁴⁶ It is important to note that Zachlumi and Terbounia are classified as *horion*, a small land, but Diocleia is called *hora*, a country.⁴⁷

It is also important to notice that only the list of Diocleians' cities had the adjective *megala*. It primarily means *big*, but also, *old*, in this case, cities. It would be very odd that Constantine, who mentioned so many cities in the *DAI*, used this adjective *megalos* only in the case of the Diocletians' cities to underline how large they were. We cannot expect that this small principality was distinguished from the other Slav principalities because of its large cities. Constantine used this adjective *megalos* on several occasions in the *DAI*, and its true meaning is the matter of dispute. He said that White Croatia, the one from which Croats descended in to Dalmatia, is also called *Megala Chrovatia*,⁴⁸ and in chapters 13, 38, and 40, he spoke about the *Megala Moravia*. In both cases it

⁴⁵ It was argued that Constantine forgot to mention the Serb origin of the Diocletians; cf. *FB II*, 63, n. 229. In the Croat historiography, this is understood as an *ex silentio* evidence that Diocletians were, in fact, the part of the Croat tribe; cf. V. Koščák, *Dolazak Hrvata*, HZ 40 (1987) 380; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 32, 91.

⁴⁶ *DAI I*, c. 32.21 – 23.

⁴⁷ Paganía was also mentioned as *hora*, but only in the beginning of chapter 36; cf. *DAI I*, c. 36.3. The same pattern can be noticed in the case of Terbounia, mentioned together with the land of Kanale, since it is called *hora* at the beginning of chapter 34; cf. *DAI I*, c. 34.3. Also, in the case of the country of Zachlumi, which is called *hora* at the beginning of chapter 33; cf. *DAI I*, c. 33.3.

⁴⁸ *DAI I*, cc. 31.83; 32.5 – 6. However, in the chapter regarding the Pagans, Constantine used the adjective *megala* in the sense of *the large* for the islands of Korkyra and Meleta; cf. *DAI I*, c. 36.16 – 17.

was usually understood and translated using the adjective – *Great*.⁴⁹ Constantine also used this adjective to designate the *former* Francia, i. e. before it was divided in 843.⁵⁰ Therefore, other meanings of the adjective *megalos* (great) could be *old, ancient, or former*.⁵¹

If we apply this denomination to the *megala kastra* of Diocleia, then we propose the most probable meaning – *old cities*. If we also bear in mind that *megala kastra* classification is used only in chapter 35, then the whole phrase *megala kastra oikoumena* had different and a very specific meaning. This meaning could have come from a Latin text, i. e. Constantine's primary source 'Of the Serbs/Croats', since in the Latin language, there was another meaning for *major patria, major metropolis, major civitas* – *former, olden*.⁵² For instance, the place Staro Město (lit. *Old city*) near Prague, was actually called during the Middle Ages (1282), *major civitas*, which *Continuator of Cosma Pragensis* called *antiqua civitas*.⁵³

It would be fair to say that the translation of the phrase *kastra oikoumena* as *inhabited cities* sounds too literal. It seems unlikely that Constantine would endeavour to mention uninhabited cities, as well. If one was to mention a place – village, city, or a town – it is expected that one would mention inhabited places. Interestingly, Constantine repeated *kastra oikoumena* six times and in six different chapters of the *DAI*, those that were related only to the Southern Slav principalities. In chapter 28, for instance, he also supplied a list of the cities using the term *kastron* as a prefix for the city's names.⁵⁴

⁴⁹ *DAI I*, cc. 13.5; 38.58; 40.33. Each time Constantine spoke about the *former* Moravia. For other opinions, see, *DAI II*, 62; S. Pirivatrić, *Vizantijska tema Morava i "Moravije" Konstantina VII Porfirogenita*, ZRVI 36 (1997) 173 – 201.

⁵⁰ *DAI I*, cc. 26.6; 29.134. In the translation in these passages, it is always understood as the *Great* Francia; cf. *DAI I*, 109, 131.

⁵¹ See, T. Živković, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600 – 1025)*, Beograd 2007, 194 – 195, and notes 880 – 888.

⁵² See, M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1900, 622, s. v. *magnus*. See, also, E. Kärcher, *Beiträge zur lateinischen Etymologie und Lexikographie*, Stuttgart 1844, 37; cf. *Q. Curtii Rufi De Gestis Alexandri Magni regis Macedonum libri qui supersunt octo*, ed. J. Mützell, Berlin 1841, 219: *Syraculis id simulacrum devexerant Poeni, et in maiore locaverant patria, multisque allis spoliis urbium a semet captarum non Carthaginem magis, quam Tyrum ornaverant*.

⁵³ See, W. W. Tomek, *Dějepis města Prahy I*, Prague 1855, 213, n. 25; cf. *Codex Juris Bohemici I*, ed. H. Jireček, Prague 1867, 185.

⁵⁴ *DAI I*, c. 27.75 – 88. For the term *kastron*, see, J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, 460 – 461; *A History of Private Life I, From Pagan Rome to Byzantium*, ed. Ph. Ariès – G. Duby, Harvard University Press 1992, 565.

Throughout the *DAI*, he never used this term again, even though he continued to mention many cities (*kastra*) in other chapters. In chapter 42, Constantine mentioned Belgrade: κάστρον ἐστὶν τὸ Βελέγραδα, as well as Sarkel and Tamatarcha, each classified as *kastron*.⁵⁵ The same chapter contains the names of other cities, mostly without any classification, not even *kastron* – i.e. Thessalonica, Distra (Dristra).⁵⁶ In chapter 44, there are cities (*kastra*): Kars, Perkri, Chliat, Arzes, Tibi, Chert, Salamas, and Manzikert.⁵⁷ One could note that Constantine was summarizing his account in chapter 44, underlining that these cities have never been under the dominion of the Persians or Arabs.⁵⁸ As an accurate representation of the term *kastron* (city), it is worth mentioning Constantine's description of the city of Ardanoutzin, for which he said that it was *very strongly defended, and has moreover a considerable suburban area like a provincial city*.⁵⁹ In the chapter where he speaks of the Russians, Constantine provided a list of their cities, *kastra* (four cities), without any specific classification, which is the same as in the case of the Venetian cities by classifying them only as – *kastron*.⁶⁰

Another important question we face, is whether the phrase *kastra oikoumena*, is truly in opposition to the term ἐρημόκαστρα (*erimokastrā*) as it appears to be widely accepted in historiography.⁶¹ It is important to note that only in the Slav chapters of the *DAI* that Constantine had used the phrase *kastra oikoumena*, as well as the term ἐρημόκαστρα, (chapters 29, 30, and 35, as well as in 27, and 37). The term *erimokastrā*, with its primary meaning *deserted or uninhabited cities*, also appears to be literally translated and understood. The context in which these phrases appear is of essential significance for their true meaning. In chapter 27, of the *DAI*, Constantine told the story about Capua. He said that *it was a very large city (πόλις ὑπερμεγέθης) indeed, and was captured by the Vandals, i.e. Africans, who demolished it. When it was lying as deserted city (Ἐρημοκάστρου δὲ οὐσης), the Lombards settled in it (ἔκουν ἐν αὐτῇ)*.⁶² Then, *when the Africans came against them once more, bishop Landulf built a*

⁵⁵ *DAI I*, c. 42.16, 22, 92 – 93.

⁵⁶ *DAI I*, c. 42.15, 21.

⁵⁷ *DAI I*, c. 44.13 – 16, 40.

⁵⁸ *DAI I*, c. 44.116 – 118. It is to say that these cities were never under the rule of non-Christian ruler.

⁵⁹ *DAI I*, c. 46.42 – 43.

⁶⁰ *DAI I*, c. 9.5 – 7.

⁶¹ *DAI I*, c. 29.290; cf. Ćirković, “*Naseljeni gradovi*”, 9.

⁶² *DAI I*, c. 27.61 – 63.

*city at the bridge over the river and called it New Capua, and it still survives.*⁶³ It means that the city of Capua was deserted for a while before Longobards settled in, and then obviously it was not *erimokastron* anymore. The appearance of the bishop is significant, since it could mean that the city was recovered by the ecclesiastical organization, and therefore, was probably not considered *erimokastron* anymore, and not only because the Longobards repopulated it.

The similar context can be found in chapter 37, of the *DAI*. Constantine wrote that on the Dniestar River, the deserted cities (*erimokastra*) were: Aspron, Toungatai, Kraknakatai, Salmakatai, Sakakatai, Giaioukatai.⁶⁴ If these cities were deserted, it would be very strange that one would know their names, even the meaning of a particular name. For instance, Constantine said that Pechenegs called the city of Aspron *because its stones look very white.*⁶⁵ The following text probably explains the true meaning of *erimokastra*. Namely, Constantine added that *among the buildings of these old cities (not among the ruins at all) are found some distinctive traces of churches and crosses, whence some preserve a tradition that once on a time Romaioi had settlements there.*⁶⁶ The presence of the churches, or generally speaking Christianity, reveals that *erimokastra* could define the cities as those that once belonged to *oikoumene*, or the Christian world, i. e. the civilized world, and that the absence of the ecclesiastical organization made them deserted, i. e. out of the *oikoumene*, or out of the Christian world's jurisdiction. This peculiar interest into ecclesiastical matters could be a trace that Constantine's informant was a Churchman. Constantine certainly did not undertake archaeological excavations, nor such kind of works was performed by anyone at that time, rather the churches, and the crosses described in the *DAI*, certainly were the testimony of an eyewitness. This eyewitness did not wonder through the ghostly cities, but on the contrary, he visited *inhabited* cities of the Pechenegs, which he considered '*deserted*' since the ecclesiastical organization did not exist in them. In line with this statement is Constantine's outlining of a truly uninhabited place (in this particular case an island) - *ἀοικήτος.*⁶⁷ In this case, the island was in fact

⁶³ *DAI I*, c. 27.63 – 66.

⁶⁴ *DAI I*, c. 37.58 – 64. About these cities, see, S. Brezeanu, *Toponymy and Ethnic Realities at the Lower Danube in the 10th century. The "Deserted Cities" in the Constantine Porphyrogenitus' De administrando imperio*, *Annuario 4* (2002) 19 – 46.

⁶⁵ *DAI I*, c. 37.60 – 61.

⁶⁶ *DAI I*, c. 37.64 – 67.

⁶⁷ *DAI I*, c. 47.4.

depopulated of its inhabitants.⁶⁸ The same term he used to describe a deserted ancient place where once Venice should have been built.⁶⁹

Therefore, we have to conclude that Constantine Porphyrogenitus, throughout the *DAI*, was never repeated, except in the Slav chapters, an adjective that a city was *inhabited*. Perhaps the word *oikoumena* had another meaning, most probably due to the origin of Constantine's primary source for the Slav chapters. All these examples from the *DAI* that we presented, on the usage of the terms *kastra oikoumena* and *eirimokastra*, lead us to form an opinion that in the Slav chapters, the meanings were specific, but still have not been clearly defined in the historiography.

As we already have mentioned, the repetition of the phrase *kastra oikoumena* in the lists of the cities in the Slav chapters, has revealed that this list was unique. In that list, it was said at the beginning of the section that *kastra oikoumena* were, in *baptized* Croatia, as well as in *baptized* Serbia, Terbounia, Zachlumi, Pagania, and Diocleia. Since Constantine had created separate chapters on the smaller principalities (Zachlumi, Terbounia, Pagania, Diocleia), probably induced in the same order in his primary source, he had to extract the names of the cities each time by placing it under the proper title, and contents of the specific chapter(s). Therefore, in accordance to this, he had to repeat *kastra oikoumena* each time. That is way Constantine's persistent repetition of this phrase reveals to us that he had two sources, *Of the Croats* and *Of the Serbs* that had contained the list of the cities as the part of two coherent sections.

In chapter 33, *Of the Zachlounians*, Constantine left an interesting hint by saying that there were two cities (δύο κάστρα) in the country of the Zachlumians, situated on the top of a mountain – Bona and Chlum.⁷⁰ However, below this section in the manuscript, where he placed the list of the *kastra oikoumena*, he did not list these two cities. Bona was the later medieval city of Blagaj, which is the Slav denomination from Lat. *bona*, too.⁷¹ The persistence of this city's name throughout the Early and Later Medieval times suggests that the city was inhabited throughout all of that time.⁷² Furthermore, Constantine had to translate the name of the city into the Greek language – καλόν.⁷³

⁶⁸ *DAI*, c. 47.15 – 25.

⁶⁹ *DAI*, c. 28.10 – ἀοικήτους νήσους.

⁷⁰ *DAI*, c. 33.12 – 14.

⁷¹ see, *DAI II*, 137; *FB I*, 60, n. 207.

⁷² For Blagaj, see, D. Kovačević – Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 115 – 116, and n. 27 – 29.

⁷³ *DAI*, c. 33.15.

In chapter 35 of the *DAI Of the Diocletians...*, Constantine said that there was a city Diocleia founded by Diocletian, *but now it is deserted city* (ἐρημόκαστρον), *though still called Diocleia*.⁷⁴ In the following text, in the section that contains the list of *kastra oikoumena*, Constantine did not list Diocleia, but only the *kastra megala*: Gradetai, Nougrade, and Lontodokla.⁷⁵ The classification of Diocleia, as an *uninhabited city*, did not mean that this city was abandoned. It seems that Constantine understood that, since he had to repeat that this city, even though deserted, was still called Diocleia. In chapter 29, of the *DAI*, Constantine mentioned the city of Diocleia with the remark that the city is *now occupied by the Diocletians*.⁷⁶ We can notice the same pattern as in the case of the deserted cities on the right bank of the Dniester River. Allegedly the cities were deserted, but still they had names and houses. In the case of Diocleia however, it is especially peculiar, since we know that the Bulgarian emperor Samuel (ca. 1009), burnt that same city, which already had been, according to Constantine, ‘deserted’.⁷⁷ In the *Notitia 10* of the Constantinople’s Patriarchate, dated from 971 to 976, there was also the Bishopric of Diocleia (Διοκλείας) under the Archbishopric of Dyrrachium.⁷⁸ The so-called *Charter of Andreaci*, on the foundation of the Church of St. Tryphon, in Cattaro (809), mentioned the Slav *iudex* whose seat was in Diocleia (*Duchia*).⁷⁹ These sources unanimously confirm that Diocleia was an *inhabited* city, at least until the beginning of the 11th century. It means at least another 50 years after Constantine Porphyrogenitus.

At the end of chapter 29, of the *DAI*, Constantine made an entry about the *inhabited* and *uninhabited* places in Dalmatia. That entry starts with *oti*, and is placed after the descriptions of the five major Byzantine cities in Dalmatia: Ragusa, Spalato, Tetrangurion, Diadora, and Decatera.⁸⁰ It is considered that Constantine gathered information on these cities either through an informant

⁷⁴ *DAI I*, c. 35.9 – 11.

⁷⁵ *DAI I*, c. 35.12 – 13.

⁷⁶ *DAI I*, c. 29.11 – 12.

⁷⁷ *Estratto dalla Leggenda di S. T., Storia documentata della marinerezza bocchese*, ed. G. Gelcich, Ragusa 1889, 84. On the date of Samuel’s campaign, see, T. Živković, *Forging Unity – The South Slavs Between East and West: 550 – 1150*, Belgrade 2008, 229 – 247.

⁷⁸ *Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae*, ed. J. Darouzès, Paris 1981, Notitia 10.612; Živković, *Crkvena organizacija*, 146 – 147.

⁷⁹ *Instrumentum corporis nostri gloriosi confalonis sancti Tryphonis*, Književnost Crne Gore od XII – XIX vijeka, Pisci srednjovjekovnog latiniteta, prir. D. Sindik – G. Tomović, Cetinje 1996, 18.

⁸⁰ *DAI I*, c. 29.217 – 284.

from Dalmatia, or based it on the information from the Archives of Constantinople.⁸¹ Since the following section is opened by *oti*, we cannot be so sure whether this section is also extracted from the same source which he used to get the information about the major Dalmatian cities. It could also be from another source. Constantine could have abbreviated his primary source by using *oti*.

In the last section of chapter 29, Constantine wrote that under Dalmatian control (i.e. under the rule of a Byzantine *strategos*), there were *numerous archipelago, extending as far as Beneventum. One of these islands is the city of Vekla, and on another island Arbe, and on another island Opsara, and on another island Lumbricatton, and these are still inhabited (ἄτινα κατοικοῦνται μέχρι τοῦ νῦν)*.⁸² We have to take note of the term κατοικοῦνται, meaning *inhabited*, as it leads us towards a conclusion that Constantine had intended to clarify which cities were still under Byzantine's rule (as it was the case with the five major Dalmatian cities he mentioned above), and to make a distinction between them and some other 'uninhabited' cities that were out of the Byzantine' jurisdiction. Namely, after the opening sentence, he said that the rest (of the islands) were uninhabited (ἀοίκητα), and had deserted cities (ἔχοντα ἐρημόκαστρα), of known names: Katautrebena, Pizouch, Selbo, Skerda, Aloep, Skirdakissa, Pyrotima, Meleta, Estiounez,⁸³ *and many others of which the names are not known (ὧν τὰ ὀνόματάου νοοῦται)*.⁸⁴ The recorded names were of the islands, not the cities, and in this case, it was expected that somebody knew them, even though there were deserted places on the islands. Therefore, the term κατοικοῦνται stands in opposition to the term ἀοίκητα, *inhabited vs. uninhabited*, and the term ἐρημόκαστρα could have been translated as a *deserted city*. Finally, in the last sentence in this chapter, Constantine clarified that the rest of the cities on the mainland of the *theme* (Dalmatia), where ruled (κρατηθέντα) by the Slavs, stand uninhabited and deserted, and no one lives (κατοικοῦντος) in them.⁸⁵ We have to note that the term κρατηθέντα cannot be translated as *captured*, as it was done by the Moravcsik – Jenkins' edition of the *DAI*.⁸⁶ It means that even though these cities were allegedly uninhabited and deserted, the Slavs *ruled* over them. The usage of the terms ἀοίκητα καὶ ἔρημα (ἴστανται) is odd, since in this case

⁸¹ Ferjančić, *Vrela*, 20.

⁸² *DAI I*, c. 29.285 – 289.

⁸³ *DAI I*, c. 29.289-293. For the location of these islands, see, *FB II*, 24-26, n. 57-69.

⁸⁴ *DAI I*, 139, translated this as the names are *not intelligible*; *FB II*, 26, as the names of these islands are *not known*.

⁸⁵ *DAI I*, c. 29.293 – 295. The exact translation, *FB II*, 26.

⁸⁶ *DAI I*, 139.

they were synonyms, *uninhabited/deserted*. The following classification in the same sentence – ἵστανται, *to stand, to exist*, is of particular importance, since these cities were not in ruins and even after 300 years they appeared to be well-preserved. It appears that the deserted cities were in fact inhabited, not by the Romans/Romaioi, but by the Slavs. For instance, all toponyms on the islands of Premuda (Πυρότιμα) and Olib (Ἀλωήπ) described by Constantine as *uninhabited* were of Slavic origin.⁸⁷

It was a common practice for authors of the Early Middle Ages to describe and list towns or cities that were well-known and inhabited. This practice would only change in the context of military destruction of a particular town by labeling it destroyed or deserted. Even though these authors had mentioned numerous towns or cities, some of them were not part of the Christian world, *oikoumena*. *Oikoumena* means *inhabited world, civilized world*, but in the language of the Christian theological doctrine, it means above all, the **Christian world**, and the only one which was recognized and praised during the Middle Ages. The opposite of *kastra oikoumena* must be *civitas deserta/civitas destituta*, or as Constantine's translator from Latin into Greek perhaps literally translated: ἐρημόκαστρα. There are some evidence in the Old Testament, which actually perfectly explained the true meaning of *deserted* or symmetrically opposite, *populated* place. *And the inhabited cities shall be laid waste, and the land shall become a desolation; and you shall know that I am the Lord (Καὶ αἱ πόλεις αἱ κατοικοῦμεναι ἐξερημώθησονται καὶ ἡ γῆ εἰς ἀφανισμόν ἔστι καὶ ἐπιγνώσεσθε διότι ἐγὼ κύριος)*.⁸⁸ The inhabited places for the Bible are those in which the spirit of the God dwells, as it is clearly stated in another verse: *Until the Spirit is poured upon us from on high, and the wilderness becomes a fruitful field, and the fruitful field is deemed a forest (ἕως ἂν ἐπέλθῃ ἐφ' ὑμᾶς πνεῦμα ἀφ' ὕψιλοῦ καὶ ἔσται ἔρημος ὁ Χερμελ καὶ ὁ Χερμελ εἰς δρυμὸν λογισθήσεται)*.⁸⁹ In the *Book of Ezekiah*, there are several examples, which also clarify the meaning of *inhabited* vs. *uninhabited* place (*civitates quae habitabantur and civitates desertae*): *And they will say: this land that was desolate has become like the garden of Eden, and the waste and desolate and ruined cities are now fortified and inhabited (καὶ ἐρούσιν ἡ γῆ ἐκείνη ἡ*

⁸⁷ *FB II*, 26, n. 70.

⁸⁸ *Ezekiel*, XII, 20. The same verse in Latin: *Et civitates quae nunc habitantur desolatae erunt terraque deserta et scietis quia ego Dominus*.

⁸⁹ *Isaiah*, XXXII, 15. The same verse in Latin: *Donec effundatur super nos spiritus de excelso et erit desertum in Chermel et Chermel in saltum reputabitur*.

ἡφανισμένη ἐγενή ὡς κῆπος τρυφῆς καὶ αἱ πόλεις αἱ ἔρημοι καὶ ἡφανισμένοι καὶ κατεσκαμμένοι ὄχυραὶ ἐκάθισαν).⁹⁰

The New Testament also contains similar examples of those we have already mentioned from the Old Testament. In the sentence: *Their voice has gone out to all the earth* (γῆν), *and their words to the ends of the world* (τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν), is the comprehension of the word *oikoumena* as the world *inhabited by the word of God*.⁹¹ We point out that the verb *oikeo*, *to dwell*, is not used in the New Testament only for humans, but also for the *word of God*. The following citation from the New Testament clearly shows it: Ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ ἐνοικεῖτω ἐν ὑμῖν πλουσίως.⁹²

Our main goal is to prove beyond any doubt that *kastra oikoumena* were the cities with the ecclesiastical organization, in which the Spirit of God dwelled, and *erimokastra* were those in which ecclesiastical organization did not exist anymore, and therefore, the Spirit of God did not dwell in them.

Pope John VIII wrote a letter in November 876 to Charles, the Frankish emperor, urging for help against the Arabs from southern Italy having previously described the magnitude of the destruction: *En civitates, castra et villae destitute habitatoribus perierunt et episcopi hac illacque dispersi, sola illis apostolorum principum limina derelicta sunt in refugium, cum episcopia eorum in ferarum sint redacta cubilia et, ipsi vagi et sine tectis inventi, non iam eis liceat praedicare, sed mendicare*.⁹³ The statement that all inhabitants left their cities must be considered as an exaggeration, but the fleeing of bishops was probably true. For the Pope, the desolated city was above all the city abandoned by its ecclesiastical authorities. The following example seems to confirm this thesis.

In November 1000, Bishop Ekkehard from Schleswig (996 – 1026) wrote: *Termini episcopatus mei barbarica sunt feritate depopulati, civitas deserta, ecclesia desolata, sedem non habeo*.⁹⁴ His sorrow was definitely directed towards the destroyed ecclesiastical organization.

William of Tyre gave an excellent example worth considering: *civitas quae habitabatur* and *civitas deserta*. He said: *Jacuit autem multis temporibus*

⁹⁰ Ezekiah, XXXVI, 35. The same verse in Latin: *Dicent terra illa inculta facta est ut hortus voluptatis et civitates desertae et destitutae atque suffossae munitae sederunt*.

⁹¹ Romans, 10:18. See, also, Luke, 2:1; 4:5; 21.26.

⁹² Col. 3:16.

⁹³ *Registrvm Iohannis VIII. Papae*, ed. E. Caspar, MGH Epistolarvm VII, Epistolae Karolini Aevi V, ed. P. Kher, Berolini 1928, 20.5 – 8.

⁹⁴ *Vita Bernwardi episcopi Hildesheimensis auctore Thancmaro*, ed. G. H. Pertz, MGH SS IV, Hannoverae 1841, 768.3 – 5.

*deserta, ita ut nec uno incoletur habitatore, quousque dominus Balduinus, illustris memoriae Hierosolymorum rex quartus, ante captam Ascalonam, collectis regni viribus et publicis sumptibus, castrum in quadam parte civitatis munitum satis, aedificavit, constructumque statim fratribus militiae Templi donavit, jure perpetuo possidendum. Castrum ergo totum collem, supra quem civitas fundata fuerat, ut praediximus, non potuit occupare; sed convenientes quidam ad loci illius habitationem, ut totius ibi morarentur, reliquam partem collis, portis et muro, sed humili et infirmo, tentaverunt munire.*⁹⁵ It means that this desolated city was considered as being inhabited again [repopulated] only after the ruler rebuilt it and installed the monks of Temple in it.

In *Gesta regis Ricardi* there is an interesting description: *...et in opposita parte super littus maris in Romania est civitas deserta quae dicitur Sancta Karentet. Et ibi est bonus portus, latus et profundus.*⁹⁶ The city was allegedly deserted, but it still had a very nice port. The city was in fact, not deserted, but rather without an ecclesiastical organization.⁹⁷

The author of Constantine's source was aware of the correct meaning of the term *kastra oikoumena*, as it was Constantine's informant on the Pechenegs. Indeed it was Constantine **who did not understand** the exact meaning of the term. That is why he had to clarify for Diocleia (a deserted city) that was occupied, at the time by Diocletians. Such misunderstandings could have only occurred if his source was from earlier times, not from Constantine's contemporary. Since he had some information on Dalmatia from his own time, Constantine probably tried to clarify some narrative parts that seemed strange to him. It is also important to stress that Constantine's approach to Dalmatia was a political one, however his primary source *Of the Croats* and *Of the Serbs*, as it appears, was ecclesiastical. That is why even the same terminology could have a different meaning. For a Churchman, *civitas deserta* could primarily mean the city out of the ecclesiastical organization and for an emperor dominated by political thinking, this same term could have meant literally – *deserted place*.

Anastasius the Librarian, who played a major role as an administrative officer⁹⁸ in Rome during the pontificates of three subsequent Popes: Nicholas I

⁹⁵ *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum liber vigesimus*, Lib. XX, Cap. XXI.

⁹⁶ *The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I, A. D. 1169 – 1192*, II, ed. W. Stubbs, London 1867, 205.

⁹⁷ In fact, the basilica of the Forty Martyrs was deserted, and therefore the city itself was considered as the deserted; cf. *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ed. W. Bowden – L. Lavan – C. Machado, Leyden 2004, 181.

⁹⁸ See, J. N. D. Kelly, *Oxford Dictionary of Popes*, Oxford 1996, 106 – 107; A. Louth, *Greek East and Latin West: The Church AD 681 – 1071*, St Vladimir's seminary Press

(858 – 867), Hadrian II (867 – 872), and John VIII (872 – 882), left an interesting clue about the meaning of *oikoumena* for the Romans and the Greeks. In his epistle to Pope Hadrian II in 871 he says: *Verum cum apud Constantinopolim positus frequenter Grecos super hoc vocabulo reprehenderem et fastus vel arrogantiae redarguerem, asserbant, quod non ideo oecumenicon, quem multi universalem interpretati sunt, dioceret patriarcham, quod universi orbis teneat praesulatum, sed quod cuidam parti praesit orbis, quae a christianis inhabitatur. Nam quod Grece oecumeni vocatur, Latine non solum orbis, a cuius universitate universalis appellatur, verum etiam habitatio vel locus habitabilis nuncupatur.*⁹⁹ The English translation is as follows: *When I was on my duty in Constantinople, I was often reprimanding the Greeks because of this term, having reproached them, their arrogance, and conceit, they claimed that they do not call their Patriarch ecumenical, being translated wrongly by many as universal, because he rules the whole world, but because he rules only the world which is inhabited by the Christians. Namely, what is called in Greek ekoumena in Latin should not be translated only as the world, by which universality the Patriarch should be called universal, but ekoumena also means inhabited, and inhabitable place.*

This example clearly shows that *oikoumena* meant not only the world inhabited by the Christians, but also every place the Christians lived in.¹⁰⁰

The sections in the Slav chapters of the *DAI* that contain the term *kastra oikoumena*, would mean that the author of Constantine's source listed the cities that were in his time, a part of the ecclesiastical organization. In the chapters *Of the Croats, Zachlumians, Terbouniotes, and Pagani*, the list of the *kastra oikoumena* is opened with the name of the city for which we are positive that it was the seat of bishop in the Early Middle Ages. In Croatia, it is Nin, in Zachlumi, Ston, in Terbounia, Trebinje, and in Pagania, Mokro. All these places are known as the bishoprics and each of them is placed at the head of the specific list of the *kastra oikoumena*.¹⁰¹ This cannot be by accident. For Diocleia and Serbia, we do not have other sources by which we could confirm that Gradetai and Destinik have been the seats of bishop or not. But the positive

2007, 168; H. Chadwick, *East and West: The Making of a Rift in the Church, from Apostolic Times Until the Council of Florence*, Oxford 2003, 99.

⁹⁹ *Anastasii Bibliothecarii Epistolae sive praefationes*, ed. E. Perels – G. Laehr, MGH Epistolarvm VII, Epistolae Karolini Aevi V, ed. P. Kher, Berolini 1928, 417.20 – 26.

¹⁰⁰ This example is also important for our understanding about the authorship of the Constantine's major source on the Serbs and Croats; cf. T. Živković, *De Conversione Chroatorum et Serborum – A Lost Source*, Belgrade 2009, in print.

¹⁰¹ See, Živković, *Crkvena organizacija*, 111, 159, 169.

result in the cases of Croatia, Zachlumi, Terbounia, and Pagania allows us to assume that these two cities were actually the major centres of the ecclesiastical organization in those principalities too.

As previously mentioned, only few of these cities listed in the Slav chapters can be located without any doubt. It is interesting to note that in all of those that were located with certainty, there are archaeological evidence of the Early Medieval churches from the 9th century and on (see examples below).¹⁰² This coincidence of the Constantine list of these towns with the archaeological data is the strong evidence that *kastra oikoumena* in fact meant the cities incorporated into ecclesiastical organization, to say: *the cities inhabited by the Christians*.

If the first city, which opens the list of the *kastra oikoumena* in particular principality, was the head of the ecclesiastical organization, then we must understand that other cities were in fact their parishes. In the case of Ošlje, there are the remnants of the large preromanic church.¹⁰³ Risan was the seat of bishop; Ostrog (Zaostrog), had large Franciscian monastery in the Middle Ages, and this could be because of the antiquity of the ecclesiastical organization dated back in the Early Middle Ages; Brela, i. e. Constantine's Beroulla was developed (Upper Brela) near the 13th century church of St. Nicholas,¹⁰⁴ and Lower Brela was situated near the Church of St Stephen.¹⁰⁵ The archeological site of Martinići, Montenegro, revealed the Early Medieval town with the remnants of the very large basilica dated to the 9th or 10th centuries.¹⁰⁶ It was proposed that this site was most probably the Constantine's city of Lontodokla.¹⁰⁷ Only for several of these supposed parishes we have confirmation of the existence of the churches from the Early Medieval times, and all of these places are called *kastra oikoumena* by Constantine Porphyrogenitus. That connection could be additional evidence that the exact

¹⁰² For churches in the 9th century in Croatia, see, M. Jarak, *O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba*, Opuscula archaeologica 22 (1998) 119 – 128.

¹⁰³ T. Marasović, *Ranosrednjovekovna crkva u Ošlju kod Stona*, Peristil 2 (1957) 85 – 89.

¹⁰⁴ Čirković, "Naseljeni gradovi", 16.

¹⁰⁵ There have never been archaeological excavations on those two sites.

¹⁰⁶ See, V. Korać, *Martinići, srednjovekovna transpozicija koncepcija antičkog grada*, ZRVI 36 (1997) 163 – 172.

¹⁰⁷ *Ibid.* 170. However, since there was a large basilica and a representative building (Court?) nearby, we would be more inclined towards the solution that this was rather Constantine's city of Gradetai – the centre of the ecclesiastical organization of Diocleia in the 9th or 10th centuries.

meaning of the term *kastra oikoumena* was not *inhabited cities*, but the cities which belonged to the ecclesiastical organization.

Therefore, the *kastra oikoumena* does not represent the trace of the earliest territorial organization of the Slav principalities, but rather, the scheme of the earliest ecclesiastical organization in them. Furthermore, because of the Latin provenience of Constantine's source, that organization reflected the Latin cult and development of the Roman Church in those regions. However, these cities can also be observed in the context of the territorial organization too, but primarily they were the cities incorporated into the ecclesiastical organization. According to this conclusion, we can propose that Constantine's major source on the Serbs and Croats was actually of ecclesiastical provenience, originally written in Latin, and that this trace should be followed in further research in regard to other information preserved in the Slav chapters of the *DAI*. Furthermore, since the author used sophisticated terms for *inhabited* and *uninhabited* cities, which was based on his profound knowledge of the Latin and Greek terminology, we would say that the author was not an ordinary priest or monk, but rather a higher dignitary of the Roman Church, with the knowledge of the doctrine and theology.

Тибор ЖИВКОВИЋ

**KAISTRA OIKOUMENA КОНСТАНТИНА ПОРФИРОГЕНИТА
У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ КНЕЖЕВИНАМА**

Резиме

У поглављима о словенским кнежевинама у залеђу Далмације у делу *De administrando imperio* византијског цара Константина Порфирогенита (945 – 959), поменути су *kastra oikoumena* – израз који је у историографији без изузетка превођен као *насељени градови*. Необично би било да византијски цар, који у своме спису наводи десетине градова од Италије до Кавказа, само у словенским поглављима користи израз *насељени градови*. Анализа Константинове терминологије за градове показала је да *kastra oikoumena* не значи *насељени градови*, већ означава оне градове који припадају хришћанском свету, тј. Екумени. Са овим закључком је у сагласности и чињеница да се у случају Хрватске, Захумља, Травуније и Паганије, на првом месту међу градовима поменутим у тим поглављима, налазе они за које се може поуздано утврдити било да су епископска средишта, или најважнија црквена средишта у тим кнежевинама – Хрватска – Нин, Захумље – Стон, Травунија – Требиње, Паганија – Макарска. У том случају Градете у Дукљи и Дестиник у Србији имала би једнако значење – били би средишта црквене организације у ове две кнежевине.

Такође, израз *megala kasta oikoumena* у случају Дукље, не значи *велики насељени градови*, већ *стари градови са црквеном организацијом*. Супротан појам *kastra oikoumena*, требало би да је Порфирогенитов израз *erimokasta*, *напуштени градови*, који у овом контексту може да означава само оне градове који су изван црквене организације. У латинској терминологији ово се може превести као *civitas deserta/civitas destituta*, док се *kastra oikoumena* може превести као *civitas oecumenica*.

Ново тумачење поменутих Порфирогенитових израза упућује на важан закључак да је његов главни извор за најстарију историју Срба и Хрвата, а најпре за приповест о покрштавању и досељавању, био спис писан латинским језиком и црквене провенијенције. Аутор овог списка, будући да показује добро познавање црквене доктрине и терминологије, није био обичан свештеник или монах, већ припадник највише хијерархије римске цркве.

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

УТВРЂЕЊЕ ГРАДИНА – КОНЧУЛИЋ КОД РАШКЕ*

Апстракт: У раду се дају резултати археолошког локалитета код манастира Кончулић у непосредној близини Рашке. Пронађени археолошки материјал сведочи да се ради о вишеслојном локалитету, које је захваљујући повољном положају нашло своју примену од праисторијске, преко рановизантијске и средњовековне епохе до турског доба. Доминантна је рановизантијска епоха, од када потиче и градња утврђења.¹

Key Words: Central Serbia, Raška, Končulić, trench-type excavation, Gradina, prehistory, Early Byzantium, Middle Ages, amphoroid keg.

Три километра од града Рашке на левој обали Ибра, са северозападне стране манастира Кончулић налази се утврђење на купастој главици од гранита, са највишом котом 538.36. Утврђење се налази покрај данашњег пута Рашка – Кончулић. Са овог пута, краћим стрмим успоном са јужне стране стизало се до утврђења. Одавде се пружао добар поглед на манастир Кончулић и сјајна контрола долине Ибра и дела трасе пута који је водио за Звечан (Т. 1). Визуелни контакт градина је остваривала са Градином у Доњој Рудници.²

Са северне и источне стране утврђење окружује река Ибар, због чега је приступ из тог правца био онемогућен. Са јужне стране утврђења, у подножју ситуиран је манастир Кончулић. У југоисточном делу локалите-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

¹ Рад представља делимично измењен текст дела магистарског рада одбрањеног 2008. године на Одељењу за Археологију Филозофског факултета у Београду: Д. Булић, *Жупа Брвеник, Средњовековна археолошка налазишта*.

² Т. Михајловић, *Нови антички локалитети на Копаноику*, Гласник САД 13, Београд 1997, 149. Утврђење није сондирано, али је његову основу снимиио архитекта М. Ковачевић.

та некада је био каменолом, до кога је пробијен колски пут који се одвајао од поменутог асфалтног пута.

Са најприступачније југозападне стране, на површини земље могу се уочити трагови осутог камена и малтера, а спорадично наићи и на комаде грађевинске керамике. Свуда на локалитету су видљиви трагови војних грудобрана, који су довели до делимичне девастације локалитета. Близина војне касарне у непосредном залеђу учинила је локалитет погодним за војно вежбање (Т. 3/1; 11/1-3). Изнад површине тла нису били видљиви остаци бедема, али трагови малтера на стени, сасушено растиње и благе каскаде указивале су на његову трасу.

За утврђење је знао П. Ж. Петровић који је уочио остатке бедема на западној страни, где је видео и два рова са бедемима на спољашњој страни на међусобном растојању од 30 м. По њему, приступ граду је био са западне стране, где је био и улаз који није могао да се распозна. Такође је уочио и опеке „римске старости.“³

У периоду од 09.05 – 15.05.2005. године обављено је археолошко сондирање утврђења у Кончулићу.⁴ Локалитет је истраживан са пет мањих ископа, који су пружили увид у стратиграфску слику локалитета, а истовремено је уочавањем, површинским праћењем «на прескок» бедема, приближно сагледан габарит утврђења (Т. 2).

Сонда 1

Сонда дим. 4 м x 2 м оријентисана је СИ - ЈЗ. Ископ је постављен на заравни, готово на самом врху Градине. Ископавани слој је тамномрке боје, прошаран каменом. Од покретних археолошких налаза пронађен је већи број уломака грађевинске керамике тамноцрвене боје – ћерамиде (деб. 1,5 цм) и опеке (деб. 4,5; 5 и 7 цм), такође и један рецентан налаз. У доњим зонама истог слоја знатно су ређи налази грађевинске керамике. Спорадично се проналазе уломци животињских костију, мањи уломци сиге, грумење малтера и један мањи уломак прозорског стакла. Укупна дубина културног слоја износила је од минималних 21 цм до максималних 48 цм (Т. 3/2).

³ П. Ж. Петровић, *Рашка- антропогеографска проучавања 1*, Београд 1984, 141.

⁴ Археолошке радове обавио је Дејан Булић, археолог Историјског института, за потребе пројекта бр. 1390: *Црквена организација у српским земљама у средњем веку*, којим је руководио др Тибор Живковић. Кратак извештај са ископавања видети код: Д. Булић, *Извештај са истраживања лок. Градина у селу Кончулић*, Археолошки преглед 2/3 (2004/5), Београд 2008, 78-9.

Једино је уз угао б констатована мања, равна површина малтера – дим. 0,80 м x 0,65 м, али проширења ископа нису предузимана (Т. 5). Стериан слој представља стена.

Сонда 2

Видљива траса југозападног бедема утврђења попречно је пресечена ископом дим. 4,6 м x 1,1 м и приближном оријентацијом североисток - југозапад. Траса бедема манифестовала се на површини слабијом вегетацијом, понеким истуреним каменом на површини и благим складом, каскадом.

Са спољне, југозападне стране бедема је интензиван слој шута (камен различите величине и осути малтер) у коме је копано до релативне дубине од 1,70 м, када је даљи рад обустављен услед опасности од обрушавања профила ископа. У слоју шута пронађено је више уломака опеке (дебљине 4,5 цм; 4 цм и 3,5 цм) и ћерамиде (деб. 1 цм и 1,5 цм), те један комад сиге. У доњим зонама, констатована су два нивоа гаражи (Т. 3/3, Т. 6).

Са унутрашње стране бедема ископавано је у слоју светломрке земље. Од покретног археолошког материјала проналажена је грађевинска керамика (опека дебљине 3,5 цм и 4 цм) и мањи број уломака животињских костију. Налази се јављају до релативне дубине 0,65 -0,70м након чега их нема, осим грумења малтера ближе зиду. Од релативне дубине 1,10 м почиње слој тамномрке земље са спорадичним керамичким налазима.

У циљу дефинисања објекта који се наслањао на унутрашње лице бедема, подузето је проширење ископа дим. 2,6 м x 1,25 м. Проширење је прислоњено дужом страном уз источни профил сонде. По уклањању травнатог покривача уочена је агломерација камена која припада недефинисаном објекту и покрива највећи део проширења. Само је са источне стране објекта уочен слој тамномрке земље из кога потичу поједини налази уломака животињских костију и керамике (Т. 6). Очигледно је да слој своју боју дугује траговима гаражи. Од ситних археолошких налаза пронађен је један гвоздени предмет (Т. 12/1; 14/4).

Испод овог слоја је мрка земља са дробљеним малтером и ситним каменом, у којој су спорадично проналажена керамика и животињске кости. Подлогу чини жива стена.

Сувише мали простор између источног профила објекта и ивице ископа, онемогућили су дефинисање камене агломерације, за коју се може претпоставити да чини остатке зида.

Коначну ситуацију након ископавања могуће је представити на следећи начин: на бедем дебљине 1,38 м, наслоњен је објекат кружног отвора; димензије објекта нису утврђене, јер објекат подилази под северни

и западни профил ископа, али део објекта унутар сонде је дим 2 м x 2,60 м. Приближан пречник кружног отвора износи око 1,30 м, до кога се дошло уклањањем такође једног каменог прстена, али у не тако јасном поретку. Објекат је зидан без везива. Могуће да је разлог томе то што је над њим била подигнута лака конструкција. У прилог овоме говорио би слој тамно-мрке земље са траговима гаражи северно од објекта. Најдубље је фундирана јужна страна објекта, неких 20-так сантиметара дубље од јужног фундамента. Такође је највећа очуваност зида од 0,70 м на јужној страни. Намена објекта није јасна, али је очито да кружни отвор није представљао централни део објекта (Т. 3/4-6).

Унутар кружног отвора објекта 1, констатовани су остаци још једног објекта. Прецизније речено, ради се о два зида, сачувана у висини од два реда камена, који се сусрећу под правим углом и тако формирају североисточни угао објекта 2. Зид је на коти 536.04, односно на око 0,45 м испод северног зида објекта 2. Објекат је фундиран на живој стени, док везиво није уочено- уз ограду да се могао сагледати само мали део објекта.

Укупна висина бедема – упоређујући висинску разлику круне бедема и најниже тачке до које се копало са спољне стране бедема – износи 1,85 м. Стварна очувана висина бедема је и већа, јер се са спољне стране није досегло до првобитног нивоа тла.

Сонда 3

Ископ је постављен на претпостављеној северној траси бедема који се манифестовао слабијим растињем и конфигурацијом терена. Сонда дужине 4,80 м x 1,20 м, оријентисана је приближно север - југ (Т. 7).

Након уклањања травнатог покривача, следио је слој шута. У северном делу ископа, непосредно испод површине констатован је бедем. Од покретног археолошког материјала пронађени су уломци грађевинске керамике (опека и ћерамида) и један уломак аморфног, иридираног стакла.

Следећи је слој светломрке земље са доста камена, дробљеним малтером и ситним остацима угљенисаног дрвета (може се рећи да се ради о шуту измешаном са земљом). Изузев уломака животињских костију других налаза није било. На релативној дубини 1,20 м појављивали су се први уломци керамике. Убрзо се наишло на ниво гаражи, који покрива велики део сонде (Т. 4/1). Из слоја гаражи потиче мањи број налаза животињских костију и керамике. Од три керамичка уломака два су праисторијска, а један нетипичан примерак припада рановизантијском времену (Т. 15/ 4).

Следи слој мрке земље са ситним каменом (шљунком) и нешто дробљеног малтера. Налази керамике и животињске кости су спорадични,

али врло индикативни: један комад рановизантијске провенијенције, затим један уломак амфороидног крчага из средњовековног раздобља, препознатљиве дршке глачане површине црвене боје и један груби комад, такође средњовековни, који ћемо приписати истом времену (Т. 19/10-12; 13/2).

Дебљина шута је износила до 1,90 м у најкарактеристичнијим зонама ископа, где је и дубина сонде досезала до 2,65 м (Т. 7)

Од релативне дубине 1,65 м (мерено уз бедем) је слој растресите мрке земље без икаквих примеса. У слоју су пронађени уломци керамике и два фрагмента стакла (Т. 9/13-15; Т. 15/3).

Стерилан слој представља жива стена, на којој је фундиран бедем, без икаквог темељног проширења. Евентуално постојање редова није уочено; а лица бедема су дерсована. Ширина бедема износи 1,44 м, док је највећа очувана висина 2,08 м (Т. 4/2). Зидан је ломљеним каменом, док испуну чини трпанац. Као везиво је послужио кречни малтер беличасте боје са крупнијим агрегатом (Т. 4/3). На релативној дубини 1,40 м од највише тачке очуваности бедема је једна малтерна зона, ширине 0,30 м. Она представља развође слоја шута и слоја чисте земље. Очигледно је зона одвајала темељну стопу бедема - укопану око 0,60 м од надземног дела. Из слоја растресите мрке земље испод малтерне зоне потичу налази искључиво рановизантијске провенијенције.

Сонда 4

На простору који је указивао на остатке бедема позиционирана је сонда 4, дим 1,20 м x 5,40 м и оријентације северозапад - југоисток (Т. 4/5; Т.8). Испод травнатог покривача проналазе се спорадично фрагменти животињских костију и керамике. Такође је регистрован мањи број уломака грађевинске керамике (Т. 13/4). Овај слој светломрке земље до релативне дубине 0,75 м је практично настао акумулирањем земље и шута са унутрашњег бедема.

Са унутрашње стране бедема испод слоја светломрке земље, са елементима шута је слој тамномрке земље са налазима животињских костију и керамике поглавито рановизантијске провенијенције (Т. 14/1; 16/4). Од покретних археолошких налаза у слоју су пронађена три фрагмента стаклене посуде (Т. 12/4-5; 16/6), од чега један обод из избачене земље (Т. 12/6-7; 16/6), те део бронзаног лима (Т. 12/3; 16/6).

Слој мрке земље, дебљине од 0,2 - 0,3 м, јасно видљив на фотографијама и техничкој документацији, није јасно одвојен на терену (Т. 11/8-12; 13/3). На дну овог слоја је неколико грумена малтера што јасно указује да слој припада рановизантијском времену, али је уз рановизантијску грн-

чарију садржавао и изван број комада праисторијске грнчарије. У горњем делу овог слоја пронађен је фрагментовани оловни предмет непознате намене, можда привезак (Т. 12/2; 16/5). Коса удубљења на привеску, чини се, не представљају орнамент, већ оштећења од неке оштрије алатке. Такође, има се утисак да је један део привеска оштећен, због чега је једна од две перфорације стигла до руба предмета.

Слој сиво-мрке земље искључиво са садржајем налаза праисторијске керамичке продукције из безбедносних разлога није у потпуности докопан (Т. 10/1-10).

Ширина бедема овде износи 1,65 м (пет стопа дужине 0,33 м), а висинска разлика између круне зида и најниже тачке до које се копало са његове спољне стране износи готово 2,2 м. Услед великог притиска који је трпео са унутрашње стране, бедем је нагнут осам степени. Изражено у сантиметрима, врх бедема је у односу на темељну зону нагнут 0,15 м (Т. 8).

Са спољне стране бедема проналажени су уломци животињских костију и керамике махом праисторијског доба. Копано је до живе стене (Т. 10/11-15).

Сонда 5

Сонда дим. 2,5 м x 1,5 м, позиционирана је у доњем делу југоисточне падине у непосредној близини доскорашњег мајдана камена. Ископ је постављен са циљем да установи правац бедема, који је овде, на основу топографије терена највероватније скретао и формирао североисточни бедем. Међутим испоставило се да читава површина ископа представља зидну масу за коју није јасно да ли припада бедему или евентуално некој кули која се могла налазити на овом делу утврде (Т. 4/6; Т.5). Како се одмах испод травнатог покривача ушло у слој шута, културног слоја и налаза није било.

Од овог ископа, цела СИ страна утврђења која гледа према Ибру је прекривена густим растињем, због чега на овом делу локалитета није могуће кретање.

Укупна истражена површина локалитета износи око 33 м², али овој активности треба додати и површинска праћења бедема.

Ископавања су показала да утврђење има приближно троугаону форму, са две приближно исте стране бедема (претпостављена површина утврђења износи око 1,1 ха). Северни бедем је био приближне дужине око 160 м, вероватна дужина источног бедема износила је око 150 м, док је најугроженија, југозападна страна имала дужину бедема око 135 м. На

овој страни постојала су два реда бедема на међусобном растојању од око 11 м у западном делу. Два реда бедема констатована су и на утврђењу у селу Шароњама, општина Тутин.⁵ У нашем случају могуће је да се ради о протеихизми. Куле нису констатоване, јер нису ни вршени покушаји њиховог проналажења, али не треба сумњати у њихово постојање. Такође није утврђена врста улаза.

Основа утврђења је прилагођена облику тла, врло смишљено, тако да је страна утврђења која је могла бити најизложенија нападу била и најкраћа. Разлог за избор овог облика је једноставан, а то је уштеда грађевинског материјала и времена. На овај начин је било потребно најмање дужних метара бедема - уз најмању могућу употребу грађевинског материјала постигнути су максимални ефекти. То је наравно омогућавало и мање ангажовање људства. Врло рационално коришћење расположивих ресурса и погодности конфигурације терена је рановизантијска карактеристика. Тамо где је терен то допуштао грађен је само један бедем,⁶ али штедљивост није била на уштрб безбедности - одбрана се не препушта случају - због чега је бедем у случају Градине- Кончулић удвојен на југозападној страни или је реч о спољнем бедему – протеихизми (?).

. Ове две одбрамбене линије, судећи по техници зидања и употреби малтера, су део једног грађевинског захвата изведеног по плану од четка градње.

На самом утврђењу или на некој од његових падина није констатован ниједан извор воде. Такође, никакве индикације у виду хидрауличног малтера нису пронађене, које би говориле у прилог постојања цистерни за воду унутар утврђења. Најближи нама познати, врло снажан извор је у непосредној близини манастира Кончулић.

Материјал

Пронађени археолошки материјал сведочи да се ради о вишеслојном локалитету, које је захваљујући повољном положају нашло своју примену од праисторијске, преко рановизантијске и средњовековне епохе до турског доба.

⁵ М. Милинковић, *Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина*, НПЗ 6, Нови Пазар 1982, 138.

⁶ М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Бурђевици у Берекарама*, НПЗ 7, Нови Пазар 1983, 29-37. Због стрмих литица био је озидан само један бедем.

У три сонде регистрован је богат праисторијски стратум, који одговара праисторијској градини из периода бронзаног доба. Начин градње и изглед праисторијске градине остају нам непознати јер нису пронађени никакви остаци грађевина.

Није неуобичајено да се на праисторијским градинама, током каснијих периода, поново подижу утврђења. Најбројнији налази, понекад и једини на појединим локалитетима или у одређеном периоду су уломци грнчарија. Рановизантијска керамика подељена је по устаљеном систему на грађевинску и употребну. Сва грнчарија израђена је на витлу.

Рановизантијском периоду припадају уломци грађевинске керамике, проналажени у културном слоју или као површински налази (опека, имбрекс и сл.).

Осим импортованих зелено глеђосаних лонаца, остали примерци такође припадају квалитетној занатској продукцији, вероватно локалног карактера. Керамика је уобичајених мрких и тамносивих тонова, са додацима за опошћавање глине.

Одбацимо ли ситне, атипичне комаде који могу послужити за посматрање фактуре, мало је примерака који се могу типолошки одредити. Доминантна је кухињска грнчарија, у првом реду лонци и поклопци. Поклопци су имали дугметасте дршке, високо извучене (Т. 9/2; 15/1 и Т. 9/14; 15/3). На основу дугмета могу се издвојити два типа. Поклопци су вероватно имали косе зидове, можда калотасте, могуће ребрасто профилисане.

Нетипичном рановизантијском лонцу, припадао је лучно изведени обод задебљане усне (Т. 11/8; 13/3). Обод карактериште одсуство жлеба са унутрашње стране и нешто грубља фактура. Овакви лонци нису познати у периоду касне антике, а примерак је из рановизантијског слоја у коме је пронађен заједно са зелено глеђосаном керамиком, због чега га датујемо у 6. столеће, премда донекле има и карактеристике средњовековног посуђа.

Остале лонце сврстаћемо условно у групу разгранутог, са унутрашње стране више или мање ужлебљеног обода, премда се сви ови лонци међусобно разликују. Сви примерци су без дршке. У ову групу уврстили смо један лоптаст примерак са ребрасто профилисаним зидовима (Т. 9/13; 15/3); примерак са плитким жлебовима на месту споја обода и врата (Т. 9/4; 15/1), и један украшен финим хоризонталним урезима (Т. 11/6; 14/1).

Лонцима равног дна припадају примерци из сонде 3 и 4, оба примерка сиве боје и танких зидова (Т. 11/12; 13/3 и Т. 9/15; 15/3), те једно дно (Т. 11/7; 14/1).

Обод јединог поклопца или зделе, врло танких, чини се калотастих зидова, можемо видети на примерку из сонде 2. Примерак је у поље извученог обода са канелованим лежиштем (Т. 9/6), без правих аналогја,

премда подсећа на касноантичке поклопце, али за разлику од њих обод је искошен на супротну страну.

Најпрепознатљивији налази византијске грнчарије јесу зелено глеђосани комади (Т. 13/3; 14/1; 16/4). Аналогије овог посуђа из 6. столећа не морају се тражити далеко. Већ смо констатовали њено присуство на лок. Градина – Лисина, а из новопазарске области констатована је на утврђењу Хум код Тутина,⁷ Бабрежу,⁸ Тупом кршу код Тутина,⁹ Ђурђевици-Ђерекаре,¹⁰ Расу - Пазариште¹¹ итд.

За обиље уситњене керамике, танких зидова и тамносиве боје можемо констатовати да поседују карактеристике рановизантијске керамике. Од раније је уочена извесна унификација византијског посуђа 6. на простору средишње области Балкана.¹² Сличност се огледа у облику посуда и њиховим профилацијама, фактури и обради површина. Генерално се облици лонаца, могу довести у везу са налазима византијске керамике суседних локалитета: Хуму¹³ и Тупом кршу код Тутина,¹⁴ Бабрежу,¹⁵ Ђурђевици - Ђерекаре,¹⁶ Расу - Пазариште,¹⁷ лок. Злоступ, село Острвица код Тутина,¹⁸

⁷ В. Иванишевић, *Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина*, НПЗ 12, Нови Пазар 1988, 8-9, сл. 2/6-7. (=Иванишевић, *Рановизантијско утврђење*). Глеђосаном посуђу припадају примерци здела, крчага и лонаца.

⁸ Д. Премовић-Алексић, *Касноантичко утврђење у Бабрежу*, НПЗ 13, Нови Пазар 1989, 24, сл. 1/1. Реч је о лонцу споља маслинастозелено глеђосаном, израђеном од песковите, сиво печене глине и са орнаментом у виду таласасте линије (=Премовић-Алексић, *Касноантичко утврђење...*).

⁹ М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Тупом Кршу и околна утврђења у тутинској области*, НПЗ 9, Нови Пазар 1985, 50 (=Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Тупом Кршу...*).

¹⁰ М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарама*, НПЗ 7, Нови Пазар 1983, 34.

¹¹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999, 105-106(=Поповић, *Tvrđava*).

¹² L.J. Вјелажас, *Keramika Caričinog grada*, магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1983. године, 160-1.

¹³ Иванишевић, *Рановизантијско утврђење*, 8-9. Глеђосаном посуђу припадају примерци здела, крчага и лонаца.

¹⁴ Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Тупом Кршу...*, 50.

¹⁵ Премовић-Алексић, *Касноантичко утврђење...*, 24.

¹⁶ М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарама*, НПЗ 7, Нови Пазар 1983, 34.

¹⁷ Поповић, *Tvrđava ...*, 105-106.

¹⁸ Милинковић, *Касноантичка утврђења...*, 132.

лок. Златни камен код Новог Пазара,¹⁹ Градином у Шароњу,²⁰ Градином у Радалици²¹ итд.

У керамичком материјалу уочава се одсуство амфора, питоса и вршника, што због малог узорка керамике и мале истражености локалитета не мора бити коначно стање типова посуда.

Уломак амфороидног крчага, односно дршке овалног пресека из средњовековног раздобља, препознатљиве дршке глчане површине црвене боје (Т. 9/10; 13/2). Како је овде реч о дршци ова чињеница није нам нимало од помоћи. Из околине Чачка познати су нам уломци сличне посуде са локалитета Остра - Соколица, датоване у 10 - 11 век,²² и са утврђења код манастира Илиње изнад Овчар бање које припада времену 11-12. столећа,²³ док их на Расу - Пазариште има у слојевима 9 - 10. века, али и до краја 12. столећа.²⁴ Већи број амфороидних крчага пронађен је и на лок. Рас - Постење. Груби примерак обода лонца приписаћемо истом временском хоризонту.

Унутар сонде 2 пронађен је мањи лонац, косо разгранутог обода, лоптастог трбуха и равног дна. На раменима је украшен са два хоризонтална уреза. Обод је заобљен и нешто задебљан, можда ради лакшег манипулисања посудом услед недостатка дршке. Лонац је грубље израде и нешто дебљих зидовима од осталих махом тамно сивих посуда, јер је израђен на спором витлу (Т. 14/4; 9/9). Сличне фактуре је и лонац лучно изведеног обода, заобљене усне (Т. 9/7; 14/4). Оба уломка носе карактеристике средњовековне грнчарије, али без правих аналогија.

Међу површинским налазима био је и један мањи комад глеђосан двема нијансама зелене боје (Т. 11/3; 13/1). Уломак тешко можемо са сигурношћу одредити и у период турске власти, већ нам указује на још један културни хоризонт на нашем локалитету, можда 19. столећа. Вероватно периоду из турске власти припада примерак пронађен у сонди 4 у слоју светломрке земље (Т. 11/5; 13/4: 2а и 2б). Реч је о коничној здели, усправ-

¹⁹ В. Иванишевић, *Касноантичко утврђење на Златном Камену код Новог Пазара*, НПЗ 14, Нови Пазар 1990, 7-17 (=Иванишевић, *Касноантичко утврђење на Златном камену...*).

²⁰ Ј. Калић – М. Поповић, *Кузмичево и Шароње у прошлости*, Рашка Баштина 3, Краљево 1988, 51-68.

²¹ Ј. Калић – Д. Мркобрад, *Градина у Радалици*, НПЗ 9, Нови Пазар 1985, 39-46.

²² Д. Радичевић, *Археолошка налазишта X – XI века у Чачку и околини*, Гласник САД 19, Београд 2003, 233 - 234, сл. 5/7.

²³ Д. Булић, *Манастир Илиње код Овчар бање, рановизантијско и средњовековно утврђење*, Историјски часопис LIII (2006), 62, Т. XVIII/1.

²⁴ Поповић, *Tvrđava*, 155.

ног обода, равнoг дна, израђеној од црвене глине, глеђосаној мрком глеђи са унутарње стране. Иста глеђ појављује се на горњем делу спољне, глачане стране посуде. Сличности се могу уочити са зделама типа I/34 са Београдске тврђаве из периода 16 - 17. столећа.²⁵ Обликом се приближава и тзв. чинијама, врло раширеним посудама народног грнчарства те би могле бити и из каснијег времена.

Остали археолошки налази су заступљени са неколико уломака стаклених посуда и металних предмета.

Рановизантијском времену припадају четири уломка стакла, од бар две посуде (Т. 12/4-7; 16/6). Мали уломци иридираног стакла, задебљаног обода су делови стаклених посуда непознате намене. Да су мање разгрнутих зидова, сличност би смо видели са налазима стаклених посуда са утврђења Златни Камен крај Новог Пазара, премда су те посуде знатно мање.²⁶

Из сонде 2 потиче фрагментовани гвоздени предмет непознате намене, можда ручка (?), квадратног пресека и благо раскуцаног и перфорираног једног краја (Т. 12/1; 14/4).

Из сонде 4, из слоја тамномрке земље, потиче тањи бронзани лим (Т. 12/3; 16/8). Према условима налаза опредељен је у рановизантијско време.

Долина Ибра је у античко време преко данашњег Краљева била повезана са Рудником и Београдом, а долином Западне Мораве стизало се до данашњег Крушевца и даље на исток, а такође на супротну страну ка данашњем Чачку, Пожеги итд.²⁷ На југу комуникација је водила до Сочанице, Звечана, и даље на Липљан одакле се могло стићи на разне стране. Долином реке Рашке, област Ибра је била повезана са данашњим Новим Пазаром, преко кога се остваривала веза и са Полимљем. Одавде су путеви водили и ка данашњем Крушевцу или на супротну страну где је једна грана пута водила уз Градачку реку или уз Брвеницу, у област данашње Ивањице и Ариља, како је и водио средњовековни пут.²⁸

Још један пут, који је водио из данашњег Новог Пазара преко Куршумлије и Прокупља у Ниш, где је избијао на „Цариградски друм“, пресецао је нашу област.²⁹ Из долине реке Ибар ишло се преко данашњег села Шипачино на Суво Рудиште, па се код данашњег планинарског дома пре-

²⁵ В. Бикић, *Градска керамика Београда (16-17. век)*, Београд 2003, 34.

²⁶ Иванишевић, *Касноантичко утврђење на Златном Камену...*, 13-15.

²⁷ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, 130 (=Шкриванић, *Путеви...*).

²⁸ А. Алексић, *Ибар од Рашке до Карановца*, Годишњица НЧ III (1878), 38.

²⁹ Шкриванић, *Путеви...*, 108.

лазио гребен Копаника и силазило у село Ђерекаре и село Страторију, вероватно данашње село Судимље.³⁰

Постојање рановизантијског утврђења у данашњем Носољину,³¹ указује на комуникацијски правац који је повезивао долину Ибра и Голију, пролазећи поред поменутог села.

Треба имати на уму да везивање рановизантијских утврђења за старије путне правце, посебно античке, може да буде погрешно. Ово већ стога што се премештањем насеља на висове, јавља и потреба за новим комуникацијама, које настају као последица, а не разлог за подизање утврђења.

Међутим, нису комуникације увек значиле предност, јер су представљале и правце продора различитих племена, вероватно је и то разлог зашто је утврђење у Кончулићу одвојено реком од ибарске комуникације. Константовани средњовековни остаци на утврђењу Градина - Кончулић само показују да никада није престајала важност комуникацијског правца долином Ибра.

Налази праисторијске керамике потврђују постојање бронзанообске. Овај слој је добро очуван и јасно издвојен у сонди 4. Међутим, нигде нису констатовани остаци градње. Хронолошко опредељење праисторијског материјала извршено је на основу аналогног материјала, без детаљније анализе. Сличност са материјалом из новопазарског краја огледа се у облицима посуда и њиховом украшавању, пре свега са материјалом са Градином над Пазариштем и Градином на Постењу.³² Керамички материјал одговара и праисторијској грнчарији са града Брвеника.³³

Пронађени рановизантијски слој одговара времену настанка и живота утврђења. Појава недовољно дефинисаних зидова у оквиру сонде 2 и испод објекта 1, указује на постојање барем две грађевинске фазе. Ова чињеница као и релативно богати културни слојеви у односу на истраживана околна утврђења указују на 5. век као на могуће време подизања утврђења. Уломци стакла од којих неки могуће да припадају стакленим кандилима, могли би да указују на постојање цркве у оквиру утврђења. Археолошки налази не пружају нам сигурне податке о томе када је утврђење страдало или напуштено, крајем 6. или почетком 7. столећа.

³⁰ Шкриванић, *Путеви...*, 127.

³¹ Ј. Калић, Д. Мркобрад, *Утврђење у Носољину код Рашке*, НПЗ 7, Нови Пазар 1983, 21-27.

³² М. Јевтић, *Early Bronze Age Hillforts in the Novi Pazar Area*, in: *Macedonia and the neighbouring Region from 3rd to 1st Milenium B.C.*, Struga 1997, 73-85.

³³ Д. Булић, *Жула Брвеник, Средњовековна археолошка налазишта*, Магистарски рад одбрањен на Одељењу за Археологију Филозофског факултета у Београду 2008. године.

Танак средњовековни слој презентован са свега неколико уломака керамике, указује на коришћење утврђења у једном краћем периоду. Неколико уломака грнчарије није довољно за етничко опредељење њених власника, јер, поред осталог, нисмо налазе довољно прецизно хронолошки одредили. Нисмо у могућности да установимо ради ли се о српској или бугарској популацији, али можемо да претпоставимо, врло опрезно, присуство бугарске или мање вероватно византијске државе на основу налаза амфороидног крчага. Важност комуникацијског правца, била је, вероватно од пресудног значаја за одабир ове локације. Не постојање овакве грнчарије на граду Брвенику указивало би на оправданост тезе да се једним делом српско - бугарска граница протезала долином Ибра. Ипак, ова претпоставка се мора узети са доста опреза јер је крчаг могао бити и предмет трговине, размене, поклона ...

Као погранична област на територији Бугарске, утврђење је могло наћи примену током српско-бугарских ратова у 9. столећу, у време Симеоновог освајања Србије 926. или у доба Самуила, када је требало обезбедити важан комуникацијски правац дуж Ибра. Средином 9. века Рас је погранично место где се врши предаја бугарских заробљеника.³⁴ Помињање Раса, био он град или област, указивало би на реке Рашку и Ибар као природну границу.³⁵ У случају да је примерак византијске провенијенције, утврђење је у сврху краћег обезбеђења путева могло бити коришћено у време Василија II, можда чак и у време Вукана или у време угарско - византијског рата 1127-1129. године, или поновних борби 1149. године. На немирна времена указују слојеви пожара на Градини-Кончулић и Градини-Казновиће.³⁶ Разлог обухватања овако широких историјских догађаја лежи у чињеници да су амфороидни крчази трајали дужи период.

Скромни налази глеђосане керамике можда би могли да се повежу са улогом утврђења које је оно могло да има у позном средњем веку. Та улога би се огледала, пре свега, у заштити манастира. Међутим склонији смо да поверујемо да је привремено послужило Турцима за контролу путног правца и то у време аустријско-турског рата. Можда је истој сврси могло да послужи и током 19. столећа.

³⁴ DAI I, 32.50; ВИН II, 52.

³⁵ За Ибар као источну границу определило се неколико аутора: Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, ЗРВИ 35, Београд 1996, 150; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњевековне Србије*, Зборник ИМС 20, 58.

³⁶ Д. Булић, *Градина-Казновиће, резултати археолошких истраживања*, Историјски часопис LV (2007), 47. У оквиру сонде 2 констатовани су остаци станишта које је страдало у пожару, током 9-10. столећа.

Утврђење је својим положајем омогућавало суверену контролу друма и долине Ибра што је могло бити довољан разлог за одабир ове локације као утврђеног места у дужем периоду. Али, треба имати на уму да је река Ибар одвајала утврђење од главне комуникације што није занемарљиво када је у питању одбрана.

Из досадашњих објављених радова лако је закључити да је долина Ибра недовољно изучена. Надамо се да је ова мањкавост барем делимично надомештена приказаним резултатима археолошких истраживања утврђења општине Рашка.

Dejan BULIĆ

THE FORTRESS OF GRADINA-KONČULIĆ, NEAR RAŠKA

Summary

On the right bank of the river Ibar, 3 km from Raška, from the Northwest side of the Končulić monastery, there is a fortress on the coned top, on 538.36. It provided a good view of the Ibar valley and Končulić monastery. It was also in visual communication with the fortress in Donja Rudnica.

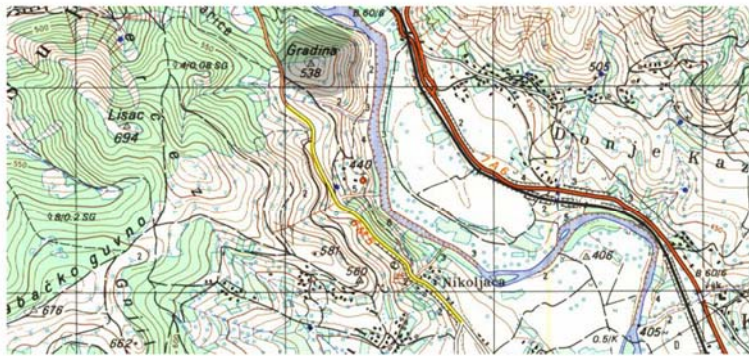
The site was studied with five smaller sounds, which established its stratigraphy, and surface following of the fortress wall at the same time established its triangular shape.

The wall could partially be noted by weaker and dried vegetation, and by the cascades formed. The western and the southern rampart were, after minor surface interventions, visible for the most of its length, only the NE rampart remained unnoticed because of the dense forest vegetation on that part of the site. The access side was the southern slope, where double rampart was noted.

A smaller square object with circular opening, whose function is yet to be determined, was noted by the southern rampart.

The archeological material found witnesses multi-layeredness of the site. Pre-historic ceramics finds confirm the existence of the Gradina-type fortress. The Early Byzantine layer corresponds to the time of the establishment of the fortress.

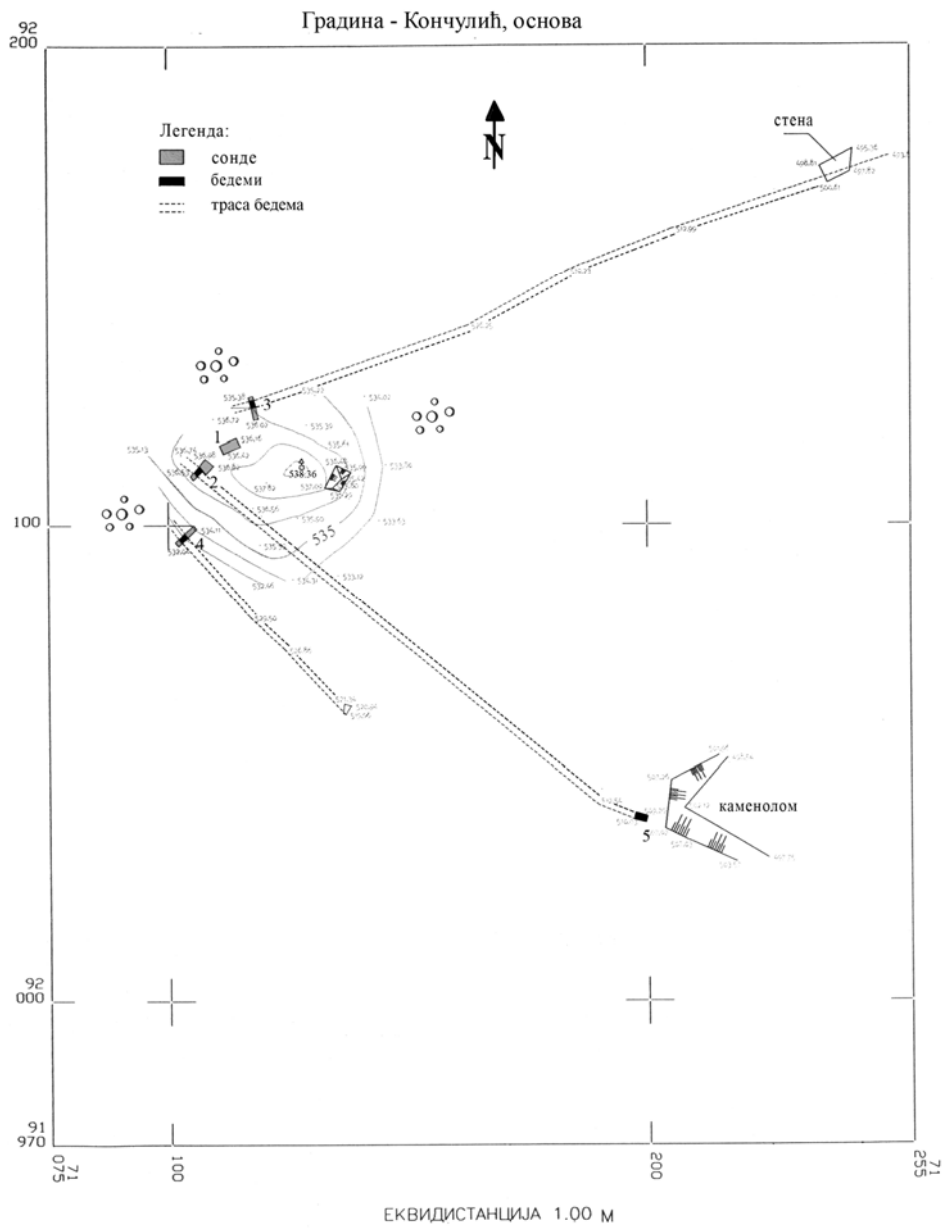
The use in the Medieval period is confirmed by a piece of the amphorae-type jug, pointing to either Bulgarian or Byzantine presence.

1. Поглед на утврђење са СЗ

2. Поглед на утврђење са СИ

Т. 3

1. Врх утврђења

2. Сонда 1

3. Сонда 2, јужни део

4. Сонда 2, Објекат 1

5. Сонда 2, Објекат 1

6. Сонда 2, Објекат 1

1. Сonda 3, ниво гаражи

2. Сonda 3, основа

3. Сonda 3, бедем

4. Сonda 4, спољни бедем

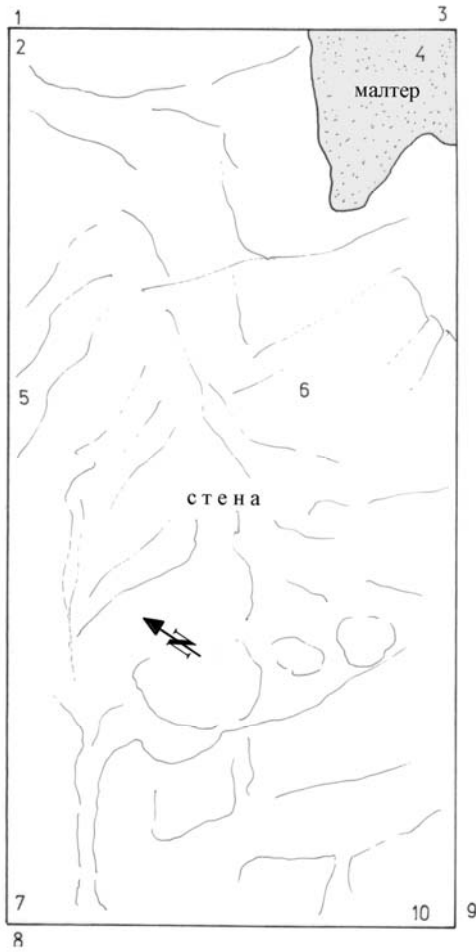
5. Сonda 4

6. Сonda 5

УТВРЂЕЊЕ ГРАДИНА – КОНЧУЛИЋ КОД РАШКЕ

Сонда 1, основа

1	536.16
2	535.90
3	536.19
4	535.98
5	535.95
6	536.22
7	535.96
8	536.44
9	536.17
10	536.41

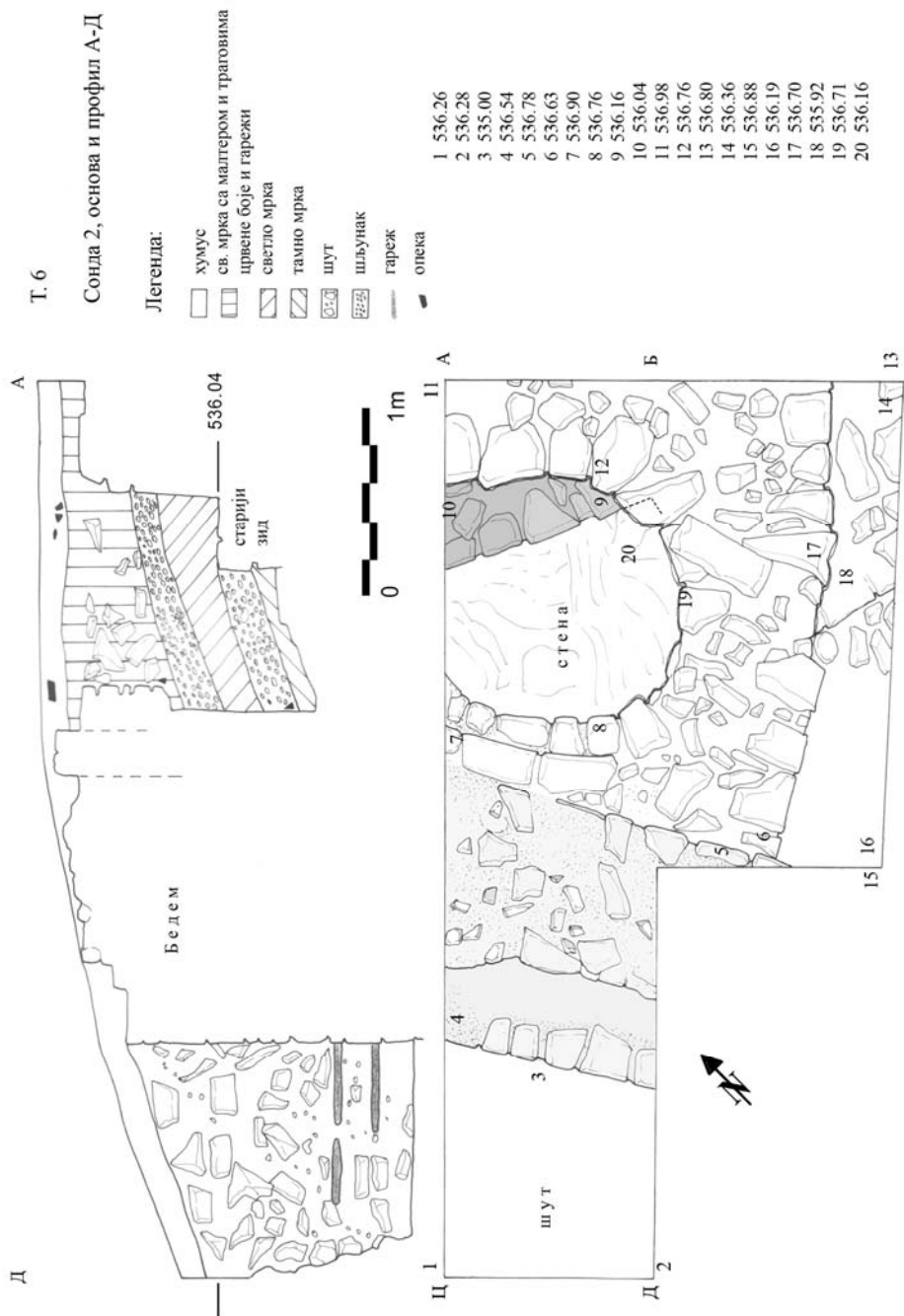
Т. 5

Сонда 5, основа

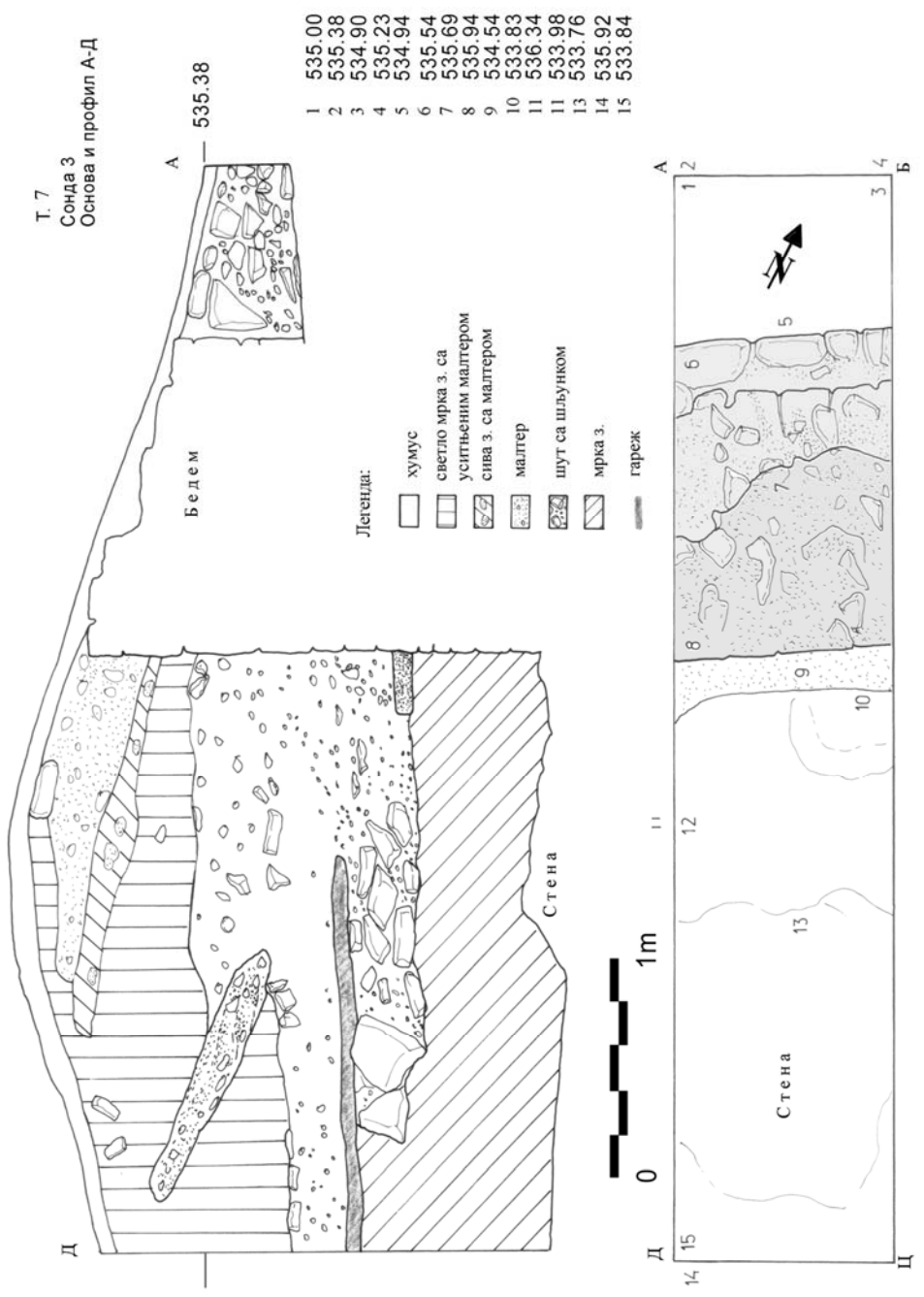

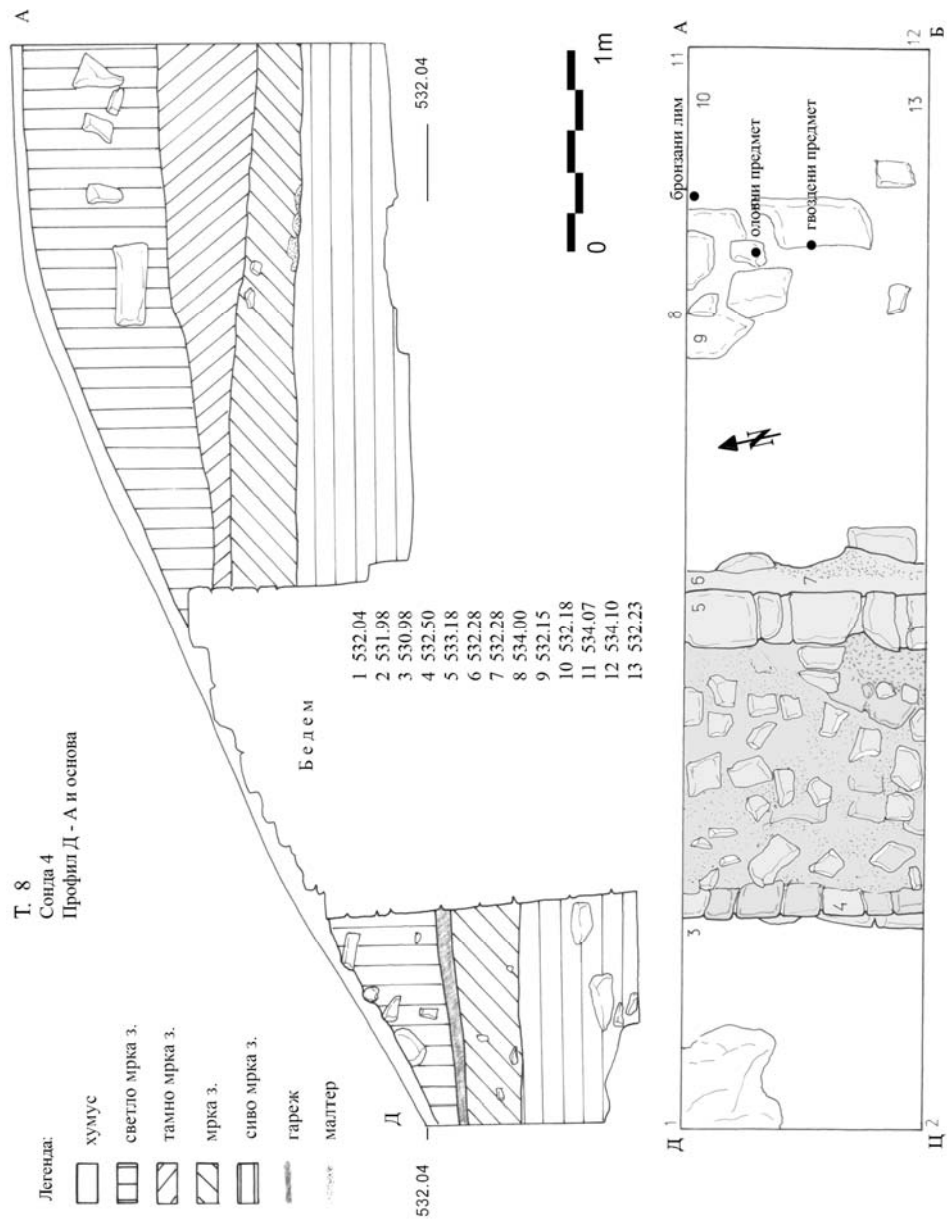
1	509.23
2	508.57
3	509.22
4	508.60
5	508.71
6	509.08
7	509.58
8	509.36
9	509.39
10	510.19
11	509.37
12	510.03

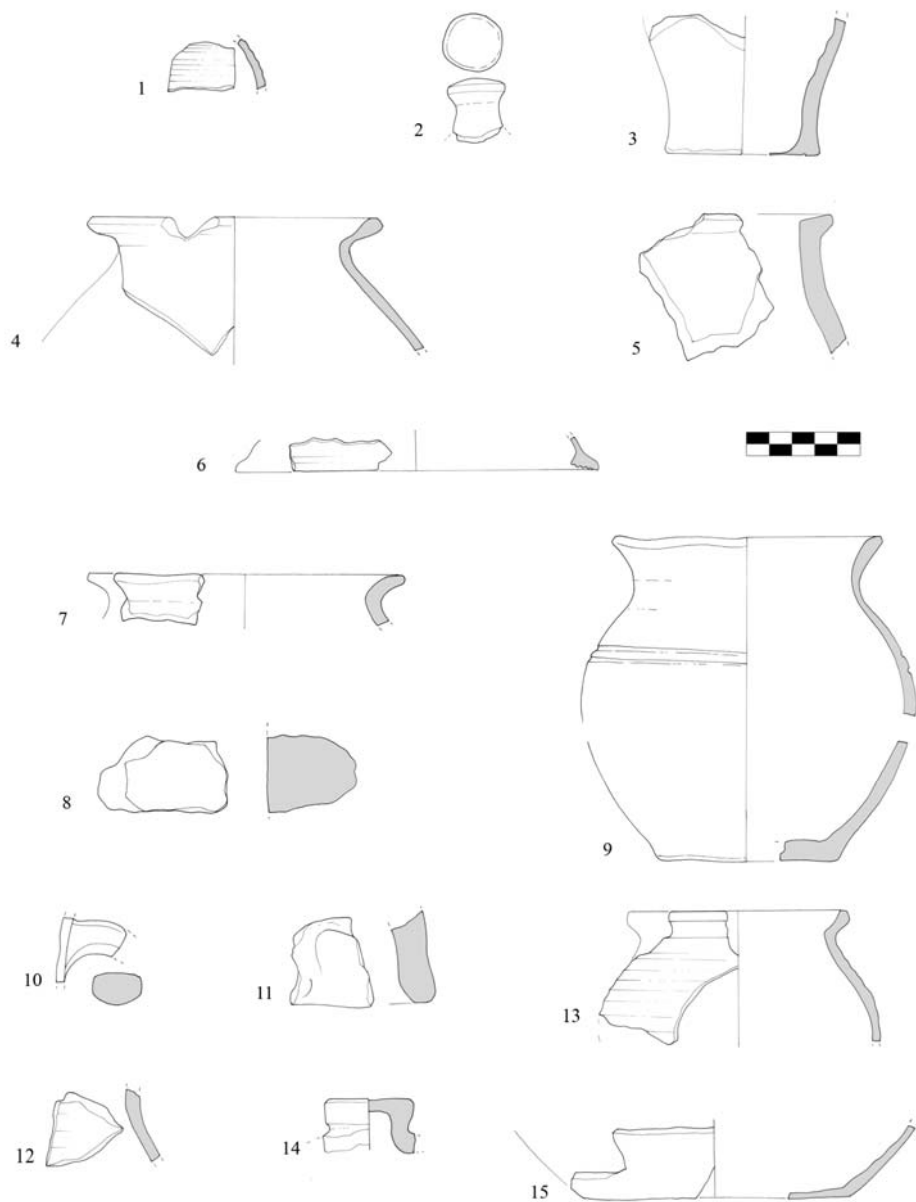

УТВРЂЕЊЕ ГРАДИНА – КОНЧУЛИЋ КОД РАШКЕ

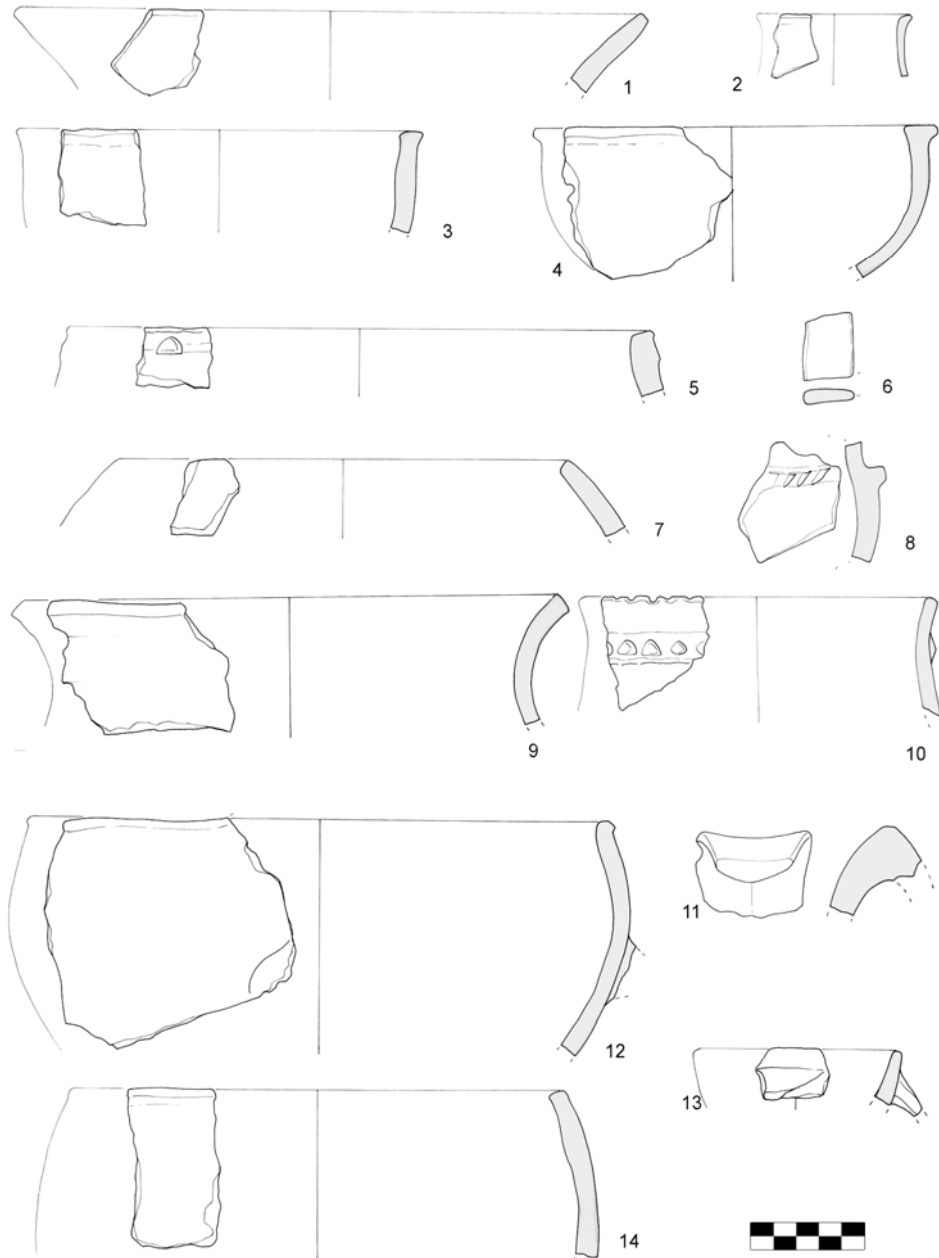

УТВРЂЕЊЕ ГРАДИНА – КОНЧУЛИЋ КОД РАШКЕ

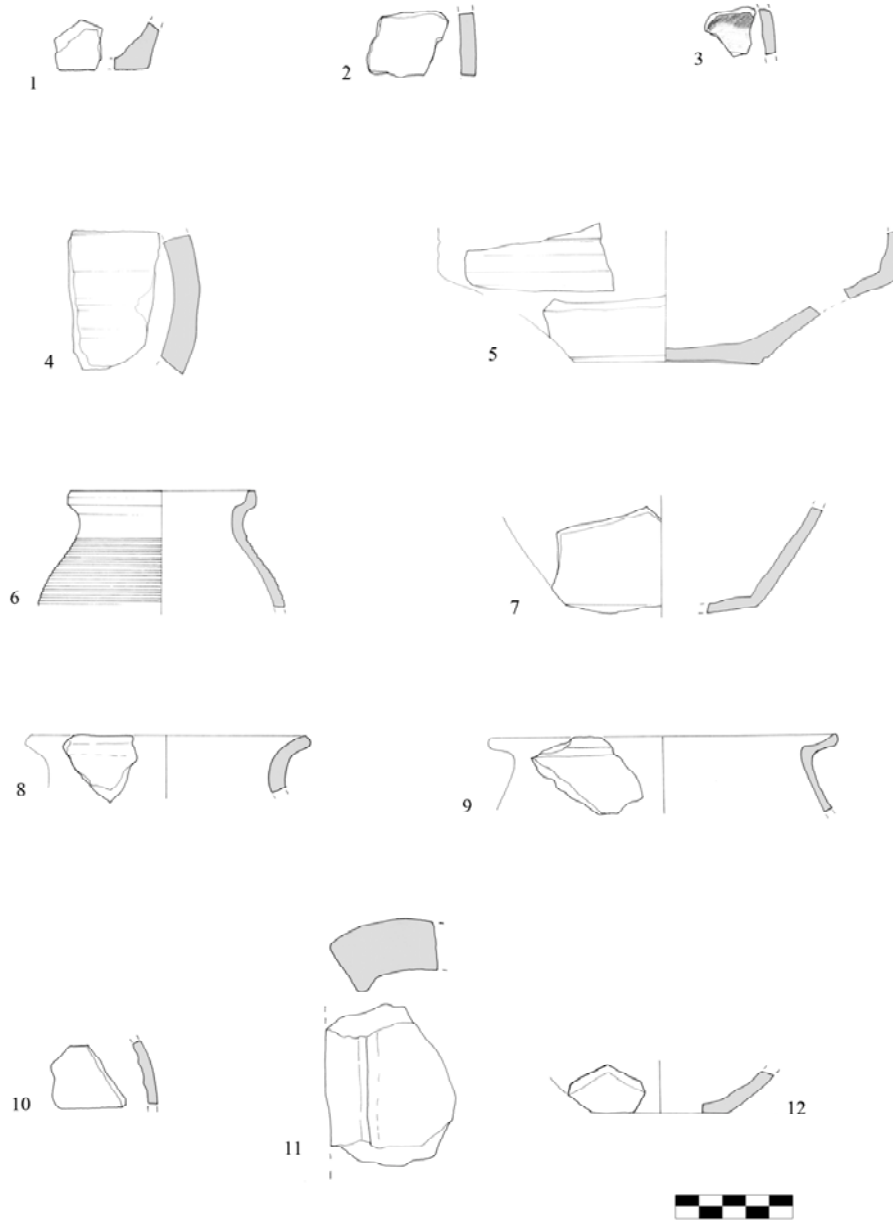

Т. 9
Сонда 2, над Објектом 1: 1 - 5; унутар Објекта 1: 6; проширење сонде 2, са спољне стране Објекта 1,
тамно мрка земља: 7 - 9; сонда 3: 10 - 15.

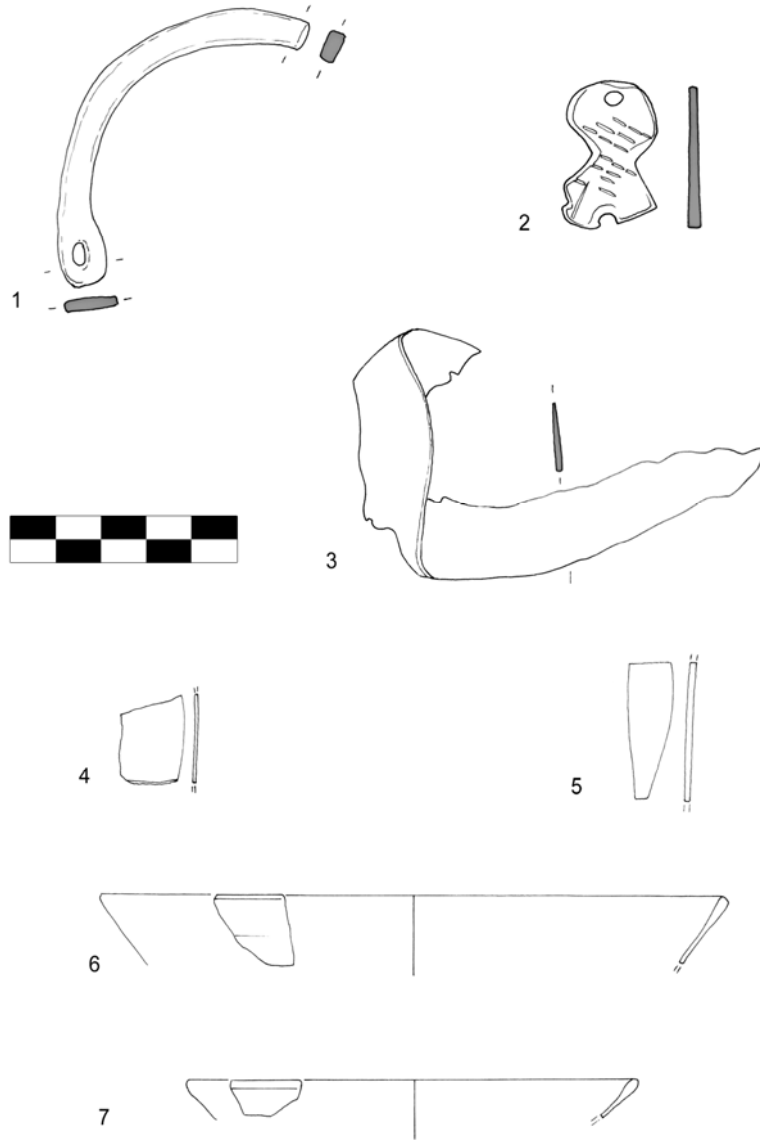

Т. 10
Сонда 4, Сиво- мрка земља: 1 -10; Спољна страна бедема: 11-15.

УТВРЂЕЊЕ ГРАДИНА – КОНЧУЛИЋ КОД РАШКЕ

Т. 11
Налази из пешадијских заклона 1 - 3; Сонда 4, светло мрка з. 4 - 5; тамно мрка з. 6 - 7;
Сонда 4, мрка земља 8 - 12.

Т. 12

1. Сонда 2; 2. Сонда 4, мрка земља ; 3.-7. Сонда 4, тамно мрка земља.

2. Сонда 3

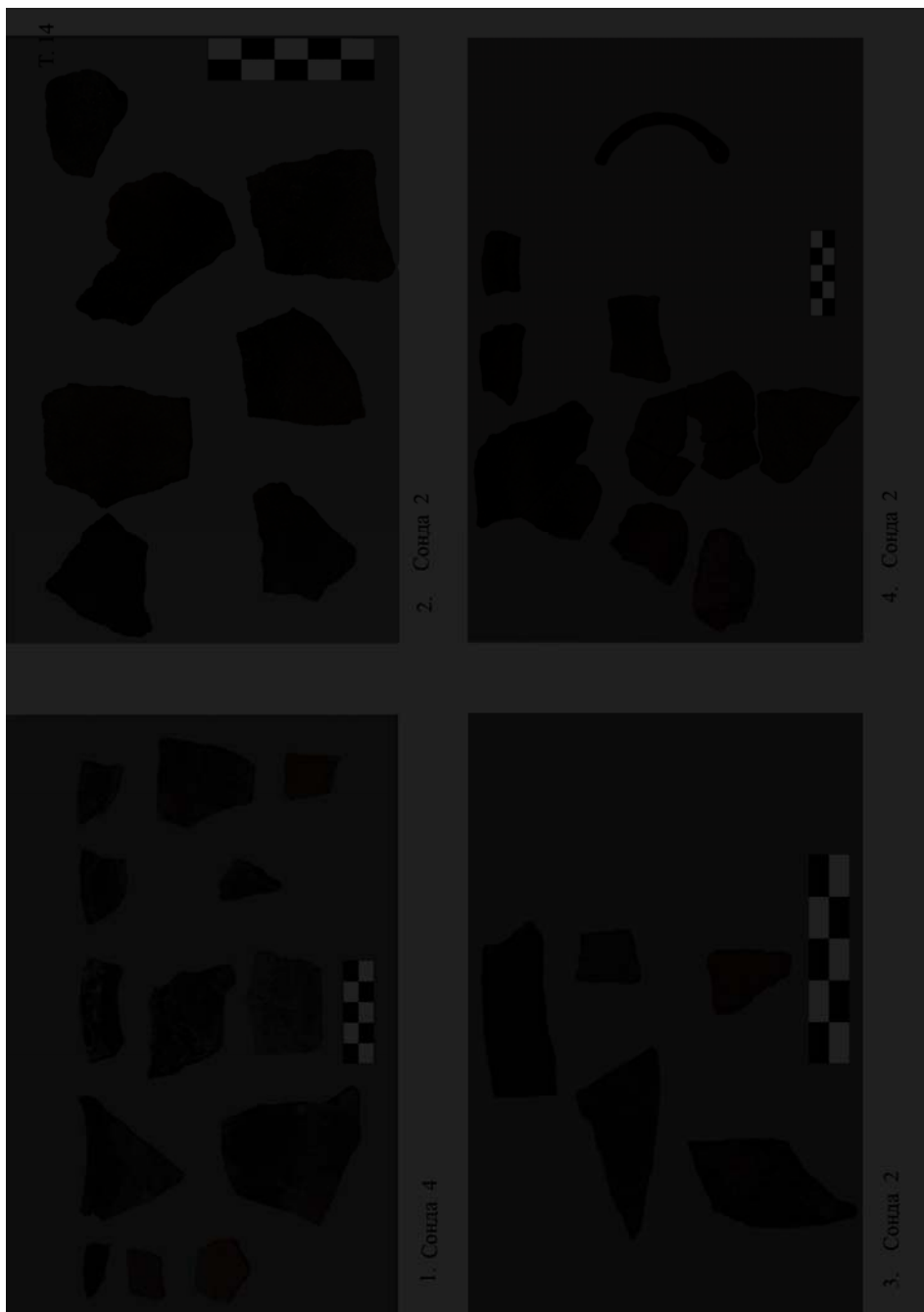
4. Сонда 4

1. Налази из пешачијских заклона

3. Сонда 4

1. Површински налази

2. Сонда 4

3. Сонда 4

4. Сонда 4

5. Сонда 4

6. Сонда 4

Игор СТОЈИЋ
Историјски институт
Београд

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТНИХ ОСТАТАКА СА ЛОКАЛИТЕТА МАНАСТИРАК КОД РЕКОВЦА*

Апстракт: Током јула месеца 2006. године обављена су мања заштитна археолошка истраживања, којом приликом је истражено 12 гробова са локалитета Манастирак, недалеко од Рековца у селу Доња Крушевица. Антрополошком анализом је било обухваћено 11 гробова и група дислоцираних костију. За сваки скелет понаособ обављен је инвентар расположивих костију и зуба, након чега су обављена антропометријска и краниометријска мерења, процена пола и старости индивидуе у тренутку смрти, макроскопска анализа патолошких промена и трагова маркера окупационог стреса. Сви скелети припадају индивидуама мушког пола. На обрађеном материјалу уочене су појаве повреда, болести зглобова, промена узрокованих поремећајима у циркулацији и инфективних запаљења.

Key Words: Rekovac, osteological material, bone diseases, Middle Ages, church.

Увод

Локалитет Манастирак налази се недалеко од Рековца у селу Доња Крушевица. Манастирак или Мала црква је народно име за парохиску цркву посвећену св. Николи. О времену грађења нема поузданих података, али народно предање везује хронолошки ову цркву за време деспота Стефана, када наводно почетком XV века настаје заједно са манастиром Каленић. По начину градње и по свом облику црква у Манастирку припада моравској градитељској школи и веома подсећа на Каленић, тако да постоји могућност да су грађене у приближно исто време. Основа цркве рађена је у комбинацији триконхоса и сажетог уписаног крста.

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

Црква у Доњој Крушевици није у потпуности сачувала свој средњовековни изглед. Крајем осамдесетих година XX века изведени су грађевински радови који су јој вратили првобитни изглед. Том приликом су изведена и мања истраживања након којих је утврђен изглед некадашње фасаде, начин на који је била покривена и украшена.

Током јула месеца 2006. године обављена су мања заштитна археолошка истраживања у трајању од 10 дана. Разлог ископавања било је дефинисање мера техничке заштите за постављање новог пода. Истраживања је спровео Завод за заштиту споменика културе Крагујевац.¹ Том приликом, унутар цркве која је обновљена у XIX веку откривена је старија средњевековна црква са некрополом, у оквиру које се налазио хришћански гроб (бр. 3) који је као прилог имао апликацију са натписом, као и оставу денара која гроб датује у крај XIV и почетак XV века. Сви истражени гробови су били слободно укопани у земљу и осим наведеног гроба (бр. 3) нису имали прилоге.²

Антрополошка анализа

Током августа 2006. године, обављена је антрополошка анализа скелетног материјала са локалитета Манастирак (манастир Св. Никола) у селу Рековац. Остеолошки материјал био је спакован у пластичне вреће. Антрополошки је било могуће обрадити скелетни материјал који се налазио у врећама које су биле означене бројевима гробова, као и неколико у којим су биле похрањене дислоциране кости. Материјал из гроба бр.1 није био доступан за антрополошку анализу. Обрада материјала обављена је у приручној лабораторији на самом локалитету, у оквиру манастира Св. Никола.

Најпре је за сваки скелет понаособ обављен инвентар расположивих костију и зуба, након чега су обављена антропометријска и краниометријска мерења, процена пола и старости индивидуе у тренутку смрти, макроскопска анализа патолошких промена и трагова маркера окупационог стреса.

¹ Екипу су сачињавали, археолог Радослав Прокић кустос Народног музеја у Крагујевцу, стручни консултант Гордана Тошић сарадник Завода за заштиту споменика Краљево, архитекта Марјана Беџ сарадник Завода за заштиту споменика Краљево и археолог Марија Марић.

² Овом приликом се посебно захваљујем колегиници Гордани Тошић на уступљеним информацијама везаним за археолошка истраживања некрополе.

Инвентар је обављен по постојећем обрасцу који је предложен у “Standards for Data Collection from Human Remains”.³ Свака кост обележена је у зависности од степена очуваности, шифрама које су дате у облику бројних вредности. Кост која је очувана више од 75%, означена је шифром “1”, чуваност која је у распону од 25% до 75% означена је шифром „2“, док шифра „3“ означава кост која је сачувана мање од 25%. Кост која недостаје обележена је шифром „0“. Бројне вредности шифара употребљене су ради стварања прецизних и упоредивих база података којима се помоћу посебних рачунарских програма може лако манипулисати.

При инвентару и анализи зуба коришћене су стандардне методе обележавања и описивања.⁴

За одређивање пола и старости у тренутку смрти комбинован је већи број различитих критеријума. Пол је одређен на основу морфолошких карактеристика карлице⁵ и лобање.⁶ На скелетима где је то било могуће примењиване су и методе одређивања пола на основу бутне кости.⁷

Старост индивидуа у тренутку смрти одређивана је помоћу неколико метода које су укључивале степен облитерације ектокранијалних шавова,⁸ морфологију пубичне симфизе,⁹ морфологију аурикуларне површине илиума¹⁰ и морфологије стерналних крајева ребара.¹¹ Код деце је ста-

³ J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville, Arkansas, 1994.

⁴ Fdi= Federation Dentaire Internationale, *Two-digit system of designating teeth*, International Dental Journal, 21, 104-106; S. Hillson, *Recording Dental Caries in Archaeological Human Remains*, International Journal of Osteoarchaeology, 11, 249-289.

⁵ T. W. Phenice, *A newly developed visual method of sexing the os pubis*, American Journal of Physical Anthropology, 30, 297-301.

⁶ G. Ascádi, J. Nemeskéri, *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest, 1970.

⁷ W.M Bass, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, Columbia, 1987. 218-219; M. Šlaus, *Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia*, Opuscula Archaeologica, 21, 167-175.

⁸ R.S. Meindl, C.O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: A revised method of the determination of skeletal age at death based on the lateral- anterior sutures*, American Journal of Physical Anthropology, 68, 57-66.

⁹ S. Brooks, J.M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Ascády-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution, 5, 227-238

¹⁰ C.O. Lovejoy, R.S. Meindl, T.R. Pryzbeck, and R.P. Mensforth, *Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death.*, American Journal of Physical Anthropology, 68, 15-28.

рост у тренутку смрти одређивана према степену окоштавања епифиза са дијафизама, дужине и ширине дијафиза дугих костију и степену ницања и развоја млечних и сталних зуба.¹² За сваки скелет понаособ израчуната је телесна висина,¹³ посматрани су трагови мускулаторно скелетних маркера стреса¹⁴ и евентуално присуство патолошких промена.¹⁵

Резултати

Скелет бр.2

Одрасла индивидуа.

Присутне кости: фрагменти оба фемура, фрагментоване обе тибиде, леви талус.

Нема елемената за сигурно одређивање пола.

Нема елемената за прецизније одређивање старости индивидуе у тренутку смрти.

На присутним костима нису уочене патолошко трауматске промене.

Скелет бр. 3

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање фрагментована мандибула.

Анализа зуба:

¹¹ M.Y. Işcan, S.R. Loth, R.K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: White males*, Journal of Forensic Science, 29, 1094-1104; M.Y. Işcan, S.R. Loth, R.K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: White females*, Journal of Forensic Science, 30, 853-863.

¹² T.W. McKern, T.D. Stewart, *Skeletal Age Changes in Young American Males*, Natick, MA, 1957; W.M. Bass, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*. Columbia, 1987; D.H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*, Washington DC, 1989; D. H. Ubelaker, *The Estimation of Age at Death from Immature Human Bone, in Age Markers in the Human Skeleton*, by M.Y. Işcan, Springfield, Illinois, 1989. 55-70.

¹³ M. Trotter, G.C. Gleser, *Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes*, American Journal of Physical Anthropology, 10, 463-514.

¹⁴ L. Capasso, K.A.R. Kennedy, C.A. Wilczak, *Atlas of Occupational Markers on Human Remains.*, Teramo, 1999.

¹⁵ D.J. Orthner, W.J.G. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Washington, DC, 1981; A. C. Aufderheide, C. Rodriguez - Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge, 1998.

Слика 1. гроб бр.3: велики каријес

максила: присутни 12-15, 17, 21, 24-27; заживотно изгубљен зуб 16; постмортално изгубљени 11, 22, 23; хиподонција 18 и 28;

мандибула: присутни 31, 33, 34, 35, 42-45; заживотно изгубљен 41; постмортално изгубљен 32.

Патолошки налаз зуба: огроман каријес на 45 (слика 1), уочавају се трагови парадентопатије и зубног каменца на свим присутним зубима.

Присутне кости посткранијалног скелета: фрагментован сакрум, обе илиачне кости, обе ишиадичне кости, 2 торакална и 4 лумбална пршљена, фрагментован леви хумерус, оба радијуса, обе улне, оба фемура, обе тибие, обе фрагментоване фибуле, фрагментован леви талус, фрагментован леви калканеус, 3 карпалне кости, 4 метакарпалне, 6 фаланги костију шака.

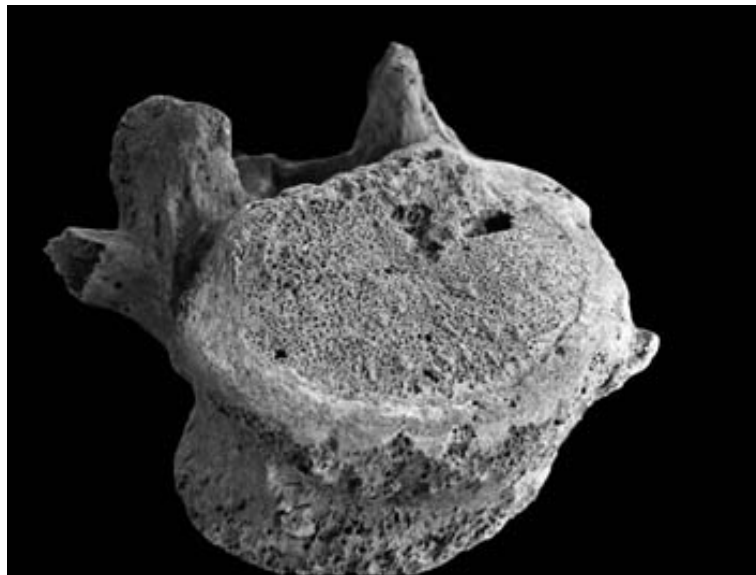
На мушки пол индивидуе указивале су секундарне одлике пола на лобањи и карлици.

Нема елемената за прецизније одређивање старости индивидуе у тренутку смрти.

Скелетне мере (у центиметрима) и индекси: на посткранијалном делу скелета било је могуће измерити, максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,3 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,7 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 73,91; максималну дужину радијуса 25,2 антериорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,3 медио - латерални дијаметар средине тела радијуса 1,6; макси-

малну дужину улне 27,7 антериорно – постериорни дијаметар 1,4 медијално – латерални дијаметар 1,9 физиолошку дужину улне 24,8 минимални обим тела улне 3,6 помоћу којих је израчунат Калибер индекс улне 14,51; максималну антериорну ширину сакрума 11,4 максимални трансферзални дијаметар базе сакрума 5,7; максималну дужину фемура 48,5 на основу које је израчунат телесни раст $178,05 \pm 3,94$, бикондиларну ширину фемура 48,1 максимални дијаметар главе фемура 5,1 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,5 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,3 помоћу којих је одређен Платимерични индекс 75,75 који описује фемур као Платимер као и Индекс робустицитета фемура 12,05 антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,0 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,8 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 107,14 обим средине тела фемура 9,1; максимални дијаметар у ниву нутриционог отвора 3,6 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,3 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 63,88 који описује тибију као Мезокнемичну, обим тела у нивоу нутриционог отвора 9,3.

Патолошки налаз: на торакалним пршљеновима уочени су Шморлови дефекти (Schmorl's node) праћених слабим остеофитима (слика 2).

Слика 2. гроб бр.3: остеофити на торакалном пршљену

Скелет бр.4

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: фрагментована фронтална, обе паријеталне, фрагмент окципиталне.

Анализа зуба:

максила: нема присутних зуба

мандибула: нема присутних зуба

Присутне кости посткранијалног скелета: проксимална половина десног фемура, дистални део леве фибуле.

Нема елемената за сигурно одређивање пола.

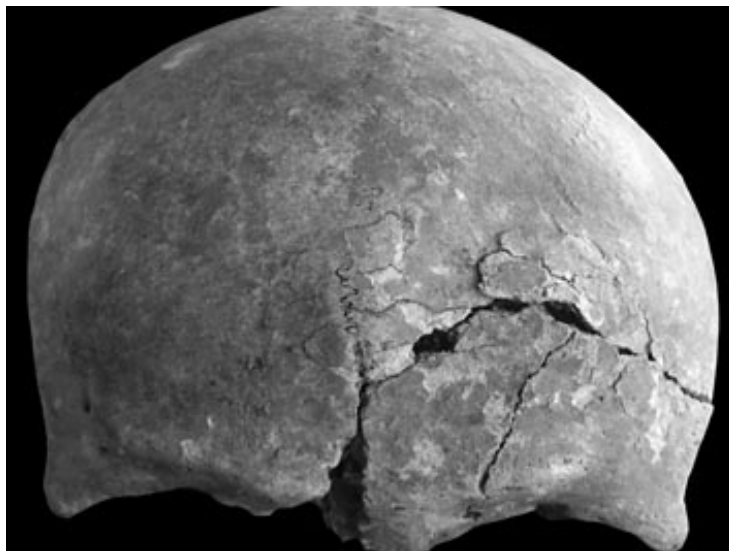
Нема елемената за прецизније одређивање старости индивидуе у тренутку смрти.

На присутним костима нису уочене патолошко - трауматске промене.

Скелет бр. 5

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: фронтална (слика 3), обе паријеталне, фрагмент окципиталне, обе темпоралне, обе зигоматичне, мандибула.

Слика 3. гроб бр. 3: метопизам

Анализа зуба:

максила: нема присутних зуба.

мандибула: присутни 43 и 44; постмортално изгубљени 31-38, 41, 42, 45; заживотно изгубљени 46- 48.

Патолошки налаз зуба: на 44 зубни каменац.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле, обе пателе, фрагментован сакрум, оба илиума, оба ишиума, лева пубична, десет торакалних и пет лумбалних пршљенова, тринаест фрагментованих ребара, оба хумеруса, оба радијуса, обе улне, оба фемура, обе тибије, обе фрагментоване фибуле, оба талуса, оба калканеуса, 4 карпалне кости, 8 метакарпалних костију, 10 фаланги костију ручја, 3 тарзалне кости, 6 метатарзалних костију.

На мушки пол индивидуе указивале су секундарне одлике пола на лобањи и карлици.

Према сраслости лобањских шавова и морфологије костију карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 45 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну ширину лобање 15,4 минималну ширину чела 11,4 максималну ширину чела 11,6 висину мастоидног наставка 3,2 висину браде 3,5 висину тела мандибуле 3,4 и дебљину тела мандибуле 1,2 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 35,29 бигонијалну ширину мандибуле 11,1 помоћу које је израчунат Фронтомандибуларни индекс 102,70 који описује лобању као Мезомандибуларну минималну ширину гране мандибуле 3,2 дужину мандибуле 7,2.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину клавикуле 15,0, антериорно- постериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,1 супериорно инфериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,4 максималну дужину хумеруса 34,2 вертикални дијаметар главе хумеруса 5,1 максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,5 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 2,2 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 88,00; максималну дужину радијуса 25,0 антериорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,4 медијално – латерални дијаметар средине тела радијуса 1,7; максималну дужину улне 26,9 антериорно – постериорни дијаметар улне 1,8 медијално – латерални дијаметар улне 1,5, физиолошку дужину улне 23,9 минимални обим тела улне 3,8; антериорно супериорну ширину сакрума 11,8 максимални трансферзални дијаметар базе сакрума 4,9; максималну дужину фемура 49,6 на основу чега је израчунат телесни раст $180.60 \pm 3,94$ цм, бикондиларну дужину фемура 49,2 епикондиларну ширину фемура 8,7 максимални дијаме-

тар главе фемура 5,2 anteriорно – posteriорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,0 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,7 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 81,08 који описује фемур као Платимер као и Индекс робустицитета фемура 13,61 anteriорно – posteriорни дијаметар средине тела фемура 3,2 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,0 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 106,66 обим средине тела фемура 9,6; максималну ширину проксималне епифизе 7,9 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,9 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,8 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 71,79 који описује тибију као Еурикнемичну, обим тела у нивоу форамен нутрициорум 10,2 и максимални дијаметар средине тела фибуле 1,8.

Патолошки налаз: На десној очној орбити уочен је форамен; на торакалним и лумбалним пршљеновима уочени су Шморлови дефекти (Schmorl's node); Некроза глава фемура (слика 4); Артритичне промене уочене су на ивицама ацетабулума као и на проксималним фалангама костију шака.

Слика 4. гроб бр. 5: некроза главе фемура

Скелет бр. 6

Под овим бројем уочене су две индивидуе.

(А) Одрасла индивидуа мушког пола.

Присутне кости лобање: фрагментована лева паријетална, фрагментована окципитална, фрагментоване обе темпоралне, фрагментована максила.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле (фраг.), обе скапуле (фраг.), лева патела, сакрум (фраг.), оба илиума (фраг.), оба ишиума (леви фраг.), један цервикални пршљен, 11 торакалних пршљенова, 2 лумбална пршљена, 9 ребара (фраг.), оба хумеруса (фраг.), оба радијуса (фраг.), обе улне, оба фемура, 5 метакарпалних костију.

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице као и општи робустицитет скелета.

Према индикаторима старости који се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила између 30 и 40 година.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити антериорно- постериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,1 супериорно инфериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,6, максималну дужину хумеруса 35,0, епикондиларну ширину хумеруса 6,9, максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,5 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 2,2 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 88,00; антериорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,4 медијално – латерални дијаметар средине тела радијуса 1,5; максималну дужину улне 29,3, антериорно – постериорни дијаметар улне 1,5, медијално – латерални дијаметар улне 1,38, физиолошку дужину улне 26,6, минимални обим тела улне 4,5; максимални трансферзални дијаметар базе сакрума 5,5; максималну дужину фемура 51,2 на основу чега је израчунат телесни раст 184,31 ± 3,94 цм, бикондиларну дужину фемура 50,6 епикондиларну ширину фемура 9,1 максимални дијаметар главе фемура 5,5 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,4 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,4 помоћу којих је одређен Платимерични индекс 100,00 који описује фемур на граници између Еуримера и Стеномера као и Индекс робустицитета фемура 13,43 антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,3 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,1 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 106,45 обим средине тела фемура 10,1,6.

Слика 5. гроб бр. 6а: Шморлов дефект (*Schmorl's node*)

Патолошки налаз: уочени су Шморлови дефекти (слика 5) на торакалним и лумбалним пршљеновима.

(Б) Одрасла индивидуа.

Присутне кости. Дијафизе оба хумеруса, дијафизе оба радијуса, дијафизе обе улне. Фрагмент левог ацетабулума.

Напомена: Анализом зуба утврђено је да су присутни зуби 15, 16, 17, 27, 28, 29, 41, 42, 43 који су се налазили у алвеолама максиле односно мандибуле, а за које нје било могуће са сигурношћу одредити припадају ли индивидуи А или Б. Ван алвеола присутно је још 3 инцизива, 7 премолара и 4 молара.

Скелет бр.7

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: фрагментована окципитална кост

Анализа зуба:

максила: нема присутних зуба.

мандибула: нема присутних зуба.

Присутне кости посткранијалног скелета: фрагментован сакрум, оба фрагментована хумеруса, фрагментован десни радијус, фрагментована десна улна, оба фемура, обе тибије, фрагментована лева фибула.

Нема елемената за сигурно одређивање пола. Према неким показатељима вероватно се ради о особи мушког пола.

Нема елемената за прецизније одређивање старосне категорије у тренутку смрти.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,2 минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,8 на основу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 81,81; антериорно-постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,2 медијално-латерални дијаметар средине тела радијуса 1,8; антериорно-постериорни дијаметар улне 1,8, медијално –латерални дијаметар улне 1,3 минимални обим тела улне 4,2; максималну дужину фемура 47,4 на основу чега је израчунат телесни раст 175,49 ± 3,72 цм, бикондиларну дужину фемура 46,6 максимални дијаметар главе фемура 5,0 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,0 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,2 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 93,75 који описује фемур као Еуример као и Индекс робустицитета фемура 13,08 антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,0 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,6 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 115,38 обим средине тела фемура 8,8; максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,5 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,6 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 74,28 који описује тибију као Еурикнемичну; обим тела у нивоу нутриционог отвора 10,0.

На присутним костима нема патолошко - трауматских промена.

Скелет бр. 8

Одрасла индивидуа.

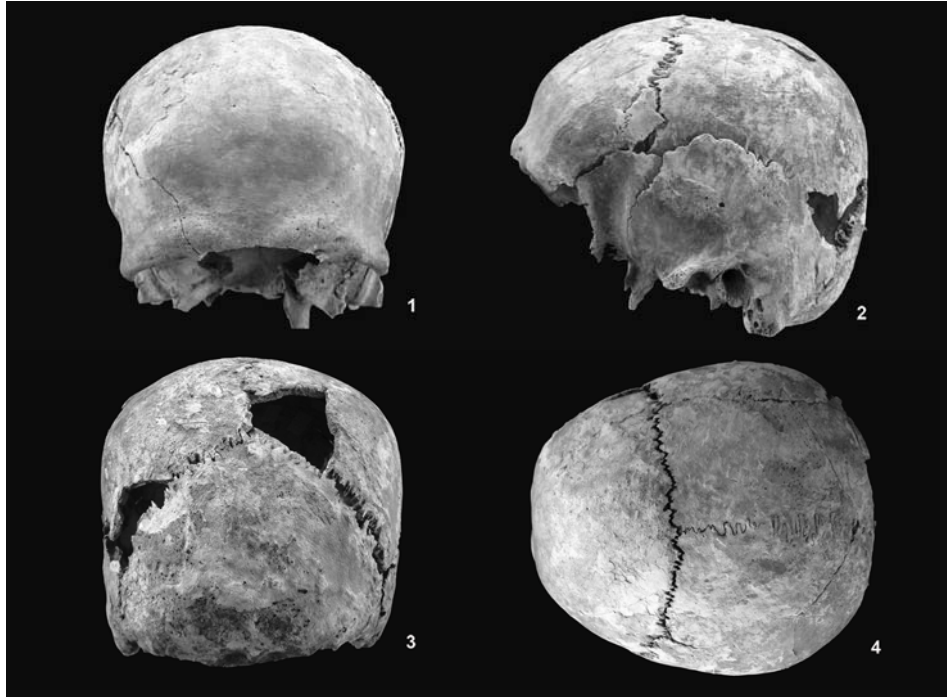
Присутне кости лобање: фрагментована фронтална, обе паријеталне, фрагментована окципитална, фрагментована сфеноидна (слика 6).

Анализа зуба:

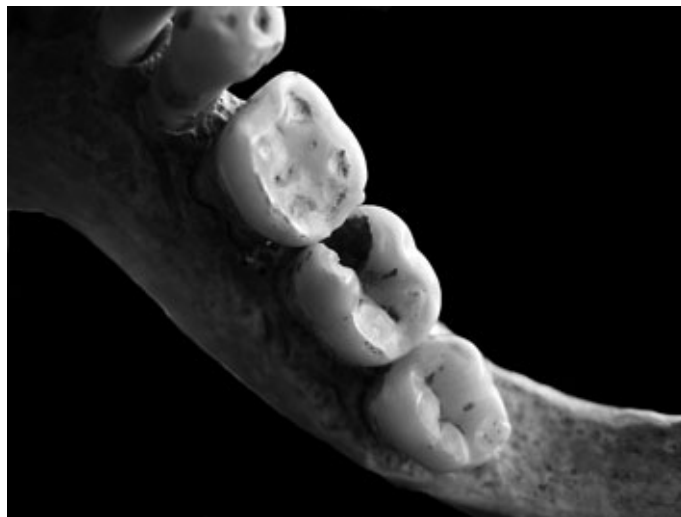
максила: присутни 27 и 28.

мандибула: присутни 35-38, 42-47, 48; постмортално изгубљени 31-34, 41; заживотно изгубљени 45, 46.

Патолошки налаз зуба: каријес на 47 (слика 7).

Слика 6. гроб бр. 8: лобањске пројекције: 1. *norma frontalis* 2. *norma lateralis*
3. *norma occipitalis* 4. *norma verticalis*

Слика 7. гроб бр.8: каријес

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле, фрагментоване скапуле, сакрум, оба илиума, оба ишиума, 6 цервикалних пршљенова, 11 торакалних пршљенова, 5 лумбалних пршљенова, оба прва ребра, 17 делова осталих ребара, оба хумеруса, оба радијуса, обе улне, оба фемура, две карпалне кости, 10 метакарпалних и 11 фаланги.

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

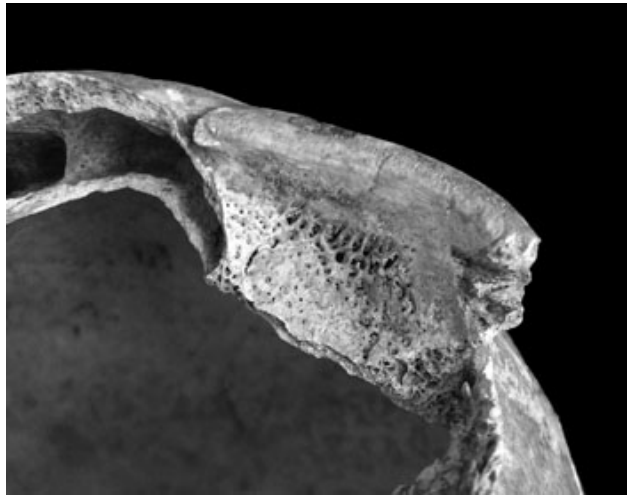
Према сраслости лобањских шавова и морфологије костију карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 40 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину лобање 18,2 и ширину 14,8 на основу чега је израчунат Кранијални индекс који износи 81,31 који је описује као Брахиокрану, биаурикуларну ширину 12,4, минималну ширину чела 9,8 помоћу које је израчунат Фронтотријетални индекс 66,21 који описује лобању као Метриометопичну, максималну ширину чела 10,5 висину мастоидног наставка 3,0 висину браде 2,9 висину тела мандибуле 3,3 и дебљину тела мандибуле 1,3 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 39,39 минималну ширину гране мандибуле 3,1 максималну висину гране мандибуле 4,3 дужину мандибуле 6,8.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити дужину клавикуле 15,5, anteriорно-постериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,3 супериорно инфериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,5; максималну дужину хумеруса 33,7, епикондиларну ширину хумеруса 6,5 вертикални дијаметар главе хумеруса 4,9, максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,3 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,9 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 82,60; максималну дужину радијуса 26,1 anteriорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,3 медијално – латерални дијаметар средине тела радијуса 1,7; максималну дужину улне 27,8, anteriорно – постериорни дијаметар улне 1,3 медијално – латерални дијаметар улне 1,7 физиолошку дужину улне 25,1 минимални обим тела улне 4,1; anteriорна дужина сакрума 11,3 anteriорно-супериорна ширина сакрума 12,0 максимални трансферзални дијаметар базе сакрума 5,1; висину карлице 22,8 ширину илиачне кости 16,0 дужина ишиадичне кости 8,7; максималну дужину фемура 49,1 на основу чега је израчунат телесни раст $179,44 \pm 3,94$ цм, бикондиларну дужину фемура 48,5 епикондиларну ширину фемура 8,6 максимални дијаметар главе фемура 4,9 anteriорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,0 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,4 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 88,23 који описује

фемур као Еуример као и Индекс робустицитета фемура 13,19 антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,2 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,8 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 114,28 обим средине тела фемура 9,4.

Патолошки налаз: уочена је појава *cribra orbitalia* билатерално (слика 8), фрактура другог десног ребра (слика 9), благо наглашени остеофити на торакалним пршљеновима.

Слика 8. гроб бр.8: *cribra orbitaliae*

Слика 9. гроб бр. 8: фрактура ребра

Слика 10. гроб бр. 9: лобањске пројекције: 1. *norma frontalis* 2. *norma lateralis*
3. *norma occipitalis* 4. *norma verticalis*

Скелет бр. 9

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: фронтална, обе паријеталне, обе темпоралне, окципитална, назална, обе свеноидне, обе зигоматичне, максила, обе палатиналне, мандибула и вомер (слика 10).

Анализа зуба:

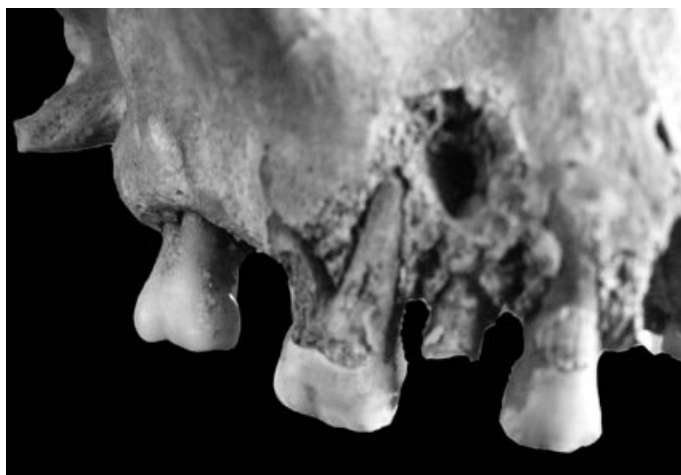
максила: присутни 11, 13-16, 18, 21-28; постмортално изгубљен 12; заживотно изгубљен 17.

мандибула: присутни сви зуби..

Патолошки налаз зуба: огроман каријес и периапикални абсцес на 15, огроман каријес на 25 (слика 11) (слика 12). Уочени трагови парадентопатије. Сви зуби јако абрадирани.

Слика 11. гроб бр.9: велики каријеси на 15 и 25

Слика 12. гроб бр. 9: велики каријес и периапикални абсцес

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле, фрагментована лева скапула, сакрум, обе илиума, лева кост ишиума, обе пубичне, прва два цервикална пршљена, три остала цервикална пршљена, десети једанаести и дванаести торакални пршљен, пет лумбалних пршљенова, први и други пар ребара, седам фрагментованих осталих ребара, леви хумерус, дистални крајак десног хумеруса, оба радијуса, обе улне, оба фемура, две карпалне кости, осам метакарпалних костију, 12 фаланги.

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила између 40 и 50 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину лобање 19,4 и ширину 15,0 на основу чега је израчунат Кранијални индекс који износи 77,31 који је описује као Мезокрану, висину лобање базион – брегма 13,9 на основу чега је измерен Висинско – дужински индекс 71,64 који описује лобању као Ортокрану, Висинско – ширински 92,66 који је описује као Метриокрану, као и Средњивисински 80,81 који је описује као Мезоземичну, дужину базе лобање 10,1 максило – алвеоларну ширину 6,4 и максило – алвеоларну дужину 5,3 помоћу којих је израчунат Максилоалвеоларни индекс 120,75 који описује лобању као Брахиурану, биаурикуларну ширину 13,4 висину горњег дела лица 7,4 помоћу које је израчунат Горњи фацијални индекс 56,06 који описује лобању као Лептену, минималну ширину чела 10,8 помоћу које је израчунат Фронтотријетални индекс 72,00 који описује лобању као Еуриметопичну, максималну ширину чела 11,6, висину носа 4,9 и ширину носа 3,0 помоћу којих је израчунат Назални индекс 61,22 који описује лобању као Платирину, ширину орбите 4,4 и висину орбите 3,4 помоћу којих је израчунат Орбитални индекс 77,27 који описује лобању као Мезоконичну, биорбиталну ширину 10,7 интерорбиталну ширину 2,0 дужину форамен магнума 4,0, ширину форамен магнума 3,1 висину браде 3,9 висину тела мандибуле 3,6 и дебљину тела мандибуле 1,2 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 33,33 бигонијалну ширину мандибуле 11,0 минималну ширину гране мандибуле 3,1 максималну висину гране мандибуле 6,6 дужину мандибуле 8,3.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити дужину клавикуле 14,7, anteriорно-постериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,3 супериорно инфериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,2; максималну дужину хумеруса 33,2 епикондиларну ширину хумеруса 7,1, вертикални дијаметар главе хумеруса 4,7 максимални дијаметар средине тела

хумеруса 2,5 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 2,2 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 88,00; максималну дужину радијуса 25,9 антериорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,4 медијално – латерални дијаметар средине тела радијуса 1,7; максималну дужину улне 28,3 антериорно – постериорни дијаметар улне 1,4 медијално – латерални дијаметар улне 1,9 физиолошку дужину улне 25,7 минимални обим тела улне 3,9; антериорна дужина сакрума 13,5 антериорно- супериорна ширина сакрума 12,4 максимални трансферзални дијаметар базе сакрума 5,9; висину карлице 23,7 ширину илиачне кости 17,0 дужина пубичне кости 9,2 дужина ишиадичне кости 9,1; максималну дужину фемура 49,3 на основу чега је израчунат телесни раст $179,91 \pm 3,94$ цм, бикондиларну дужину фемура 48,9 епикондиларну ширину фемура 8,4 максимални дијаметар главе фемура 5,0 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,2 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,7 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 86,48 који описује фемур као Еуример као и Индекс робустицитета фемура 14,11 антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,4 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,0 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 113,33 обим средине тела фемура 10,1.

Патолошки налаз: на торакалним пршљеновима уочени су Шморлови дефекти (слика 13), и остеофити по ивицама тела пршљенова. На проксималној половини левог фемура констатовано је задебљање тела, узроковано вероватно сраслом трауматском повредом (слика 14). Уочени трагови артритичних остеофита на ацетабулима и појединим карпалним фалангама.

Скелет бр. 10

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: фрагмент десне паријеталне кости. Анализа зуба:

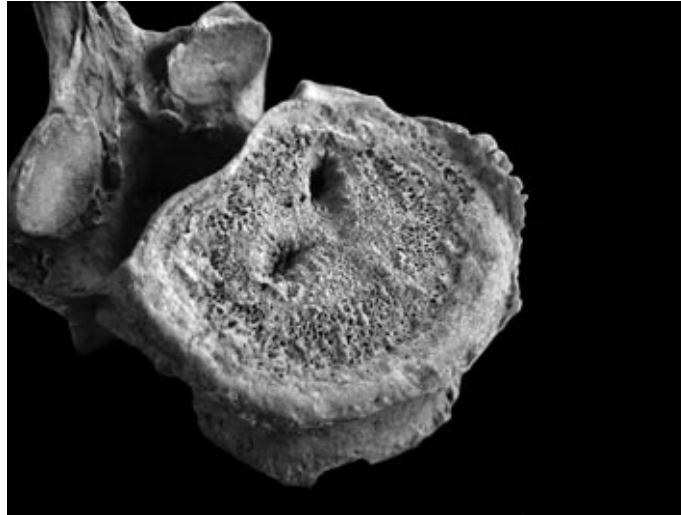
максила: нема присутних зуба.

мандибула: нема присутних зуба.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе тибије, фрагменти леве и десне фибуле, оба талуса, оба калканеуса, десна навикуларна, десна кубоидна, лева куниформе III, обе метатарзалне #1, десна метатарзална #3 кост.

Нема елемената за сигурно одређивање пола.

Нема елемената за прецизније одређивање старосне категорије у тренутку смрти.

Слика 13. гроб бр. 9: Шморлов дефект и остеофити на торакалном приљену

Скелетне мере (у цм) и индекси: није било могуће узети ни једну скелетну меру.

Патолошки налаз: уочена патолошка промена на левој тибији и фибули, остеомијелитис (можда сифилисни остеомијелитис?)(слика 15).

Скелет бр. 11

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: обе паријеталне (фраг.), фрагмент окципиталне.

Анализа зуба:

максила: нема присутних зуба.

мандибула: нема присутних зуба.

Присутне кости посткранијалног скелета: десна тибија, десна фибула.

Нема елемената за сигурно одређивање пола.

Нема елемената за прецизније одређивање старосне категорије у тренутку смрти.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на посткранијалном делу скелета било је могуће измерити дужину тибије 45,3 максималну ширину проксималне епифизе 7,8 максимални дијаметар у ниву нутриционог отвора 5,4

Слика 14. гроб бр. 9: добро зарасла траума на десном фемуру

медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,5 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 77,14 који описује тибију као Еурикнемичну обим тела у нивоу нутриционог отвора 9,7 и максимални дијаметар средине тела фибуле 1,6.

Патолошки налаз: На присутним костима нема патолошко - трауматских промена.

Слика 15. гроб бр. 10: остеомијелитис на левој тибии

Скелет бр. 12

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: фронтална, обе паријеталне (фраг.), окципитална (фраг.), обе темпоралне (фраг.), назална (фраг.), обе лакрималне (фраг.), максила (фраг.), мандибула.

Анализа зуба:

максила: присутни 12-14; постмортално изгубљени 11, 15, 21-23;

мандибула: присутни 33-35, 36, 44-47; постмортално изгубљени 31, 32, 41-43, 48; заживотно изгубљени 36, 37.

Патолошки налаз зуба: каријес на 14 мезијално, 47 дистално. Сви зуби у великој мери абрадирали.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле, сакрум, оба илиума (фраг.), оба ишиума, 6 цервикалних пршљенова (4 фраг.), 10 торакалних пршљенова (8 фраг.), 3 лумбална пршљена, 22 фрагмента ребара, оба хумеруса (фраг.), оба радијуса, обе улне (фраг.), оба фемура, обе тибиије, обе фибуле (фраг.), оба талуса, оба калканеуса, 5 метакарпалних, једна фаланга ручја, две тарсалне, 8 метатарзалних, једна фаланга ножја.

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 35-40 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће изметрити висину тела мандибуле 3,0 висину браде 2,8 висину тела мандибуле 3,2 дебљину тела мандибуле 1,0 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 31,35, минималну ширину гране мандибуле 3,1 максималну ширину гране мандибуле 4,3 на основу које је израчунат Индекс гране мандибуле 52,54 максималну висину гране мандибуле 5,9 дужину мандибуле 7,9.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити anteriorno- posteriorni дијаметар средине тела клавикуле 1,1 супериорно инфериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,1; епикондиларну ширину хумеруса 5,9 вертикални дијаметар главе хумеруса 5,0, максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,2 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,8 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 81,81; максималну дужину радијуса 24,0 anteriorno – posteriorni дијаметар средине тела радијуса 1,1 медијално – латерални дијаметар средине тела радијуса 1,5; anteriorno – posteriorni дијаметар улне 1,3 медијално – латерални дијаметар улне 1,8; anteriorna дужина сакрума 11,1 максимални трансферзални дијаметар базе сакрума 4,8; висину карлице 23,0 дужину ишиадичне кости 9,3; максималну дужину фемура 47,3 на основу чега је израчунат телесни раст $175,26 \pm 3,94$ цм, бикондиларну дужину фемура 47,0 епикондиларну ширину фемура 8,4 максимални дијаметар главе фемура 5,1 anteriorno – posteriorni дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,9 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,6 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 80,55 који описује фемур као Платимер као и Индекс робустицитета фемура 13,83 anteriorno – posteriorni дијаметар средине тела фемура 2,9 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,9 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 100,00 обим средине тела фемура 9,4; дужину тибије 37,5 максималну ширину дисталне епифизе 5,4 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,8 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,5 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 65,79 који описује тибију као Мезокнемичну обим тела у нивоу нутриционог отвора 9,9 и максимални дијаметар средине тела фибуле 1,6; максималну дужину калканеуса 8,0 и средњу ширину калканеуса 5,2.

Патолошки налаз: на торакалним пршљеновима уочени су Шморлови дефекти.

Дислоциране кости

Поред горе наведеног скелетног материјала који је био јасно раздвојен по бројевима гробова, одређен број костију био је спакован у врећу са ознаком дислоциране кости. Већи део тог материјала засигурно припада скелетима који су добили бројеве по гробовима из којих су извађени, међутим није се са сигурношћу могао повезати са истим тако да ће бити дато сумарно онако како је и био спакован пре обраде.

Присутно је најмање шест лобања код којих је већину кранијалних костију било могуће спојити у анатомску целину. Лобање се означене абecedним словима од А до Ф.

Лобања А- присутне су следеће кости: фронтална (фраг.), обе паријеталне (фраг.) и окципитална (фраг.). На лобањи је било могуће измерити дужину 17,2 цм и ширину 14,3 цм лобање, помоћу којих је израчунат Кранијални индекс 83,13 који је описује као Брахиокрану. Сама очуваност костију је јако слаба тако да према показатељима пола на лобањи није било могуће са сигурношћу одредити пол индивидуе. Такође услед еродираниости костију није било могуће према сраслости лобањских шавова одредити старост индивидуе.

Лобања Б – присутни су само део десне паријеталне кости и део окципиталне кости. У ламбдоидном шаву уочавају се сутуралне кости. Према израженој протуберанцији окципиталис екстерна могло би се претпоставити да се ради о индивидуу мушког пола.

Лобања Ц – присутна је фрагментована фронтална кост и већи део десне паријеталне кости.

Лобања Д – присутна је десна половина фронталне кости без надочног лука, фрагменти обе паријеталне и окципитална кост.

Лобања Е – пристан фрагмент леве половине фронталне кости, фрагмент десне паријеталне и фрагментована окципитална кост.

Лобања Ф – присутан фрагмент десне фронталне кости и фрагмент леве паријеталне кости.

Поред наведених лобања присутно је и више костију које није било могуће одредити.

Присутне кости – пет фронталних костију (фраг.), шест темпоралних костију, једна максила, пет мандибула, зуби (5 инцисива, 3 канина).

Остали остеолошки материјал представљале су кости посткранијалног дела скелета које ће овде бити наведене сумарно онако како су могле да се опделе.

Присутне кости посткранијалног дела скелета – четири десна и два лева хумеруса, три десне и две леве улне, два десна и два лева радијуса,

два торакална пршљена, два лумбална пршљена, три десна карлична крила (која по својим карактеристикама одговарају индивидуама мушког пола), три леве и две десна пателе, три десна и шест левих фемура, три десне и четири леве тибије, једна десна и једна лева фибула, два лева калканеуса и тарзалне и метатарзалне кости.

Уз хумани остеолошки материјал један број костију чиниле су и кости животињског порекла.

Закључна разматрања¹⁶

Полну припадност било је могуће утврдити за седам индивидуа (гробови бр. 3, 5, 6, 7, 8, 9, и 12). Све оне биле су мушког пола. Индивидуалну старост било је могуће утврдити за пет индивидуа (гробови бр. 5, 6, 8, 9 и 12). Занимљиво је да све особе припадају приближно истој старосној категорији, тачније распон доживљених година старости износи између 35 и 50 година. Просечан животни век ових индивидуа износи 40,4 година. На основу овако малог броја узорака тешко се може стећи поузданија слика о палеодемографском профилу ове популације.

Телесну висину индивидуа било је могуће одредити у седам случајева (гробови бр. 3, 5, 6, 7, 8, 9 и 12). На основу хумеруса било је могуће одредити телесни раст у четири случаја (гробови 5, 6, 8 и 9). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу хумеруса износи $177,37 \pm 4,57$ цм . На основу радијуса било је могуће одредити телесни раст у пет случајева (гробови 3, 5, 8, 9 и 12). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу радијуса износи $175,08 \pm 4,66$ цм. На основу улне било је могуће одредити телесни раст у пет случајева (гробови 3, 5, 6, 8 и 9). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу улне износи $180,83 \pm 4,72$ цм . На основу улне било је могуће одредити телесни раст у пет случајева (гробови 3, 5, 6, 8 и 9). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу улне износи $180,83 \pm 4,72$ цм. На основу фемура било је могуће одредити телесни раст у седам случајева (гробови 3, 5, 6, 7, 8, 9 и 12). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу фемура износи $179,00 \pm 3,94$ цм.

Од епигенетских карактеристика на кранијалном делу скелета уочене су појаве: метопизам (гроб бр. 5), *foramen mastoideum* билатерално (гробови бр.5, 8 и 9), *foramen parietale* билатерално (гробови бр.6, 7 и 8).

¹⁶ Табеларни приказ резултата дат је у прилогу на крају текста.

Анализом зуба биле су обухваћене индивидуе из гробова бр. 3, 5, 6, 8, 9 и 12. Код пет индивидуа максиле и мандибуле нису биле присутне у остеолошком материјалу (бр. 2, 4, 7, 10 и 11). Код једне индивидуе било је могуће анализирати само зубе на мандибули (бр. 5). Уочена је појава абразије (бр. 6, 9, 12), каменца (бр. 3, 5), парадонтопатије (бр. 3, 9), док је присуство каријеса уочено код већине индивидуа (бр. 3, 6, 8, 9 и 12).

Највећи број уочених патолошких промена односи се на болести зглобова, и то углавном у виду остеоартритичних промена на пршљеновима и на карличном појасу (бр. 3, 5, 6а, 8, 9, 12). Код једне индивидуе констатовна је појава *cribra orbitaliae* (бр. 8), остеомијелитичне промене на тибији и фибули (бр. 10)

Чињеница да су се сви покојници налазили испод пода цркве, па самим тим не представљају уобичајени палеодемографски узорак, као и да ископавања ван цркве, у порти нису рађена, условљава нас да добијене резултате разматрамо са крајњим опрезом. Резултати добијени антрополошком анализом показују релативно кратак животни век особа сахрањених у Манастирку. На лоше услове живота пре свега указује велики проценат патолошких промена на зглобовима који јасно указују на тешке услове и живота и рада. Велику препреку јаснијем дефинисању профила ове популације представљају тафономски услови на самом локалитету, који су веома лоши, па није било могуће у свим случајевима у потпуности посматрати коштани материјал. На лоше услове живота указује и лош стоматолошки профил ове популације код које је констатован велики степен појаве каријеса парадонтопатије и зубног каменца.

Етничку припадност ових индивидуа није могуће одгонетнути овом анализом, обзиром на то да су у потпуности сачуване само две лобање. Даљим истраживањима на локалитету Манастирак, тачније у порти манастира добило би се више података који би употпунили слику добијену овом анализом. Уз то и чињеницу да је материјал сачуван и самим тим доступан за даље анализе остаје могућност да се добију додатне информације о животу ове популације.

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТНИХ ОСТАТАКА...

Табела 1. Полна припадност и индивидуална старост

БРОЈ ГРОБА	ПОЛ	ИНДИВИДУАЛНА СТАРОСТ
ГРОБ БР. 3	Индивидуа мушког пола	Није било могуће утврдити
ГРОБ БР. 5	Индивидуа мушког пола	око 45
ГРОБ БР. 6А	Индивидуа мушког пола	30-40 год
ГРОБ БР. 7	Индивидуа мушког пола	Није било могуће утврдити
ГРОБ БР. 8	Индивидуа мушког пола	око 40
ГРОБ БР. 9	Индивидуа мушког пола	40-50 год
ГРОБ БР. 12	Индивидуа мушког пола	35-40 год

Табела 2. Телесни раст индивидуа

БРОЈ ГРОБА	На основу хумеруса ±4,57	На основу радијуса ±4,66	На основу улне ±4,73	На основу фемура ±3,94	На основу тибије ±4,00
БР. 3	-	174,93	179,70	178,05	-
БР. 5	180,69	174,17	176,69	180,60	-
БР. 6А	179,25	-	185,72	184,31	-
БР. 7	-	-	-	175,49	-
БР. 8	175,49	178,34	180,08	179,44	-
БР. 9	174,05	177,58	181,96	179,91	-
БР. 12	-	170,38	-	175,26	172,68

Табела 3. Мере на кранијалном делу скелета

Кранијални скелет	Број 5	Број 8	Број 9	Број 12
Примарне лобањске мере				
Максимална дужина лобање	-	18.2	19.4	-
Максимална ширина лобање	15.4	14.8	15.0	-
Висина лобање	-	-	13.9	-
Минимална ширина чела	11.4	9.8	10.8	-
Максимална ширина чела	11.6	10.5	11.6	-
Скелет лица				
Укупна висина лица	-	-		-
Висина горњег дела лица	-	-	7.4	-
Бизигоматична ширина	-	-	13.2	-
нос				
Назална висина	-	-	4.9	-
Назална ширина	-	-	3.0	-
орбите				
Ширина орбите	-	-	4.4	-
Висина орбите	-	-	3.4	-
непце				
Максилоалвеоларна дужина	-	-	5.3	-
Максилоалвеоларна ширина	-	-	6.4	-
мандибула				
Висина тела мандибуле	3.4	3.3	3.6	3.2
Дебљина тела мандибуле	1.2	1.3	1.2	1.0
Бигонијална ширина	11.1	-	11.0	-
Бикондиларна ширина	-	12.4	-	-
Минимална ширина гране мандибуле	3.2	3.1	3.1	3.1
Максимална ширина гране мандибуле	-	4.3	3.9	4.4
Максимална висина гране мандибуле	-	7.3	6.6	5.9
Дужина мандибуле	7.2	6.8	8.3	7.9

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТНИХ ОСТАТАКА...

Табела 4. Индекси на кранијалном делу скелета

Кранијални индекси	Број 5	Број 8	Број 9	Број 12
Кранијални индекс	-	81.31 брахикрана	77.31 мезокрана	-
Висинско дужински индекс	-	-	71.64 ортокрана	-
Висинско ширински индекс	-	-	92.66 метриокрана	-
Фронтотаријетални индекс	-	66.21 метриометопична	72.00 еуриметопична	-
средњивисински	-	-	80.81 мезоземична	-
Фацијални индекс	-	-	-	-
Горњофацијални индекс	-	-	56.06 лептена	-
Назални индекс	-	-	61.22 платирина	-
Орбитални индекс	-	-	77.27 мезоконичну	-
Максилоалвеоларни индекс	-	-	120.75 брахиурана	-
Индекс робустицитета мандибуле	35.29	39.39	33.33	31.35
Индекс гране мандибуле	-	-	-	-
Фронтотомандибуларни индекс	102.70 мезомандибуларна	-	-	-

Табела 5. Мере на посткранијалном делу скелета

Посткранијални скелет	Гроб 2	Гроб 3	Гроб 4	Гроб 5	Гроб 6А	Гроб 7	Гроб8	Гроб 9	Гроб 10	Гроб 11	Гроб 12
клавикула											
максимална дужина	-	-	-	15.0	-	-	15.5	14.7	-	-	-
Ант-пост дијаметар средине тела	-	-	-	1.1	1.1	-	1.3	1.3	-	-	1.1
Суп-инф дијаметар средине тела	-	-	-	1.4	1.6	-	1.5	1.2	--	-	1.1
скапула											
висина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ширина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
хумерус											
Максимална дужина	-	-	-	34.2	35.0	-	33.7	33.2	-	-	-
Епикондиларна ширина	-	-	-	6.4	6.9	-	6.5	7.1	-	-	5.9
Вертикални дијаметар главе	-	-	-	5.1	-	-	4.9	4.7	-	-	5.0
Макс дијаметар сред. тела	-	2.3	-	2.5	2.5	2.2	2.3	2.5	-	-	2.2
Мин. Дијаметар сред. тела	-	1.7	-	2.2	2.2	1.8	1.9	2.2	-	-	1.8
радијус											
Максимална дужина	-	25.2	-	25.0	-	-	26.1	25.9	-	-	24.0
Ант-пост дијаметар средине тела	-	1.3	-	1.4	1.4	1.2	1.3	1.4	-	-	1.1
Мед-лат дијаметар средине тела	-	1.6	-	1.7	1.5	1.8	1.7	1.7	--	-	1.5
улна											
Максимална дужина	-	27.7	-	26.9	29.3	-	27.8	28.3	-	-	-
Ант-пос дијаметар	-	1.4	-	1.8	1.5	1.8	1.3	1.4	-	-	1.3
Мед-лат дијаметар	-	1.9	-	1.5	1.3	1.3	1.7	1.9	-	-	1.8

АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТНИХ ОСТАТАКА...

Физиолошка дужина	-	24.8	-	23.9	26.6	-	25.1	25.7	-	-	-
Минимални обим тела	-	3.6	-	3.8	4.5	4.2	4.1	3.9	-	-	-
сакрум											
Макс. Антерирна висина	-	-	-	-	-	-	11.3	13.5	-	-	11.1
Макс. Антериорна ширина	-	11.6	-	11.8	-	-	12.0	12.4	-	-	-
Макс. Транс. Дијаметар базе	-	5.7	-	4.9	5.5	-	5.1	5.9	-	-	4.8
фемур											
Максимална дужина	-	48.5	-	49.6	51.2	47.4	49.1	49.3	-	-	47.3
Бикондиларна дужина	-	48.1	-	49.2	50.6	46.6	48.5	48.9	-	-	47.0
Епикондиларна ширина	-	-	-	8.7	9.1	-	8.6	8.4	-	-	8.4
Максимални дијаметар главе	-	5.1	-	5.2	5.5	5.0	4.9	5.0	-	-	5.1
Ант-пос дијаметар у нивоу трохантера	-	2.5	-	3.0	3.4	3.0	3.0	3.2	-	-	2.9
Мед-лат дијаметар у нивоу трохантера	-	3.3	-	3.7	3.4	3.2	3.4	3.7	-	-	3.6
Ант-пос дијаметар средине тела	-	3.0	-	3.2	3.3	3.0	3.2	3.4	-	-	2.9
Мед-лат дијаметар средине тела	-	2.8	-	3.0	3.1	2.6	2.8	3.0	-	-	2.9
Обим средине тела	-	9.1	-	9.6	10.1	8.8	9.4	10.1	-	-	9.4
тибија											
дужина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	45.3	37.5
Макс ширина прокс епифизе	-	-	-	7.9	-	-	-	-	-	-	-
Макс ширина дистал епифизе	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5.4	5.4
Макс дијаметар у нивоу нутритивног отвора	-	3.6	-	3.9	-	3.5	-	-	-	3.5	3.8
Мед лат дијаметар у нивоу нутритивног отвора	-	2.3	-	2.8	-	2.6	-	-	-	2.7	2.5
Обим у нивоу нутритивног отвора	-	9.3	-	10.2	-	10.0	-	-	-	9.7	9.9
фибула											
Максимална дужина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ширина средине тела	-	-	-	1.8	-	-	-	-	-	1.6	1.6

Табела 6. Индекси на посткранијалном делу скелета

Кнемички индекс	Пиластрични индекс	Индекс робустицитета фемура	Платимерични индекс	Калибер индекс улне	Индекс попречног пресека	Посткранијални индекси
-	-	-	-	-	-	Број 2
63,88 Мезокнеми	107,14	12,05	75,75 Платимер	14,51	73,91	Број3
-	-	-	-	-	-	Број4
71,79	106,66	13,61	81,08 Платимер	-	88,00	Број5
-	106,45	13,43	100,00 Еуример-	-	88,00	Број6
74,28	115,38	13,08	93,75 Еуример	-	81,81	Број7
-	114,28	13,19	88,23 Еуример	-	82,60	Број8
-	113,33	14,11	86,48 Еуример	-	88,00	Број9
-	-	-	-	-	-	Број10
77,14 еурикнеми	-	-	-	-	-	Број11
65,79	100,00	13,83	80,55	-	81,81	Број12

Igor STOJIĆ

**ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE SKELETAL REMAINS
FROM THE MANASTIRAK SITE NEAR REKOVAC**

Summary

The fact that all deceased were buried under the church floor, thus not representing the usual paleo-demographic sample, as well as that there were no excavations outside the church, in the churchyard, demands great caution with the results. The results obtained through anthropological analysis show a relatively short life of the people buried in Manastirak. Great number of pathological changes on ankles clearly points to hard living and working conditions. Very bad taphonomic conditions present a considerable obstacle to cleared defining of this population's profile, so it was not possible to entirely study all the skeletal remains. Bad stomatological profile of this population also point to hard living conditions, as a great degree of caries paradentopathy and dental calculus.

It is not possible to determine ethnicity of these individuals, as only two skulls have been preserved. Further research on the Manastirak site, that is to say, in the churchyard of the monastery, would provide more data, and complete the image obtained by this analysis. The fact that the material is preserved and thus available for further analyses provides possibilities for gaining more information about the life of this population.

Дејан ЦРНЧЕВИЋ
Историјски институт
Београд

**ГРАДИТЕЉСКО ДЕЛО, КОНТЕКСТ, ЗНАЧЕЊЕ:
ПРИСТУПИ ПРОУЧАВАЊУ НА ПРИМЕРУ
АРХИТЕКТУРЕ МОРАВСКЕ СРБИЈЕ***

Апстракт: Рад се бави сагледавањем досада заступљених приступа у проучавању позносредњовековне архитектуре последњег сегмента трајања српске средњовековне државе, тзв. Моравске Србије (1371-1459). Запажа се да су они највећим делом били усмерени на историјску и формалну анализу архитектонског остварења. Могућност ширења хоризонта интерпретације види се у уочавању његовог социјалног контекста и сложене структуре значења.

Key words: Moravian Serbia, Late Medieval architecture, work, context, meaning, formal analysis, analysis of the structure of meaning.

*„Данас наш заједнички задатак није опис и класификација појава,
него проучавање функција и значења.“*

Rudolph Wittkower

Уметност настала у последњем раздобљу трајања српске средњовековне државе, тј. од времена смрти последњег владара династије Немањића (1371. године), обично означена као уметност Моравске Србије, по сложености проблема које поставља пред њене истраживаче била је и остала једно од најкомплекснијих питања историје српске средњовековне уметности. Настала у тренуцима крупних друштвено-политичких промена које су захватиле читав културно-цивилизацијски круг источно-хришћанске васељене коме је и сама припадала, а обележених убрзаним пропадањем и коначним нестанком са историјске позорнице државне формације милени-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

јумског трајања – Византијског Царства – у чијем је културном миљеу и традицији израстала, уметност Моравске Србије захтева комплексније сагледавање, својствено крајевима појединих историјских епоха.

Она је тако у протеклих готово век и по научног истраживања оцењивана у крајње широком распону – од њеног безусловног истицања као најоригиналније уметничке целине и јединог истински националног уметничког стила средњовековне Србије (у временима наглашеног снажења националног сентимента крајем XIX и почетком XX века), до њеног свођења на пуки еклектицизам, „окамењену“ уметност локалног значаја, без правог развитка и великих промена, но уз стална преузимања, понављања и сажимања већ познатих уметничких образаца, својствених, сматрало се, читавој уметности источног хришћанства у то доба. Оваква закључивања о њеном карактеру и вредностима била су наглашена, чини се више него и за један други вид уметничког израза, управо при оцењивању архитектуре Моравске Србије.

Њено уравнотеженије сагледавање као да додатно отежава чињеница да и шири оквир, коме она несумњиво припада као важан сегмент – градитељство позне епохе Византије, обично означено као позновизантијска архитектура - представља такође веома сложено питање и вишеслојну тему. Наиме, децентрираност оновремене градитељске продукције, у којој области Солуна, Епира, Мистре, али и Бугарске и Србије добијају значајну улогу, док се градитељска делатност престонице Царства не може више пратити у континуитету, значајно отежава закључивање о пореклу и правцима развоја ове архитектуре. Уз то, евидентно ослањање на архитектонска решења и градитељску праксу претходних епоха, те недостатак „оригиналног“ типа цркве у овом раздобљу, онемогућавају примену устаљених модела посматрања појединачних или група споменика. Све наведено поставило је пред истраживаче целокупне позновизантијске архитектуре питање оправданости њеног сагледавања као целине и, коначно, питање њене суштинске оригиналности.¹

На основу веома добре очуваности својих најрепрезентативнијих дела, архитектура Моравске Србије запажена је на самим почецима развоја домаће историје уметности, као критички утемељене модерне науке, то-

¹ О досада у науци заступљеним моделима сагледавања позновизантијске архитектуре и њиховим донетима и ограничењима писао је недавно у неколико наврата Иван Стевовић. О овоме види: И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006, 57-68; И. Стевовић, *Архитектура Моравске Србије: локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стварања*, Зборник радова Византолошког института XLIII, Београд 2006, 231-243.

ком осме деценије XIX века.² Доприноси првих истраживача кретали су се само у границама изношења основних чињеница о прошлости и изгледу тада познатих цркава. Заслуга да се на основу тако прикупљених чињеница дође до првих шире постављених излагања о токовима српског средњовековног градитељства уопште припашће, међутим, ипак европским истраживачима српских старина у првим деценијама XX века.

Но, по ширини и, изнад свега, дуготрајности одјека и утицаја, међу њима несумњиво посебно место заузима синтетско дело Габријела Мијеа, објављено на самом крају друге деценије XX века.³ Неоспорно ванредно заслужан што је шира европска јавност сазнала за високе вредности српског средњовековног градитељског наслеђа, Габријел Мије истовремено уводи у начин његовог сагледавања методолошки поступак који ће деценијама, а понекад и до данас, уз све своје, сада већ јасно уочене мањкавости, остати доминантан. Наиме, овај знаменити француски истраживач успоставља тада модел посматрања српског средњовековног градитељства кроз низ скупина архитектонских остварења, јасно временски, просторно и стилски одређених, које он означава термином „школе“, а које су се смењивале у историјском следу. Најважније, у оквиру истих, он запажа постојање еволутивног развоја од једноставнијих ка сложенијим архитектонским организмима.

Разложније и темељније основе за сагледавање уметности Моравске Србије, посебно архитектуре, постављене су тако тек средином шездесетих година XX века, пре свега радovima двојице водећих истраживача историје српске средњовековне уметности тога доба – Војислава Кораћа и Војислава Ј. Ђурића.⁴ У њима се тако, први пут, уз већ уочена основна обележја заједничка ширем градитељском тренутку, указује и на значајне

² Како је добро познато, почеци изучавања српске средњовековне уметности крајем XIX века, посебно архитектуре, везани су за имена Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића. Труд и резултати ове двојице првих истраживача српских средњовековних старина исцрпно су обрађени у делу: С. Богдановић – Љ. Мишковић-Прелевић, *Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, Београд 1978.

³ G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919.

⁴ По снази одјека који су имали у времену када су настали, посебно се издвајају радови: В. Ј. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе. Фасаде, систем декорације, пластика*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 1, Нови Сад 1965, 35-65; В. Кораћ, *Les origines de l'architecture de l'école de la Morava*, Моравска школа и њено доба (Научни скуп у Ресави 1968. год.), Београд 1972, 157-168 (= *Извори моравске архитектуре*, Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 131-144).

разноликости у архитектонском стварању Моравске Србије, изразито важне при сагледавању одређеног споменика.

Упоредо, а чак пола века након Г. Мијеа, прву озбиљнију монографију, утемељену на савременој научној методологији, добија и један од најзначајнијих споменика ове епохе,⁵ а тек у скорије доба, и неки други, понекад већ обрађивани у старијим и данас превазиђеним монографским делим.⁶

Такође, упоредо с наведеним, у протеклим деценијама значајан допринос остварен је и у сагледавању карактеристика и вредности неизбежног пратиоца готово сваког архитектонског дела Моравске Србије – камене пластике.⁷ Све ово створило је услове и за појаву првог посебног дела синтетског карактера о архитектури Моравске Србије.⁸ Но, и поред свог несумњивог значаја као пионирског подухвата, ово дело такође пати од готово свих мањкавости претходно наведених недоумица и лутања у тражењу методолошког поступка сагледавања архитектуре Моравске Србије. Добрим делом и даље засновано на премисама давно утемељеним од стране Г. Мијеа, ово дело, као без сумње драгоцен стваралачки напор, иако настало веома скоро, но као само нешто осавремењенији вид традиционалне типолошке класификације, чини нам се само још једном потврђује степен у коме и данас наука и даље робује старим концептима и моделима сагледавања архитектуре Моравске Србије.⁹

Примену другачијих методолошких захвата и покушај смештања значајних архитектонских остварења ове епохе у шире и реалније оквире

⁵ Б. Вуловић, *Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII, Београд 1966.

⁶ О до сада примењиваним методолошким приступима у изучавању архитектуре Моравске Србије и могућностима даљих проучавања види такође: И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006, 33-55.

⁷ Од великог броја радова о каменој пластици ове епохе, по значају за тренутак када су настали, издвајамо: Ј. Максимовић, *Византијски и оријентални орнаменти у декорацији Моравске школе*, Зборник Филозофског факултета VIII-1, Београд 1964, 375-384; Еадем, *Моравска скулптура*, Моравска школа и њено доба (Научни скуп у Ресави 1968. год.), Београд 1972, 181-190; Еадем, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 119-152; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988.

⁸ В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.

⁹ За исцрпну анализу домета методолошког поступка оствареног у овом синтетском делу види: И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006, 37-46.

уметности свога времена представљају, међутим, нека најрецентнија монографска дела.¹⁰ Но, и поред свега наведеног, многа значајна архитектонска остварења Моравске Србије ипак и даље чекају своју адекватну монографску обраду.

Све наведено у овом сумарном прегледу као да сведочи о у науци и надаље присутним заблудама, недоумицама и мањкавим приступима у разматрању архитектуре Моравске Србије.

Питање избора најоптималнијег приступа за обављање одређеног научног истраживања, једнако као и потоњег интерпретирања тако добијених резултата, те њихове експликације, чини се, трајно остаје нужан и незаобилазан предмет промишљања у критички утемељеним хуманистичким наукама, посебно онда када оне, у ауторефлексивном кључу, постављају питања сопственог утемељења. Крупни методолошки преокрети који су се у неколико последњих деценија одиграли или се још увек збивају у неким од њих (понекад радикални до мере преобликовања чак и дефиниција самих наука и њихових дисциплина!), сведоче о израженој свести о важности оваквих преиспитивања, снажном жару за њихово спровођење, те турбулентности промена. Како је о томе већ сведочено у домаћој научној јавности, и у историографији слични се „методолошки проблеми могу разматрати на различитим нивоима“¹¹ – од општих питања до конкретних проблема и тема, а чини се, корисне могу бити и методолошке дискусије које се „налазе на средини између крајњих случајева... наиме, које обухватају једно шире подручје истраживања, али ипак временски и просторно ограничено“.¹² Запажено је тада, такође, и постојање извесне дихотомије између два до тада уочена приступа заступљена у домаћој историографији: првог, свакако неизбежног и незаобилазног, али и, чини се, непотпуног и ограничавајућег, а који није „ишао даље од филолошког идеала критике и интерпретације извора“, као и другог који је тражио „ослонце у друштвеним наукама у својим напорима око реконструкције историјског процеса“.¹³ Прва врста приступа остајала је тако непотпуна и једностранна, јер је

¹⁰ Овакав пример управо представља монографија католикона манастира Каленића: И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006.

¹¹ О овоме види: С. Ћирковић, *Методолошки проблеми проучавања средњовековне српске историје*, Историјски гласник 1-2, Београд 1978, 63-68 (= *Методолошки проблеми проучавања средњовековне српске историје*, О историографији и методу, Београд 2007, 207-213).

¹² Ibid, 207.

¹³ Ibid, 209.

„бивала беспомоћна суочавајући се са стварношћу живота и просто преносила оно што извори експлицитно садрже“, а друга неопходна ради „искоришћавања стечених информација и стварања слике о историјском процесу, односно неком његовом делу“. ¹⁴ Но, иако препозната као она коју треба охрабривати, ова потоња се „остварује у тако високом степену специјализованости и подељености послова да је резултате тешко повезати у целину... Истраживања морају неизбежно бити усмерена према просторно и временски ограниченим темама, али њихови резултати не треба да остају дуго изоловани и неуклопљени у шире целине“. ¹⁵ Коначно, истом приликом запажено је и да се у развоју историографске традиције највише вреднује „уношење новог и раније непознатог“ (извора, тема, објашњења, запажених збивања, личности и процеса), а „далеко се мање пажње посвећује стваралачкој преради онога што је познато, откривању неадекватности концептуалног апарата и терминологије, непоузданости примењених метода, прожимању већ познате грађе новим идејама и концепцијама“. ¹⁶ Иако настала пре тачно три деценије, уз разумљиво узимање у обзир неоспорне чињенице да су се атмосфера и расположење у научној јавности у многоме квалитативно променили, оваква анализа у многим својим сегментима као да и даље не губи на актуелности.

Готово у исто доба када и напред изнети наводи, и у једној другој области историјских истраживања, домаћој историји уметности, запажено је „да не стижемо да се зауставимо и загледамо у путеве којима се крећемо. Они су одиста многоструки“. ¹⁷ Запажено је тада да постоје „у настојањима да се у делима која су одавно позната сазнају праве вредности непрекидана престојавања, а тога као да нико није довољно свестан“. ¹⁸ Још тада, пре три и по деценије, уочено је, такође, да како архитектура јесте „једно од најснажнијих и најзанимљивијих подручја људског стварања: његов симбол, суштина и смисао или нужна делатност“, у оквиру историјско-уметничких истраживања „архитектура има посебно место“, одређено чињеницом да је карактеришу „сасвим особени проблеми“. ¹⁹

¹⁴ Ibid, 209.

¹⁵ Ibid, 210.

¹⁶ Ibid, 211.

¹⁷ В. Кораћ, *На новим путевима*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8, Нови Сад 1972, 23-38 (= *На новим путевима*, Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 244-252).

¹⁸ Ibid, 244.

¹⁹ Ibid, 244.

Питање односа између историје уметности, посматране у својој целивитости, и историје архитектуре остаје заиста веома сложен проблем.²⁰ Експанзија литературе из области историје архитектуре, те пратећи раст интересовања за ове теме међу образованом публиком, примећен још пре две деценије на светском нивоу, запажено је, такође, може да створити предрасуду о „релативном значају историје архитектуре, или барем њене улоге у историји уметности“.²¹ Но, уколико се доследно сагледа историја уметности у својој целокупности, „јаз између архитектуре и других медија је очигледан“.²² Стога, сасвим извесно, „међусобни однос између историје уметности и историје архитектуре остаје проблематичан“.²³ Кључ за разумевање овог сложеног односа лежи у природи архитектонског остварења, као крајње особеног ликовног дела. Наиме, како је добро познато, њега од других уметничких дела издваја његова особена појавност (оно увек поседује тродимензионалност и подлеже законима физике), функционалност (оно увек, поред естетске, поседује и функционалну улогу)²⁴ и карактер (оно није денотативно, тј. готово никада не представља или описује нешто друго, до само изражава само себе).²⁵ Стога, због разлике предмета и извора, историја архитектуре захтева другачије приступе у сагледавању свог предмета интересовања од оних који су заступљени у другим историјско-уметничким истраживањима.

Заиста, увидом у актуелну продукцију дела из области историје архитектуре објављених током осме и девете деценије прошлог века на светском нивоу, дошло се до очевидног закључка да је једину кохерентност у овој ванредно богатој продукцији представљао „принцип све шире фрагментације предмета проучавања, перспектива, метода и сврхе“.²⁶ Поље је, дакле, постало ванредно разнолико. „Границе између тврдокорне историје архитектуре и бројних архитектонских или псеудо-архитектонских области истраживања око ње срушене су, остављајући поље у стању високе

²⁰ О овоме види: А. А. Payne, *Architectural History and the History of Art*, *Journal of the Society of Architectural Historians* 58 (1999), 292-299.

²¹ М. Trachtenberg, *Some Observations on Recent Architectural History*, *The Art Bulletin* Vol. LXX, No. 2, New York 1988, 208.

²² *Ibid*, 208.

²³ *Ibid*, 209.

²⁴ W. Whyte, *How Do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture*, *History and Theory* Vol. 45, No. 2, Malden 2006, 158.

²⁵ N. Goodman, *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*, Indianapolis 1976, 41.

²⁶ М. Trachtenberg, *Some Observations on Recent Architectural History*, *The Art Bulletin* Vol. LXX, No. 2, New York 1988, 209.

флуидности и превирања“.²⁷ Но, поред наведеног запажена је и растућа тенденција кретања различитих категорија у правцу „преклапања, мешања и срastaња у шире и разуђеније методе“.²⁸ Речју, пројавила се јасно жеђ за новим методима у сагледавању како старих, тако и сасвим нових предмета проучавања историје архитектуре. „Испод различитих метода који се сада истражују тече очигледна потрага за архитектонским контекстом“.²⁹ Он, коначно, омогућава потпуније сагледавање комплексне значењске структуре архитектонског дела, тј. свих у њега учитаних значења.

Наиме, данас је већ сасвим извесно да се архитектура разумева као она која поседује значења.³⁰ Она их преноси, испоручује, саопштава. Идеја да одређени објекат или слика могу носити значења, те бити коришћени као историјски извори, сматра се аксиоматском у историји уметности и археологији.³¹ Још од античких времена, па све до савременог доба, писци о архитектури запажали су да она нема само утилитарну функцију. Грађевине су „инструменти којима су артикулисане емоције, идеје и веровања“.³² Улога истраживача састоји се стога у сагледавању и интерпретирању ових у архитектонском делу похрањених значења. Схватана у широком распону – као израз особеног духа времена, темељни израз самог друштвеног поретка, дубљих слојева културе или једноставно као систем знакова са сопственом граматиком и синтаксом – значења похрањена у архитектонском делу могуће је сагледавати на основу идеје о аналогности архитектуре и вербалног или визуелног језика.³³ Наиме, полазећи од метафоре језика и текста, схваћеног - у бахтиновском смислу - као кохерентног комплекса знакова, архитектонско остварење постаје и само особени текст чија се значења, по истом кључу, могу лако и јасно ишчитавати.³⁴

²⁷ Ibid, 211.

²⁸ Ibid, 211.

²⁹ Ibid, 211.

³⁰ W. Whyte, *How Do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture*, History and Theory Vol. 45, No. 2, Malden 2006, 154.

³¹ P. Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001.

³² W. Whyte, *How Do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture*, History and Theory Vol. 45, No. 2, Malden 2006, 155.

³³ Ibid, 154.

³⁴ Насупрот овој широко распрострањеној парадигми архитектуре као особеног језика и архитектонског дела као текста који се чита, William Whyte нуди, као утилитарнији, нови модел сагледавања сложеног процеса настанка архитектонског дела, тј. историје архитектуре, као серије *превођења*, а интерпретацију архитектонског остварења као аналогну серији *транспозиција*. О овоме види: W. Whyte,

Наведено коначно пружа и могућност померања интересовања историчара архитектуре са анализе усмерене по хоризонтали, тј. са проблема промене и развоја форми – интерне анализе стила, ка оној усмереној по вертикали, тј. ка питањима који архитектуру повезују са свим другим – екстерне анализе значења.³⁵

Сагледавајући природу до сада заступљених начина говора о делима позносредњовековне сакралне архитектуре Моравске Србије, запажа се да су се напори истраживача кретали највећим делом у оквирима одређеним истраживањем настанка и трајања самог дела, те анализом његових формалних одлика. Полазећи од феноменолошке претпоставке да је постојање сваког феномена инхерентно његовој појавности и увек и у њој дато, поступком пажљивог посматрања и описивања нужно започиње критички утемељен научни говор о њему. Наиме, како би се задовољио основни захтев да „научна анализа мора бити стварна, поједностављујућа и објашњавајућа“,³⁶ дескрипција је нужан поступак, јер је усмерена на сагледавање стварних и конкретних квалитета дела. Дело се тако оприсутњује у свести заинтересованог у свој својој материјалности. Овим се, коначно, ствара услов за сагледавање једног од, по Ервину Панофском, три кључна конститутива сваког уметничког дела – његове материјализоване форме.³⁷ Искрпно описана форма архитектонског дела постаје потом фундаментални ослонац за продорну и ригорозну формалну анализу његових облика. Основни циљ бива њихово сагледавање, класификовање и упоређивање, са коначном намером позиционирања конкретног архитектонског дела у контекст градитељске делатности одређеног времена и простора. На основу тако добијених резултата чврсте формалне анализе покушава се, уколико је то могуће, поставити питање о пореклу појединих архитектонских решења и облика, изворима одређеног архитектонског стила, те о личности наручиоца и аутора, итд. Историја настанка и трајања самог архитектонског дела, остварена истраживањем, декодирањем и интерпретирањем, те примањем поруке и класификовањем резултата анализе историјских докуме-

How Do Buildings Mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture, History and Theory Vol. 45, No. 2, Malden 2006, 172-177.

³⁵ M. Trachtenberg, *Some Observations on Recent Architectural History*, *The Art Bulletin* Vol. LXX, No. 2, New York 1988, 212.

³⁶ C. Lévi-Strauss, *Strukturalna analiza u lingvistici i u antropologiji*, *Strukturalna antropologija*, Zagreb 1989, 44.

³⁷ E. Panofsky, *The History of Art as a Humanistic Discipline*, *Meaning in the Visual Arts*, London 1993, 40.

ната у кохерентан систем,³⁸ служи при том не само као корисна, него и нужно неопходна компонента сагледавања уметничког дела као сложене просторно-временске структуре. Коначно, на основу тако добијених резултата, успоставља се и шира слика стилског развоја уметничке продукције у одређеном просторно-временском одсечку, схваћеног у духу позно деветнаестовековне идеје развоја као еволутивног процеса кретања од једноставнијег ка сложенијем, а преузете из тада доминатног дарвинистичког модела еволуције заступљеног у појединим природним наукама. Но, да ли заиста оваква првенствено формална анализа одређеног уметничког дела, какво је и једно архитектонско остварење, уз све своје користи, исцрпљује и све могућности његовог читања? Наиме, науци иманентна и несумњиво неопходна, историцистичко-позитивистички устројена анализа феномена уметничког дела, усмерена готово искључиво на његову спољашњу појавност, често оставља утисак сувише механицистички и готово детерминистички устројеног погледа на архитектонско остварење.

Редуциран поглед на феномен уметничког дела, какво је и једно архитектонско остварење, усмерен само на његову материјалну појавност, те стога примарно анализу форме, постаје, изгледа, ванредно проблематичан у својој мањкавости. Сав проблем лежи у чињеници да његова редуцираност не представља само одраз издвајања појединачног сегмента из ширег спектра значења, који би био квантитативно умањен, али квалитативно непромењен, него у опасности од осиромашења значењског потенцијала једног дела и његовог искривљења произвољним нарушавањем равнотеже односа многобројних слојева значења похрањених у самом остварењу. Нужно, као да се намеће потреба за интегралнијим и холистичким приступом сагледавању архитектонског дела. Пут за његово остварење крио би се, изгледа, у померању интерпретативне позиције на стајалиште које допушта сагледавање ширег хоризонта његових значења - кроз сагледавање контекста. Он се, међутим, у овом случају не схвата као континуитет уметничке продукције у оквиру које дело настаје, већ као целокупност свих релација које дело успоставља са сопственим окружењем. Дело се дакле поима као сегмент унутар ширег друштвеног процеса продукције значења. Тако контекст у коме се дело сагледава и интерпретира не представља више нити визуелно, нити естетско поље, него најшире друштвено поље. Стога се у овако пројектованој анализи, као за њу корисна, али и неопходна компонента, узимају као релевантни не само делу иманентни историјски документи првог реда, него и готово све врсте осталих интелектуалних извора, схваћених у најширем смислу речи. Наиме, за овако схваћено уметничко

³⁸ Ibid, 30.

дело релевантни постају сви извори који сведоче о његовом социјалном, политичком, економском, философском, религиозном и најширем културном контексту и значењу.

На овај начин, архитектонско остварење, као особено уметничко дело, не сагледава се више само као естетски феномен, већ као сложен симболичко-метафорички конструкт прожет различитим референцама на широк опсег људских искустава. Полазећи стога од његовог јавног и друштвено активног карактера, такво уметничко дело мора се сада сагледавати као инструмент социјалне комуникације. Наиме, оно представља сложenu просторно-временски детерминисану структуру у коју су имплементирани многобројни слојеви разнородних значења, те оно као такво, поред свог естетског квалитета, еманира и сву своју сложену значењску структуру. Стога, одлучујући критеријум за одабир аналитичке стратегије сагледавања једног дела постају коначно његова значења. Уводећи концепт значења као коначног хоризонта у чијим ће оквирима такви људски производи каква су архитектонска остварења као уметничка дела бити интерпретирана, овај феномен се не мора сагледавати више само у формалном аналитичком кључу, тј. само као грубо егзистирајући, већ сада као систем референци на различите аспекте друштвене стварности. С обзиром на чињеницу да у једном уметничком делу, какво је и архитектонско, постоје многобројни слојеви различитих значења, посебно занимљиво постаје и преиспитивање сета структурних односа успостављених између њих.

Проблем, дакле, несумњиво представља питање рационалног вредновања расположивих приступа и поступака из спектра могућих стратегија анализе. Наравно, критеријум при њиховом одабиру зависиће од изгледа на успешност самог истраживања. Досада доминантна формална анализа, утемељена на проверљивим историјским истраживањима, те посматрању, описивању, класификовању и упоређивању формалних одлика архитектонског остварења, несумњиво неопходна и корисна, увођењем и елемената контекста и значења, омогућава разумевање начина на који су уметничка дела условљена њиховом социјалном улогом као средстава комуникације, али и начина на који иста условљавају и трансформишу сопствено социјално окружење. Дело тако излази из наметнутих му оквира интерпретације, смештених до сада унутар особеног естетског простора које оно генерише, и постаје сагледано као структура далеко богатије знаковитости. Архитектонско дело тако приликом интерпретације коначно не губи своју потпуну значењску супстанцију.

Преобликовањем поимања хуманистичких наука и њима својствних дисциплина од њиховог разумевања као обимних корпуса са-

знања (сачињених од позитивистички устројених мноштава чињеница, са претензијом трајнијег, ако не и коначног важења), ка њиховом разумевању као скупова различитих говора о предмету научног интересовања (без претензије било каквог облика доминације једних над другим), као да неминовно долази до ширења интерпретативног хоризонта у оквиру сваке од њих. У случају историје уметности, те историје архитектуре, као једног од видова уметничког израза, овакав плурализам научних говора пред погледом истраживача пружа појаву наталожених слојева значења у структури једног споменика који тако омогућавају и сагледавање различитих поља конституције и важења особених културних феномена које уметничко, дакле и архитектонско, дело једне епохе рефлектује (њено устројство, убеђења, вредности, знања, наслеђе, тежње, недоумице, страхове, технике репрезентације, итд.)

Овако оствареним радикалним, готово коперниканским обртом у поимању структуре научног мишљења, пред очима нам поново искрсава дело као сложен организам, са вишеструким слојевима значења. Ма колико једноставно и сажето, оно је увек резултат креативног напора једне епохе која, ма како слаба и невешта у изразу, неминовно има свеважећу потребу за непоновљивошћу и оригиналношћу. Стога се чини да до сада примењено уочавање општег карактера, заједничких особености и формалних сличности не доприноси потпунијем сагледавању правих значења дела.

Зато, да би често и веома енигматични споменици могли заиста проговорити сами о себи, они се изгледа морају сагледавати дубље од непосредне анализе формалних особености њиховог уметничког израза.

Стога се, чини се следствено, насупрот до сада успостављеном концепту сагледавања уметничке продукције једне епохе (нпр. Моравске Србије) кроз тражење континуитета, утврђивања повезаности и нужног следа међу остварењима, ради спознавања укупног значења и коначног за-снимања целине, намеће као нужан модел сагледавања тражење управо онога што је до сада уочаванао као дато, али и непојмљиво, те стога често у историјским анализама заобилажено или чак брисано да би се појавио континуитет догађаја – а то су управо тренуци поремећаја, раскида, прелома, хијатуса, зазора, превојних тачака, граница процеса, одређивања прага функционисања и крајњих исходишта, као и мутација, преображаја и облика преостајања. Овим се неминовно доводи у питање до сада потпуно тотализујућа идеја прогресије и довршења уметничког тока једне епохе. Тако је, насупрот до сада промовисаном методу анализе по линерној прогресији, од једноставнијих ка сложенијим организмима, чини се потребно успоставити метод анализе по дубини, археолошком методом ишчитавања структура кроз сложену значењску слојевитост дела. Дакле, не више трага-

ње за групама, школама, нараштајима, покретима, него за структуром својственом одређеном делу, за слојевима значења у њему и системима односа између њих. Не више целовита историја растућег савршенства, него историја услова могућности појаве одређеног остварења.

Наравно, када је, при том, реч о значењској структури сакралних споменика, не сме се, међутим, заборавити добро позната чињеница да је свака сакрална уметност увек уметност функције. Она је, наиме, најпре израз вере, као начина живота заједнице која је ствара. Сакрални простор цркве, својим целокупним градитељским склопом и скулптуралном и сликаном декорацијом, најпре и изнад свега јесте идеална слика амбијента и атмосфере будућег Царства Божијег, чија једина истинска икона већ сада и овде у историји јесте Св. Литургија, за коју је створен. Ова његова функција остаје тако хијерархијски примарно одређујућа за разумевање свих његових како формалних тако и суштинских значења.

Dejan CRNČEVIĆ

**ARCHITECTURAL WORK, CONTEXT, MEANING:
APPROACHES TO THE STUDY OF ARCHITECTURE
OF MORAVIAN SERBIA**

Summary

The art of the last period of the Serb Medieval state, known as the Art of Morava Serbia, was and remains one of the most complex questions of the Serbian Medieval art.

So far, it was evaluated in a very wide range — from being labeled the most original and only truly national art style of Medieval Serbia, to being reduced to mere eclecticism, art of local importance, lacking full development and major changes. Such conclusions were especially present when evaluating the architecture of the Morava Serbia. A more balanced perspective is rendered more difficult by the fact that the wider frame, where it undoubtedly belongs as an important segment — the Late Byzantine architecture — represents another very complex issue.

Scholarly research in the Morava Serbia architecture began in the early days of the establishment of art history in Serbia, during the last three decades of the 19th century. Knowledge presented at the time was only within the limits of basic facts about the past, and the look of the churches known at the time. Among the first synthetic works on Medieval Serbia architecture by European researchers, especially influential was Gabriel Millet's *L'ancien art serbe. Les églises* (Paris, 1919). This French scholar established a model of describing Serb Medieval architecture chronologically, territorially, and in wholes stylistically homogenous, which he labeled “schools,” which

historically followed one after the other, in an evolutionary sequence, from simpler to more complex architectural organisms.

A change in perception occurred in mid-1960s, in works of the two leading researchers at the time, Vojislav Korać and Vojislav J. Đurić. Finally, after several decades of study of Morava Serbia architecture and sculpture, there is a first synthetic work, by Vladislav Ristić (*Moravska arhitektura*, Kruševac, 1996). However, this book, although very important, still represents only modernized form of the traditional typological classification, established by Gabriel Millet. Thus, it confirms the degree in which even contemporary science remains captive to old concepts and models of perceiving Morava Serbia architecture. Fortunately, some more recent monographs display use of qualitatively different methodological takes on its study (I. Stevović, *Kalenić. Bogorodična crkva u arhitekturi poznovizantijskog sveta*, Belgrade, 2006).

By analyzing these works, one could note that the efforts of scholars for the most part went within the framework determined by studying the work's origin and existence, as well as the analysis of its formal characteristics. The possibility for widening of the interpretative horizon is necessarily seen in perception of its context, understood as the general whole of all the relations that the work establishes with its environment. Based on this, the finally complex structure could be seen in part of the stored meanings, built in several layers and with rich texture of mutual relations.

When seeing modern humanistic sciences, including art history, as assemblages of various utterances on what we are interested in, rather than complex knowledge corpuses, an interpretative horizon appears where the work is the complex organism, with richly sedimented layers of meaning in its structure. That is why it seems that the research so far, including noting of the works' general character, common characteristics, and formal similarities, does not contribute to the complete understanding of the works' real meanings.

That is why, contrary to the concept of understanding the established concept of perceiving art production of an epoch (like Morava Serbia, for example), through seeking continuity, establishing connectedness and necessary sequence between realizations, in order to see the total meaning and final establishment of the whole, the new model of seeing that which has so far been noticed as given, but at the same time incomprehensible, and thus ignored or even erased, in order to provide the continuity of events — and these are the moments of discontinuity, fractures, ruptures, breaks, hiatuses, as well as mutations, metamorphoses and forms of remainders.

Contrary to the method of analysis in linear progression, promoted so far, from simpler to more complex organisms, it seems that what we need is an in-depth analysis, by archeological method of reading structures through complex layers of the work. Hence, no more search for groups, schools, generations, movements, but for the structure characteristic to a particular work, for the layers of meaning within it, and the systems between them.

This necessarily questions the so far totalizing idea of progress and completion of an artwork during an epoch. No more totalizing history of growing perfection, but history of the conditions of a work to come into existence.

Есад КУРТОВИЋ
Филозофски факултет
Сарајево

ДУБРАВЧИЋИ, ВЛАСИ УГАРЦИ СА ПОДРУЧЈА ЉУБОМИРА

Арстракт: Због отежавајуће околности, чињенице да у идентификацији појединца у средњем вијеку додјеливано једнократно презиме представља најчешће патронимик и да обиљежава само једну генерацију актера, отежано је проналажење и прављење дужих сродничких лоза, а тиме и многих сегмената важних у средњовјековној историји уопће. Уз нешто више информација у односу на досад познато, прилог се бави идентификацијом породице Дубравца Угарчића и његових наслједника, иначе врло значајних припадника влаха Угарка са подручја Љубомира у првој половини XV стољећа.

Key Words: Ugarci Vlachs, Dubravčićs

На подручју Љубомира током XV стољећа значајну позицију имали су власи Угарци. У једној генерацији међу њима се дају препознати припадници породице Дубравчић, који се у више наврата појављују забиљежени у разним догађајима, најчешће плъчкама, као поносници каравана али и као трговци које кредитирају Дубровчани. На једном мјесту је изријеком наведено да су Угарци, а међу њима и један од Дубравчића, заправо људи војводе Сандаља Хранића Косаче. Дубравчићи су припадали катуну Обрада Боројевића, који се као дио влаха Угарака препознатљиво по лоцирању вежу за подручје Љубомира. Од раније су били вазали босанског краља, а касније властеле Косача.¹

Дубравчићи се везују за најпознатијег представника влаха Угарака у првој половини XV стољећа, за чувеног Обрада Боројевића. Обрад Боро-

¹ Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 19 (1970-1971) 1973, 229-233, 231. Полазишта за влахе Угарке у: Иста, *Средњовјековни катун по дубровачким изворима*, Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963, 121-140.

јевих, катунар катуна Угарци први пут се појављује у изворима крајем јуна 1419. године, заједно са Ненком Крајсалићем, катунаром катуна Бурмаза у чувеним давањима обавеза на вјерност војводи Сандаљу Хранићу.² У своје име, у име своје 'фамилије и куће' Обрад се обавезује војводи Сандаљу да ће кроз читав свој живот они бити вјерни и испуњавати вјерност према њему.³ У случају почињене невјере, њега, његове 'фамилије и куће', Обрад ће одговарати пред судом 'добрих људи' (бонос вирос), а за невјеру ће бити кажњен са 1.000 дуката.⁴ И Угарци и Бурмази су почетком XV стољећа били под вазалним покровитељством босанског краља.⁵ Отуда је оправдана претпоставка да управо овај акт из 1419. године представља озакоњивање њиховог прелаза под хијерархију војводе Сандаља Хранића.⁶

По свему судећи, попут царина као краљевског регала или било којег краљевског посједа или прихода и уговори с катунима Обрада Боројевића и Ненка Крајсалића израз су и показатељ извршене подјеле краљевских регалија над власима у Босни на рачун моћних велможа. Моћ велможа је извјесно притисак који преузима босански владар, али његово пристајање и озакоњивање њиховог уступања показује да се ради о одређеној закономјерности а не о типичном анархичном преотимању. То се огледа у чињеници да једном дата регална права каснији владари не могу да врате назад, без обзира колико снажни били у односу на носиоце тих преузетих права. Примјер катуна Угарака и Бурмаза из 1419. године такођер је важна чињеница да је краљ имао своје влахе изван свога, уобичајено заокруженог посједа у XV стољећу, а препознатљивог у изразу 'contrata del re', од-

² Документат [(30. 06. 1419. g., Državni arhiv Dubrovnik (DAD), Diversa Notariae, XII, 337] у цјелини објављен у: Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу*, 229-230.

³ "Obrad Boroewich morolachus et chatonarius catoni vocatu Ugarçi ... pro se et familia et domo sua per se et heredes et successores suos promisit et se obligavit ... nomine et vice magnifici voyuode Sandalii quod toto tempore vite sue et donec vixerit erit fidelis et obseruabit fidelitatem magnifico voyuode Sandalio ipse Obrad Boroewich et tota domus sua et familia sua", Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу*, 230.

⁴ "Et si aliquo infortunio vel casu, quod absit, ipse Obrad aut aliquis de familia domus sue esset infidelis dicto magnifico voyuode Sandalio que infidelitas debeat probari per bonos viros ... pro ipsa infidelitate ducatos mille auri". Isto.

⁵ "Prima pars est de faciendo gratiam turmis Ugarzich et Pillatouich vlachis regis Bossinenses quod possint venire securi a gentibus nostris cum eorum rebus penes ciuitatem Ragusius et ipsos vendere et emere de sale nostri comerchi prout data fuit fides aliis" (03. 09. 1403. g.), DAD, Reformationes, XXXII, 167; Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу*, 231.

⁶ Исто, 231.

носно, на мјестима који су били заоквирени посједима његове властеле. На сличан начин то се види и кроз примјер влаха Глеђевића.⁷ Дакле, не би могла стајати поставка да би прелазак катуна Обрада Боројевића и Ненка Крајсалића под Сандаљево окриље био израз неке врсте њиховог избора или њихове одређене политичке оријентације.⁸ У свим тим промјенама Власи нису никакав активни политички субјект.

Поред Обрада Боројевића у поменутом уговору наведено је још једанаест особа. Они се појављују као јемци, а извјесно припадници Обрадовог катуна. То су Јурај и Радинко Боројевић, вјероватно ближи сродници Обрада Боројевића, затим Каич Богавчић, Добрашин Богетић, Милош Вукчић, Братуљ Радовчић, Радивој Чикрић, Милић Мусић те Кејчин, Радивој и Влатко Дубравчић.⁹

Неке од наведених јемаца пратимо у другим ситуацијама у ширем региону подручја Љубомира и они ће временом извјесно добити своја шира апострофирања у даљним истраживањима и попуњавањима идентификационе листе влаха Угарака (Боројевићи, Јурјевићи, Мусићи,¹⁰ Богавчи-

⁷ Е. Kurtović, *Prilog historiji vlaha Gleđevića*, Prilozi Instituta za istoriju 36 (Sarajevo 2007) 11-31.

⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу*, 231.

⁹ "Chaych Bogauçich, Ceysin Dubraucich, Iuray Boroeuich, Radiuoi Dubrauçich, Radincho Boroeuich, Dobrassin Bogettich, Milos Volçich, Bratugl Radouçich, Radiuoy Zichrich, Milich Mussich, Vlatcho Dubrauçich se constituerunt plegios et principales pagatores", Isto, 229-230.

¹⁰ "Radouaç Milosseuich ... supra Radognam Boroeuich, Obriuoglam et Dapchum Boroeuichi, Vladislaum Iurgeuich, Zrip Iurgouich, Milorad Priboeuich, Radassin Grachichouich, Radassinum Rozich, Radiuoy Rozich, Ratcho Mussich et Uglessam Boban omnes morolacchos de cathono Ugarçi. Eo quia dicti accusati in isto vere violenter acceperunt accusatori predicto unum bouem et unam vaccam in villa vocata Dracceua et unam pellem bouinam" (28. 04. 1420. g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 184; "u toi gusi pobjeg'e naš' človik' k' Obradu Boroeviću esen's' a na ime Vukosav' Dehoević'" (марта 1420), Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, Београд - Сремски Карловци 1929, 566; "Ser Theodorus de Prodanello ... supra Zochan et Pripcin fratres Branchouich et Bogdan Milsich, Volchosauum Nouachouich et Miladin Stanichnich et Sarazin Pliescich et Obrad Boroeuich. Eo quia dne 22 presentis predicti violenter noctis tempore acceperunt de villa Ossolnich animalia 60 minuta et nouem vaccas qui omnia animalia erant dicti ser Theodori recomissa Nouacho Dobraucich" (27.02.1421.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 291; "Pribius Radoncich ... supra Stanissam Ratchouich hominem Obrad Boroeuich de vlacchis Ugarzi et eius socium ac Merchsam Cechregnich et Branillum Nouachouich pastorem. Eo quia sibi per vim abstulerunt et vias asportauit animalia minuta centum octuaginta inter castratos, pecudes et irchos, que animalia habebat

ћи¹¹, Радовчићи¹², Вукчићи¹³), а на овом мјесту предмет нашег интереса су само наведени Дубравчићи којима у отежаним околностима покушавамо открити претходнике и наследнике, па их тиме и извући из уобичајене једоставне и једнократне средњовјековне појавности карактеристичне за највећи број актера средњовјековне босанске историје.

Видјели смо да се у првом помињању од краја јуна 1419. године појављују Кејчин, Радивој и Влатко Дубравчић. Иако би се тада могло претпоставити да су они у одређеном сродству као и у случају навођених Боројевића, то ипак ни за њих, као ни за Боројевиће, изријеком није наведено. Свакако, они су наведени као јемци зато што су били истакнути чланови катуна влаха Угарака Обрада Боројевића.

Једна расправа из јуна 1405. године око питања власништва над једном робинџом можда би могла говорити о родоначелнику ових Дубравчића. Наиме, спор је вођен између влаха Угарка Дубравца Угарчића и његовог сина Цека те Моне из Босне, иначе слушкиње Михаила Мартинуши-

et tenebat idem Pribius in Osaunich ... Die XXVIII nouembris suprascripti Merchsa Cecregnich ... si fuit ad accipiendum animalia in suprascripto lamento ... dixit quia ... ad instanciam Grubacii Obradouich qui misit dictum ipsi Merchse quod conduceret ipsi Grubacio dicta animalia in Vlachia. Ipse Merchsa conduxit omnia suprascripta animalia dicto Grubacio patruo suo in Vlachia et ipsa animalia dimisit ipsi Grubatio. Et postea ipse Merchsa regressus est" (10. 11. 1436. g.), isto, XI, 247.

¹¹ "Peruineç Crançich, Craych Bogauçich Ugarca, Brancus Mregetich, Radouan Borachouich, Vlatchus Miloeuich, Rados Musoeuich faciunt manifestum quod ipsi promittunt et se obligant dare et assignare Marinco Bratoslauich, Giuco Stanisich, Nouacho Lupslauich equos XXXI pro salmis XXXI pannorum quos debent honustare super dictis equis et conducere usque ad Pripol ... soluere dictis vlachis perperos VIII pro qualibet salma" (18. 10. 1387. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXVII, 46.

¹² "Petcho Radossaglich de Malfo ... supra Bosidar Radouçich de Glubomir. Eo quia accusati predictus his elapsis diebus furati fuit ipsi accusatori unum bouem" (15. 03. 1422. g.), DAD, Lamenta de foris, V, 24v; "Dobriey Pribisaglich... supra Bosichuus Radoucich de cathuna Ugarçich vlachum ... vulneravit cum ense Rachoe fratrem dicti Dobriey quatuor vulneribus cum sanguinis effusione, videlicet, una in pectore et altra in pede et duobus in manibus. Et eidem violenter abstulit yperperis sexaginta grossorum de Ragusio" (27. 10. 1426. g.), isto, VII, 91v.

¹³ "Pribius Radoucich ... supra Radiuoy Vogcich et suum filium Chouaz et Radiz Chayghieuich vlachos Garz. Eo quia dicti acusati furati fuerunt dicti Pribio duos castratos" (12. 11. 1436. g.), DAD, Lamenta de foris, XI, 248.

ћа, а са новим именом Владна.¹⁴ У настојању да поврате своју некадашњу слушкињу Дубравац и његов син су изгубили овај спор.¹⁵ Оправданим се чини да би ова двојица влаха Угарака могли бити Дубравац, родоначелник Дубравчића, а његов син Цеко (Cechum, Cechus) уствари онај Кејчин Дубравчић из чувеног документа обавезе вјерности из 1419. године (Seusin Dubraucich).

На још једном примјеру учвршћује се сродствена лоза, ако не међу Дубравчићима, онда свакако међу власима Угарцима уопће. На самом крају октобра 1412. године Прибоје Благинић пријавио је крађу два вола извршену у Пољицима у Попову.¹⁶ Већ крајем наредног мјесеца Прибоје је тужби додао и имена пљачкаша. Оптужени су Веладин Рокијевић, Стјепан Радетић, Покрајац Угарчић, Цекин (Зезин) Угарчић и Дубравац Угарчић.¹⁷ Наведени Угарчићи, Дубравац и Цекин (Кејчин?) могли би бити исти отац и син које помиње расправа из 1405. године. Дилему проширује помињани Покрајац Угарчић, као и дато презиме Угарчић за сву тројицу наведених актера које као једна и равна сродствена разина говори прије у прилог промишљању да се ради о браћи а не о оцу и синовима. У најмању руку, и овдје је веза Угарчића из 1405. и 1412. године евидентна.

Наведене сумње по питању родоначелника, као и у питању односа међу досад помињаним актерима у потпуности разријешава наредни податак. Марта 1413. године регистрирани су управо Дубравац Угарчић и његови синови Покрајац, Радивој и Кејчин Дубравчић. Тада је Брајан Златичић дигао оптужницу против Обривоље и Радоње Боројевића (још један

¹⁴ "questio verteretur inter Dubrauez Ugarzich et Cechum eius filium vlahos Ugarçe ex parte una agentes et patentes et Monna in Bosina vocata nunc nominatam Vladnam famulam ser Michaelis de Martinussio" (06. 06. 1405. g.), М. Динић, *Из Дубровачког архива, III*, Београд 1967, 84-85.

¹⁵ Шире о спору у: S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Друштво и привреда средњовјековне Босне, Сарајево 1987, 191-254, 225.

¹⁶ "Priboe Blagignich ... Eo quia die XXVII° presentis in Papoua in Paglice furtum accepti fuerunt sibi duo boues" (30. 10. 1412. g.), DAD, Lamenta de foris, III, 25; Б. Недељковић, *Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти*, Miscellanea XVII (Београд 1978) 7-180, 37.

¹⁷ "Die XXVI° nouembris dictus Priboe dixit inuenisse infrascriptis fuisse fures ad furandum dictos boues Veladin Rochieuich, Stiepan Radetich, Pocraiac Ugarcich et Zezin Ugarcich, Dobrauac Ugarcich" (30. 10. 1412. g.), DAD, Lamenta de foris, III, 25; Б. Недељковић, *Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти*, 37.

показатељ о Боројевићима), препознатљиво сроднике Обрада Боројевића, због пљачке коња вриједног 18 перпера, а извршене у Рудинама прије три године (било би 1410), те Дубравца Угарчића и његових синова Покрајца, Радивоја и Кејчина 'званих Дубравчићи' због пљачке стоке у вриједности од 12 перпера, а извршене такођер у Рудинама, али прије четири године (било би 1409).¹⁸ Наведено потпуно разрјешава поријекло Дубравчића који су били јемци у чувеном споразуму из 1419. године. Да ли је у питању било раније непознавање тужиоца у покушају да идентифицира актере као оца и синове или браћу (1412. године), или је очево презиме Угарчић покушавало да се протегне и пренесе и на дјецу, остаје као неријешена дилема.

Малом дигресијом, са још понеким показатељем, отварамо питање презимена Угарчић, Угарковић али и имена Угарак пред заинтересираном јавношћу. Децембра 1468. године поменут је Радоје Угарковић звани Сода, влах Угарак на подручју Љубиња.¹⁹ Мимо наведеног, један епиграфски натпис, у Которцу код Илице, а чије датирање је представљено XV стољењем, помиње кнеза Стипка Угарчића, а као 'писар' се појављује извјесни Угарак.²⁰ Дигресију завршавамо констатацијом да је испитивање поријекла имена Угарак и пратећих презимена Угарчић и Угарковић дефинисано и потпуно отворено за даљња истраживања.

¹⁸ На крају је оптужен и извјесни Крељоје, који очито припада као и остали власима Угарцима: "Braian Slaticich ... supra Obriuoqlam et Radognam Boroyeuich, dicens quod predicti in Rudina iam sunt tres anni per vim acceperunt unum equum valoris perperorum XVIII. Item conqueritur Dobrauez Ugarcich et Pocratiez, Radiuoye et Zezin fratres et filios dicti Dubracich, dicens quod sunt quatuor anni quod predicti in Rudina animalia perua ad valorem perperorum duodecim. Item conqueritur supra Gregloye dicens quod est unius annis quod predictus Cregloye accepit sibi duos castratos valoris perperis trium" (17. 03. 1413. g.), DAD, Lamenta de foris, III, 58.

¹⁹ "Helias Milacouich famulus regiminis ... contra et adversus Radoe dictum Soda Ugarcouich, videlicet, de vlachis dictis Ugarci et contra Merchsam Zepergnich similiter de Ugarci ... duos filios Radouazii Dersoewich et unam filiam dicti Radouazii de Gliubigne consobrinos eius dicti Helie. Item derobarunt quatuor filios Vocossau Petrouich de Gliubigne et etiam Vocossauum omnes predictos consobrinos eius Helie querelantis" (05. 12. 1468. g.), М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, 145.

²⁰ "A se leži Bogčín' k'neza Stipka Ugar'čića sin' na svojoj zemli na plemenitoi ... A se pisa Ugarak", М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1970, 13.

По свему родоначелник Дубравац, овдје препознавани Дубравац Угарчић имао је петорицу синова: Кејчина, Покрајца, Радивоја, Влатка и Павлицу Дубравчића. Тројицу смо упознали према показатељу из 1413. године. Док се, могући најстарији међу браћом, Кејчин и Покрајац Дубравчић, губе из даљег видокруга после 1419. године, њихова три могућа брата, Радивоја, Павлицу и Влатка Дубравчића налазимо и касније јасно потврђене као влахе Угарке и сроднике.

У једној тужби из октобра 1420. године забиљежено је да су власи Угарци браћа Радивој, Павлица и Влатко Дубравчић те Ивко Радељевић учествовали у пљачки. Они су на подручју Љубомира, у своме селу, у близини своје куће (*in Glubuomir in villa eorum et prope domum eorum*), извршили пљачку извјесног Бакика Станихнића отевши му вола вриједности 15 перпера и 8 коза вриједности 15 перпера.²¹ У најмању руку овиме је дефинитивно потврђена територијализација влаха Угарака Дубравчића на подручју Љубомира.

Можда једног од тројице браће, Радивоја Дубравчића, налазимо и као поносника каравана. Средином маја 1422. године Медоје Бојковић и Радивој Дубравчић су се обавезали Стијепку Сорголовићу да ће на трг Горражде Сандаља Хранића превести 200 товара соли, два товара тканина и један товар коситра. Половину товара соли требају предати Сандаљу Хранићу, а друга половина припада њима на име исплате превоза.²²

Неколико година касније, крајем априла 1423. године, браћа Дубравчићи су опет били оптужени за пљачку. Стануша, жена покојног властелина Клемента Гучетића оптужила је браћу Влатка и Павлицу Дубрав-

²¹ "Bachichus Stanichnich ... conqueriter supra Radiuoi et Piulizam et Vlatchum fratres Dubraucich, Iuchum Radegleuich de Garza vlachos. Eo quia his diebus propelapsis in Glubuomir in villa eorum et prope domum eorum predicti sibi violenter abstulerunt unum bouem valoris uerpereros 15 et octo castratos valoris uerpereros 15" (07. 10. 1420. g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 255. Један Ивко Радељевић помиње се да је с дубровачког подручја. Он је тужитељ због пљачке у Церници: "Iucho Radegleuich de Vergato ... in Zerniça" (01. 05. 1422. g.), isto, V, 44.

²² "Medoe Boichouich et Radiuoi Dubraucich confessi fuerunt habuisse et recepisse a Stiepcho Sergolouich salmas salis ducentum videlicet eo quadriginta cuius medietatem promixerunt ponere omnibus eorum expensis ad forum Gorase [? d] voyuode Sandagl et alia medietas debet esse dictorum Medoe et Radiuoi. Et etiam habuisse confessi fuerunt duas salmas panorum et unam stagni a dicto Stiepcho quas similiter ponere teneantur ad forum predictum omnibus ipsorum expensis. De quibus salmis solutum eis fore dixerunt" (14. 05. 1422. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLII, 46.

чића због пљачке њених 30 свиња код Добрише Љубојевића који их је водио у Љубиње.²³

Почетком јуна 1426. године раније помињани катунар Обрад Боројевић заједно са Радивојем Дубравчићем, Радином Добрикијевићем и Грубачем Обрадовићем, сви власи Угарци, задужују се код Ђурђа Гучетића на 55 перпера²⁴, а исто друштво уз Групка Добрикијевића 'Цариника' (који је чувени посланик војводе Сандаља Хранића), задужују се код Луке Соркочевића на 47,5 перпера.²⁵ Почетком наредне 1427. године дужници су измирили дио дуга а дио обавеза из тих задуживања преузели су Обривоља Боројевић, очито сродник Обрада Боројевића и Групко Добрикијевић.²⁶ Тешко је знати какав је старосни однос између Обривоље и Обрада Боројевића и има ли већ тада смјене на челу њиховог катуна. Иначе, Обривољу Боројевића и Грубача Обрадовића сусрећемо у књигама задужења и маја 1421. године.²⁷

Јуна 1429. године поменут је Радивој Дубравчић као свједок у једној тужби. Иако сиромашна подацима наведена тужба даје интересантан низ имена актера који очито припадају власима Угарцима. Оптужени су Добровој Угарчић и његов син Витас, а међу свједоцима су, поред Радиво-

²³ “Domina Stanussa uxor quondam ser Clementis de Goçis ... supra Vlatchum Dubraucich et Pauliçam eius fratrem. Eo quia predicti accusati violenter acceperunt dicte accusatrici triginta porchos de manibus Dobris Gluobeuich qui illos gubernabat in Glubin” (26. 04. 1423. g.), DAD, Lamenta de foris, V, 160v.

²⁴ “Nos Obrad Boroeuich, Radiuoy Dubraucich, Radin Dobrichieuich et Grubaç Obradouich vlacchi de cathono de Ugarach ... ser Georgio Dra. de Gozis yperperos quinquaginta quinque usque ad festum sancti Michaelis de mense septembris” (05. 06. 1426. g.), DAD, Debita Notariae, XIV, 28v.

²⁵ “Nos Obrad Boroeuich, Radiuoy Dubraucich, Radin Dobrichieuich, Grubaç Obradouich et Grupchus Dobrichieuich zarinich ... ser Luce de Andree de Sorgo yperperos quatragsinta septem cum dimidio usque ad festum sancti Michaelis de mense septembris” (06. 06. 1426. g.), DAD, Debita Notariae, XIV, 29.

²⁶ “Die 5 februariis 1427 Obriuoglia Boroeuich certificatus de suprascripto obligatione et debito ... se obligauit suprascripto ser Georgio de Goze pro suprascripto debito”, DAD, Debita Notariae, XIV, 28v; “Die quinto februari 1427 ser Lucas de Sorgo confessus fuit habuisse et recepisse a contrascriptis Radiuoi, Obrad, Radin et Grubaç pro parte solucionis suprascripti debiti yperperos quindecim de quibus fuit plegius Grupchus”, Isto, 29.

²⁷ “Nos Volchus Daboeuich sartor et Grubaç Obradouich et Obriuoglia Boroeuich confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser paulo et ser Luce de Sorgo fratribus ducatos auri septuaginta quatuor usque ad duos menses proxime futuris” (10. 05. 1421. g.), DAD, Debita Notariae, XIII, 288v.

ја Дубравчића, Грубач Обрадовић и Милорад Покрајчић.²⁸ Добровоја Угарчића и његовог сина Витаса не можемо сроднички јасно повезати са досад навођеним власима Угарцима, али Грубач Обрадовић и Милорад Покрајчић би могли имати сродничку везу са Обрадом Боројевићем и Покрајцем Дубравчићем у некој врсти радног полазишта.

Јуна 1433. године Радоје Добросалић поднио је тужбу због пљачке коју су извршили власи Угарци, људи војводе Сандаља Хранића у Љубињу у вријеме Конавоског рата. Као пљачкаши означени су Добровој Богавчић, Вук Радосалић и Павлица Дубравчић. Оптужени су да су Радоју Добросалићу отели два коња, четири краве, четири јарца, нож, прслук и капу.²⁹ Поменути Добровој Богавчић би могао бити у сродству са раније наведеним јемцем Обраду Боројевићу, Каичу Богавчићу.

Јануара 1436. године Иван Кранчић оптужио је већи број пљачкаша који су му отуђили три велика вола и 17 перпера дубровачких динара. Пљачка се десила на путу према Босни, у Фатници, а оптужени су Витомир Радованић, Миљко (Милко) Дубравчић, Стипан Крељоевић, браћа Радоје и Радивој Богавчић, Стријез Боемонтић, Радоња Добрашинић и Влатко Дубравчић.³⁰ Међу оптуженим би издвојили Влатка Дубравчића као већ препознатљивог актера, али за другог поменутог, Миљка Дубравчића остаје велика дилема.

Фебруара 1436. Ракоје Богдановић из Конавала је за пљачку шест волова и четири перпера оптужио браћу Павлицу и Влатка Дубравчића те Радивоја и Милобрата Војкинића.³¹ Мјесец дана касније Павлица Дубрав-

²⁸ “Pribissauus Veseochouich ... supra Dobrouoy Ugarcich et filium suum Vitas. Eo quia ipsi vi acceperunt unum castratum. TT: Radiuoy Dobraucich, Grubaç Obradouich, Milorat Pocracich” (02. 06. 1429. g.), DAD, Lamenta de foris, VIII, 191v.

²⁹ “Radoe Dobrosalich ... supra vlacchos Ugarzi voyuode Sandagl, videlicet, Dobrouoi Bogaucich et Vuoch Radosalich et Pauliza Dobraucich. Eo quia sibi et per vini abstulerunt duos equos et quatuor vacchas et irchos quatuor, unam cortelixiam, unam zupam, unum biretum que iam habebat portari in Liubigna in manibus penes ipsius Radoe. Et hoc fuit tempore guerre proxime preteritis” (13. 06. 1433. g.), DAD, Lamenta de foris, X, 12.

³⁰ “Iuanus Crancich ... Eo quia dum dictus iret versus Bossinam pro faciendo mercanciam et quando fuit in Vathniza cum certis animalibus Vitomir Radouanich et Milychus Dobraucich et Stipanus Crelyoeuich et Radoe Bogaucich et Radiuoy eius frater et Stries Boemontich et Radogna Dobrassinich et Vlatchus Dobraucich per vim acceperunt eidem Iuano tres boues magnos et perperos sedecim grossorum” (23. 01. 1436. g.), DAD, Lamenta de foris, XI, 19.

³¹ “Rachoe Bogdanouich de Canali ... supra Pauliz Dobraucich et eius fratrem Vlatchum et Radiuoi et Milobrath Voycinich. Eo quia per vim sibi acceperunt et derobauerunt sex boues et iperperis quatuor” (04. 02. 1436. g.), DAD, Lamenta de foris, XI, 30v.

чић, заједно са Станком Покрајчићем и Брајаном Бурмазовићем члан је једне пороте.³² Да ли је Станко Покрајчић потомак Покрајца Дубравчића, то је дилема која остаје на разини питања без одговора.

Нешто касније, у доба Стјепана Вукчића Косаче, у два наврата 1442. и 1447. године у двије пљачке међу оптуженима налази се Влатко Дубравчић.³³

У знатно каснијем времену изнесени су на свјетло дана лијепо показатељи о продуженом развојном сродничком луку унутар Дубравчића. Фебруара 1457. године поднесена је тужба против браће Влатка и Павлице Дубравчића са подручја Љубомира. Наведени су и Влаткови синови Радивој, Владислав и Радич, те Павлицин син Иваниш Павличић. Уз њих су као власи Угарци са подручја Љубомира наведени и Радосав Радивојевић (можда син Радивоја Дубравчића?), браћа Бјелан и Вита Групковић, Радоје Прибиновић, Бољеслав као човјек Павлице Дубравчића и Ковач Групковић.³⁴

³² "Mladin Medulinouich ex una parte presenti et Bosigchum Radognich ex altera parte. Asserente dicto Mladin se dedisse suprascriptus Bosigcho unum capitum panni coloris viridis qui est ad pristum in camera comunis pro pignore et signo pro grossos viginti et paruulum XV ... porotam ... Stanchus Pocraycich, Pauliza Dubraucich, Brayanus Burmasouich" (23. 03. 1436. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIX, 251.

³³ "Vlatchum Dubraucigh de Ugarç ... Vlatchum Dobraucigh de Ugarz" (06.05. 1442.g.), DAD, Lamenta de foris, XV, 171; "Vochota Petchouich et Milorad eius frater ... fecerit lamentum supra Vlatchum Dobraucich murlachum et Striesam Costadinouich murlacum de Ugarzi dicenstes pro per vini abstulerunt sibi certas res ad valorem iperperos quatuor" (08. 05. 1447. g.), isto, XXI, 66; Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу*, 232, нап. 13.

³⁴ "Bossidar Millasseuich ... lamentum fecit contra Vlatchum Dobraucich de Glubomiro et Paulizam eius fratrem et contra omnes de domo sua et omnes homines dictis sue ville de Glubomiro qui dum dictus Bossidar iret ad Glubomir fugiens pescem que tunc erat Ragusii et appropinquisset dictam villam de Glubumiro ... derobauerunt ipsum omnibus rebus et bonis suis ... et etiam filium suum qui secum ibat ... cum dicto Vlatcho et frater suo Pauliza ad spoliando eos Radiuoi et Vladissauus et Radiz filii dicti Vlatchi, Iuanis Paulicich, Radossauus Radeuoiuich, Bilan Grupcouich, Vitam suis frater, Radoie Pribinouich et Boglesauus homo Paulize, Chouaz Grupchouich et illi ... qui appellantur Ugarci. Et omnes sunt de una Lamenta de foris, XXX, 79v; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 78.

ДУБРАВЧИЋИ, ВЛАСИ УГАРЦИ СА ПОДРУЧЈА ЉУБОМИРА

Мимо познатјиих оквира Дубравчића стоји помињање влаха Угарка Радоја Покрајчића из јуна 1443. године³⁵, који би у радној поставци могао одговарати наследнику Покрајца Дубравчића.

Наведени показатељи омогућују преглед Дубравчића у изворима у дужем временском низу, као предуслову за стварање њихове будуће генеалогичке.

Дубравчићи у изворима:

Дубравац Угарчић (1405, 1412, 1413)

Keјчин Дубравчић	(1405 ?, 1412 ?, 1413, 1419)
Покрајцац Дубравчић	(1412 ?, 1413)
Радивој Дубравчић	(1413, 1419, 1420, 1422, 1426, 1429)
Павлица Дубравчић	(1419, 1420, 1423, 1433, 1436, 1457)
Влатко Дубравчић	(1419, 1420, 1423, 1436, 1442, 1447, 1457)

Иваниш Павличић	(1457)
Радивој 'Влатковић'	(1457)
Владислав 'Влатковић'	(1457)
Радич 'Влатковић'	(1457)

могуће везе:

	(1429)
Милорад Покрајчић	(1436)
Станко Покрајчић	(1443)
Радоје Покрајчић	(1457)
Радосав Радивојевић	

Име Дубравац није било ријетко, па тиме ни пратеће презиме Дубравчић. Оно није било резервисано само за Дубравчиће и влахе Угарке са подручја Љубомира. У изворима се налазе забиљежени и неки Дубравчи-

³⁵ "Radoe Pocracich de Ugarci sponte et libere pro certo damno facto Xorcho Miloradouch a Gliubomier dedit unum suum equum ipsi Xorcho" (19. 06. 1443. g.), DAD, Diversa Cancellariae, LVII, 268.

ћи, али без икаквих јасних веза са овдје помињаним власима Угарцима. Тако су 1373. године поменути браћа Милат и Прибетко Дубравчић, људи Градоја Милтеновића, брата нешто чувенијег жупана Санка Милтеновића.³⁶ Милош Дубравчић је из Попова, а према уговору из 1401. године он се обавезао да ће бити слуга и шегрт шкрињарског заната у Дубровнику.³⁷ Ратко Дубравчић је из Дријева. Децембра 1426. године он се задужује у Дубровнику на износ од 120 дуката.³⁸ У једном купопродајном уговору из јула 1427. године поменут је Радоје Дубравчић из Невесиња.³⁹ Новембра 1436. године поменут је Добро Дубравчић повезан за једну пљачку извршену у Требињу.⁴⁰ Можда се ради о истој особи која је оптужена и за пљачку извршену у Лугу 1438. године.⁴¹

³⁶ "Iurech Radoslauich ... supra Nouach Oglaynouich, Bogdanum Sliebouich, Grubeç Segoeuich, Milsizam Cusleuich, Milath Dubrauçich, Pribitichum suum fratrem, Dobroslauum Perucouich, Grubaç Osercouich et Nouach suum fratrem, Velchum Sbioschich et Milach suum consoprium famulos Gradoe fratris condam Semchi, dicens quod sunt dies septem elapsi quod in Siuca Primili abonerunt contra me et fratrem meum et socios meos ... abstulerunt castratos 205, libra unam ... argenti ... boues ... equos ... et portauerunt istas res et animalia ad Cuyaça eorum dominam, uxorem dicti Gradoe et ipsa fecit michi restituti castrati III, dicta sera, perperis ... corda ..." (29. 08. 1373. g.), DAD, Lamenta de foris, I, 138v.

³⁷ "Millos Dubrauçich de Popoua facit manifestum quod ipse locat se et opera sua Bosicho Miglienouich arzerio presenti et conducenti eum ad standum secum et seruiendum et laborandum in arte archarie usque ad tres annos proxime futuris ... dictus Bosicho ... dare eidem capita artis archorie secundum consuetudine Ragusii" (20. 11. 1401. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIV, 45v.

³⁸ "Ego Ratchus Dubrauçich de Narente confiteor quod super me et omnia mea bona obliigo me dare et soluere ser Marino de Nale et sociis ducatos auri centum et viginti usque ad unum mensem proxime futuris" (14.12. 1426.g.), DAD, Debita Notariae, XIV, 79.

³⁹ "Stoissau Radouagnich et Radoe Dubrauçich ambo de Neuesigne dederunt et venderunt publice ad carrum Ragusii salmerios duos ser Petro Bla. de Sorgo presenti et ementi pro precio uyperperorum sex" (13. 07. 1427. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIV, 160v.

⁴⁰ "Dobrossaus Radoychouich ... supra Vochossaum Dechoeuich et Dobrie Dobrauich et Bosigchum Grelyeuich et Imloye Pribignich. Eo quia dicti acusati per vim acceperunt dicto Dobrossauo infrascripta res, videlicet. Et hoc fuit in Tribigna: perperis duodecim et grossos III, camisias quatuor, clamides duas de rassa, sachas duas, unam cortelissiam cum una corigia, unum fazolum a tabula" (06. 11. 1436. g.), DAD, Lamenta de foris, XI, 244.

⁴¹ "Radossauus Radouanich de Ombla ... fecit lamentum supra Radiuoi Vranicich et supra Vathogl, Dobri Dobrauich et Vraticho Vranicich, Radouaç Rademilich, Vochmir Vochxich, Vochxa Stoicouich et Pribegla Voxich, dicens quia cum die X dicti mensis misisset ad pascendum quinquaginta eius ircus, pecudes et capras in Lug. Quia supra-

Већи је број Дубравчића и међу другим власима, а не само међу власима Угарцима. Тако је априла 1386. године поменут у једном уговору влах Драгош Дубравчић.⁴² Брајан Дубравчић споменут у уговору из 1404. је влах Мириловић⁴³, Кутијех Дубравчић, помињан почетком 1405. је влах из катуна Тасовца Босинића⁴⁴, док је Радован Дубравчић, поменут почетком 1422. године, влах Предојевић.⁴⁵ У књигама задужења маја 1435. године помиње се Дубравчић Кутијер (?) са јасном ознаком да је влах Бањанин.⁴⁶ Међу свједоцима једне оптужбе за пљачку подигнуте крајем 1436.

dicti per vim abstulerunt dictas pecudes et capras ... Testes: Vraticus Braianouich, Milorad Dobrasinich, Radasscin Cupisalich" (12. 06. 1438. g.), DAD, Lamenta de foris, XII, 39v.

⁴² "Peruineç Miloseuich, Dragos Dubruaçich vlachi faciunt manifestum quod ipse vendunt ser Dmitrio de Benessa capita animalium computatis pecudibus, capris, edis et agnis centumquingaginta magnis et paruis, equis quatuor pro uerperos ducentos ... Qui se promittentes obligauerunt dare et consignare dictam bestiarum siue animalium Iuroe Pribach hominem dicti ser Dmitri in Ponice" (19. 04. 1386. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXVI, 68.

⁴³ "Braian Dubruaçich de Iprimillouich vlach facit manifestum quod ipse promittit et se obligat Vochoye Mirroyeuich pro quodam equo rubeo qui habet omnes quatuor tibios a temi inferius albos, acepto predictum Vochoye credente ipsum esse cuiddam suis debitoris nomine Bosidar Branchouich de Iprimillouich ... in perperis viginti octo" (15. 08. 1404. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 97v.

⁴⁴ "Braichus Chutitnich ex parte una et Cregla Braianouich, Chutheis Dubraucich et Chouaze Pribillouich vlachi de cathono Tassouezii Bosinich faciunt manifestum quod ocaxione unius equi pili rubey quem dicit dictus Braicho esse suum et sibi fuisse furatum, reperatum in hic in Ragusio in manibus dictorum vlachorum, fuerunt inter se concordantes in hinc modum, videlicet, quod Radoslauus Drusibich, Volchez Drusibich, Giurech Pribillouich, Millatchus Xebich vlachi de Gezecha quod per totum carnispium proxime venturum determinare debeant si dictus equus est dicti Braichi Cutitnich predicti vel Thassouezi Bosinich predicti vlachi caporalis dicti catoni ... predicta fieri debet per totum carnispium proxime in domo Dobrilli Bogouthouich" (10. 01. 1405. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 140v.

⁴⁵ "Radouan Dubruaçich de morolacchis Predoeuich legitime ut dixit etatis locando se et operas suas promisit et se obligauit stare pro annis sex in mediate cum Thassouaç Veselcouich sutori ibidem presenti et stipulanti et recipienti ... bonus et legalis famulus et discipulus ... docere artem suam sutorie ... Pro quo Radouano Medoe Milathouich avunculus ipsius Radouani pro eo extitit plegius et principalis solutor" (31. 01. 1422. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLII, 3v.

⁴⁶ "Nos Cutier Dubrauzich ex vlachis Bagnanis, Xoran Miloradouich et Radouan Petchouich de Ragusio ... Marcho Veselchouich cimatori duc. auri quindecim et grossos 12" (21. 05. 1435. g.), DAD, Debita Notariae, XVII, 101v.

године помиње се влах 'Дубравчић Милут Фараон'.⁴⁷ Марта 1456. године спомињу се власи Радосав и Добро Дубравчићи.⁴⁸ Децембра 1468. године поменут је влах Вукац Дубравчић са својом породицом.⁴⁹ Сви наведени очито не припадају сродничкој линији помињаних Дубравчића влаха Угарака.

Интересантним се чине два помена влаха Радивоја Дубравчића којег смо у том имену и презимену већ регистрирали као влаха Угарка. Наиме, маја 1457. године поменут је извјесни Радивој Дубравчић, који би по контексту могао бити влах, те који би према наведеном био повезан за Јасен код Требиња⁵⁰, па би тиме и он био друга особа а не раније наведени влах Угарак Радивој Дубравчић. Сумња се тиме не завршава. Други нешто ранији помен из краја септембра 1444. године значајно би се хронолошки приближио влаху Угарку Радивоју Дубравчићу, али ни он није без оправдане дилеме. Ради се о, вјероватно неком другом влаху Радивоју Дубравчићу, особи која је уговорила превоз 13 товара тканина до Черепа (вјероватно код Фоче).⁵¹ Истина је да би наведени влах могао бити и раније навођени влах Угарак Радивој Дубравчић, али исти би могао бити и син чувенијега Дубравца Милићијевића, влаха Малешевца из катуна Станка Перутинића.⁵² То вјерно репродуцира показатељ о уговору о превозу робе из

⁴⁷ “Grubaz et Radossauus eius frater Boglchouich ... supra Radouaz Cernilouich hominem Dabisiui Priliubouich, Biegliam Pribisalich. Eo quia sibi a Visozagne in Terris Nouis acceperunt per vim tres boues hiis diebus ... Et duas vestimenti de raxia sibi abstulerunt. Testes: Milath Dobraucich Faraon, Dodos Vlatchouich Faraon, Stiepchus Radisich vlacchi conorante” (15. 12. 1436. g.), DAD, Lamenta de foris, XI, 275v.

⁴⁸ “Die 11 martii 1456 venerunt quidam vlachi nominati Radossauus et Dobrio Dubraucichi” (уз документ од 24. 11. 1455. g.), DAD, Diversa Notariae, XL, 92.

⁴⁹ Није усвојен приједлог: “de dando receptum familie Vochacii Dubraucich vlachi iuxta requisitione Ismaeli Turchi”, већ: “de excusando se” (03. 12. 1468. g.), DAD, Consilium Rogatorum, XX, 100.

⁵⁰ “Matchus Bogossalich petit a Radiuoy Baglchouich de Iassen brachia treginta panni ... Radiuoy sibi Matcho robasse in loco Iassen et dictus Radiuoy negat ... conducere Ragusium Radiuoy Pripzich, Radiuoy Dubrauzich et Radouanum Grageuich de Iassen” (02. 05. 1457. g.), DAD, Diversa Notariae, XLI, 152v.

⁵¹ “Radiuoi Dobraucich se obligando promisit conducere ad saluamentum usque ad Cerepe ... salmas tresdecim pannorum ponendo pecias octo pro qualibet salma” (30. 09. 1444. g.), DAD, Diversa Notariae, XXVIII, 145v.

⁵² О Дубравцу Милићијевићу издвајамо неколико докумената: “Cherach Miloseuich et Dubrauac Milichieuich vlachi, homines voiuode Radossau Paulouich promiserunt super se et omnia eorum ... portare et deferre Stiepchu Sergolouich sex salmas sanas saluas et illesas in Gorasde ad forum voiuode Sandagl et unum suum equum caricatum de una salma mercantiarum. Et etiam promiserunt bene et diligenter associare duos famulos dicti Stiepchu usque ad dictum locum” (09. 11. 1423. g.), DAD, Diversa Cancellari-

1436. године који и изријеком наводи влаха Радивоја Дубравчића Милићијевића, највјероватнијег сина Дубравца Милићијевића.⁵³

Рад на овом мјесту проширује чињенична сазнања о власима Угарцима. Власи Угарци су били вазали Косача, а трајније су били смјештени на подручју Љубомира. Међу познатијим, поред Боројевића, Мусића и Богавчића то су и Дубравчићи, синови Дубравца Угарчића: Кејчин, Покрајац, Радивој, Влатко и Павлица. Са својим насљедницима (Радивој, Владислав и Радич 'Влатковић' те Иваниш Павличић) током прве половине XV стољећа они дјелују као поносници, трговци, али и често оптуживани као пљачкаши на ширем подручју Љубомира. Њихово идентифицирање омогућује употпуњавање слике о појединим срединама са влашким становништвом а тиме и будућа шира и комплекснија истраживања влашке проблематике.

ae, XLII, 206; "Dobrauaç Milichieuich de Perutinich vlachus ... ex Ragusio usque ad locum Brese confinis Sclauonie" (15. 04. 1437. g.), *Diversa Notariae*, XX, 133v; "supra Dubrauaç, Radossauum et Radiç et Pocraiaç et Umisau et Stiepanum omnes fratres Milichieuich vlachos de cathuna Perutinich" (26. 11. 1426. g.), *Lamenta de foris*, VII, 106.

⁵³ "Radiuoi Dobraucich Milichieuich vlcchus se solemniter obligando pro aptay renuntiando promisit se Stephano Iohanis de Goze presenti et stipulanti salmas tres pannorum conducere ... usque subtus Boraz ... Et hoc pretio yperperorum septem cum dimidio pro qualibet ex dictis salmas" (08. 11. 1436. g.), *DAD, Diversa Cancellariae*, L, 120v; "Radiuoy Dobraucich vlachus se solemniter obligando pro aptay renuntiando promisit Radossauo Vlatchouich et Andree Pribignich presentibus et stipulantibus conducere dicti Radossauo et Andree tot salmas pannorum et mercanciarum de Ragusio usque ad Vissegradum super bonis equis quot fuerunt necessari dictis Radossauo et Andree ... yperperorum septem et grossos octo pro qualibet salma", isto.

Esad KURTOVIĆ

THE DUBRAVČIĆS, UGARCI VLACHS FROM THE LJUBOMIR AREA

Summary

The paper extends what is known about the Ugarci Vlachs. They were vassals of the respected Bosnian Kosača family, and they permanently settled in the Ljubomir area. Apart from Borojevićs, Musićs, and Bogavčićs, among the better known were also the Dubravčićs, Dubravko Ugarčić's sons: Kejčin, Pokrajac, Radivoj, Vlatko, and Pavlica. During the first half of the 15th century, with their inheritors (Radivoj, Vladislav, and Radič "Vlatković", as well as Ivaniš Pavličić), they acted as priders, merchants, but were also frequently accused of being thieves, in the wider Ljubomir area. Identifying them enables one to complete the view of certain areas with Vlach population, and hence future wider and more complex research on the Vlach-related topics.

Срђан КАТИЋ
Историјски институт
Београд

ПРОИЗВОДЊА БАКРА У МАЈДАНПЕКУ ШЕЗДЕСЕТИХ И СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 16. ВЕКА*

Апстракт: Рад се бави пословањем рудника Мајданпек током шездесетих и седамдесетих година 16. века, с посебним нагласком на производњу бакра. Пажња је посвећена и различитим темама од обраде и начина коришћења бакра до незаконитих активности везаних за његову илегалну производњу и кријумчарење у Персију.

Key words: Ottoman Empire, mining, XVI century, Majdanpek, copper.

О производњи бакра у рудницима централног Балкана у Средњем веку и османском периоду зна се веома мало. У средњовековној српској држави производња бакра била је узгредна и одвијала се на оловно-цинканим рудиштима, чији је главни производ било сребро. То се пре свега односи на руднике Брсково и Рудник. О њиховој годишњој производњи сачуван је само један податак, према коме је у Брскову 1333-34. године произведено 65-70 тона бакра.¹

У време успостављања османске власти рудник Брсково више није радио, док је у Руднику настављена производња бакра. Познато је само да су до средине двадесетих година 16. века Дубровчани често набављали руднички бакар,² али расположиви подаци не могу бити показатељ укупне производње.

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

¹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 75.

² А. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, XIV (1984), 62-64.

У османском периоду узредна производња бакра постојала је и у Босни и Македонији, и то у рудницима Фојница, Крешево и Кратово. У босанским рудницима она је трајала релативно кратко. У Фојници су државни приходи од бакра уписани само у катастарском дефтеру из 1540. године, а у Крешеву 1570. и 1604. године.³ Износи ушура сведоче о малој производњи, која се приближно може проценити на око десет тона у Фојници и на неколико стотина килограма, до једне тоне, у Крешеву. Производња бакра у Кратову трајала је знатно дуже, али објављени подаци не указују да се радило о великим количинама.⁴ На основу изложеног, може се закључити да производња бакра у европским провинцијама Османског царства није била развијена све до друге половине 16. века када су отворени Мајданпек и неколико мањих рудника бакра у региону.

Порта, међутим, није оскудевала у овом важном стратешком металу, захваљујући изузетно богатим налазиштима бакра у руднику Куре (*Küre-i matüre*), који се налазио у санџаку Кастамону у северној Анадолији. Да би стекли представу о величини и значају тог рудника и због могућности поређења навешћемо податке из 1530. године када су вршени сумарни пописи у скоро свим османским провинцијама. Годишњи приход државе из рудника Куре, без локалних пореза и такси, износио је чак 2.255.381 акчу.⁵ То је било знатно више од рударских прихода тада највећих балканских рудника сребра попут Трепче (747.847 акчи)⁶,

³ А. Handžić, „Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka“, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo 1987, 12, 21-23.

⁴ А. Шериф, *Рударство во Македонија во време на османлиското владеење*, Скопје 2001, 87-89. А. Шериф је навео и Кочане као место у коме је прерађиван бакар 1763. године (исто, 88). Он је, очигледно, користио регест, а не и сам документ *Cevdet Tasnifi – darphane, Başbakanlık Arşivi* [у даљем тексту ВВА] *Istanbul*, 2962, јер би у супротном увидео да се не ради о Кочанима, већ о мукати рудника бакра Кучајна, која је поред кучајнског радничког хаса обухватала и мајданпечки рудник. У том документу нема података о раду рудника и топионица, а његов садржај односи се само на наплату дуговања од имовине умрлог топионичара Сејид Мула Мустафе из Мајданпека.

⁵ Укупни приходи са пристанишном царином у луци Инеболу на Црном мору, приходом једног села и локалним порезима и таксама износили су 2.318.611 акчи (438 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937 / 1530) II *Bolu, Kastamonu ve Koca-ili Livâları* <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 1994, 628).

⁶ Укупни приходи Трепче износили су 802.570 акчи и поред наведеног државног дела од произведеног метала сачињавали су их приходи од баждарине, закупа воскаре, таксе у калхани, ихтисаба, бејтулмала, свадбарине и других (167 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937 / 1530) II *Vlçitrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları* <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2004 [У даљем тексту: 167 numaralı, II] 340).

Кратова (500.000 акчи)⁷ и Новог Брда. За последњи наведени рудник 1530. године уписан је само укупан износ свих прихода од 3.983.785 акчи,⁸ али је, скоро извесно, највећи део новца потицао од закупа ковнице, а тек потом од рударске производње и локалних дажбина.

Развој рударства бакра у европским провинцијама Османског царства почиње отварањем рудника Челусница у Берковачком кадилуку 1553. године⁹, а посебан замах добија почетком радова у Мајданпеку крајем исте деценије.¹⁰

О производњи бакра у Мајданпеку располажемо великим бројем података, који обухватају период дужи од два века. Највише их потиче из годишњих обрачуна рудника, у које су уписиване количине руде и чистог бакра, цене, подаци о закупцима и члановима рудничке управе, приходима од пореза и такси и друго. Годишњи обрачуни су иначе веома ретки и најчешће неповезани, што отежава успешну анализу. Стога је веома важно да за поједине периоде располажемо и са десетак временски повезаних обрачуна (1564-1574. и 1703-1714).¹¹ Посебно су интересантни обрачуни из шездесетих и седамдесетих година 16. века, јер сведоче о производњи у раном периоду рада рудника, првим закупцима и отварању новог рудокопа,¹² што нас је и определило да напишемо овај рад.

⁷ У Кратову су, у то време, уговором о закупу били утврђени приходи државе од производње сребра и злата на пола милиона акчи, приход од ковнице на 700.000, као и приходи од злата и сребра из оближњих рудника у селима Дамјан и Гребна, копненог баца, баца на ђумур, таксе калхане, ихтисаба, шафарије и других, што укупно износи 1.294.350 акчи (167 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937 / 1530) I Paşa Livâsı, Solkol Kazâları (Gimilcine, Yeñice-i Kara-suö Drama, Zihne, Neverkop, Timur-hisârı, Siroz, Selanik, Sidre-kapsi, Avrat-hisârı, Yeñice-i Vardar, Kara-verye, Serfiçe, İştin, Kestorya, Bihlişte, Görice, Florina) ve Köstendil Livâsı <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2003, 196).

⁸ 167 numaralı, II, 321.

⁹ ВВА, Ibnulemin Tasnifi – maden, 51.

¹⁰ С. Катић, „Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века“, *Годишњак за друштвену историју*, 1–2 (2001), [У даљем тексту: С. Катић, *Улога Јевреја*] 7-8.

¹¹ Bab-i defteri, Vaşmuhasebe kalemi [у даљем тексту - D.BŞM] ВВА, 79, 2-7; Ali Emîri Tasnifi [у даљем тексту - АЕ] ВВА, Kânûni Süleymân, 112, 115/1, 2; АЕ, II Selîm, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3; DBŞM 1250. Наведени обрачуни биће објављени у: С. Катић, *Османски документи о руднику Мајданпек* (у припреми за штампу)

¹² АЕ, Kânûni Süleymân, 112, 115/1, 2; АЕ, II Selîm, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3; Трећи и четврти обрачун су објављени: С. Катић, „Два извештаја о пословању рудника Мајданпек из 1566/67. и 1567/68. године“, *Мешовита грађа (Miscellanea)*, Београд, XXVII (2006) 175-186.

Рудник Мајданпек је четири-пет година после отварања био под надзором државних службеника, а од 1. августа 1564. издат је у трогодишњи закуп за 220.000 акчи. Према подацима из тог времена, садржај бакра у руди прелазео је чак 30 %, што се може објаснити само честим налазима самородног бакра.¹³ Производња је 1564/65. износила 43 тоне, да би већ наредне обрачунске године достигла 99,2 тоне бакра.¹⁴ Изгледа да се купац, да би платио наступнину, задужио под неповољним условима, јер је и поред успешног пословања, каснио с испуњавањем преузетих обавеза. Тако је пре краја друге године његовог закупа, рудник издат новом купцу који је понудио за 30.000 акчи већу суму.¹⁵ У наредних пет година производња је таворила, крећући се од 49,5 до 63,8 тона бакра (графикон 1). У том периоду, проценат бакра у руди незнатно је опао, па разлог за стагнацију треба тражити у недовољним количинама ископане руде.¹⁶

У таквој ситуацији, Порта је била принуђена да се умеша у пословање рудника. С обзиром на то да заинтересованих улагача није било, 1570. закуп је смањен и износио је 162.591 акчу.¹⁷ Власницима копова и топионица омогућене су позајмице државног новца, а из престонице је послат и нови управник рудника. Након ових мера уследило је отварањем још једног рудокопа, којим почиње нови период у развоју Мајданпека.¹⁸

Од 1571/72. године производња се из године у годину вишеструко увећавала. Приметно је да кривуља руде на графикону 1 бележи већи раст од кривуље бакра. Разлог за то није осиромашење руде, већ чињеница да је један њен део остајао необрађен. На графикону су у години производње те количине уписане у заградама и обележене знаком минус, док су у следећем обрачуну, као пренете количине, означене плусом.

¹³ Већих налаза самородног бакра било је и после вишевековне експлоатације. Тако је барон Хердер, главни рударски стручњак Саксоније, приликом боравка у Мајданпеку 1835. забележио да је „нарочито у северном ревиру његовом, чешће налажен чист бакар у повећим плочастим комадима" (В. Симић, *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд 1988, 8).

¹⁴ Сва прерачунавања вршена су према тебриском мерном систему, у коме дирхем тежи 3,072 , а ока 1.228 грама (прим. аутора).

¹⁵ С. Катић, *Улога Јевреја* 11-12; АЕ, Кānūni Süleymān, 112, 115/1.

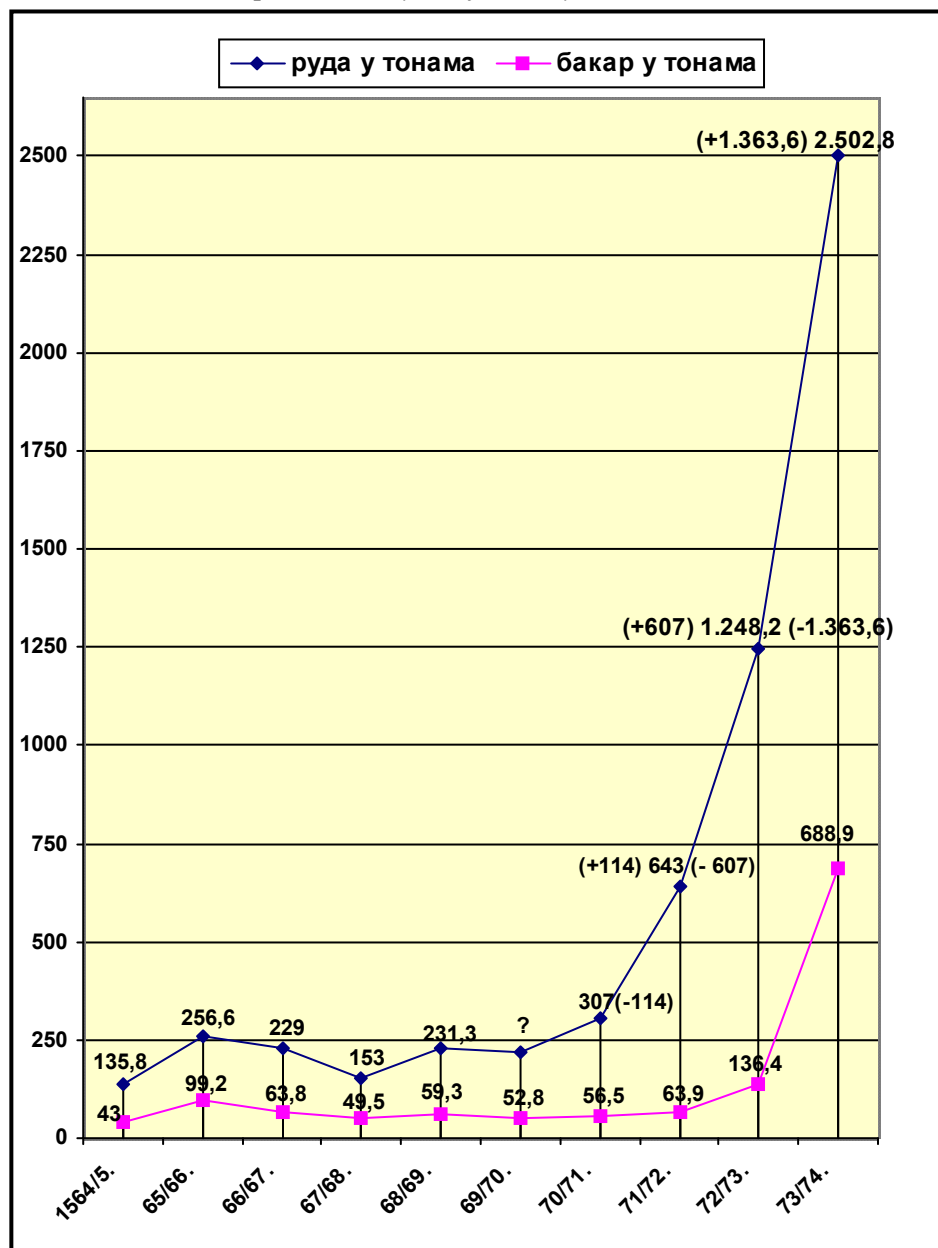
¹⁶ АЕ, Кānūni Süleymān, 112, 115/1, 2; АЕ, II Selīm, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3.

¹⁷ Закуп је одређен на основу државног прихода из 1569/70. од 54.197 акчи, који је помножен с три (ВВА, Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri [у даљем тексту: MAD] 656, 275-285.

¹⁸ *Исто*; MAD 2775, s 1835.

ПРОИЗВОДЊА БАКРА У МАЈДАНПЕКУ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА 16. ВЕКА

ГРАФИКОНИ 1: Производња у Мајданпеку од 1564. до 1574. године¹⁹

¹⁹ AE, Kānûni Süleymân, 112, 115/1, 2; II Selîm, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3; D.BŞM 79, 2-7.

Као што се на графикону 1 може видети, стварање залиха руде почело је још 1570/71. године, када је од произведених 307 тона 114 остало необрађено (37%). Следеће године од преосталих 114 тона и новопроизведене 643 у топионице је испоручено само 150 тона, док је чак 607 тона (80,2%) остало у магацинима. Тек 1572/73. прерађене су знатније количине руде (518,6 т), што се одразило и на већу производњу бакра, али су и тада остале залихе од 1363,6 тона руде (72%).²⁰

До промене је дошло тек пред крај обрачунске 1573/74. године. У сумарном извештају за ту годину уписана је производња бакра од око 200 тона, али се у опширном извештају, који смо накнадно пронашли, међу последњим обрачунским ставкама, наводи да су у новом закупу, за два месеца, претопљене све залихе од чак 2.883,4 тоне руде, од којих је добијено 488,8 тона бакра.²¹

С обзиром на такву продуктивност капацитет топионица се мора искључити као могући узрочник стварања залиха, а мало је вероватно и да је проблем настао због пласмана бакра, за којим је постојала велика потражња у самом Османском царству, као и ван њега.

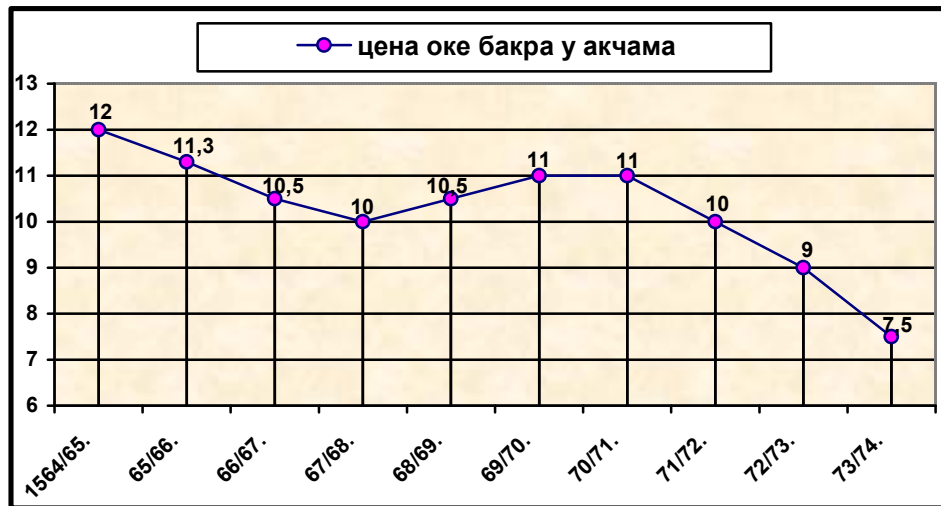
Као један од могућих узрока намеће се цена бакра. На основу података с графикана 2 може се закључити да у Османском царству његова цена није била утврђена од стране Порте, као што је то био случај са сребром и златом. Она је зависила од производње у руднику, од цене експлоатације и потражње на тржишту.²² Приметно је да је у Мајданпеку великог утицаја на цену бакра имало отварање новог рудника. Од тада она бележи нагли пад, чему је, поред веће производње, могла да допринесе и јефтинеја експлоатација. Да ли су власници руде стварали залихе ишчекујући већу цену, или је неки други разлог био у питању, за сада не можемо утврдити.

Извесно је да се већ тада из годишње производње руде у Мајданпеку могло добити око 450 тона бакра. То је знатно више од 300 тона бакра на колико је В. Симић проценио максималну производњу Аустријанаца у Мајданпеку у периоду од 1718. до 1738. године, до које је дошао узимајући у обзир технолошки ниво рударства и металургије, пре проналаска парне машине. Производња у Мајданпеку расла је и у наредних неколико година,

²⁰ АЕ, II Selîm, 2/2, 3; D.BŞM 79, 2-7.

²¹ MAD 656, 279-280; 79, 2-3.

²² Дешавало се да се цена промени и током исте обрачунске године, па је тако 1565/66. $\frac{1}{3}$ бакра продата по цени од 12 акчи за оку, а $\frac{2}{3}$ за 11 (АЕ, Kânûni Süleymân, 115/2).

ГРАФИКОН 2: Цена бакра у Мајданпеку од 1564. до 1574.godine²³

које нису обухваћене графиконом, што се види по великом интересовању закупаца, чије је надметање вишеструко увећало износ закупа. До недавно су нам из тог периода били познати само износи заједничких закупа Мајданпека и рудника и ковнице новца у Кучајни, али не и њихов појединачни удео.

На основу нових података види се да је од од 1. августа 1570. године, када је Порта утврдила основицу новог трогодишњег закупа на 162.591 акчу, закуп прво повећан на 182.591 акчу, потом на 400.000, да би до краја периода обухваћеног на графиконима достигао 483.694 акче. Већ од 1. августа, првог дана нове обрачунске 1574/75. године закуп је износио 633.694 акче, а после само годину дана достигао је 940.000, с тим што је 151.306 акчи представљао износ припојеног закупа оближњег рудника Орешковица. Од 1. августа 1578. године Мајданпек је издаван одвојено од рудника и ковнице новца у Кучајни, за износ од 1.300.000 акчи.²⁴

Развој Мајданпека настављен је и у наредним деценијама тако што су у самом месту отворена још два рудника, па је производња била знатно већа од оне из шездесетих и седамдесетих година 16. века.²⁵

²³ D.BŞM 79, 2-7; AE, Kānûni Süleymân, 112, 115/1, 2; AE, II Selîm, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3.

²⁴ MAD 654, 65; MAD 656, 279-280.

²⁵ D.BŞM 1250, 2-6.

Подаци о производњи наведени у раду односе се на бакар који је произведен у топионицама под надзором државних службеника и управе рудника. Тај бакар се распознавао по томе што је на њему био утиснут жиг. То је био знак да је исти легално произведен и да је власник измирио све обавезе према држави. Бакар без одговарајућег знака био је плењен, а особа код које је пронађен строго је кажњавана. Када се 1576. године у руднику Мајданпек покварио жиг, емин је одмах обавестио Порту и обуставио расподелу бакра, све док из Истанбула није стигао нови.²⁶

Од свих метала бакар је имао најширу примену у свакодневном животу становника Османског царства. Од њега су прављени: казани, синије за обедовање, тепсије, лавори, ибрици и друго посуђе. Коришћен је у занатству за израду калупа, у тополивицама за ливење топова, а у ковницама за ковање бакарних новчића – мангира.

Од бакра су прављени и посебни казани за искувавање соли. Они су били плитки и великог пречника од око 1 ½ метра. Употребљавани су у великом броју у Горњој и Доњој Тузли и другим соланама које су имале изворе слане воде.²⁷ Ипак, највећи предмети израђивани од бакра били су циновски казани за лужење шалитре, која је била један од главних састојака барута. Откривање нових налазишта шалитре, или проширивање производње на већ постојећим, изискивали су израду десетина великих казана, за шта је било неопходно учешће државе. Османске власти су придавале велику важност овом послу, нарочито у време ратова. У радовима о производњи шалитре, за казане се наводи да су преношени до места производње, али без података о њиховој величини, тежини или материјалу од кога су направљени. Стога смо већу пажњу посветили садржају два Портина фермана, који се односе на поменућу тему, а издати су у време припрема за поход на Сигет 1566. године.

Пошто су власти у Истанбулу обавештене да је будимски беглербег Арслан-паша успео да обезбеди само 9 од 50 потребних казана за шалитру, предузете су хитне мере за израду још 41 казана. Смедеревском санџакбегу, кадији и београдском назиру, 19. априла послата је наредба да у Мајданпеку купе 150 кантара бакра (8.466,5 кг.), који је до Београда требало пребацити колским запрегама, а одатле шајкама до Будима.²⁸ У питању је био велики издатак, пошто је тадашња

²⁶ Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri [у даљем тексту: MAD] 7534, s 779.

²⁷ А. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 232.

²⁸ MAD 2775, s 1388.

тржишна вредност наведене количине бакра износила 72.600 акчи.²⁹ Та сума, као и новац за трошкове превоза, обезбеђени су из прихода царских муката у Смедеревском санцаку.³⁰

На Порти је такође одлучено да се из Београда у Будим пошаље казанцијски уста (старешина) Пехливан с 40 казанција и потребним алатом. За њихово окупљање и припреме за пут био је задужен београдски кадија, који је требало да пошаље у престоницу списак казанција, присутних на смотри. Трошкове њиховог путовања и дневнице сносио је будимски беглербег.³¹

Просечна количина бакра коришћена за израду казана за шалитру била је 206,5 kg, што сведочи о изузетно великој димензији и запремини казана. Може се одредити и приближна сума новца утрошена за прављење једног казана, тако што се на цену бакра од 1.771 акче дода цена осталог материјала, трошкови транспорта и дневнице казанција, што укупно износи више од 2.000 акчи. На основу изложеног, такође, се може закључити да, због величине, казани за шалитру нису израђивани у казанцијским чаршијама, већ су их мајстори правили у самим рудницима шалитре. Уочљиво је и да број казана (41) одговара броју казанција (40 + заповедник), што значи да је сваки казанција био задужен да направи по један казан, као и да је, самим тим, израда истог представљала релативно дуг процес.

Ангажовање казанција из Београдског кадилука на поменутом послу, указује на то да је њихов еснаф био чувен и далеко ван граница Смедеревског санцака. Велики казанцијски еснаф постојао је и у самом Мајданпеку, али се његови чланови нису се прочули само по свом мајсторству, већ и по оптужбама да у раду често користе илегално произведени бакар, који није имао жиг.³²

Преступници су у Мајданпеку лако долазили до богате бакарне руде, које је било у изобиљу и ван атара рудника, а погодовало им је и релативно једноставан топионичарски поступак. Тајно произведен бакар продаван је казанцијама по знатно нижим ценама, а они су га, одмах по пријему, претварали у казане и друге предмете, уништавајући тако доказе о његовом пореклу. Та појава је средином седамдесетих година узела толиког маха да је београдски кадија, који је у то време обављао дужност

²⁹ У првој половини 1566. година ока мајданпечког бакра продавана је за 11 акчи. Пошто је кантар тежио 44 оке његова цена била је 484 акче (АЕ, Süleyman, 115/2).

³⁰ MAD 2775, s 1388.

³¹ MAD 2775, s 1745.

³² MAD 7534, s 779.

муфетиша – инспектора Београдског незарета, предложио Порти да се казанцијама у Мајданпеку забрани рад. Порта се ипак није одлучила на тако оштру меру, већ је прибегла најстрожим упозорењима, јер се на предложени начин илегална производња могла само сузбити, али не и трајно искоренити. Уз то би и држава остала без прихода које је убирала од делатности локалних казанција.³³

Бакар је, попут сребра, злата, олова и гвожђа био на листи стратешких производа, чији је извоз из Османског царства био забрањен. За разлику од сребра и злата који су испоручивани ковницама новца и царској ризници, олово, гвожђе и бакар могли су се набавити у слободној продаји. Олово и гвожђе, међутим, нису били подесни за кријумчарење, јер се добит могла остварити само на извозу великих количина, па је једино бакар био вредан ризика коме су се излагали кријумчари.

Увоз бакра повремено је одобраван османским вазалима, попут Дубровника, Влашке, Ердеља и Молдавије, за њихове унутрашње потребе. Међутим, увежени бакар често је препродаван завршавајући на страним тржиштима од Апенинског полуострва до Персије. Највећи проблем ипак је представљао велики одлив бакра преко источних граница Царства. Његова цена била је знатно већа у Персији, па се, и поред сталних царинских забрана, велики број тамошњих трговаца бавио кријумчарењем. Они су на османским пазарима продавали источњачку робу, а зарађеним новцем куповали бакар произведен у руднику Куре. Нудећи знатно веће цене од прописаних, лако су долазили до великих количина бакра, а неки од њих успевали су да набаве и сребро. Као одговор на деловање кријумчара, Порта је двадесетих година XVI века појачала контролу границе. Лицима код којих су пронађене бакарне и сребрне полуге претило је сужањство на галијама, као најстрожа казна за овај прекршај. Те мере знатно су смањиле кријумчарење, али су персијски трговци наставили да износе бакар, тако што су куповали разне бакарне посуде, које су потом у својој земљи продавали на кантар. На тај начин нису кршили закон и чак су подстрекавали производњу османских занатлија. Међутим, због три рата, која је Османско царство водило против Персијанаца, у периоду од 1533 до 1555. године, забрањен је и такав вид трговине, пошто је бакар коришћен за израду топова. Тек крајем 1559. године, Порта је дозволила персијским трговцима да за сопствене потребе могу увести по 2-3 бакарна сахана и тепсије.³⁴

³³ Исто.

³⁴ 3 *Nümeralı Mühimme defteri (966-968 /1558-1560)*, <Özet ve Transkripsiyon>, Ankara 1993, h 664, h 1117.

У наредним годинама смањена је контрола граница на истоку, па је чак и одобрена продаја извесних количина бакра. На то је, поред добрих односа с Персијом, пре свега утицало отварање нових рудника бакра у европском делу Царства. Тиме је поново подстакнуто кријумчарење бакра из рудника Куре, које се у документима из шездесетих година XVI века често наводи.³⁵ Највећи кријумчарски подвиг догодио се 1568. године, када је 400-500 персијских трговаца дошло у рудник Куре и откупило огромне количине бакра. Персијанци су вероватно имали саучеснике међу османским државним службеницима, јер су само тако могли да набаве бакар у самом руднику и да потом, са севера централне Анадолије, пређу пут до персијске границе. Од тада је бакар продаван само оним занатлијама који донесу потврду надлежног кадије и то у назначеним количинама.³⁶

Кријумчарење бакра био је толико уносан посао да је на персијском тржишту неретко завршавао и бакар произведен у Мајданпеку. О томе сведоче жалбе истанбулских занатлија, које су, због високог квалитета, редовно снабдеване мајданпечким бакром. Њихови представници су се 1568. године пожалили Порти да су остали без сировина, јер су неки трговци у престоници купили њима намењен бакар и продали га у Персији.³⁷ Средином осамдесетих година кријумчарење је узело маха, па су истанбулске казанције саопштиле на Порти да им бакар, који су “од давних времена добијали из мукате Кучајна и Мајданпек, више не стиже.” Због тога је 12. септембра 1585. године, кучајнском кадији послата наредба, у којој је захтевано да што пре обнови испоруке бакра, а посебно је истакнута његова одговорност у случају да се бакар и даље продаје ван граница Царства.³⁸ Та претња имала је посебан значај, јер је у току био крвави рат против Персије (1578-1590), па је продаја те за војску стратешки важне сировине била равна издаји. О путевима кријумчареног бакра у ратним условима сазнајемо из једног извештаја Портиних доушника из Молдавије, који је сачињен исте године. У ту османску вазалну кнежевину бакар је најчешће испоручиван легално, али је тамо ретко коришћен за

³⁵ 5 *Nümeralı Mühimme defteri* (973 /1565-1566), <Özet ve İndeks>, Ankara 1994, h 1303; 6 *Nümeralı Mühimme defteri* (972 / 1564-1565), <Özet – Transkripsiyon ve İndeks> II, Ankara 1995, h 346; 7 *Nümeralı Mühimme defteri* (975-976 /1567-1569), <Özet – Transkripsiyon ve İndeks> III, Ankara 1999 [у даљем тексту: 7 *num. MD*] III h 2162; 7 *num. MD*, III h 2168.

³⁶ 7 *num. MD*, III h 2021. М. Akdag, *Celali İsyanları*, Ankara 1963, 13-14.

³⁷ 7 *num. MD*, III h 2086.

³⁸ *Mühimme defteri*, ВВА [у даљем тексту: MD] MD 58, s 321 h 822.

наведену намену, већ је заобилазним путевима, северно од Црног мора, испоручиван у Персију.³⁹

У једном документу из марта 1576. године није наведено ко се жалио Порти, већ је само забележено упозорење београдском кадији, који је био и инспектор Београдског надзорништва царских прихода. Пошто је у његовој надлежности био и Мајданпек, оптужен је за небудност, јер су према дојави веће количине мајданпечког бакра и те године завршиле у рукама кријумчара.⁴⁰

Рудник Мајданпек успешно је радио све до пустошења у Бечком рату 1688. и 1690. године. Због стратешког значаја бакра производња у руднику брзо је обновљена,⁴¹ али количина произведеног бакра једва је достигала 60-70 тона, да би тек после увођења државне управе, пред почетак новог аустро-турског рата (1716-1718) и значајних улагања била знатно увећана.⁴² Мајданпек је обновљен и 1739. године, након периода хабзбуршке управе у северној Србији, и радио је све до краја 18. века, али је у том периоду било много проблема у производњи, па више није убрајан међу највеће османске руднике.

³⁹ MD 60, s 26 h 63.

⁴⁰ MAD 7534, s 779.

⁴¹ С. Катић, „Обнављање рудника Самоков и Мајданпек 1691. године“, *Мешовита грађа (Miscellanea)*, Београд, XXVII (2006) 245-252.

⁴² D.BŞM 1250, 2-6.. Најбољи начин да се стекне представа о производњи Мајданпека у османском периоду је да се упореди с производњом тог рудника у другој половини XIX и првим деценијама XX века. Од 1855. до 1922. године рудник није радио само 1915. За 67 година у њему је ископано 266.350 тона бакарне руде, од које је произведено 8.640 тона бакра. На годишњем нивоу то је 3.975,4 тоне руде и 126,3 тоне бакра, уз просечан садржај бакра у руди од 3,18 % (Simić, *Razvoj*, 266).

Srđan KATIĆ

COPPER PRODUCTION IN MAJDANPEK DURING 1560S AND 1570S

Summary

Very little is known about the copper production in the Central Balkan mines during the Middle Ages and the Ottoman Empire. Until the second half of XVI century and the opening of the Majdanpek mine, copper production was sporadic, and took place in lead or zinc mines, with silver as the main product. The most important sources about the copper production in Majdanpek are annual accounts of the mine, where quantities of ore and pure copper were noted, as well as their prices, datas about mine leasers and mine administration, tax revenues etc. Such sources are quite rare and partial, so it is quite an exceptional situation that we have a series of ten connected accounts, between 1564 and 1574. This time period is very important for Majdanpek, as it covers the early period of mine's operation, first rents, and opening of new mines.

The copper content in the ore was very high in the mine of Majdanpek, in 1565/66 even 38.3 per cent, which could be explained only by frequent findings of autochthonous copper. In spite of that the production was stagnant, on the average 50 to 60 tons per year.

That is why leasers had great difficulties to pay the rent, so the state took over the administration of the mine. The *Porte's* measures, following by the lease of the Jewish company, influenced opening of the new mine in Majdanpek, in Spring 1572. After that, in less than three years, total amount of ore produced increased several times. It reached the level of 500 tons per year.

Copper production continued to increase after the period covered by graphs, which could be confirmed also by the constant increase in lease prices. In 1578. lease of Majdanpek amounted to 1.300.000 *akçes* which is three times more than in 1574.

Based on the accounting data, one could conclude that the copper price was not fixed, but depended on the mine production, cost of exploitation, and market demand. It was notable that the price of copper fell sharply after the opening of the new mine, which, apart from the larger production, could have been helped by the cheaper exploitation.

The data mentioned in this paper relate to copper produced in forges under state administration and mine's managers. That copper could be recognized by the brand. It was the sign that it was legally produced, and that the owner fulfilled all the obligations towards the state. Unbranded copper was confiscated, and people who had it were severely punished.

Even with bans, there was an illegal copper production in Majdanpek, including numerous local cauldron makers. They bought unbranded copper at much lower prices, and making cauldrons and other things, thus destroying evidence about its

origin. This was so widespread, that in 1576. the Belgrade superintendent of imperial revenue even demanded that the *Porte* officially ban the cauldron makers' craft in Majdanpek. There were other examples of illegal business, most of which related to breaking the export ban, so the Majdanpek copper even ended up in the Persian market.

The quality aided great demand for the Majdanpek copper, and that is why it was regularly delivered to the craftsmen of Istanbul.

Драгана АМЕДОСКИ
Историјски институт
Београд

ЛЕСКОВАЧКИ ВАКУФИ У ПЕРИОДУ ОД ОСМАНСКОГ ОСВАЈАЊА ДО КРАЈА XVI ВЕКА*

Апстракт: Вакуфи муслиманске верске задужбине, претстављали су основ настанка и развитка градских насеља у исламском свету. И Лесковац је, посредством вакуфа, постао насеље са свим оријентално-исламским обележјима. Овај рад, урађен на темељу до сада необјављене османске грађе – пописа вакуфа у Лесковцу из 1530, 1536. и седамдесетих година XVI века, има за циљ да реконструише изглед лесковачких вакуфа, односно да утврди које су то најзначајније јавне грађевине исламске архитектуре подигнуте у граду под окриљем вакуфа, у периоду од пада у руке Османлија па до краја XVI века.

Key Words: Leskovac, vakuf, Kruševac sanjak, Ottoman Empire, 16th century, mosque, mesjid, zaviya, musala, maqtab.

О вакуфима, муслиманским верским задужбинама, доста се писало у домаћој историографији. Међутим, досадашњи радови пре свега су разматрали начин на који је ова институција регулисана у шеријатскоправном смислу.¹ Што се тиче конкретних задужбина, односно грађевина подигнутих новцем задужбинара, углавном су обрађиване оне на територији Босне

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

¹ Мехмед Беговић, "Вакуфи у Југославији", САНУ, Београд 1963; Adem Handžić, "О формирању неких градских насеља у Босни у XVI столјећу (Улога државе и вакуфа)", *POF XXV*, 1975, 133-169; Behija Zlatar, "Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI stoljeća", *POF XX-XXI*, 1970-71, Olga Zirojević, "Vakuf-uagaoni kamen gradova", *Novopazarски zbornik* 17, Novi Pazar 1993, 67-71; итд. Многобројни су и радови у часописима *Glasnik islamske vjerske zajednice* и *Anali Gazi-Husrevbegove biblioteke* који су везани за вакуфе.

и Херцеговине. О вакуфима на тлу Србије писало се мало, с изузетком муслиманских задужбина у Београду, Крушевцу и Пироту.²

Вакуфи су одиграли важну улогу у формирању нових османских насеља. У нашим крајевима почињу да се оснивају од почетка XV века, како би задовољили потребе све многобројнијег муслиманског становништва. Лесковац је више пута падао у руке Османлија, пре него што је коначно освојен 1455. године. Посредством вакуфа, он је постао насеље са свим оријентално-исламским обележјима.

У науци је већ познато понешто о лесковачким вакуфима. Овде, пре свега, мислимо на радове Олге Зиројевић, Радмиле Тричковић и Милана Васића.³ Подаци које су они саопштили своде се на то да је у Лесковцу било објекта исламске архитектуре, који су изграђени путем вакуфа и то: џамија султана Бајазита, Нова џамија, три месцида, мусала, завија, хамам, каравансарај, основна школа и мост. М. Васић се дотакао теме новчаних вакуфа у Лесковцу, како би осветлио појаву лихварства у овом граду.

Дакле, за неке објекте који су улазили у састав лесковачких вакуфа зна се да су постојали, али је до сада било непознато када и како су саграђени, како су функционисали, како су се издржавали итд.

Судећи према подацима које нуде четири пописа становништва и вакуфа, које смо користили у раду, Лесковац је врло рано попримио оријентални изглед.⁴ Најстарији и најзначајнији вакуф у Лесковцу била је џа-

² Александар Фотић, “Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа”, *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево-Београд 1992, 149-159; Драгана Амедоски, “Оријенталне грађевине Крушевца од османског освајања до краја XVI века”, *Историјски часопис LV*, 2007, 157-169; Татјана Катић, “Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века”, у припреми за штампу.

³ О.Зиројевић, “Лесковац у XV и XVI веку”, *Лесковачки зборник IX*, 1969, 165-170; Р. Тричковић, “Лесковац у XVIII веку (1683-1804)”, *Лесковачки зборник XI*, 1971, 5-23; М. Васић, “Лесковац у XVI веку”, *Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига II, Одјелјење друштвених наука књига 12.

⁴ Изворна грађа на којој је утемељен овај рад чува се у архивској серији *Тару Тахрир Дефтерли* (İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), *Тару тахрир дефтери* (TTD)); Збирни попис становништва Крушевачког санџака који је објављен и потиче из 1530. године (*167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530)*), II, *Vulçutrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî

мија султана Бајазита II (1481-1512). С обзиром на то да је у Лесковцу после првог османског освајања, још неколико пута дошло до промене господара, не можемо са сигурношћу тврдити ко је ктитор ове џамије и оснивач овог вакуфа. Могуће је да је подигао султан Мурат II (1421-1444, 1446-1451) за време чије владавине је Лесковац више пута привремено освајан. Међутим, постоји и могућност да се ради и о султану Мехмеду II (1444-1446, 1451-1481), јер је за време његове владавине Лесковац коначно пао у турске руке, када је и у ушао у састав Крушевачког санџака. Џамија је понела име султана Бајазита II вероватно зато што је била оштећена, а можда и потпуно порушена, приликом османског освајања града, па је он обновио. Око џамије је основана прва муслиманска махала, тако да је оснивањем овог вакуфа формирано урбано језгро османског Лесковца.

Порта је из харача вилајета Дубочица обезбеђивала основне приходе за издржавање Бајазитове џамије.⁵ Ова средства, као и средства која су издвајали задужбинари о којима ће у продужетку бити речи, била су намењена за свакодневне потребе вакуфа, као што су набавка молитвених асура, воска, евентуалне поправке и плате службеника џамије: имама, хатиба, мујезина, послужитеља и других. За све дародавце је у џамији учен Куран, односно поједини његови делови, џузеве и ашарети, за њих саме или за њима блиске особе, родитеље, браћу, децу, у складу са одредбама садржаним у њиховим вакуфнамама.

Како овим средствима нису могле бити задовољене све потребе џамије, њено издржавање помагали су грађани Лесковца. Наиме, џамија султана Бајазита била је најзначајнији верски објекат у граду и центар свих

Dizisi: IX, Ankara 2004. Следећи је опширни катастарски попис Крушевачког санџака из 1536. (BBA, TTD 179). Он садржи попис вакуфа који запрема седам дефтерских страница, а налази се на крају пописа (735-741). Овим пописом нису обухваћена сва места крушевачког санџака, већ само Лесковац, Крушевац, Прокупље и Козник; Збирни попис целог санџака, урађен у време султана Сулејмана I (1520-1566) (BBA, TTD 161). Милан Васић за време настанка овог пописа наводи 1530. годину (*Исламизација на Балканском полуострву*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига I, Одјељење друштвених наука књига 10, 327). Затим опширни попис Крушевачког санџака обављен за време султана Селима II (1566-1574), око 1570. године (BBA, TTD 567). Податке из овог дефтера користио је М. Васић у раду "Лесковац у XVI веку", *Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига II, Одјељење друштвених наука књига 12 (податке о вакуфима је искористио како би осветлио лихварство као појаву у Лесковцу), а налази се на крају пописа (424-432). Њиме су обухваћени вакуфи у Крушевцу, Параћину, Прокупљу, Куршумлији, Лесковцу и селу Пергате, Медвеђи и Бовну).

⁵ TD 567, 428.

важних дешавања. Помагање џамији представљало је статусни симбол. Због тога су многи имућнији грађани хтели да покажу свој углед тиме што ће се истаћи као добротинитељи главне градске џамије и учествовати у њеном издржавању.

Први новчани вакуф у корист Бајазитове џамије, у периоду од 1536. године, основао је Емир Хасан. Вакуф је био скроман и његова средства су давана на кредит уз шеријатски дозвољену провизију.⁶ Међу задужбинарима је често било и нових муслимана. Највећи новчани износ султанској џамији у периоду између 1536. и 1570. поклонио је управо нови муслиман, Ашчи Хусејин, син Абдулаха. Из имена задужбинара можемо закључити да је Лесковац поседовао у то време ашченицу која је прилично добро радила, пошто је поменути Хусејин зарадио поприличан новац и одлучио да један његов део одреди за богоугодне сврхе.⁷ Дакле, Хусејин је успоставио богат вакуф у самом Лесковцу и припојио га вакуфу џамије. Вакуф се састојао од 40.000 акчи и од два дућана која су давана у најам. Намера задужбинара била је да се од овога плаћа управљање вакуфом, а ову дужност је завештао својој деци, с колена на колена. Од овог новца плаћано је и подучавање, плата помоћнику учитеља и учење одређених цузева и ашарета за душу добротинитеља.⁸

Султановом вакуфу је свој омањи новчани вакуф припојио и Хусејин, син Махмуда и тај новац је коришћен у уобичајене сврхе.⁹ Новчани вакуфи су били врло честа појава, па су многи вакуфи поседовали знатне суме готовог новца који је даван на позајмицу, у складу са шеријатом, по рачуну 10 акчи за 11,5 или 12 акчи. Тако да је интерес (тур. *ribh*) на годишњем нивоу износио 15-20%.

Међу лесковачким завештачима биле су и две жене. Једна од њих, Ђула, била је супруга извесног Хаџи Хајрудина. Она је у периоду између 1536. и 1570. завештала вакуфу Бајазитове џамије скромну суму новца и један дућан. Поред тога, Ђула је џамији завештала и обрадиво земљиште и пашњаке који су се налазили између села Доње Стопање, Винарце и Боби-

⁶ TD 179, 735.

⁷ Иначе, у ашченицама се пекла јагњад: а печено месо се продавало у радњама и у чаршији. Ту су припремана и разна кувана јела. Око 1520. године издати су општи прописи за целу државу који су обавезивали све ашчије да им посуђе од бакра буде чисто и калајисано, а ћупови, ћасе и чанци неокрњени и са глазуrom, да послуга носи чисте прегаче, да јело буде припремљено како треба (Ђурђица Петровић, "Свакодневни живот у српским градовима", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 29-30/1993-1994, 219).

⁸ TD 567, 428

⁹ Исто.

ште.¹⁰ Жене су се често налазиле у улози задужбинара. Према шеријату, удата жена могла је у своје име да оснује вакуф. Код жена из виших слојева то су биле џамије, медресе, чесме и сл. Обичним женама је било својствено да завештају нпр. већ постојећој џамији одређену суму новца или можда неку кућу, јер је то било најпријемчивије за њих.

Џамија султана Бајазита била је саборна богомоља, у којој су се на позив мујезина са мунаре, окупљали верници ради свакодневне или свечане молитве о већим празницима. У оквиру вакуфа џамије вероватно је постојао основни пратећи објект сваке џамије – абдестхана, чесма или шадрван, где су верници пред молитву обављали предобредно прање. У овој џамији се поред редовних молитвених активности, свакодневно учио Куран за душу поменутих добротинитеља џамије. Овде пре свега мислимо на учење одређених делова из Курана, џузева и ашарета, у складу са одредбама задужбинара. Сваког петка, пре проповеди - хутбе, један од службеника џамије (тур. *muarrif*) спомињао је име султана и задужбинара, односно учио тариф.¹¹ Поред тога, у првим годинама након њеног оснивања, све до изградње прве верске школе - мектеба, џамија је служила и за образовне потребе и верски одгој. Предавања у џамији могла су бити одржавана свим данима осим петка у време саборне молитве - џуме. Међу подацима које нуде ови пописи вакуфа се не помиње, али се у џамијама свакодневно делила и храна сиромашнима и то су биле особе које је хоџа изабрао и уписао. Свако је добијао по чинију чорбе, комад овчијег меса и мало хлеба.¹² Ово је сигурно био случај и са вакуфом џамије султана Бајазита, с обзиром на то да Лесковац у ово време није имао имарет.

Иначе, Бајазитова џамија, која је називана и Великом џамијом, од оснивања па све до седамдесетих година XVI века стално се суочавала са поплавама. Ово се нарочито дешавало зими, приликом изливања Ветернице, када је, поред џамије, страдала готово половина Лесковца. Понекад је вода улазила у саму џамију, па се дешавало да није могао да се клања џума намаз. Зато је кадија Лесковца упутио Порти представку, како би овај проблем био решен. Претходних година Порта је повремено давала средства за отклањање штете. Почев од 1569, одређено је неколико хришћана из села Доње Стопање да се брину о овоме, а за узврат је требало да буду ослобођени диванских намета и обичајних терета.¹³

¹⁰ Исто.

¹¹ TD 167, 439. Уписан је један муарриф међу службеницима џамије.

¹² М. Влајинац, "Из путописа Ханса Дерншвама", 1555. г, *Братство XXI*, Београд 1927, 65.

¹³ TD 567, 302.

Бајазитова џамија се задржала до XIX века. Била је отворена без прекида. Касније је називана и Лесковачком џамијом. Била је већ мало утонула у земљу, а двориште око ње испуњавала су стара стабла. Срушена је последња од свих лесковачких џамија за време окупације 1942.¹⁴

До 1536. Лесковац је путем вакуфа добио још и хамам и месцид.¹⁵ Хамама су често били, после џамија, први јавни објекти који су грађени у новоосвојеним насељима путем вакуфа, како због општих, животних и хигијенских потреба, тако и због тога што вода има посебан значај у обредима муслимана. Лесковачки хамам био је део вакуфа који је основао Хусејин Ага и он је имао одређене новчане приходе. Остатак прихода овог вакуфа био је сачињен од прихода једне ливаде, две мукате обрадивог земљишта у Лесковцу и млина у селу Вучје с два жрвња.¹⁶ Седамдесетих година XVI века укупни новчани приход хамама троструко је увећан. У то време вакуфу Хусејин Аге придодате су и четири љуштионице пиринча у кадилуку Параћин, један млин у Параћину, две ливаде и земљиште старог хамама у самом Лесковцу. Задужбинар је одредио да се поменути приходи вакуфа искористе за његову џамију у близини Тавук базара у Истанбулу.¹⁷

У назначеном периоду у Лесковцу је настао и вакуф месцида по којног Мевлане Абид Челебије. Ово је био први лесковачки месцид, по коме је названа и нова градска махала.¹⁸ Месциди су били махалске богомоље, чија је сврха била да окупљају становнике у непосредној околини, без посебног позивања, како би задовољавали свакодневне верске, друштвене, па и образовне потребе. За разлику од џамија, у месцидима нису одржаване проповеди. Оснивач вакуфа месциду је завештао једну ливаду, која је била предвиђена за имама, као и извесну новчану суму од чије провизије је требало да буду плаћене принадлежности за службенике. Он је наложио да се у месциду свакодневно учи један ашарет из Курана.¹⁹

Абид Челебија је очигледно био значајна градска личност, с обзиром на углед који је овај месцид уживао међу становницима Лесковца. О овоме сведоче многобројна, додуше скромна завештања. Дародавци овог

¹⁴ Р. Стојановић, "Изглед Лесковца за време Турака", *Лесковачки зборник* VII, 1967, 51.

¹⁵ TD 167, 439.

¹⁶ TD 179, 736.

¹⁷ TD 567, 429.

¹⁸ TD 167, 439; Овде није наведено име месцида, али претпостављамо да се ради о месциду Абид Челебије. TD179, 89. У попису из 1516. помиње се једна особа која је вршила дужност имама и хатиба, тако да закључујемо да у то време није постојао месцид (TD 55, 18).

¹⁹ TD179, 735.

месцида били су: Рамазан Челебија који је поклонио нешто новца, као и Мустафа, син високог Мехмеда и покојни Хасан син Ахмеда који су поклонили вакуфу месцида по два дућана. Сви они су именовали Мевлану Абдулкерима, а после њега особу која буде имам месцида Абид Челебије да свакодневно уче Куран. Око 1570. основни приходи вакуфа месцида Абид Челебије умањени су у односу на претходни попис, и давани су на кредит. Месциду је и даље припадала кућа за имама.²⁰

Абид Челебија основао је још један вакуф који је био новчани и износио такође 6.700 акчи. Ова средства била су посебно намењена за: имама, муџина и мутевелију, за трошкове воска и асуре.²¹

Месцид је имао и друге изворе прихода. И даље му је под истим условима припадало оно што је завештао Рамазан Челебија,²² а поред тога му је извесни Рамазан завештао још нешто новца и једну ливаду за уочи-чајене сврхе.

Још један нови муслиман по имену Џафер, син Абдулаха, основао је вакуф који се састојао од мање новчане суме, његове куће и куће његове супруге, ћерке Мехмеда, које су се налазиле у самом Лесковцу. Ови приходи били су намењени за различите сврхе, а један њихов део је одлазио на куповину свеће од пет акчи за месцид Абид Челебије.²³

И извесни Махмуд је један део провизије добијене од завештаних 8.000 акчи поклонио месциду Абид Челебије, односно једну акчу дневно, под условом да се сваког дана учи један џуз за душу његовог оца.²⁴

Пре 1536. године у Лесковцу је основан вакуф Мевлане Мухијудина, сина Искендера. Ово је био један од најзначајнијих вакуфа који је посебно утицао на то да Лесковац добије оријентални изглед. Састојао се од комплекса објеката сачињеног од месцида, мектеба, каравансараја и моста преко реке Ветернице.²⁵ Особит значај овог вакуфа је у томе што је Лесковац овим путем добио основну школу - мектеб и свратиште које је служило за смештај путника, трговаца, њихове робе и товарних животиња – каравансарај. Ово су били објекти каквих до тада није било у Лесковцу, а који су били неопходни сваком значајнијем оријенталном насељу. Каравансарај се налазио у близини месцида и играо је значајну улогу у трговинском промету града, о чему говоре подаци о приходима садржани у дефтерима. Изградњом прве муслиманске школе просветитељска делатност у

²⁰ TD 567, 432.

²¹ Исто, 431.

²² Исто, 432.

²³ Исто, 430.

²⁴ Исто, 431.

²⁵ Исто, 432.

Лесковцу је добила на значају. Поред тога, верска школа несумњиво је допринела јачању исламског духа и порасту броја муслиманског становништва у следећих неколико деценија.

Мевлана Мухијудин обезбедио је и већи новчани износ за издржавање вакуфских објеката, који је требало да се даје на кредит. Уз то, он је завештао и 13 дућана, чија најамнина је такође припадала вакуфу, млин с једним жрвњем који је такође требало издавати, једну ливаду и још 15 дућана које је одредио да се пазарним данима издају у најам грнчарима и соларима.²⁶ Око 1570. приходи вакуфа били су вишеструко увећани и износили су 94.000 акчи. То је највећи завештани новчани износ у Лесковцу у назначеном периоду. Задужбинар је предвидео да се за плату службеника и кадија, као и за поправку кућа, троши од интереса добијеног од споменутих суме, док је остатак сваке године требало да буде предаван царској благајни. Уз то, вакуфу је придодата и једна кућа у близини Лесковца, намењена кадији.²⁷

Овај новац коришћен је за свакодневне потребе вакуфа и плате службеника, али и за одржавање и поправке објеката који су улазили у његов састав. Поред тога, овим новцем подмиривани су и изванредни намети и обичајни терети који су били разрезани на грађане Лесковца.²⁸

Између 1536. и 1570. дошло је до правог грађевинског размаха у Лесковцу, односно развитка задужбинарства у правом смислу те речи. У том периоду изграђена су још три месцида, једна завија, једна џамија, мусала, као и џамија и хамам у селу Пертате, чиме је у великој мери формирана нова урбана структура града.

До седамдесетих година укупан број становника је удвостручен. Број припадника муслиманске заједнице је нагло порастао, док се број хришћана толико смањило да су постали апсолутна мањина. Због тога се јавила потреба за новом џамијом. Џамија је саграђена у близини месцида Абид Челебије. Зато је и име махале Абид Челебије промењено у “махала нове џамије”.²⁹ Извесна Абаз, друга од две лесковачке задужбинарке, завештала је “новој” џамији одређену суму новца. Добročинитељка је предвидела да се један део овог новца користи за учење мевлуда, обележавање рођења пророка Мухамеда.³⁰

²⁶ TD179, 736. Годишње 20 акчи од најма дућана соларима и грнчарима.

²⁷ TD 567, 432.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, 291.

³⁰ Исто, 430; Мевлуд је обележавање рођења пророка Мухамеда. Мевлуд означава и књигу у прози или стиху која описује Мухамедово рођење. Сама реч мевлуд је арапског порекла и значи време рођења или рођендан. Основ обележавања мевлу-

Извесни Махмуд је свој вакуф, који је износио укупно 8.000 акчи које су даване на кредит, такође припојио вакуфу нове џамије. Својим вакуфом он је хтео да помогне џамију у плаћању свакодневних трошкова, али и да подмири трошкове изванредних намета и обичајних терета у годишњем износу од 150 ачи који су били разрезани грађанима самог Лесковца. Преостали новац био је завештан за писара, из чега можемо закључити да је у новој џамији негована и калиграфија. За узврат је тражио да се за његову душу у џамији свакодневно проучи сура Ел-Ихлас (*Искреност*).³¹

Извесни Бали-чауш дао је да се сагради једна мусала, ограђени простор под отвореним небом, који је служио за бајрамске молитве, првенствено у летњем периоду. Постојале су и мусале - медресе, мусале - излептишта, мусале - гробља и мусале - тргови. С обзиром на службенике ове мусале, очигледно је да се ради о мусали - џамији.³² Бали-чауш је за њено издржавање завештао 2.000 акчи готовог новца, два дућана и један виноград од три дунума, са укупним годишњим приходом од 30 акчи. Половина ових прихода била је намењена хатибу мусале, а половина мујезину.³³

У Лесковцу је било и дервиша, о чему говори постојање једне завије, објекта који је био састављен од дела намењеног становању дервиша и дела где су вршени верски обреди. Понекада је у њиховом саставу била и бесплатна кухиња, у случају да је иза њих стајао богатији вакуф. Завију је саградила особа по имену Шам-баба, који је судећи по имену био шејх, односно глава овог дервишког реда у Лесковцу. Он је завештао завији скроман износ од 200 акчи, којим је требало да буде намирено осветљење завије.³⁴ Мустафа-бег, могуће је да се ради о личности која је вршила функцију крушевачког санџакбега шездесетих година XVI века,³⁵ овој завији завештао је приходе обрадивог земљишта у близини села Синковце и једну башту.³⁶ Цафер, син Абдулаха, одредио је да се од једног дела провизије од

да лежи у 152. ајету суре Ел-Бекаре (*Крива*) “Сећајте се ви Мене, и Ја ћу се вас сетити, и захваљујте Ми, и на благодатима Мојим немојте неблагодарни бити!” (*Kur'an*, с рјеводом Besima Korkuta, Сарајево, 2001, 22).

³¹ TD 567, 431.

³² О типовима балканских мусала видети више у: D. Војанић-Лукач, “Les mousallas dans la ville balkanique”, *La culture urbaine des Balkans (XV-XIX siècles)* 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du moyen age jusqu'au debut du XXe siecle, Belgrade; Paris, Academie Serbe des sciences et des arts, Institut des etudes balkaniques, 1991, 73-85.

³³ TD 567, 429.

³⁴ *Исто*, 431.

³⁵ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији од 1459-1683*, Београд 1974, 264.

³⁶ TD 567, 431.

новчаних средстава које је увакуфио сваки дан узима једна свећа од пет акчи за Шам-бабину завију.³⁷

Ибади Челебија је увакуфио месцид за чије одржавање је обезбедио мањи новчани износ. Издржавању месцида припадали су и приходи млина у близини села Прибој. Његов годишњи приход износио је 30 товара пшенице и 30 товара мешанице, а од љуштионице пиринча која се налазила у близини села Горњи Буниброд приход је био 30 килограма пиринча. Одређено је да од укупног прихода вакуфа буду плаћени службеници вакуфа. Евентуални остатак задужбинар је наменио својој деци.³⁸

Овом месциду су своје вакуфе припојили и Мустафа син Мехмед-бега, миралај крушевачког санцака, син некадашњег крушевачког санцак-бега Мехмед-бега, и извесни Џафер син Абдулаха.³⁹

Вакуф Хаџи Али војводе чинили су месцид и доста велики новчани износ од 70.000 акчи, од кога је годишња добит била 10.500 акчи. Он је прецизирао да 5.000 акчи које буду преостале након што трошкови вакуфа буду измирени сам притежава, док је жив, а да се после њега од поменутог новца сагради мектеб и плаћа подучавање и учење цузева.⁴⁰

Месцид покојног Мехмед-бега, који се налазио у Доњој махали,⁴¹ поседовао је износ од 10.000 акчи који је коришћен за кредитирање. Поред тога, оснивач овог вакуфа завештао је и 23 дућана, од којих је осам било у рушевном стању. Предвиђено је да од тих прихода буду плаћани имам три акче, муџезин две акче и да се за управљање дневно дају две акче.⁴² Њему је прикључен новчани вакуф Хајлак Хасан-бега, који је износио 2.000 акчи. Од шеријатске провизије овог новца предвиђено је да се плаћа имам, за учење једног цуза, а да се вишак од 40 акчи употреби за управљање.⁴³ Хаџи Алија је имаму овог месцида одредио део прихода из породичног вакуфа који је основао, и то за свакодневно учење једног цуза, две акче од добијене провизије, а мутевелији по једну акчу дневно.⁴⁴

У овом периоду саграђена је и џамија Мехмед-бега сина Михала, претходно поменутог крушевачког санцакбега. Ова џамија се није налазила у самом Лесковцу, већ у оближњем селу Пертате које је било велико и

³⁷ Исто, 430.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто, 430-431.

⁴⁰ Исто, 431.

⁴¹ Исто, 431.

⁴² Исто.

⁴³ Исто. Једна лесковачка махала са 32 куће носила је име по Хасан-бегу, можда се ради о овој особи (TD179, 89-90).

⁴⁴ TD 567, 428.

најјаче захваћено процесом исламизације од свих села у нахији Дубочица.⁴⁵ У овом селу постојао је и један хамам, који је такође био део овог вакуфа, а чији су новчани приходи, заједно са приходима од млина с четири жрвња који су радили целе године, били намењени овој џамији. Из ових средстава плаћани су службеници џамије, хатиб и имам, позив на молитву и управљање.

У Лесковцу је од османског освајања па до краја XVI века саграђено и више профаних објеката оријенталног типа, који су настали у оквиру породичних вакуфа.⁴⁶ Приходи породичних вакуфа били су намењени за издржавање потомака задужбинара, а након њиховог изумирања приходи су се трошили у складу са његовом жељом. Уколико задужбинар ништа није прецизно дефинисао, приходи су се трошили на помагање сиротиње.⁴⁷ Вакуф Ајдин-бега, сина Јусуфа, поседовао је све одлике породичног вакуфа. Наведени задужбинар је у самом Лесковцу увакуфио две куће, једно двориште и једну башту, који су према шеријатској вакуф-нами одређени за његову мушку децу. Након њихове смрти, одредио их је за своје кћери и њихову децу, а када се прекине лоза, неком учењаку који је задужен за обављање одређених верских обреда.⁴⁸

У Лесковцу је било још неколико породичних вакуфа, али сви они су једним делом поседовали карактеристике општекорисних - хајри вакуфа. Такав је био вакуф Хаџи Алија. Један део вакуфских прихода био је намењен његовој породици, док је други завештан у доброворне сврхе. Укупна сума коју је речени завештао износила је 10.300 акчи, а поред тога још и један дућан, једну ливаду, виноград и башту. Задужбинар је одредио да се поменути новац даје на кредит. Приходи од дућана, ливаде, винограда и баште одређени су за његове кћери, Ханифу и Емину.⁴⁹

Вакуф Џафера, сина Абдулаха, је сличан претходном. Џафер је новчани део вакуфа наменио општем добру, а своју кућу која се налазила у

⁴⁵ Ово село је 1516. године имало 135 хришћанских кућа, 25 неожењених хришћана, 15 удовица и 19 муслиманских кућа (ТД 55, 11) Процес исламизације је овде био такав да је седамдесетих година било 75 хришћанских кућа, са четири муцереда и 65 муслиманских кућа (ТД 567, 293). М. Васић, "Лесковац у XVI веку", *Насеља Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига II, Одјељење друштвених наука књига 12, 20.

⁴⁶ О породичним вакуфима видети: Мехмед Беговић, "Породични вакуфи", *Историјски часопис IX-X*, 1959 (1960), 191-197; Мустафа Р. Мехић, "Евладијет-вакуф", *Гласник исламске вјерске заједнице*, бр. 8, 297-304; М.А.Џеримовић, "Evladijjet vakuf", *Gajret-Kalendar za godinu 1939, 1357-1358 po hidžri*, Sarajevo 1938, 72-80.

⁴⁷ М. Беговић, "Породични вакуфи", 191.

⁴⁸ *Исто*, 430.

⁴⁹ *Исто*, 428.

самом Лесковцу завештао је својој жени Ђули, ћерци Мехмеда, а након што се прекине лоза одредио је да се додели сиротињи.⁵⁰

И вакуф Дервиша Мехмеда, сина Абдулхаја, делимично поседује одлике породичног, а делимично одлике општекорисног вакуфа. Он је завештао 32.000 акчи и одредио да се поменута сума даје на кредит, док не нарасте на 50.000 акчи. Након тога, од провизије те суме да се плаћа учитељ, његов помоћник и да се даје одређени износ деци задужбинара, с колена на колена, по мушкој и женској лози. Жеља задужбинара је била да након изумирања лозе, у кућама које је увакуфио за децу, живи неко од божјих људи и да располаже ливадом и новцем, који је био одређен за његову децу и да се моли за његову душу. Одређена је и извесна сума за мутевелију. Две куће за учење деце, једну наспрам друге, покривене ћерамидом и са оградом, две куће, једну наспрам друге, направљене од ћерпича, које се налазе у самом Лесковцу, у махали Ибади Челебије; за сиромаше једну своју кућу, покривену ћерамидом, која има двориште, и једну своју кућу, покривену ћерамидом и са оградом и једну своју ливаду, близу Лесковца.⁵¹

Захваљујући вакуфима које су оснивали истакнути појединци, на челу са самим владаром, Лесковац је убрзо након првог османског освајања постао прави османски град. Наиме, у време доласка Османлија он је био село, да би у наредних неколико деценија постао градско насеље са изразитим исламско-оријенталним обележјима. У овом процесу посебно треба истакнути време између 1536. када је било осам вакуфа и 1570. када се број лесковачких вакуфа попео на 27. Задужбинари су углавном били обични грађани, људи чија су имена запамћена само захваљујући њиховим завештањима. Било је доста новчаних завештања, њих 17, тако да су вакуфи играли битну улогу у кредитирању грађана.

Најважнији вакуф је свакако био вакуф џамије султана Бајазита, са којим је покренут процес задужбинарства у Лесковцу. Највећи лесковачки добротвор био је Мевлана Мухијудин, син Искендера, о коме се, нажалост, ништа не зна. Ово је уједно био и најбогатији лесковачки вакуф који је посебно утицао на то да Лесковац добије оријентални изглед. Насупрот овог вакуфа, који је располагао највећим износом готовог новца, стоји вакуф завије Шам-бабе који је располагао са свега 200 акчи.

⁵⁰ Исто, 430.

⁵¹ Исто, 431.

Лесковачки вакуфи доста су страдали у пожару који је захватио Лесковац 1594, као и за време Дугог рата (1683-1699). У долазећем периоду стара вакуфска добра претрпела су велике штете, нарочито поседи оних задужбина чији су стараоци били далеко од места догађаја. Већина имања вакуфа који су се одржали продата су у бесцење.

Dragana AMEDOSKI

**LESKOVAC VAKUFS DURING THE OTTOMAN CONQUEST
UNTIL THE END OF THE 16TH CENTURY**

Summary

During the 16th century, Leskovac was a small town with pronounced Muslim majority, and, with the aid of vakuf, became a settlement with all the Oriental-Islamic characteristics. The first phase in the development of Leskovac as an Ottoman settlement, through vakuf, covers early period of the Ottoman rule, and ends immediately following the conquest, and is marked by the building of the mosque, hammam, and mesjid. In the following period, Leskovac acquired another mesjid, maqtab, caravan saray and bridge, all of which were the part of the vakuf of Mevlana Muhiyudeen, son of Iskander. This was the most prosperous Leskovac vakuf, which particularly influenced that Leskovac acquired an Oriental look. Between 1536 and 1570, there was a sudden increase of the Muslim population, even the real development of the foundations. During this period, another three mesjids, one zaviya, another mosque, as well as the hammam in the Perate village were built. The last phase is characterized by the slow decrease in population, so in the following few decades only a single mosque and a maqtab were built.

Јелена ИЛИЋ
Историјски институт
Београд

ЗЕМУНСКО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1776. ГОДИНЕ*

Апстракт: Рад је заснован на анализи пописа земунског становништва из 1776. године. Распоред и садржај пописних рубрика условили су начин на који су подаци груписани у проблемске целине и изложени. На основу добијених резултата могу се ближе представити демографске и имовинске прилике у граду – број, старосна и полна структура становника, струковна и верска припадност, стамбене прилике, земљишни и други поседи, као и висина годишњих пореских давања. У уводном делу приложен је историјски преглед са акцентом на демографском развоју Земуна у мирнодопском периоду од 1739. до 1788. године.

Key Words: Zemun, 18th century, 1776, military communities, Habsburg Monarchy, demography, contribution.

Земун је током прве половине XVIII века прошао кроз неколико етапа војно-политичког, демографског и економског развоја. У састав Хабзбуршке монархије ушао је после аустро-турског рата 1716–1718, а после 1728. године постао је седиште властелинства грофа Шенборна. Јужни део Срема је већ после аустро-турског рата 1737–1739. изгубио заштићени положај у залеђу. Тада је државна граница са Западне Мораве враћена на Саву и почело је формирање крајишта дуж ове реке, од тврђаве Раче до Земуна. У вези са новонасталим променама, насеље је 1743. званично добило статус крајишког, а до 1746. године завршен је и поступак разграничења цивилних и војних посета и размештање становништва у складу са њиховим опредељењем. Увођењем статуса привилегованог војног комунитета

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

1753, за Земун је завршен период бурних политичко-правних промена. Град је добио прилику да се у току већег дела друге половине XVIII века, све до последњег аустро-турског рата (1788–1791), развија на темељима својих повољних правних и геостратешких позиција, неометан од спољних војних и политичких притисака.¹

Пописи земунског становништва у периоду између 1736. и 1788. године сведоче о динамичном ширењу градске заједнице. С обзиром на то да су настајали ради евиденције домаћинства и њихових пореских давања, ови пописи и поред своје релативне бројности не пружају увек, ни подједнако исцрпно, податке о демографским и економским приликама у граду. Један од старијих сачуваних пописа Земуна под хабзбуршком влашћу спроведен је за потребе доношења Карловог урбара 1736. године.² У току ратних година и епидемије куге (1737–1739), а потом милитаризације ове области (1739–1745), демографска слика насеља и околине доста је измењена. Из овог периода доступан је само податак о насељености на основу опредељења земунских житеља о статусу приликом разграничења цивилних и војних насеља у Славонији и Срему 1743. и 1745. године.³ У време проглашења статуса војног комунитета, Магистрат је преузео обавезу да годишње пописује домаћинства и преписе доставља војним властима у Осијеку. Захваљујући магистратским пописима који су сачувани у низу за период од 1754. до 1762, стиче се увид у иначе слабо уочљиве годишње промене у погледу демографских и других градских прилика.⁴ Следећи сачувани магистратски пописи су тек из 1773, 1776. и 1787. године, а они за разлику од ранијих, спадају у ред опширнијих пописа становништва, имо-

¹ О историји Земуна у овом периоду: I. Sopron, *Monographie von Semlin und Umgebung*, Semlin 1890; П. Марковић, *Земун од најстаријих дана до данас*, Земун 1896; Ј. Ћелап, *Земунски војни комунитет (1717–1881)*, Споменик САНУ CXVII (1967), 1-105; Ж. Шкаламера, *Старо језгро Земуна I – историјски развој*, Београд 1966. За питање правно-статусних промена видети и: С. Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничавање са Војном границом (1745–49)*, Зборник Матице српске за друштвене науке 25 (1960), 49-91; С. Гавриловић, *Властелинство Војка у Срему (1745–1766)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду IV (1959), 1-31.

² Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736. године*, Београд 1950, 155-163.

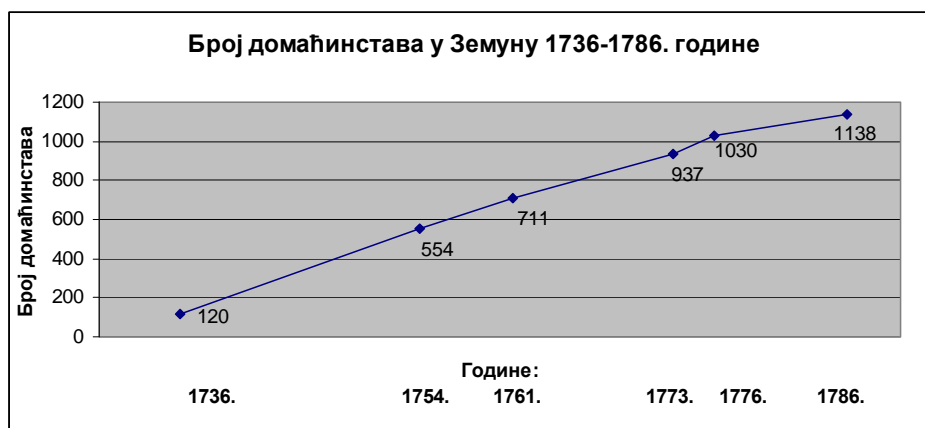
³ С. Гавриловић, *Обнова славонских жупанија*, 67.

⁴ Историјски архив Београда, Земунски магистрат, књ. 629 (1754/5); 630 (1755/56); 631 (1756/57); 632 (1757/58); 633 (1759/60); 634 (1760/61); 635 (1760/61); 636 (1761/62).

ЗЕМУНСКО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1776. ГОДИНЕ

вине и пореских давања.⁵ Осим тога, податке о земунском комунитету у овом периоду забележио је и Франц Штефан Енгел који је 1786. године описао, поред жупанијских, и територије крајишта Славоније и Срема.⁶

Основну и најбројнију групу пописаних чинила су кућевласничка домаћинства (*Haussasige*), различите етничке и верске припадности. Кућевласници су били стално насељене старешине домаћинстава, носиоци власничког права на некретнине, куће и земљиште. Њихов број стално је растао и поуздано је указивао на механички пораст становништва. Поред ове категорије, у пописима из периода 1754–1762. године, издвајана је и група подстанарских домаћинстава (*Zünnsleuthe*), као и посебни спискови циганских (*Zigeuner*) и јеврејских (*Juden*). Пописи настали после 60-тих година XVIII века (из 1773, 1776. и 1787) евидентирали су све кућевласнике у насељу у оквиру јединствене групе, а посебно су издвојена само нова подстанарска домаћинства (*Neue Zünnsleuthe*) и она насељена ван градских зидина (*Ausser der Stadt*). Да би се приказао тренд пораста градских домаћинстава, све ове категорије приказане су у збирним вредностима.

⁵ ИАБ, ЗМ, књ. 637 (1773); 870 (1776); 871 (1787). Напомињемо да, због оштећења, пописна књига за 1787. годину приказује делимичан број домаћинстава у насељу, због чега није коришћена приликом ове анализе.

⁶ Ф. Ш. Енгел, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срем*, Нови Сад 2003, 249-252. Енгелови подаци коришћени су као извор за демографске прилике у Земуну 80-тих година XVIII века.

Према резултатима пописа, између 1736. и 1754. године број домаћинстава се повећао више од четири пута, са 120 на 554, док је између 1754. и 1786. године удвостручен, са 554 на 1.138 домаћинстава. У периоду између 1776. и 1786. појавило се 108 нових домаћинстава, тако да је пораст од 10,48% био сразмерно нижи него пораст земунског домаћинстава у краћем периоду 1754–1761. (за 157 или 28,33%) или 1773–1776. (за 93 или 9,92%). Повећање броја домаћинстава забележено 70-их година, сведочи о томе да прилив новог становништва у насеље није завршен у раној фази развоја комунитета и да је тренд раста остао непромењен до 1787. године. Коначно, захваљујући Енгеловим подацима за 1786. годину, лако се уочава вишеструко боља насељеност војног комунитета Земун у односу на друге комунитете, са изузетком Карловаца.⁷

*

По својој садржајности попис из 1776. године далеко је испред старијих и на изванредан начин је најављивао епоху систематичнијих и исцрпнијих пописа јозефинске епохе. Пре свега, извор пружа податке о демографским приликама, који се могу груписати у неколико целина: о броју, полној и старосној структури популације, физичким карактеристикама појединаца, породицама и домаћинствима у оквиру група кућевласника и подстанара, верској и професионалној структури старешина домаћинстава. Поред ових, подаци се односе на имовину и сведоче о условима становања, поседима у земљи и стоци, као и висини пореских давања на основу којих се могу анализирати финансијске прилике грађана. Комбиновањем података, упоређивањем и стављањем у одговарајући контекст може се добити ближа представа о приликама у градским домаћинствима, имајући у виду да је Земун до седамдесетих година XVIII века постао у потпуности развијено насеље у свим демографским, привредним и организационим аспектима.⁸

⁷ Број становника у војним комунитетима Славонско-сремске крајине забележен у време састављања рукописа, 1786. године: Стара Градишка (1.490), Нова Градишка (536), Винковци (601), Брод (1.611), Митровица (911), Земун (4.470), Карловци (3.172), Буковац (558) и Петроварадин (1.865). Видети у: Ф. Ш. Енгел, *Опис*, 243–262.

⁸ ИАБ, ЗМ, књ. 870 (1776).

Године 1776. у Земуну је било 799 стамбених објеката – 783 у граду и 16 ван градских палисада. У неким од кућа су, поред власничких и сувласничких (871), становала и подстанарска домаћинства (159), тако да је у насељу било укупно 1.030 домаћинстава. Према резултатима пописа у њима је живело 3.918 становника, тако да је, у просеку, у једној кући било 4,9 укућана, а у једном домаћинству 3,8 чланова.

На основу података о површини атара земунске општине који је обухватао укупно 8.872 јутара или 5.101,4 ha (51,01 км²), може се израчунати густина насељености од 76,8 становника на км².⁹ Насељени и урбанизовани део општине био је концентрисан на свега неколико процената укупне атарске површине (2,7%), док је остатак територије био највећим делом искоришћен у пољопривредне сврхе. До овог периода градско језгро је већ било добрим делом искоришћено, а о његовом просторном ширењу сведочи и појава 16 домаћинстава ван градских палисада у години пописа.¹⁰

*

Земун је био под надлештвом Славонске генералне војне команде у Осијеку и Дворског ратног савета у Бечу, као и сва друга насеља у овом делу Крајине. У складу са војним и финансијским интересима власти, одрасла мушка популација која је носила војна, управна и власничка права и обавезе у насељу, била је разврстана према категоријама уобичајеним за војне пописе. О типизираној природи пописа сведочи и чињеница да су подаци убележени на штампаном обрасцу:

- Слободни стрелци (*Freyschutze*) – 1.020 немобилисаних, војно способних мушкараца (*Unenrolleirte*). Мобилисаних лица (*Enrolleirte*) није било, јер је привилегованим статусом комунитета предвиђено ослобођење од непосредног вршења војне службе. У групи слободних стрелаца нашли су се и полуинвалиди (*Halb-invaliden*) – 90 делимично физички способних

⁹ Просечна густина насељености у Северинској жупанији износила је 35,8 стан./км², Вараждинској 44,2, Загребачкој 35,7, Пожешкој 23,8, Вировитичкој 23,1, а у Сремској 32. Видети у: I. Erceg, *Stanje i struktura stanovništva u Hrvatsko-slavonskim županijama godine 1782*, *Starine JAZU* 59 (1984), 311.

¹⁰ О територији општине Земун: KAW, *Kartensammlung*, В IX а 906 А (1780); Л. Ђелап, *Земунски војни комунитет (1717-1881)*, 36; Ф. Ш. Енгел, *Опис*, 249-252. О урбанизацији видети у: Ж. Шкаламера, *Старо језгро Земуна I – историјски развој*, Београд 1966; М. Дабижић – Ж. Шкаламера, *Старо језгро Земуна – историјска урбана целина*, Земун 1967.

одраслих мушкараца. Евиденција о инвалидима је вођена у свим војним пописима јер је постојала могућност да се они са мањим телесним оштећењима успешно ангажују у посебним војним делатностима и хитним случајевима.

- Они који не врше војну службу (*Undienstbare*) – 665 физички здраве мушке деце (*Nachwuchs – Tauglicher*), 17 деце са инвалидитетом (*Nachwuchs – Invaliden*) и 44 потпуна инвалида (*Ganze invaliden*) без обзира на старост.

- Привилеговани (*Eximierte*) – 224 световна (*Weltliche*) и 10 духовних лица (*Geistliche*) која су због своје службе изузета од војних обавеза.

Све наведене категорије убројане су и у збир укупне ефективе (*Summa efective*) – 2.070 припадника. Имајући у виду да су се међу њима налазили мушкарци старији од 60, али и дечаци млађи од 15 година, па чак и одојчад, јасно је да су у њој исказани не само војно способни већ сви мушки житељи без обзира на старост, физичку способност и статус. Поред кућевласника и чланова њихових домаћинстава укупна ефектива је обухватала и 159 подстанара (*Inwohner*), 121 занатског шегрта (*Handwerkgesellen*), 11 слугу (*Knechte*), 4 свештеника (*Wirkliche Pfarrer*) и 134 „несесионирана“ (*Unsessionierte*). Појединци су могли да припадају различитим категоријама истовремено. Тако су подстанари били уједно и несесионирани (без земљишног поседа), док су у привилегована световна лица (ослобођена од пореских давања и војне службе) убројане и слуге и шегрти.

Старосну структуру могуће је приказати само за мушки део популације, а подаци сведоче о „младости“ овог дела становништва. Учешће дечака до 15 година износило је 34,1%,¹¹ док су радно и репродуктивно способни мушкарци између 15 и 40 година старости чинили 45% укупне мушке популације. У целини гледано, у Земуну је било 80% житеља са мање од 40 година живота. Због послова које су обављали, и шегрти и слуге су, највероватније, припадали млађем и виталнијем делу градске популације. Повољни правни и геостратешки положај стимулисали су младо, покретљиво и најчешће сиромашно становништво да се у већем броју насе-

¹¹ Процентуално учешће подмлатка (до 15 година старости) од 35–38% у укупној мушкој популацији, прихваћено је као демографска константа у XVIII веку. Видети у: А. Koroknai, *Problemi zadruge u Podunavskoj i Potiskoj granici (1686-1723)*, *Istraživanja* 3 (1974), 62.

ЗЕМУНСКО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1776. ГОДИНЕ

љава у Земуну. При томе, највећи део овог мобилног и несталног слоја чинили су мушкарци који су у зрелим годинама заснивали своје породице.

Табела 1: *Старосна структура мушке популације у Земуну 1776. године*

Године старости	Број мушкараца	Учешће у укупној мушкој популацији
0-1	36	1,9
1-5	187	10,3
5-10	200	11,0
10-15	199	10,9
15-20	150	8,2
20-25	165	9,1
25-30	176	9,7
30-35	197	10,8
35-40	130	7,1
40-45	125	6,9
45-50	87	4,8
50-55	51	2,8
55-60	42	2,3
60-65	35	1,9
65-70	15	0,82
70 >	16	0,88
		4,1%
		44,9%
		16,8%
		2,7%
		0,9%

Жене нису биле носиоци имовинских (осим удовица) или војних обавеза и права, због чега им пописивачи нису поклањали превише пажње. У попису се не могу пронаћи подаци о њиховим именима, годинама старости и другим појединостима, осим података о укупном броју и брачном статусу. Припадница женског пола било је укупно 1.848, а разврстане су у две пописне категорије – 1.080 удатих и удовица (*Verheuratete und Wittwen*) и 768 неудатих (*Ledige*). Удате жене и удовице чиниле су 58,44%, а неудате 41,55% од укупне женске популације. За разлику од прецизније пописаних млађих мушкараца у оквиру категорија неожењених и дечака до 15 година старости, категорија неудатих жена била је збирна и подразумевала је и девојчице млађе од 15 година.

Жене су чиниле 47,16%, а мушкарци 52,83% земунске популације. Мање учешће жена од мушкараца у укупној популацији био је широко распрострањена појава, а у Земуну је, у складу са тим, на 1.000 мушкараца долазило 890 жена.¹²

¹² Према државном попису из 1782. године на 1.000 мушкараца долазиле су 972 жене. У Вараждинској жупанији тај однос износио је 50,43% и 49,57% у корист мушкараца, у Загребачкој 50,42% и 49,58%, у Пожешкој 52,33% и 47,67%, Сремској 52,13% и 47,87%, у Вировитичкој 51,47 и 48,53%, а у Истри 51,82% и 48,18% у корист мушкараца. Видети у: А. Koroknai, *Problemi zadruga u Podunavskoj i Poti-*

*

У збир земунских домаћинстава урачунате су и јединице на челу са 34 самца (13 кућевласника, 10 подстанара и 11 домаћина ван градских палисада) и 130 брачних парова без деце (68 кућевласничких, 60 подстанарских и два ван градских палисада). Осим тога, убележено је и 115 домаћинстава у којима су удовице преузеле старешинство као имовински носиоци (11,16% свих домаћинстава), иако су се у њима могли наћи и одрасли мушкарци. Ради тачне евиденције пореских обвезника водило се рачуна о уписивању нових мушких чланова у домаћинствима – укупно 19 зетова, 16 усвојених, 31 пасторак и седам дечака у статусу штићеника. На основу података о природи њиховог придружења, стиче се тачнији увид у породичну структуру земунских домаћинстава.

Војне власти су се посебно интересовале за физичку способност мушких становника. Из овог разлога, формулације о телесним оштећењима појединих житеља биле су описно наведене, а пописивачи су разликовали три степена инвалидитета – полуинвалиде, инвалиде и потпуне инвалиде. Иако је 151 мушкарац имао неко телесно оштећење, у рубрикама појединих домаћинстава може се наћи 85 оних уз чије је име забележен и тачан опис инвалидитета. Већина напомена овог типа односила се на лакше недостатке вида и слуха (*halbblind* – 16; *blind* – 2; *gehorlos* – 9; *hat fehler in Augen* – 2), „тешке“ и хроничне болести (*hat die schwere krankheit* – 3; *immer kranklich* – 8) или је означавала старије и физички слабије (*alt und schwach* – 1; *altes halber* – 5, лица од 67, 70 и 82 године старости). Постоје и белешке о телесним недостацима попут хромости, погурености, сакатости или неодређеног „телесног дефекта“ (*krump* – 8; *bucklet* – 5; *estrupiert* – 6; *hat eines leibes Schaden* – 8; *hat leibes defect* – 1), па и у вези са епилепсијом (*hinfallende krankheit* – 3) или шлогом (*vom Schlaag getroffen* – 1). Међу полуинвалидима, белешка „сметени“ (*verwihrt* – 3) односила се, највероватније, на оне који су били ментално оболели.

На основу података о новорођенима и умрлима може се делимично реконструисати однос наталитета и морталитета за мушки део популације. У пописним рубрикама издваја се укупно 126 имена умрлих мушкараца свих старосних доби, и са друге стране, 78 имена новорођене деце. Може се претпоставити да се уписивањем ових напомена исказивало промењено

ској граници, 63; I. Erceg, *Stanje i struktura stanovništva u Hrvatsko-slavonskim županijama*, 310-311.

ЗЕМУНСКО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1776. ГОДИНЕ

стање у односу на последњи спроведени попис, те је број умрлих мушкараца био за 48 већи од броја рођених у последњој години. Бројност ових података наводи на закључак да су умрли и новорођени чланови домаћинства прилично поуздано и редовно бележени у току пописног поступка.¹³

*

Иако су се до сада наведени подаци односили на сва земунска домаћинства, подстанарска заслужују да буду издвојена у оквиру посебне социјалне и економске групе. Подстанари су закупљивали делове стамбених објеката (*im züins*) кућевласника. У подстанарским домаћинствима живело је укупно 373, односно просечно по 2,3 члана. Укупну мушку популацију чинило је 205 чланова, а највећи број припадника био је старости од 15 до 40 година (54,13%). Од 159 уписаних старешина, 49 је имало још једног мушког члана породице – синове до 15 година и у три случаја – браћу до 20 година старости. Убележено је 168 жена, међу којима 118 удатих и удовица и 50 неудатих. Учешће мушкараца у домаћинствима износило је 54,95%, а жена 45,04%. У групи је било 10 самаца (6,28%), 60 брачних парова без деце (37,73%) и 89 породица са подмлатком (55,97%).

Табела 2: *Старосна структура мушких чланова у подстанарским породицама 1776. године*

Године старости	До 15	15-30	30-40	40-50	50-60	60-70
Број мушкараца	58	51	60	24	10	4
Учешће у групи	26,82%	24,87%	29,26%	11,7%	4,87%	1,95%

Породице у закупљеном стамбеном простору припадале су маси скорије досељеног и сиромашнијег становништва у насељу, али са одређеним извором прихода и каткад неким обликом имовине. Велика разлика између удела мушкараца и жена у групи подстанара, сведочи о већој покретљивости мушкараца у овом статусу. На основу значајног броја присутних самаца и брачних парова без деце може се закључити да су подстанари касније заснивали породице, због чега је учешће подмлатка у мушкој популацији подстанарских домаћинстава било далеко испод просека (26,82%).

¹³ Све до средине 19. века главна карактеристика градске демографије у Европи је већа стопа морталитета од наталитета, а то је, без сумње, било у вези са механичком природом пораста броја становника (Р. Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, Beograd, 1977, 542).

За разлику од подстанара који су били закупци, слуге и шегрти су дописивани уз остале чланове домаћинства као њихови придружени чланови. С обзиром на то да су спадали у категорију изузетих од пореских и војних обавеза, подаци о њима нису вођени, осим у погледу броја.

*

Према збирним подацима пописа за мушки део популације, у Земуну је 1776. живело 1.633 православних, 406 римокатоличких житеља, 30 Јевреја и један „акатолик“ (протестант). Верску структуру је, према томе, чинило 78,99% чланова православне, 19,61% римокатоличке, 1,44% јеврејске и 0,04% протестантске заједнице. Прихватајући чињеницу да се верска припадност чланова унутар домаћинства поклапала, приказана верска структура може се, уз мања одступања, применити и на целокупно становништво у години пописа.

Међу православнима већину су чинили Срби, али поред њих било је и Грка, Цинцара и Цигана, док се, на основу имена римокатолика, може говорити о онима немачког и ненемачког порекла. Јевреји су били толерисани и малобројни, а у рубрици о „акатолицима“ убележена је само једна особа.¹⁴ Православну веру исповедало је 840 (718 кућевласничких и 122 подстанарска), римокатоличку 180, а јеврејску 10 домаћинстава. С обзиром на то да одређивање етничке припадности на основу имена није поуздан метод, разликовање етничког порекла унутар истих верских заједница није увек ни једноставно ни могуће, а нарочито међу припадницима српских, грчких и цинцарских домаћинстава. Примера ради, поуздано се може идентификовати само 23 цинцарских старешина, али је било и оних чија припадност није поуздано утврђена.¹⁵ Римокатоличка домаћинства су чинила 92 немачког порекла (81 кућевласничких и 11 подстанарских), док је оних ненемачког порекла, судећи према именима, било 88 (65 кућевласничких и 23 подстанарска). За седморицу јеврејских кућевласника је из-

¹⁴ Георгије Тикац – један од 16 домаћина "ван града", 39 година старости, надничар, без породице, са само јутром оранице у поседу – „акатолик“.

¹⁵ Већи број цинцарских старешина-трговаца био је присутан у статусу "турских поданика", тј. привремено присутних поданика Османског царства, који нису евидентирани у редовним пописима земунских домаћина, већ у посебно вођеним списковима. Њихов број био је и неколико пута већи од броја трајно насељених Цинцара, а по правили су били трговци. Примера ради, године 1787. у Земуну је боравило 52 турска поданика цинцарског порекла (ИАБ, ЗМ, књ. 1080 - *Conscription der Türken und türkischen Unterthanen mit Ende Oktobri 787*).

ричито назначено да су привилегију боравка у Земуну уживали још од 1753. године, а у оквиру њихових домова налазила су се и три подстанарска домаћинства.

На основу 40-ак презимена може се одредити место порекла или правац из кога су се неки житељи Земуна доселили, попут Сланчанин (*Slancsanin*), Винчанин (*Vincsanin*), Борчанин (*Borcsanin*), Добановчанин (*Dobanovcanin*), Вишњичанин (*Vischnicsanin*), Белегишанин (*Belegischanin*), Губеревчанин (*Guberevczanin*), Бољевчанин (*Bolefczanin*), Црногорац (*Schernogoratz*), Умчанин (*Umczanin*), Црвеничанин (*Czervenincsanin*), Барајевац (*Barajevaz*), Поречанин (*Porecsanin*), Карловчанин (*Carlovsanin*), Батајничанин (*Batainizanin*), Рогачанин (*Rogaczanin*), Жарковац (*Scharkovaz*), Панчевчанин (*Pancsevcsanin*), Ропочевац (*Ropocsevacz*), Топличанин (*Toplicsanin*), Тополовчанин (*Topolovcsanin*), Голубинчанин (*Golubincsanin*) и др, а на сличан начин издвајају се и *Bugarin* (три) или *Erdelian* (један). С обзиром на то да је овим типом презимена или надимака означавано порекло дошљака, може се претпоставити да су топоними у њиховим основама били добро познати земунској средини. У питању су места везана за територију Србије, Срема и Баната, и то претежно непосредну околину Београда.

*

Старешине и одрасли чланови домаћинства су према свом занимању пописани у оквиру категорија занатлијских мајстора (*Meister von Profession*) и "осталих" (*Sonstige*). У попису су наведени надничари (301 или 29,22% свих домаћинства), занатлије (203 или 19,70%), земљорадници (84 или 8,15%), трговци (77 или 7,47%), посада на лађама (79 или 7,57%), крчмари (28 или 2,71%), они који превозе робу (*fuhrmann* – 8 или 0,77%), поправљају бродове (*schopper* – 7 или 0,67%), пеку ракију (*brandweinbrenner* – 4 или 0,38%) и сточари (6 или 0,58%). На основу ових података може се реконструисати заступљеност и разноврсност делатности, односно природа пословне понуде и потражње у граду.

Међу трговцима је било 59 кућевласника, шест подстанара и 12 придружених чланова домаћинства, сродника или пословних партнера. У професионалном погледу, могу се издвојити трговци на велико (50) и мало (20), а поред њих и трговци специфичном робом – брашном (1), дрветом (2), посуђем/грнчаријом (2) и бакалуком и лековима (*materialist* – 2). Већином су били Срби, а у мањем броју Грци или Цинцари (најмање 18). Поред

три Јеврејина, у овој професији убележен је само један немачки римокатолик – гроф Родерик Штаремберг, концесионар на трговину са Османским царством који је живео у Венецији.

Крчмари су припадали слоју имућнијих, иако су четворица закупљивала стамбени и пословни простор. Међу крчмарским домаћинствима било је 24 православна, од којих три цинцарска, и два немачка и два јеврејска домаћинства. У сродну професију убрајају се и пецари – они који пеку ракију или су власници казана, немачког (2) и јеврејског (2) порекла.

Већина занатлија се бавила израдом одеће и обуће (кројачи 52, обућари 7, опанчари 4, чизмари 12) или 36,94%, а затим, струкама у вези са прехраном становништва (рибари 52, пекари 7, месари 3 и пивар 1) или 31,03% свих занатлија. Јасно се издвајају најзаступљенија градска занимања кројача и рибара. У кожарске занате убрајамо седларе (2) и ћурчије (20), који су чинили 10,83% свих занатлија. Грађевинским делатностима бавили су се тесари (5), столари (2), зидари (2) и топионичар (1), са уделом од 4,92% свих занатлија. Мајстори који су обрађивали метал, попут обручара (7), ковача (6), бравара (1), гвозђара (1) и златара (1) чинили су 7,88% свих занатлија. У остале се убрајају сапунције (7), бербери (4), ужари (2), лончар (1), стаклар (1), колар (1), и часовничар (1), са уделом од 8,37%. На челу 203 занатлијска домаћинства налазило се 149 православних (73,39%), 54 римокатоличка (26,60%) и један јеврејски занатлија.

Сваки кућевласник у Земуну је располагао неким типом земљишне парцеле (барем окућницом), а већина је обрађивала земљу за сопствене потребе без обзира на природу свог примарног занимања. Ипак, може се издвојити професионални слој земљорадника у који су убројани земљорадници у ужем смислу (*ackersmann* – 79) и четворица воћара и један баштован. Сви су били православне вероисповести, а њихова домаћинства многочлана (5-22 члана). Поред земљорадника, пољопривредом су се професионално бавили и малобројни „сточари“ (6), од којих су четворица били власници стада оваца (*schaafher*), а двојица чувари крупне стоке (*vieh-halter*).

Судећи према имовинским показатељима, социјално и економски најнижем слоју припадали су надничари, чланови посаде на лађама и шопери. Групи надничара припадало је више од четвртине старешина домаћинства у насељу, који нису поседовали неку врсту струковних знања и вештина, нити пословног капитала и профита. О њиховом лошем социјалном положају сведочи и чињеница да је 63 надничара и 12 лађара заку-

пљивало стамбени простор. У групи превозника и шопера био је само један подстанар, а осим тога припадали су римокатолицима немачког порекла.

У групи подстанарских домаћинстава евидентирано је 63 надничара (39,62% свих подстанара), 13 лађара и један шопер, неструковних и социјално нижих представника. Занатлија-подстанара било је 34 (21,38%), и то, седам кројача, шест чизмара, три ћурчије, по један циглар, ужар, колар, обручар, часовничар, тесар, бравар, ковач, опанчар, обућар, берберин, топичар и златар. У другим професијама били су малобројни – само шест трговаца, три крчмара, четири земљорадника и један овчар. Било је и 16 подстанарских старешина које се не могу сврстати у групе неких од поменутих занимања, у које спадају и једна удовица, ортак, музикант, келнер и сл.

Млађи чланови појединих домаћинстава могли су се наћи у служби или на подучавању у другим местима. Тачна места боравка наведена су само за 12 младића – двојица су службовала у Панчеву и Угарској, а по један у Темишвару, Сент Миклошу, Карловцима, Војки, Банату, Вуковару, Божанији, Новом Саду. Подаци овог типа, по свему судећи, навођени су спорадично.

*

У својству кућевласника убележени су и службеници у различитим градским и државним службама. У години пописа највишу службу градског судије, вршио је Марко Николић, док је служба синдика (нотара) припадала Јохану Пителу, а служба писара Ернесту Веглингу. Држава је задржала управу у коморским установама за царину и со, поштанској станици, контумацу, као и војни надзор. Надзорници контумаца били су Михаел Панчели и Јошо Кулунцић, стражари на капијама контумаца Јозеф Хилебранд и Јохан Георг Штигхафер, док су службеници у контумацу били Матиас Талер и Ференц Константиновић. Поштански службеник био је Антон Војчек, а службеници царине Јохан Штатмахер и Матија Јанковић. Из градског буџета плаћани су и градски апотекар Елиас Хаубентехнер и хирург/ранар Франц Гзел. О јавној безбедности старала су се петорица пандура на буџету Магистрата, а заповедник градске страже био је Сима Николић. Пореских давања су у потпуности били ослобођени градски судија у години мандата, градски синдик као вишегодишњи службеник и пандури у време вршења службе. Остали су плаћали порез на имовину, па и главарину.

Православни свештеници – протопоп Василије Остојић и пароси Јован Вретић и Давид Георгијевић, као и римокатоличка духовна лица - парох Георг Адам Битнер (*Juraj Adam Büttner*) и фрањевачки капелан (без уписаног имена), били су у потпуности ослобођени пореза. Са друге стране, петорица православних капелана и црквени служитељ изузети су од плаћања главарине, али не и од пореза на имовину. Учитељ православне школе био је Георгије Спида, са породицом, кућом и имовином на коју је плаћао порез. Немачки учитељ, Франц Мајер, са својом породицом становао је у католичкој школи.

Од јавних објеката у попису је убележена зграда Магистрата и неколико објеката у власништву црквених општина. Градска већница (*Stadt Haus*) је имала 13 соба и била уписана под бројем 1, а као зграда градске управе била је ослобођена пореза. У њој је становао градски синдик Јохан Пител. На основу белешке о томе да се већница некада налазила под бројем 72, претпостављамо да је изграђена непосредно уочи овог пописа.¹⁶ У години пописа постојале су две цркве у граду – православна црква Св. Николе и римокатоличка црква Деве Марије. Римокатоличка општина је била надлежна за школу и болницу са 4 собе и 2 кухиње. Православне установе истог типа биле су болница са 4 собе и кухињом, школа са 2 собе и кухињом и објекат у коме су становале две старије жене које су одржавале ред и чистоћу за потребе црквене заједнице. У складу са значењем термина *hospital* у XVIII веку, болнице црквених општина означене су као милосрдне установе са карактером склоништа, због чега су биле ослобођене пореза (*als milde Stiftung frey*). Јеврејска заједница је у свом власништву имала три објекта – школу, кућу у којој је живео ритуални месар (шахтер) са породицом и један објекат без назначене намене.

*

У години пописа у Земуну је било 799 кућа које је у просеку настањивало 4,9 укућана. У њима се налазило укупно 1.418 соба, 196 радњи и дућана, 973 кухиње, 250 подрума и 1.056 стајских места за коње. Једна ку-

¹⁶ У документу из 1773. године расправљано је о проблему нових просторија Магистрата. Видети у: Т. Ж. Илић, *Београд и Србија у документима архиве Земунског магистрата од 1739. до 1804. године*, Књига I (1739-1788), Београд 1973, 353-355 (док. бр. 153, а / 1773). У литератури се као година изградње прве зграде Магистрата наводи 1774. Видети у: Ж. Шкаламера, *Три зграде Земунског магистрата*, Рад војвођанских музеја 14 (1965), 98-101.

ЗЕМУНСКО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1776. ГОДИНЕ

ћа је, према томе, представљала стамбени простор са једном до две собе и кухињом, у чијем се економском делу налазило барем једно стајско место за коња. Свака трећа кућа имала је подрум, а свака четврта радњу.

Куће су могле да буду у власништву или закупу већег броја домаћинстава, а унутар њих и већег броја породица. По правилу је број соба, кухиња, подрума и стајских места, уписиван искључиво за власничко домаћинство, никада и за део куће „под закупом“. Приликом анализе стамбеног фонда треба имати у виду да је једно подстанарско домаћинство, у просеку, боравило у свакој петој кући у Земуну, а да је поред њих било и стотинак придружених чланова домаћинстава – шегрта и слугу. Како је у већини кућа у просеку убележена по једна до две собе и кухиња, поставља се питање практичних услова смештаја и заједничког живота већег броја укућана, имајући у виду сродничке или несродничке везе између чланова унутар домаћинстава. Године 1776. у Земуну је било 1.030 домаћинстава на која је просечно долазио стамбени простор од 1,37 соба, 0,19 радњи, 0,94 кухиње, 0,24 подрума и, уз то, 1,02 стајска места за коње.

Табела 3: Структура стамбеног простора у кућама појединих професионалних група

	Трговци	Крчмари	Пецари	Занатлије	Надничари	Земљорадници
Кућевласници	59	24	4	169	218	80
Собе	177	70	13	294	256	96
Кухиње	84	40	6	188	211	96
Подруми	51	21	4	75	27	14
Радње	50	23	1	48	8	5
Стајска места за коње	177	81	18	267	128	58

Социјалне и економске разлике између домаћинстава појединих професионалних група могу се сагледати и на основу стамбене структуре. У трговачким домовима радње су се налазиле у 35 кућа (59,32%), подруми чак у 51 (86,44%), а стајска места за коње уз 32 куће (54,23%). Величина 169 занатлијских домова била је скромнија. Радње су се налазиле у свега 48 (28,40%), подруми у 75 (44,37%), а стајска места за коње уз куће 58 занатлијских домаћинстава (34,31%). Најједноставнију структуру станова имало је 80 земљорадничких кућевласника, па су подруми убележени у

поседу свега 14 (17,5%), а стајска места у 25 кућа (31,25%). У крчмарским кућама се због природе делатности налазио највећи просек појединих типова просторија од 2,91 соба, 1,43 радње, 1,66 кухиња, 0,87 подрума и 6,75 стајских места за коње, док је у поседу надничарских домаћинстава просечно било 1,17 соба, 0,96 кухиња, 0,12 подрума, 0,03 радњи и 0,58 стајских места за коње.

*

Према збирним подацима пописа земунски грађани су располагали са укупно 6.142 јутра ораница, 1.177 јутара ливада, 294,3 јутара винограда, 450 јутара општинских пашњака, односно укупно 8.014 јутара обрадивих површина.¹⁷ Треба имати у виду да су власници земљишта били уједно кућевласници (871), док је у групи подстанара земљишни посед забележен само у пет од укупно 159 домаћинстава. Просечни земљишни посед кућевласничких домаћинстава обухватао је 7,05 јутара ораница (4,05 ha), 1,35 јутара ливада (0,77 ha), 0,33 јутара винограда (19 ари), 0,51 јутара општинских пашњака (29 ари), или укупно 9,20 јутара земље (5,29 ha) – не разликујући се од просечног поседа домаћинстава сеоских насеља.

У групи кућевласника убележено је укупно 769 оних са поседом ораница (88,28% од укупног броја кућевласника), 535 власника ливада (61,42%) и 476 власника винограда (54,64%). Пашњаци и шуме биле су у општинском власништву, доступне свим грађанима.

Оранице у поседу појединих домаћинстава обухватале су површине од $\frac{1}{4}$ до $45 \frac{1}{2}$ јутара. Међутим, имајући у виду да је приближно трећина домаћинстава располагала површинама од свега $\frac{1}{4}$ јутра (14 ари), може се претпоставити да су ове парцеле иако уписане као оранице, заправо, биле окућнице – земљиште непосредно уз кућу које је, такође, обрађивано. Највеће оранице припадале су земљорадничким домаћинствима – од 21 до 45 јутара, а ова домаћинства су имала и највећи број чланова – од 9 до 21 укућана. Домаћинства власника нешто мањих обрадивих површина од 15 до 21 јутра, такође су имала већи број чланова од 4 до 11 укућана. По свему судећи, слој земљорадника у градском насељу издвајао се професионално, социјално и економски.

¹⁷ Рачуна се да клафтер или четворни хват износи $3,59 \text{ m}^2$, а јутро 1.600 клафтера или 0,57 ha. Видети у: М.Влајинац, *Речник наших старих мера – у току векова*, I–IV, Београд 1961–1974.

ЗЕМУНСКО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1776. ГОДИНЕ

Табела 4: *Власничка структура ораница у Земуну 1776. године*

Површине ораница	Број власника	Површине ораница	Број власника
¼ јутра	235 (30,55%)	4 јутра	1 (0,13%)
½	76 (9,88%)	4 ½	1 (0,13%)
¾	7 (0,91%)	6 ¼	110 (14,03%)
1	17 (2,21%)	6 ½	8 (1,04%)
1 ¼	1 (0,13%)	7	1 (0,13%)
2 ¼	2 (0,26%)	9 ¼	22 (2,86%)
3	1 (0,13%)	9 ½	5 (0,65%)
3 ¼	215 (27,95%)	10-20	49 (6,37%)
3 ½	10 (1,30%)	20-45	6 (0,78%)
3 ¾	2 (0,26%)	Укупно	769

Парцеле ливада забележене су код 535 кућевласника (67,42%) из чега следи да је просечна површина под ливадама у овим домаћинствима заузимала 2,28 јутара. Највеће и најмање површине ливада обухватале су од ¼ јутра до 17 јутара. Чак 516 власника (96,16%) располагало је ливадом површине мање од 5 јутара (2,85 ha). Док су власници највећих ораница образовали посебан слој земљорадника, власници највећих ливада припадали су другим професионалним и социјалним слојевима – били су занатлије, пре свега месари, крчмари, трговци, а тек потом земљорадници.

Табела 5: *Власничка структура ливада у Земуну 1776. године*

Површине ливада	Број власника
¼ јутра	5 (0,93%)
¼ - 1 јутра	11 (2,05%)
1-2 јутра	221 (41,3%)
2-3 јутра	203 (37,94%)
3-4 јутра	22 (4,11%)
4-5 јутара	44 (8,22%)
5-10 јутара	25 (4,67%)
10-17 јутара	4 (0,74%)
Укупно:	535

Винограде је имало тек нешто више од половине кућевласника. Обухватили су површине од ¼ јутра (0,14 ари) до 12 јутара (6,9 ha) по до-

маћинству.¹⁸ Посматрано из угла технолошких могућности узгајања вино-
ве лозе и производње вина у XVIII веку, површине винограда од неколико
десетина ари до половине хектара нису биле занемарљиве. Највеће повр-
шине винограда од око 4 јутра (2,5 ha) до 12 јутара (6,9 ha) биле су у вла-
сништву четворице домаћина – чизмара, трговца, капелана и пивара. По-
сед великих парцела винограда није био карактеристичан за земљорадни-
ке, већ за уносније професије појединих занатлија и трговаца.

Табела 6: *Власничка структура винограда у Земуну 1776. године*

Површине винограда	Број власника
¼ јутра	150 (31,51%)
½	183 (38,44%)
¾	61 (12,86%)
1	42 (8,82%)
1 ¼	12 (2,52%)
1 ½	11 (2,31%)
2-3	10 (2,1%)
3-4	3 (0,63%)
4-5	2 (0,42%)
9	1 (0,21%)
12	1 (0,21%)
Укупно	476

Пашњаци су убележени уз имена четворице домаћина, у површини
од по 100–150 јутара (57,5 ha). Пашњаци и шуме су спадали у општински,
заједнички део атара, доступан свим грађанима, тако да су их четворица
домаћина, заправо, закупљивала, не и поседовала. Закупци пашњака били
су по професији месари, одговорни за градско снабдевање месом.

*

Земунски грађани су располагали и одређеним сточним фондом ко-
ји је, као и обрадива земља у њиховом поседу, сведочио о природи „град-
ског“ живота. У попису су грла крупне и ситне стоке појединих домаћин-
ства убележена у неколико пописних рубрика – коњи, волови, краве, те-

¹⁸ Старији пописи су као меру за површину винограда користили *мотику* (7,1 ара), али су касније површине свих типова земљишта исказиване у истој јединици површине – *јутру*, што је случај и са овим пописом (1 јутро = 1.600 клафтера = 0,57ha).

ЗЕМУНСКО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1776. ГОДИНЕ

лад, овце, козе и свиње. Приликом пописивања крупне стоке – коња, волова и крава, разликована су грла за домаће потребе и грла за вучу од којих је могао да се остварује додатни приход. Неке од професија (занатлије, трговци и превозници) непосредно су зависиле од крупне стоке за вучу и превоз. Ситнија стока, са изузетком оваца, пописана је у малом броју.

Табела 7: *Сточни фонд у Земуну 1776. године*¹⁹

Коњи		Волови		Краве		Овце		Свиње		Кошнице	
Грла	Власника	Грла	Власника	Грла	Власника	Грла	Власника	Грла	Власника	Број	Власника
1	148	1	16	1	66	30	1	1	1	10	1
2	39	2	32	2	40	50	2	3	2	20	1
3	16	3	16	3	13	60	1	10	1	30	1
4	19	4	12	4	7	100	3	15	1	40	1
5	5	5	1	5	1	150	1			45	1
6	3	6	10	6	2	200	3			60	2
7	4	8	2	8	1	300	2				
8	3	13	1			400	1				
10	1	14	1								
11	1										
13	1										
18	1										
Укуп.											
496	240	279	91	238	130	2240	14	32	5	265	7

Коњи су се налазили у поседу 23,30% свих домаћинстава у насељу. Грла за потребе домаћинстава (379) уписана су код 234 власника, при чему је 148 (61,6%) имало само једног коња. Домаћини који су имали коње припадали су струкама трговаца, занатлија и превозника, у којима је постојала потреба за превозом. Коња за вучу у броју од 117 било је у поседу 41 домаћина. Сваки је имао, у просеку, по 2,78 коња, а карактеристично је да су

¹⁹ У приложеној табели наведене су збирне вредности грла за вучу (*zum Zucht*) и домаће потребе (*zur Hauswirtschaft*).

њихова домаћинства, без изузетка, била земљорадничка, са истовременим поседом великих површина обрадивог земљишта и већим бројем волова. Иако се намеће закључак да су и коњи коришћени за земљорадничке послове, треба имати у виду да су они имали примарно превозну улогу, као и обичај да су за превоз људи и пренос терета изнајмљивани.

Волови су евидентирани у оквиру јединствене рубрике грла за домаће потребе у код 8,83% свих градских домаћинстава. Првенствено су коришћени за обраду земље, док су за превозничке потребе у већој мери служили коњи. Домаћинства која су имала волове била су претежно земљорадничка (са изузетком пивара), а она су осим великим површинама ораница, располагала и већим површинама ливада и другом стоком.

Краве су уписиване у рубрикама за кућне и вучне потребе, а било их је у власништву 12,62% свих домаћинстава. За кућне потребе било их је у поседу 90 домаћинстава, укупно 153 грла. За вучу их је било у поседу 40 домаћинстава, укупно 85 грла. Они који су имали већи броја крва (4-8) најчешће су били земљорадници по професији, али су се међу њима налазили и пивар, пекар, лађар, надничар, што професионалну структуру власника чини мање уједначеном него код власника волова и коња.

Укупно 1,35% домаћинстава у граду имало је стада оваца у свом поседу. Малобројни поседници су снабдевали градско становништво, али и користили тржишне предности положаја Земуна у односу на околину. О томе сведочи чињеница да је број оваца износио 2.240 у насељу, или просечно 160 по власнику. Већина власника уписана је под професијом овчара, али било их је и у другим професијама – рибар, златар, чизмар и пекар. Располагали су већим ливада, до 12 јутара, поред којих су, вероватно, закупљивали и друге површине. Само два домаћинства у насељу су имала козе, једно три, а друго шест. Домаћин са шест коза је у исто време имао и 200 оваца.

Свега пет домаћинстава у граду (0,48%) имало је целокупни фонд од 32 свиње. За чување свиња коришћене су шуме, што је уједно било и једно од основних ограничења за њихов узгој на територији градског атара. Ситна стока, уопште, није пописивана поуздано због могућности да се лако сакрије. Са друге стране, пописом нису обухваћени подаци о обиму транзитне трговине свињама.

Кошнице – 265 комада, убележене су у поседу свега седам домаћинстава (0,67%). Њихови власници су углавном имали мало земље и го-

ЗЕМУНСКО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1776. ГОДИНЕ

тово по правилу били без стоке, а просечно су имали по 37,8 кошница. Према свом занимању, пчелари су били надничари, земљорадници и рибари, дакле, економски слабији слој.

*

У опорезовану имовину, поред земље и стоке, убрајали су се и казани за печење ракије код 20 домаћина у насељу (1,94%). У граду је било укупно 43 казана, и то у поседу 12 власника по један, пет власника по два, три власника по три, а само је пивар имао седам казана. По правилу, ови домаћини су имали веома мало земље и били без стоке. У погледу професије, домаћини са казанима су били – четворица трговаца, четворица пецара, тројица крчмара, два надничара, и по један пивар, лађар, православни капелан и једна удовица. Казани су коришћени за сопствену производњу у домаћинствима пивара, крчмара и капелана, док су остала домаћинства, највероватније, приход остваривала изнајмљивањем.

*

Попис из 1776. године пружа ближи увид у структуру новчаних дажбина које су наплаћиване по домаћинствима. Укупни порез се састојао од неколико пореских давања сваког домаћинства – од делатности (*vom Gewerbe*), куће (*vom Haus*), земље (*vom Grund*), имовине (*vom Habschaft*) и главарине од одраслих мушкараца (*Schutz - und Kopfgeld*). У насељу са 1.030 домаћинстава сакупљено је 6.248 форинти и 26 крајцара на име укупног годишњег пореза, што значи да је просечни порески издатак по једном домаћинству износио 6 форинти и 4 крајцаре. Висина новчаних дажбина домаћинстава била је поуздани показатељ њихове имовинске моћи.

Табела 8: *Преглед пореских давања земунских домаћинстава 1776. године*

Порези у оквиру контрибуције	Прикупљено
Порез на професију	1.143 форинти и 18 крајцара
Порез од куће	701 форинти и 25 крајцара
Порез од земљишта	1.872 форинти и 48 крајцара
Порез од (покретне) имовине	440 форинти и 21 крајцара
Главарина	2.090 форинти
Укупни порез	6.248 форинти и 26 крајцара

Међутим, нису сва домаћинства плаћала исте пореске дажбине. Порез на кућу и земљишни посед плаћали су сви кућевласници (871) или

84,56% свих домаћинстава у насељу, док је порез на професију плаћало 309 (30%), порез на покретну имовину 320 (31,06%) од укупног броја домаћинстава. У оквиру група домаћинстава која су плаћала сваку од наведених врсти пореза, просечна пореска сума износила је 4 форинте и 9 крајцара пореза на занимање, 48 крајцара пореза на кућу, 2 форинте и 9 крајцара пореза на земљиште и 1 форинту и 22 крајцаре пореза на покретну имовину. Порез на делатност плаћале су искључиво занатлије, трговци и крчмари, као закупци права на вршење занимања, због чега није убележен код земљорадника, надничара, лађара, шопера или превозника. У оквиру укупног пореза који је једно домаћинство плаћало, порез од куће имао је најмањи удео. Порез на земљу плаћали су сви кућевласници, јер су располагали барем окућницом, а више од половине њих и другим типовима земљишта.

На име главарине, основног пореза који су плаћали сви одрасли и физички способни мушкарци, сакупљена је највећа пореска сума у Земуну. Главарина је утврђена на 2 форинте, изузев у случају мушких житеља који су због инвалидитета плаћали по 1 форинту и Јевреја који су дуговали 4 форинте на име овог пореза. Ослобођени главарине били су мушкарци неспособни и стари за војну службу или припадници неких од социјално (просјаци) или професионално повлашћених група (пандури, свештеници, градски синдик и писар).

Због природе посла или социјалног статуса порез није могао да буде наплаћен, осим код свештеника и градских службеника, ни код 8 пандура, 3 просјака, 3 лица у бекству, 10 одсељених, 6 житеља под ознаком "турских поданика", тј. привремено присутних странаца.

Иако су власти у војним комунитетима остваривале и друге облике прихода (царине, транзитна трговина), њихов основни приход био је заснован на редовним пореским дажбинама од основних облика опорезивања куће (11,21% укупног пореза), обрадивог земљишта (29,96%) и одраслих мушких глава (33,45%). Нешто мања сума могла се прикупити од пореза на делатност занатлија и трговаца (18,29%) и од пореза на покретну имовину (7,04%).

*

Током излагања представљена је већина крупнијих проблема за које је извор пописна грађа, као што су појединости у вези са полом и старошћу, верском поделом и пореклом становништва, професијама и условима становања, градским службама и јавним објектима, облицима посуда у зе-

љи и стоци и покретној имовини, као и пореским обавезама грађана. Поред тога, велика концентрација података у попису оставља простора за различите приступе и могућности приликом анализирања. Прегледом добијених резултата стиче се ближи увид у стварне прилике у једној градској средини у другој половини 18. века – на примеру Земуна 1776. године.

Jelena ILIĆ

THE POPULATION OF ZEMUN ACCORDING TO THE 1776 CENSUS

Summary

Tumultuous political and legal circumstances, ending with the acquisition of the 1753 status of favorable autonomy as a military community, as well as excellent natural and geostrategic location, enabled Zemun an intensive demographic and economic development during the period of peace, between 1739 and 1788.

According to the 1776 census, in the city of 958 households — 799 homeowners and 159 renting — there were 3918 people. Favorable circumstances stimulated young, mobile and poor population to largely settle in Zemun. Heads of households aged between 20 and 40 made up 36.86 per cent of all the heads of households, and because of their youth, families had less numerous offspring, participating with 34.1 per cent in the total male population. Overall, approximately 80 per cent of male population of Zemun was under 40.

As demonstrated by the fragment about the origin of Zemun citizens based on surname, most came from some of the nearby settlements of Srem, Serbia, and Banat, mostly from the immediate vicinity of Belgrade. The great circulation of the nearby population is confirmed by the fact that the majority of population (83 per cent) were Orthodox Serbs. Some professions were in the hands of certain religious or ethnic communities. Most of the merchants were Orthodox — Serbs and Tzintzars (64), except three Jews, as well as inn owners who were mostly Orthodox (22), with the exception of two Catholics. Transporters (8) and shedders (8) were Catholic, but non-German, while there were equal numbers of Catholics and Jews among the boilermakers (2 each). All the farmers, without exception, were Serbs (84), and the most numerous artisans (194) and wage workers (267) were of mixed ethnicity.

Family structure could be partially reconstructed based on the data on the size of the household (4.08 members), proportion of the young (around 42.6 per cent under 20), number of joined members (19 sons-in-law, 16 adopted ones, 31 stepsons, 7 protégés, 11 servants, and 129 learners), gender structure (47.16 percent female and 52.83 per cent males), number of widows (115), single men (34), and childless couples (130). With all this, the difference in the structure of the owners' and renters' households was also obvious in the average numbers of their members — 4.3 versus 2.3. Counting numerous joined members and renters' households (159) within the same houses, Zemun houses were insufficiently comfortable (1 to 2 rooms, a kitchen, area for cattle, one in three had cellar, and one in four had a shop).

Entire town organization was based on religious-organizational division. Civil servants — the City (City Council, cops) and the State ones (contumacy, customs, post office) were mostly Catholic of German origin, and in lesser part, Serb Orthodox. There was a City Hall, two Catholic and Orthodox churches, two schools, and three hospitals. Apart from the urban core, fully settled by this time period, during the 1770s the town began to expand beyond the palisades. Even though one could also speak about separate professional class of farmers and cattle owners, the importance of the agricultural activities for town dwellers can be seen in that all the home owners at the same time had at least a minimal plot of land, and that the territory of the Zemun area was mostly used. The average holding had 6.41 acres of agricultural land, 1.22 acres of fields, 0.30 acres of vineyards, or 8.36 acres of total arable land. Majority had middle holdings within their consumer needs, and few who worked in profitable professions invested in land, as the main capital of the time.

When it comes to taxes, and based on which the privileged status of the military community was justified before the military authorities, it is notable that the largest sum of money was gathered from the money with which adults and physically able men bought out their military service (33.45 per cent), then, from the basic tax on property, house, and land (41.18 per cent), and the smallest part from the town professions and real estate (25.33 per cent).

Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

ХЕРЦЕГОВАЧКИ МИТРОПОЛИТИ 1766-1878.*

Апстракт: У раду је указано на значајне промене до којих је дошло у Херцеговачкој митрополији након укидања Пећке патријаршије 1766. На њено чело су, уместо локалних Срба, почели да долазе митрополити грчког порекла или они школовани у грчким школама, постављани у Цариграду од Васељенске патријаршије. До Берлинског конгреса променило их се укупно десет, од којих су већина били Грци. О сваком од њих дати су основни биографски подаци, засновани на познатим, али и до сада непознатим изворима. За два митрополита новооткривени извори су омогућили да се реконструише њихов целокупан животни пут, а не само време проведено на челу митрополије. Поред тога, објашњени су услови у којима су херцеговачки митрополити деловали вршећи духовну мисију, а они су често били нередовни због побуна против централне власти. Иако је до сада преовлађивала слика о њиховој среброљубивости и лошем односу према локалним православним верницима, то се генерално не може применити на све митрополите.

Key Words: Herzegovina, Ottomians Empire, Metropolitan, Orthodoxy, Serbs, Greeks, Bulgarians, Peć Patriarchy, Great Church, biographies.

Херцеговачка (Хумско-херцеговачка, Херцеговачко-захумска) митрополија, била је једна од епархија Пећке, а од 1766. године Васељенске патријаршије, која је у континуитету постојала кроз цео период османске власти у српским земљама. Њени корени сежу још у време када је Свети Сава 1219. формирао аутокефалну Српску архиепископију.¹ Када се усталила османска административна структура на Балканском полуострву, посебно након обнове аутокефалности Пећке патријаршије 1557, епархијске границе постале су стабилне, и померале су се врло ретко, као у случајевима када су се, на пример, померале државне границе. Херцеговачка митро-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интегритетна историја 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

¹ Једна од првих основаних епархија у средњовековној српској држави 1219. године била је Хумска. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991, 89, 91.

полија је током XVIII и XIX века имала стабилну управно-административну структуру, јер на том простору није било промена државних граница, а присуство османских власти било је јако. И пред крај постојања Пећке патријаршије, и након њеног укидања и припајања Васељенској патријаршији 1766, херцеговачки архијереји носили су високо митрополитско звање из два разлога: због значаја епархије на чијем се челу налазе, и праксе Васељенске патријаршије да готово сви њени епископи који су на челу епархија, па чак и неки викарни, имају ранг митрополита. У случају Херцеговачке митрополије не ради се, дакле, о аутономној цркви, већ о једној обичној епархији.²

Укидањем Пећке патријаршије 1766, створени су услови и да се са положаја уклоне епископи затечени на челу неких епархија, који су одбили да се са тим чином, насталим као резултат молбе последњег патријарха, Грка Калиника II, упућене султану Мустафи III и васељенском патријарху Самуилу Ханцерису, сагласе.³ Један од њих био је и херцеговачки митрополит Стефан Милутиновић-Мркоњић, који је збачен са архијерејског престола у септембру исте године, управо у време када је слична судбина снашла и новопазарског митрополита Гаврила.⁴ Оправдање за то нађено је у њиховим наводним неканонским поступцима и отказивању послушности. Митрополит Стефан наставио је да живи у манастиру Дужи, а његов наследник, патријаршијски ефимер Антим, рукоположен је већ 23. септембра 1766. у Цариграду и изабран за Херцеговачког митрополита.⁵ Не зна се тачно време његовог доласка у епархију. Анализом различитих извора,

² Херцеговачка митрополија Пећке патријаршије обухватала је у целокупном времену свог постојања територију Херцеговачког санцака Босанског пашалука. У кратком временском периоду, када је Херцеговина била одвојена у посебан пашалук под управом Али-паше Ризванбеговића Сточанина, њене границе нису мењане. До промена граница те епархије дошло је тек након спровођења одлука Берлинског конгреса 1878.

³ О самом укидању Пећке патријаршије и последицама које је тај чин произвео у епархијама насељеним православним Србима, опширније видети: Исти, *Укидање Пећке патријаршије*, Богословље XIII, Београд 1938, 250-307; Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 57-82.

⁴ Митрополита Гаврила рашког сменио је директно султан Мустафа III. Недељко Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, Ваљево 2000, 38.

⁵ Сава еп. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица, Крагујевац 1996, 17. У овом случају брзина деловања власти била је велика, јер је указ о укидању патријаршије донет само дан раније. Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 79.

Ђоко Слијепчевић дошао је до закључка да је нови митрополит у њу стигао 1767. године.⁶

Као једну од првих мера коју је митрополит Антим предузео, Владимир Ђоровић наводи да је пренео седиште митрополије из манастира Дужи у Мостар, са чим се слаже и Сава Вуковић.⁷ Међутим, Ђоко Слијепчевић је утврдио да се то десило још 1751. у време митрополита Аксентија II Јовановића Паликуће.⁸

Митрополит Антим није био добро прихваћен од локалног свештенства и верника из више разлога: успомена на самосталну српску цркву још је била жива, а последњи херцеговачки митрополит Србин, насилно уклоњен са свог положаја. Поред тога, његови поступци и блискост с османским властима, које су му практично биле једини ослонац у успостављању ауторитета, такође су утицали на лошу слику о њему. Један од записа, чија је аутентичност неспорна, а веродостојност могућа, мада није поткрепљена и другим изворима, указује и на могућност да се служио екстремним мерама физичког уклањања непослушних. Игуман Никодим Тројичанин, из манастира Свете Тројице код Пљеваља, записао је 1768. да се склонио у село Опаљеник где се *љуту мучи од болести*, пошто је митрополит Антим покушао да га отрује!⁹ Далеко од свог завичаја, без икаквог ослонаца у локалној православној заједници, Антим је изгледа тражио начин да се што пре врати назад. Патријаршија му је, после пет година које је провео у Херцеговини, дозволила да напусти Херцеговачку митрополију, с тим да га наследи његов архиђакон Ананије.¹⁰

⁶ На његово мишљење пресудно је утицало писано саопштење јеромонаха Теофила из манастира Житомислића, да је од Антима постављен за игумана. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, Београд 1991, 465; Исти, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Београд 1940, Богословље XV, свезак 1, 33. Теофилово казивање, забележено у руским изворима, објавио је Стеван М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII, Сарајево 1922, 259.

⁷ Владимир Ђоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, Београд 1933, 35; Сава еп. Вуковић, *наведено дело*, 17.

⁸ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве II*, 464.

⁹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, запис 3320, стр. 230. Овај податак мора се примити с одређеном резервом, али речито говори о томе какво су мишљење имали херцеговачки православни монаси о свом новом митрополиту.

¹⁰ Јоанникий Памучина, *Лѣтописъ православне цркве далматинске и херцеговачке. Почетак долазка грчки владика у Херцеговину*, Србско-далматински магазинъ за лѣто 1848, Задар 1848, 169-170

До тада, Ананије није имао епископски чин, па је митрополит Антим добио дозволу патријаршије да га, заједно са још два епископа, рукоположи за владику.¹¹ По тврдњама Јоаникија Памучине, то се десило 1778, када је Ананије свечано дошао у Мостар.¹² Међутим, то се ипак десило шест година раније, јер се у неким записима као година рукоположења помиње 1772.¹³ Потврда те чињенице је и сам митрополитов печат, на коме се, поред урезаног текста на грчком језику, налази и та година.¹⁴

Мада у секундарним записима и у сачуваним натписима нема података да је Ананије имао лоше односе са локалним српским свештенством и верницима, у наративним изворима, попут сећања Јоаникија Памучине, истиче се да је имао *напрасит грчки дух*, и да је брзо дошао у сукоб прво са братством манастира Житомислић, а потом и са делом мостарске црквене општине, чији чланови су се поделили управо по питању подршке њему или монасима Житомислића.¹⁵ Насупрот Памучини, који је у својим ставовима могао бити и субјективан, Слијепчевић указује и на другу могућност, да се можда радило о митрополитовом покушају да у манастирска братства заведе ред, јер су се калуђери у неслози међу собом судили чак и пред османским судовима. Као пример за то истиче се чињеница да су се на челу житомислићког братства често смењивали игумани (њих пет од 1763. до 1768.) Ананијев покушај да се уведе ред подржала је бар половина мостарске црквене општине. Да није било тако он као Грк, странац, не би уз себе придобио њен значајан део.¹⁶ Занимљиво је и то да је спас од његове духовне власти неколико калуђера из Житомислића потражило чак на Светој Гори, где су пребегли преко Метковића и млетачке Далмације. У светогорским манастирима највећи део монашких братстава чинили су управо Грци, а грчки је био језик међусобне комуникације међу њима. Сем тога, и поједини епископи који су се повукли са епископских катедри, живели су тамо. Зато се може и претпоставити да сукоб житомис-

¹¹ По казивању Јоаникија Памучине, Ананијево рукоположење десило се у Софији. Исто, 169-170.

¹² Исто, 170.

¹³ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, запис 3375, стр. 241.

¹⁴ На свим архијерејским печатима је, по правилу, стајала и година када је архијереј ступио на одређени владичански престо. У овом случају, нема никакве сумње да се ради о херцеговачком митрополиту Ананију и години његовог доласка на чело митрополије. Текст печата има следећи садржај: **О [ΘΕΙΟ]ΤΑΤΕ СΙ[ΓΙ]ΛΟΣ ΜΗΤΡ[Ο]ΠΟΛΙΤ ΧΕΡΣΕΚ ΤΥ ΑΥΑΥΙΕ (1174) 1772.**

¹⁵ Јоаникије Памучина, *наведено дело*, 171-173.

¹⁶ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 466.

слићких монаха са митрополитом Ананијем није имао главну подлогу у етничким разликама, већ у питањима из свакодневног црквеног живота.

Без обзира на противречности његове биографије у вези са односима које је имао са неким манастирским братствима или мостарском црквеном општином, најзначајнијом и најорганизованијом у епархији, на основу прворазредних извора може се закључити да је митрополит Ананије, заступајући и своје, али и интересе православних верника, долазио у сукобе и неспоразуме и са османским властима, чак и са везиром у Травнику. У једној од представки упућеној централној власти у Цариграду, Ананије наводи да су босанске валије увеле обичај да му, мимо царског берата који је тачно одређивао његове обавезе, годишње на основу бујурулдија које су издавали, узимају додатних 600-700 гроша на име трошкова достављања тих докумената.¹⁷ И мада ово писмо није датирано, анализом текста може се закључити да је упућено 1791. године, те да је митрополитова молба врло брзо решена. Султански диван, односно надлежна канцеларија, о томе су донели одлуку 10. мухарема 1206, односно 9. септембра 1791, а потврдили 13. септембра исте године. Пре коначне одлуке, којом се забрањује било какво самовољно одређивање нових пореза и узимање новца од митрополита и заштићених поданика царства, она је потврђена у чак четири канцеларије и уписана у епископски дефтер.¹⁸ У овом случају занимљиво је да се митрополит Ананије у заштити својих права позвао на ферман издат новембра или децембра 1760, који је дат васељенском патријарху, а изгледа и циркуларно прослеђен по целом Балканском полуострву. Уз молбу, он је приложио и препис тог фермана, добијеног још у време постојања Пећке патријаршије. Препис је добио од пљеваљског кадије Исмаила.¹⁹ Ананије је наставио своју управу Херцеговачком митрополијом све до 6. (18) јануара 1802. године, када је умро у Мостару од болести. Сахрањен је поред мостарске цркве.²⁰

¹⁷ Писмо митрополита Ананија упућено у Цариград. Из писма се не види тачно којој инстанци и када је оно упућено. Његов потпис гласи *Роб Ананије, митрополит херцеговачки*. НБКМ, БИА 252, ОАК 213/6.

¹⁸ Одлука Царског дивана од 13. септембра 1791. о молби митрополита Ананија, *Исто*, 213/6.

¹⁹ У препису се помиње да су се од времена великих ратова умножила бројна безакоња, и да хришћанска раја мора бити од њих заштићена, а починиоци тих безакоња кажњени. Међу поменутих областима у Румелији, Анадолији и Јонским острвима, налази се и име Босне, односно Босанског пашалука, као и појединих градова (Београд, Ћустендил, Скопље, Зворник, Софија, Ниш, Пловдив...) Ферман је реис-ул-кутаб Халил Хамид уручио васељенском патријарху. *Исто*, 213/6.

²⁰ Јоаникије Памучина, *наведено дело*, 172.

Ананијев наследник такође је био цариградски Грк, митрополит Јеремија. Херцеговачком митрополијом управљао је у веома осетљивом времену, од почетка 1803. до лета 1815, када је дошло до српске националне револуције у Београдском пашалуку, али и неких слабијих устаничких покрета међу православним Србима у самој Херцеговини. Јеремија је знао да су поједина духовна лица била укључена у антиосманске активности. На то указује и писани извештај архимандрита Арсенија Гаговића дат руским властима у Санкт Петербургу, у коме наводи да је народ у Херцеговини посвећен ослобођењу, а да је херцеговачки митрополит *одан руском престолу*. Тај митрополит могао је бити само Јеремија, који му је и одобрио да крене на пут у Русију.²¹ У време избијања устанка у Београдском пашалуку 1804, Јеремија је позивао вернике на мир и оданост земаљским властима, знајући да је простор његове епархије под чврстом османском контролом, и да би се сваки озбиљан покушај подизања устанка завршио суровом одмаздом. У том циљу, упућивао је и архијерејске посланице. Ипак, непрестано је одржавао комуникацију са руским конзулом у Дубровнику.²²

У то време било је и сукоба међу самим херцеговачким муслиманима. Митрополит Јеремија успевао је да хришћане држи по страни од тих збивања, иако је на њих било притисака да се одреде за једну или другу страну.²³ У време епидемије куге 1815. склонио се у манастир Житомишлић, али је свакако већ био инфициран, јер је убрзо, 29. јула (10. августа) исте године умро. Сахрањен је у том манастиру.²⁴ Јеромонах Пахомије, који је оставио запис о његовој смрти, навео је да је био *поштени, богобојазни и смерни*.²⁵

Његов наследник, митрополит Јосиф, пореклом цариградски Грк, приликом доласка на чело Херцеговачке епархије већ је имао архијерејски чин. Јосиф је био сестрић тадашњег сарајевског (дабробосанског) митрополита Калиника²⁶, и као титуларни кратовски митрополит служио му као викарни епископ.²⁷ Након смрти херцеговачког митрополита Јеремије у манастиру Житомишлић, отишао је у Цариград где је постављен на његово

²¹ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве II*, 466.

²² *Исто*, 467.

²³ Јоаникије Памучина, *наведено дело*, 173-174.

²⁴ *Исто*, 177.

²⁵ Љубомир Стојановић, *наведено дело*, запис 3942, стр. 350.

²⁶ Калиник, архиепископ сарајевски и дабробосански митрополит 1808-1817.

²⁷ Током целе прве половине 19. века, па и касније, сарајевски митрополити имали су викарног епископа, који је носио титулу *митрополит кратовски*. Недељко Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије*, Београд 2007, 16, 44, 46, 47.

место, али је у епархију стигао после више од годину дана. Јоаникије Памучина тврди да је дошао чак 1817, док је његове послове за то време као намежник вршио јеромонах Серафим Танић из манастира Житомислића. Исти аутор наводи да је јеромонах Танић, по Јосифовом доласку, од њега *велику муку претрпιο*, што је можда био резултат спора око наплаћивања црквених прихода у претходном времену, а не само могуће личне нетрпељивости.

Из других извора не може се стећи слика о митрополиту Јосифу као човеку недостојном свог чина, који је стално био у сукобу са српским свештенством и верницима. Напротив, у време избијања Грчког устанка 1821, када су подозрењу османских власти били изложени и Срби у Београдском пашалуку, а посебно епископи и припадници грчких трговачких колонија Јосиф је, заједно са митрополитима Сарајева и Зворника, био ухапшен и затворен у Травнику код везира, да би нешто касније био пуштен. Хапшење епископа, уз обавезну изнуду новца, требало је да послужи као опомена хришћанима да остану мирни.²⁸ То није био усамљен случај. И два митрополита у Београдском пашалуку слала су прокламације верницима које су јавно читане, с позивом да остану мирни поданици, верни султану.²⁹ Сличну невољу, али овог пута због лојалности царској власти, митрополит Јосиф је, као и митрополити Сарајева и Зворника, претрпео и у време побуне Хусеин-капетана Градашчевића, који их је 1832. затворио у Стоцу, и пустио под надзором тек кад су му дали 120 кеса новца.³⁰ И у том случају је, дакле, он био талац који је својим животом јемчио за мирно држање хришћанског становништва према побуњеницима.

Иако је сигурно био презадужен, што је у српским епархијама под Васељенском патријаршијом било уобичајено за скоро сваког епископа, јер би наслеђивао дугове претходника и покушавао да добије део тих средстава кроз различите облике милостиње или помоћи која султанским ферманом није била предвиђена, митрополит Јосиф није био личност која је била превише посвећена томе, што је карактеристично за неке његове претходнике. Напротив, више се бавио уређењем стања у епархији. У случајевима жалби на неке од свештеника, он би их решавао тако што би сазнања о томе прво проверио код локалног свештенства, а затим сарађивао и са османским властима да се лице недостојно чина њега лиши, а парокси-

²⁸ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија – књига прва (1816-1830)*, приредио Недељко Радосављевић, Ужице-Београд 2005, док. 101, стр. 99.

²⁹ Исти, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831 (управа Васељенске патријаршије)*, 139-140.

³⁰ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839)*, књига друга, приредио Недељко Радосављевић, Београд-Ужице 2006, док. 400, стр. 91-92.

ја му се одузме.³¹ Преко њега су одлазиле и молбе манастирских братстава васељенском патријарху да се код османских власти одобри куповина земљишта неопходног за манастирске економије.³²

Када је 1834. на месту порушене старе изграђена нова мостарска црква, његова управа већ је била дуга 21 годину, а он је пристао да се *Уставом цркве* од шест чланова, ограниче права која је имао у погледу именовања мостарских епитропа и располагања црквеном имовином.³³ Јеромонах Серафим Шолаја казивао је Памучини да је са тим епископом често ишао у обилазак епархије, и да се митрополит према њему лепо односио, допуштајући му да ноћи у истој кући у којој и он сам, обично најбољој и најугледнијој у селу.³⁴ Лојалност коју је митрополит Јосиф показао према Али-паши Ризванбеговићу Сточанину у време обрачуна са побуњеницима Хусеин-капетана Градашчевића допринела је да и код њега има приступ, мада се паша од 1833. показао врло нетрпељив према хришћанском становништву. Јоаникије Памучина сачувао је препис везирског писма митрополиту, којим се даје дозвола за градњу мостарске цркве. Његов садржај је следећи:

*Од мене, непобједивог Али-паше Ризванбеговића, везира херцеговачког, поздрав Јосифу, митрополиту херцеговачком. А ево шта ти сада саопштавам: пошто сам ја сада празних шака, то реци мостарским хришћанима да ми до мога повратка из Љубушког припреме 15.000 гроша, а 2.500 гроша моме сину Зулфу, да одмах сабирате раднике и мајсторе и градите цркву, само ни дужу, ни ширу, ни вишу него што је раније била. Не губите вријеме, да бисте градњу довршили до зиме. Ово писмо покажите кадији да би и он знао шта је у њему записано. Остајте здраво.*³⁵

³¹ Тако је 14. (26) јануара 1849. писао пријепољском муселиму Исмаил-аги, плеваљском муселиму Хаким-ефендији, и Хаџи Дервиш-ефендији, обавештавајући их да је из њихових писама дознао о лошем односу попа Јакше према верницима, да је то примио к знању, и да ће кроз неколико дана сам доћи у тај крај и решити постојећи проблем. Сејфудин еф. Кемура – Владимир Ћоровић, *Прилози за историју Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини XXIV, Сарајево 1912, 434-435.

³² Ради се о молби братства манастира Дужи патријарху да се заложи да манастир добије дозволу за куповину њива где би се узгајало жито, *Исто*, 435-436.

³³ Јоаникије Памучина, *наведено дело*, 178-179.

³⁴ Исти, *Животопис Серафима Шолаје, јером. светоблаговјештенског м. Житомишлића и ефимера мостарскога*, Србско-далматински магазин, љубитељ просвјете и народног језика за годину 1869, Задар 1869, 154.

³⁵ Јоаникије Памучина, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина*, у: *Љетописи*, Сарајево 1976, 100. Иако недатиран, овај документ је свакако из 1833, када је

Треба нагласити и то да су Јосифово искуство и дипломатске способности средином XIX века, у време његове друге управе, користиле и османске власти, тражећи да својим духовним ауторитетом утиче на побуњено племе Дробњака. Митрополит је саветовао Дробњаке да изразе своју лојалност царским властима и пошаљу неколико одабраних кнезова који ће то учинити, како би се предупредила планирана експедиција реформисане низамске војске, којом је командовао Исмаил-паша.³⁶ Намера коју је тада имао била је да се избегну непотребне жртве, а позивање на мир и владичанска дужност.

Митрополит Прокопије, такође цариградски Грк, наследио је митрополита Јосифа након што је он, по позиву патријарха Григорија VI 20. априла (3. маја) 1835. отишао у Цариград, и тамо прво постао члан Светог синода Велике цркве, а потом димитријадски митрополит. Прокопије је свечано стигао у Мостар 11. (23) фебруара 1837. године.³⁷

На основу наведених података, јасно је да је херцеговачки архијерејски престо остао практично упражњен више од годину и по дана. С обзиром на то да расположиви извори о том времену не говоре много, може се претпоставити да је управу над Херцеговачком митрополијом митрополит Јосиф оставио свом заступнику, протосинђелу Серафиму Ангелопулосу.³⁸ Јосиф се, и као синодални митрополит који је због те нове дужности борао у Цариграду, потписивао као херцеговачки архијереј.³⁹ А да је то заиста и био, потврђује чињеница да је 27. јула (9. августа) 1836. исти патријарх Григорије VI свештенству и верницима Херцеговачке митрополије упутио Саборну посланицу којом их је обавестио да је њихов митрополит Јосиф постављен на чело митрополије Димитријаде.⁴⁰

отпочела градња цркве, која је у целини завршена крајем 1834. или почетком 1835. Као што се види, није реч о класичном примеру бујурулдије (везирске заповести), јер се од хришћана тражи новац за пашине личне потребе, већ писму које је код кадије требало да отклони недоумице око права на поновно подизање православне цркве.

³⁶ Сејфудин еф. Камура – Владимир Ћоровић, *наведено дело*, 436-438.

³⁷ Јоаникије Памучина, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина*, 101.

³⁸ Исти, *Летопись православне цркве далматинске и херцеговачке. Почетакъ долазака грчки владика у Херцеговину*, 179.

³⁹ Да још увек није био формално на челу Херцеговачке митрополије, патријарх сигурно не би имао никакву потребу да свештенство и вернике у њој обавештава о његовом премештају.

⁴⁰ Памучини се у овом казивању свакако може веровати, јер је у то време као јеромонах служио при мостарској цркви, и сигурно је лично имао увид у ту патријар-

С обзиром на патријаршијски позив и именовање Јосифа за синодског митрополита, са великом резервом може се узети мишљење јеромонаха Серафима Шолаје, који је тврдио да је у његовом уклањању из Херцеговачке митрополије удела имао и кнез Милош Обреновић, који је наводно био незадовољан његовим односом према српским верницима, и у том смислу интервенисао код васељенског патријарха.⁴¹ Међутим, утицај кнеза Милоша у Васељенској патријаршији није био толико велики да смењује или поставља епископе у епархијама ван Кнежевине Србије, јер би у супротном сигурно деловао у правцу постављања Срба на те положаје. Сем тога, у време одласка митрополита Јосифа водила се жива дипломатска акција око склапања анекса Конкордата Кнежевине Србије и Васељенске патријаршије из 1831, којим би Српској митрополији званично требало припојити пределе Шест нахија који су јој *de facto* припали још 1833, када су ушли у састав Србије. То је за власти у Кнежевини био далеко важнији посао од решавања прилика у Херцеговини.

Наде које је православно становништво полагало у новопостављеног митрополита Прокопија, да ће бити праведан и умерен у својим захтевима, нису испуњене, јер се и по казивању савременика, и по прворазредним изворима, показао као врло среброљубив. Јоаникије Памучина тврди да је, заједно са још пет митрополита од патријарха био кажњен сменом и прогонством.⁴² Неке информације о томе како је и због чега смењен, доставио је кнезу Милошу капетан Милосав Перуничкић, директор Мокрогорског карантина. Јеромонах Прокопије Тројичанин, који је често давао информације властима Кнежевине о збивањима у Херцеговини, обавестио је Перуничкића да је из Цариграда у Мостар по владика Прокопија стигао *девлет-татарин*, с наредбом да га због неког престопа врати назад. Прокопије, међутим, тада није био у Мостару, већ у обиласку епархије, у Фочи, па је Али-паша Ризванбеговић по њега послао своје људе. Након што је предат изасланику из Цариграда, заточен је у Сарајеву, а црква и конак у Мостару су запечаћени. У Сарајеву је дочекао свог брата, који је за њим донео и распродао све његове ствари.

Прокопије Тројичанин врло јасно говори о томе какво је било митрополитово понашање и према најугледнијим манастирима. Из манастира

шијску посланицу. Јоаникије Памучина, *Лџтописъ православне цркве далматинске и херцеговачке. Почетакъ долазака грчки владика у Херцеговину*, 179-180.

⁴¹ Јоаникије Памучина, *Животопис Серафима Шолаје, јером. светоблаговјештенског м. Житомишлића и ефимера мостарскога*, 162-163.

⁴² Памучина тврди да је митрополит Прокопије напустио епархију 1. (13) децембра 1837, исте године када је и дошао. *Исто*, 101.

Свете Тројице код Пљеваља, под изговором неког дуга, однео је све скупocene ствари које су се у њему нашле (сребрне тањире, виљушке, ножеве, кашике, серцаде...), које је у Сарајеву распродао преко телала! И док су православни Срби сматрали да је уклоњен одлуком државних власти, локални муслимани били су мишљења да је његово прогонство резултат жалби српских калуђера на његове поступке, па и утицаја кнеза Милоша.⁴³ Ђоко Слијепчевић, пак, наводи да основни разлог одлуке Васељенске патријаршије да Прокопија опозове у Цариград није у томе што је глобио народ без икакве мере, већ зато што је, са још пет митрополита, покушао да скује заверу против патријарха. Због тога су сви они по казни послати у Цезареју у Кападокији.⁴⁴ У Слијепчевићевим тврдњама треба тражити главни узрок Прокопијеве смене, а не његовом понашању у епархији.

Митрополит Аксентије III Петров Чешмеџијев, који је наследио свргнутог владикау Прокопија, био је Бугарин, а као монах потекао из Рилског манастира, са којим је наставио да одржава блиске контакте до краја живота. Пре доласка на чело Херцеговачке митрополије Аксентије је већ имао дуг монашки живот. Рођен је 1797. у Самокову, где је и отпочео образовање у локалној школи, а наставио га у Рилском манастиру, у *Јелино-бугарском училишту*, у ком је овладао и грчким језиком. То му је и отворило врата за напредовање у структури Васељенске патријаршије. Године 1830. постао је придворни ђакон ђустендилског (бањског) митрополита Артемија, а већ следеће 1831. рукоположен је у епископски чин, и постављен за диопољског митрополита.⁴⁵

У Мостар је стигао 1. (13) априла 1838, у митрополитском чину који је имао већ седам година, и на челу Херцеговачке митрополије остао је све до 1848.⁴⁶ Међутим, спољашње манифестације религиозности које је показивао дугим и сталним молитвама, о чему пишу и српски и бугарски савременици који су га добро познавали, у потпуној су супротности са његовим тежњама да глобама и присилним прикупљањем милостиње узме што више новца. Током своје управе, одржавао је добре односе са локалним османским властима, а доста времена проводио је у обиласку повере-

⁴³ Милосав Перунички је о свему томе 19. (31) децембра 1837. подробно известио кнеза Милоша. *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, приредио Недељко Радосављевић, 636, стр. 308-309.

⁴⁴ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 468-469.

⁴⁵ Илия Тодев, *Авксентий Велешки*, Кой кој е сред българите XV-XIX в., 21; Кирил, патриарх български, *Авксентий Велешки (по случай 100 години от смъртта му – 2. февруари ст. ст. 1865. г.)*, у: *Духовна култура XLV*, май- јуни 1965, кн. 5-6, София 1965, 3-5.

⁴⁶ Илия Тодев, *наведено дело*, 21.

не епархије. Серафим Шолаја казивао је Памучини да га је пратио као придворни калуђер, али да се он према њему односио знатно лошије него претходна два митрополита. Из *Животописа Серафима Шолаје*, види се и то да се по среброљубивости није превише разликовао од свог претходника, Грка Прокопија, али је нашао много бољи начин да опстане у Херцеговачкој митрополији читаву деценију. Да би своје замисли реализовао што лакше, Аксентије је временом ступио у кумовске односе са Јованом Ангелопулосом, зетом ранијег херцеговачког митрополита Јосифа, и српским писаром Али-паше Ризванбеговића Сточанина, чијем сину је био кум на венчању.⁴⁷

Међу Аксентијевим лошим поступцима истичу се глобљење свештеника и народа, увођење нових намета попут *љубочестија* (добродошлице) на сваку кућу, увећање такси за венчања... Свештенике који нису успевали да измире све његове новчане прохтеве физички је кажњавао и стављао у окове, а није се устручавао да као оружје користи и бацање анатеме на непослушне. С друге стране, у свештенички чин рукополагао је и оне који га нису били ни морално достојни, а нису били ни елементарно писмени. Међу кандидатима било је, како је Шолаја казивао, и неписмених чобана и пропалих трговаца. Иако се ради о ставу заснованом на личном искуству, Шолајином казивању се највећим делом може веровати, јер му је на Аксентијеву лошу нарав указао и рилски ђакон Илија, кога је довео са собом у епархију, а који га је, без сумње, добро познавао.⁴⁸

Аксентије је обавезе према Васељенској патријаршији, којој се као заговорник бугарског црквеног осамостаљења касније оштро супротставио, испуњавао ревностно и на време. Тако се у *Каталогу митрополија Васељенске патријаршије* од 23. августа (4. септембра) 1846. наводи да је и Херцеговачка митрополија, попут других епархија, са 2.000 гроша помогла да се отплати дуг Грчке народне школе у Куручешми, на европској страни Босфора.⁴⁹ Према сачињеној ранг-листи митрополија и епископија Васељенске патријаршије априла 1847, у време када се на челу Херцеговачке митрополије налазио митрополит Аксентије, она је по броју верника, приходима и другим елементима које је црква узимала у обзир, сврстана у митрополије треће класе.⁵⁰

⁴⁷ Јоаникије Памучина, *Животопис Серафима Шолаје, іером. светоблаговіештенског м. Житомишлића и ефимера мостарскога*, 161.

⁴⁸ *Исто*, 155.

⁴⁹ Драгутин Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије о њеним епархијама*, Богословље VIII, Београд 1933, 118.

⁵⁰ У истом рангу биле су и Зворничка и Рашко-призренска митрополија, док је Сарајевска (Дабробосанска) била у првој класи. *Исто*, 119.

Хришћанско српско становништво Мостара узбунила је Аксентијева намера да замени јеромонахе који су годинама служили у цркви другим свештеницима, и тиме практично уништи аутономију црквене општине, што је покушао и у другим местима. Иако им је једно време био близак, локалне османске власти пажљиво су пратиле његове активности, јер су могле да доведу до ширег незадовољства народа. Такав случај десио се у пљеваљском крају када је одузео парохије двојици угледних свештеника, па је у њиховом враћању учествовао и сам Али-паша Ризванбеговић. Убрзо је због неког спорног новца дошао у сукоб и са кумом Јованом Ангелопулосом, кога је у препуној мостарској цркви на Јовандан 7. (19) јануара 1848. јавно проклео, укључујући и породицу, кућу и радњу!⁵¹

То је отворило пут за његово уклањање из епархије, јер га ни малобројни локални Грци нису више хтели, па је од Васељенске патријаршије повучен и постављен за велешког митрополита.

О његовом животу по одласку из Херцеговачке митрополије у српској историографији до сада се мало знало. По доласку у Велес, знатно ближе Рилском манастиру из кога је поникао и са којим је непрекидно одржавао везе, изгледа да се сасвим другачије понашао. По описима бугарским савременика, у нову епархију стигао је као богат човек, на расном белом коњу и у сјајној одори, са свим знацима владичанског достојанства. Већ дистанциран од Грка, брзо је постао један од заговорника бугарског националног препорода (възраждане) у повереној епархији, и стекао поверење месног становништва. Тада је у Велесу и околини било чак пет бугарских школа које је помагао, са око 700 ученика. Три године потом, под његову управу стављена је и Бањска (Ћустендилска) митрополија. Међутим, увиђајући његов нови правац деловања, Васељенска патријаршија му је 1855. одузела Велешку, а 1858. и Ћустендилску епархију, и као нову архиепископску катедру доделила му Драч, далеко од његових сународника који су већ отпочели борбу за стварање бугарске националне цркве. Аксентије, међутим, није прихватио премештај, већ се повукао у Рилски манастир. Следеће 1859. године, подржао је акцију митрополита Илариона макариополског у захтеву за стварање аутономне бугарске цркве. Како је бугарска активност узимала све више маха, Патријаршија је издејствовала да се њих двојица, заједно са пловдивским митрополитом Пајсијем, депортују у Малу Азију где су, претежно у Никеји провели око три године. Пре поласка у изгнанство, Аксентије се, заједно са другим прогнаним архиепископима, обраћао сународницима посланицама позивајући на истрајну борбу за само-

⁵¹ Јоаникије Памучина, *Животопис Серафима Шолаје, јером. светоблаговјештенског м. Житомишлића и ефимера мостарскога*, 163-164.

сталну цркву ослобођену грчког утицаја, истичући да у прогонство иде с радошћу, јер су му циљеви исправни, а он сам, како је тврдио, *оружје народа*.⁵²

У интернацији у Никеји Аксентије је са друга два архијереја смештен у једну полуразрушену кућу у јерменској махали, која је претходно страдала у земљотресу. Због тога се задужио великом сумом новаца како би осигурао колико-толико пристојне услове за живот. То је и један од разлога зашто се често обраћао Рилском манастиру да му се пошаље новац како би дугове исплатио, а исто је било и када се радило о његовим пријатељима у Штипу и Велесу.⁵³ По амнестији и повратку из изгнанства, када се називао успешан крај бугарске акције, године 1865, 2. фебруара, Аксентије је болестан умро у Цариграду.⁵⁴ Око две седмице пред смрт, као најистакнутији поборник стварања Бугарске цркве, упутио је последњу посланицу бугарском народу у виду циркулара, својеврстан политички тестамент, у коме га је позвао на истрајност у борби за црквену аутономију, с тим да властима остане покоран и да од њих тражи правду.⁵⁵

По Аксентијевом одласку из Мостара, на чело Херцеговачке митрополије вратио се стари митрополит Јосиф. Његова друга управа подудара се са временом великих промена у Босни и Херцеговини, које је, пре свега, донела војна операција Омер-паше Латаса 1850. Њоме је коначно скршен сваки значајнији отпор босанског и херцеговачког муслиманског племства централној власти. Локални покушаји побуна широм Босне и Херцеговине били су брзо и сурово угушени.⁵⁶

Јосифов повратак био је скопчан са низом тешкоћа. Иза митрополита Аксентија, али и одраније, остали су нагомилани дугови епархије, који су са каматама изашли на чак 600.000 гроша, а камата у банкарским кућама у Цариграду је, по казивању Серафима Шолаје, била чак 18% годишње!⁵⁷ Повратак митрополита Јосифа на чело Херцеговачке митрополије

⁵² Илия Тодев, *наведено дело*, 21.

⁵³ Поједина писма из времена Аксентијеве интернације објавила је Кирила Вџвџова–Каратеодорова, *Непубликувани писма на Авксентий Велешки от 1861-1863 г., до Христо П. Тџпчелецов*, Црквноисторически архив, том I, Софија 1981, 28-44.

⁵⁴ Кирил, патриарх Български, *Авксентий Велешки, биографичен очерк*, Софија 1965, 17-22.

⁵⁵ *Посланица Аксентија Велешког од 7. (19) јануара 1865*. Народна библиотека Иван Вазов Пловдив, Пловдив, Специални фондове, N 153.

⁵⁶ Милорад Екмечић, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878*, у: *Историја српског народа V-1*, Београд 1981, 465-467.

⁵⁷ Јоаникије Памучина, *Животопис Серафима Шолаје, іером. светоблаговіештенског м. Житомишлића и ефимера мостарскога*, 168-169.

је, преко његовог зета Јована Ангелопулоса, помогнут и од Али-паше Ризванбеговића, који му је послао чак 50.000 гроша за путне трошкове.⁵⁸ Са њега је, заједно са још неколико архијереја, претходно била скинута нека кривица за деловање против патријарха Григорија VI, и он је из једног од манастира на Светој Гори позван у Цариград.⁵⁹ Иако је неспорна чињеница да је митрополит Јосиф по доласку морао да се постара да благовремено отплаћује дугове, па је у том смислу два пута за четири године и сам обишао епархију, а тражио је од свештеника и монаха да прикупе све владичанске и приходе, за њега се са сигурношћу може рећи да је боље и знатно блаже поступао са подређенима од свог претходника. Ипак, политички тешко време његове друге управе обиловало је низом непријатних и опасних ситуација које је морао да решава. Један од већих инцидената био је улазак цариградског муфтије у олтар мостарске цркве, заједно са Хајрудин-пашом. У олтару су превртали по црквеним књигама и стварима, и на крају закључили да је његова молба да се одобри градња веће цркве неоснована, јер је и стара довољно велика.⁶⁰ Његову тактичност према свим странама умешаним у босанске сукобе чак су и српски историчари понекад посматрали као сервилност, али то је био једини начин да сачува хришћанско становништво од било чије одмазде. Али-паша Ризванбеговић, од кога је у великој мери зависио, желео је да га искористи у преговорима са Омер-пашом Латасом и тако добије на времену, а сам Латас није му веровао. Након што се Али-паша Ризванбеговић отворено супротставио Латасовим реформама, на њега је кренула низамска војска, потукла херцеговачке муслиманске одреде, а самог Али-пашу заробила. Он је по Латасовој наредби одведен у Бања Луку, где је потом убијен. Међутим, то није значило битно побољшање положаја хришћана у Херцеговини. Њихови најзначајнији представници, међу којима су били и зворнички и херцеговачки митрополит, као и старешине манастира, били су привремено заточени, а од народа је покупљено оружје.⁶¹

У таквој ситуацији, додатно искомпликованој устанком Луке Вукаловића 1852. управо у Херцеговини, могућности митрополита Јосифа да нешто уради на смиривању ситуације и заштити хришћанских поданика биле

⁵⁸ Исто, 168.

⁵⁹ У казивању Серафима Шолаје наводи се да је Јосиф прво добио *митрополију Охрида*, одакле је такође опозван у Цариград. Исто, 162. У овом случају се, очигледно, ради о Преспанској митрополији, епархији друге класе у поретку Васељенске патријаршије, која се повремено називала и Преспанско-Охридском.

⁶⁰ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 470.

⁶¹ Јоаникије Памучина, *Живот Али-паше Ризванбеговића*, 129-131.

су све мање. Две године касније, 1854, у дубокој старости отишао је из епархије у један од светогорских манастира, где је дочекао и крај живота.⁶²

Када је реч о његовом наследнику, у српској историографији не постоји потпуна сагласност. У кратком шематизму Херцеговачке митрополије из 1892⁶³, сачињеном на острву Халки, протосинђел Дионисије тврди да га је по одласку наследио митрополит Партеније, који је исте 1854. године постао митрополит Јањине.⁶⁴ О њему нема других информација, али се може претпоставити да се радило о лицу које је било Јосифов протосинђел, рукоположен у епископски чин непосредно пре његовог одласка.

Убрзо након Одласка митрополита Јосифа и кратке управе митрополита Партенија, на чело Херцеговачке митрополије дошао је митрополит Григорије. Како тврди Владимир Ћоровић, Григорије је у епархију стигао већ у новембру 1854.⁶⁵ И време његове управе епархијом обиловало је тешкоћама. Дуг Патријаршији, држави и другим повериоцима који је наследио а делом и сам направио био је, уочи његовог доласка, око 300.000 гроша.⁶⁶ Поред тога, устанак Луке Вукаловића је трајао, а у њему су учествовали и неки свештеници. Митрополит се нашао у тешкој ситуацији, јер су устаници од њега захтевали да тражи пуштање из тамнице затворених свештеника и угледних народних првака, док су османске власти сматрале да му је дужност да народу тумачи реформске одредбе Хати-хумајуна из 1856. о законском изједначавању свих поданика царства. У врху устанка и међу српским првацима није било разумевања његовог положаја, па је отпочео и организован бојкот када је реч о прикупљању прихода и послушности црквених општина и манастирских братстава. С друге стране, османске власти тражиле су од митрополита да побуњене поданике подстакне на преговоре, и својим потписом, заједно са потписима њихо-

⁶² Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 470; Закључак Саве Вуковића да је у манастиру *живео доста бедно*, свакако је заснован на поређењу његовог дотадашњег живота у владичанској резиденцији, са скромним начином живота у светогорским манастирима. Сава еп. Вуковић, *наведено дело*, 258.

⁶³ Дионисије, протосинђел, *Митрополити Српско-православне Херцеговачко-захумске митрополије од 1766. године*, Босанско-Херцеговачки изворник за 1892, св. 7, 258-259.

⁶⁴ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 471.

⁶⁵ Владимир Ћоровић, *Мостар и његова српска православна општина*. 58; Сава еп. Вуковић, *наведено дело*, 142; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 471. Душан Берић сматра да је на чело Херцеговачке митрополије Григорије дошао током 1855. Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862*, Билећа 2007, 151.

⁶⁶ Душан Берић, *наведено дело*, 151.

вих претставника, гарантује извршење договореног. А то би често бивало изневерено, чиме би његов ауторитет још више био довођен у питање.⁶⁷ У његовом случају понавља се ситуација у којој су се нашли митрополити Васељенске патријаршије током 18. и почетком 19. века у време српских устанничких покрета у Београдском пашалуку. Њихова мисија била је духовна, и они нису одлазили у епархије да би дизали устанке. Напротив, морали су деловати у смеру заштите људских живота, а пре свега заштите својих верника које су представљали пред османским властима. У супротном, били би изложени и одмазди власти, и казни од стране патријарха, а епархију би свакако изгубили.⁶⁸ У сличној ситуацији нашао се и митрополит Григорије, који је чак био и нападнут од једне групе ускока, када га је спасила наоружана турска пратња.⁶⁹

Готово сви истраживачи црквене историје који су се дотицали питања Григоријеве управе, наводе да је он напустио Херцеговачку митрополију 19. априла (1. маја) 1860, и да је на његово место тек 1864. дошао нов митрополит.⁷⁰ Тако је отворено питање могућности постојања својеврсног *inrerregnum-a* на челу ове митрополије, што није било карактеристично за деловање Васељенске патријаршије у том, али ни било ком другом периоду. Постоје, међутим, извори који потврђују да је све то време Херцеговачка митрополија имала свог архијереја. У званичној Ранг-листи епархија Васељенске патријаршије, сачињеној јануара 1862. од патријарха Јоакима и Светог синода, Херцеговачка митрополија помиње се као 57. у њеном поретку, а сам херцеговачки митрополит је као члан Синода потписао овај документ.⁷¹ Из приређеног документа не види се име херцеговачког архијереја, али се највероватније ради управо о Григорију, који је због црквених послова позван у Цариград, и ту је боравио дуже време, док га је у

⁶⁷ Исто, 391, 402-403, 504, 531, 546, 549.

⁶⁸ Таквих примера је и после укидања Пећке патријаршије било више. Дионисије Папазоглу, изузетно добро образован београдски митрополит (1784-1791), отворено је стао на страну српских устаника у време последњег хабзбуршко-османског рата 1788-1791, и због тога је морао у емиграцију по склапању мира. И ужичко-ваљевски и београдски митрополит су у време Првог српског устанка, стали на страну устаничког врха, а по његовом слому такође су морали да напусте епархије. Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 87-88, 104-126.

⁶⁹ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 471; Исти, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, 40.

⁷⁰ Владимир Ћоровић, *наведено дело*, 58; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 471; Сава еп. Вуковић, *наведено дело*, 142...

⁷¹ Акт су потписали и сарајевски, рашко-призренски и зворнички митрополит. Драгутин Анастасијевић, *наведено дело*, 119.

епархији замењивао опуномоћеник. Могућност да је епархију напустио због војних операција у њој веома је мала, јер му је резиденција била у Мостару, под чврстом контролом османских власти, а ни Патријаршија се са таквим поступком не би сложила. Друга, мање вероватна, је могућност да је већ био замењен новим митрополитом, али да он дуго није кренуо у своју епархију. И та могућност још је мања ако се има у виду чињеница да су у време настанка поменуте ранг-листе сви архијереји из Босанског ејалета били у Цариграду.

На херцеговачком архијерејском престољу следећи митрополит био је Прокопије II. У Мостар је стигао 6. (18) априла 1864.⁷² Оно што га је у основи разликовало од већине претходника било је његово словенско порекло. По народности Бугарин, митрополит Прокопије лако је савладао српски језик, на њему служио, проповедао и обраћао се верницима. Вук Врчевић забележио је да је народу остао у лепој успомени, јер је епархију обилазио о свом трошку, а помагао је и отварање српских школа.⁷³ У време његове управе обновљен је храм манастира Милешеве 1868, и коначно изграђена нова мостарска црква 1873.⁷⁴ На основу пописа пренумераната за Србско-далматински магазин из 1869, види се да је Прокопије био претплаћен на пет примерака годишње.⁷⁵ Једно време, од 1867. до 1878, уз себе је као протосинђела имао Теодосија, такође Бугарина који је након тога постао свештеник у Пловдиву, а по оснивању Бугарске егзархије био је скопски митрополит.⁷⁶

Митрополит Прокопије II је један од малобројних, херцеговачких архијереја чији се животни пут на основу доступних извора може пратити до смрти. Његова година рођења није поуздано утврђена, али је сигурно да је рођен у селу Мелникич, у Серској области, насељеној измешаним бугарским и грчким становништвом. образовање је, међутим, стекао на грчком језику, а отпочео га је у грчком манастиру Светог Јована, где је примио и

⁷² Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 412.

⁷³ Вук Врчевић, *Ред, обичаји и управе манастира и цркава у Херцеговини*, ЛМС 270, Нови Сад 1910, 46-47; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 471.

⁷⁴ Сава еп. Вуковић, *наведено дело*, 412.

⁷⁵ *Србско-далматински магазин за 1869*, Задар 1869, без пагинације. У овом попису забележено је да је митрополит Прокопије II обдарен султанским бератом и нишаном (орденом) Мецидије V степена, што додатно говори да је био уважена и призната личност и код хришћана и код османских власти.

⁷⁶ Simeon Radev, *Ранни спомени*, <http://slovo.bg/showwork.php3?=2>.

монашки чин.⁷⁷ Мада је у српској историографији преовладало мишљење да је Прокопије II затражио премештај у Мелнишку епархију 1875, увиђајући да ће ускоро избити српски устанак, о његовом одласку одлучила је пре свега потреба саме Васељенске патријаршије. Мелник, са мешовитим бугарско-грчким становништвом, остао је ван граница Бугарске егзархије, аутономне цркве формиране 1870, која се убрзо по оснивању потпуно одвојила од Цариграда. А по ферману о њеном оснивању, епархије које су остале ван ње могле су јој бити припојене уколико се две трећине православних изјасни за то.⁷⁸ Таква ситуација могла се десити у Мелнику, где су се налазила и три стара манастирска средишта, па се одлука Патријаршије да за мелничког митрополита именује лојалног Бугарина који би смирио ситуацију показала као веома мудра.⁷⁹ Прокопијево грчко образовање утицало је на то да се у почетку с подозрењем односи према бугарским учитељима и културним радницима, али је њихове идеје убрзо и сам прихватио. Његова мисија у потпуности је успела. Као архијереј школован у духу васељенског православља, он није прихватао стање шизме у коме се убрзо нашао Бугарски егзархат, и остао је лојалан Васељенској патријаршији, али је временом показао пуно разумевање и за интересе Бугара у повереној епархији, иначе његовом завичају. Због тога је од патријаршије био предложен и за члана Светог синода, али се од тога одустало јер су локални Бугари сматрали да се ради о превари, односно о начину да се он уклати и на његово место доведе Грк, па су чак претили припајањем Егзархији. Када је 1891. године митрополит Прокопије II умро, Мелничка епархија изјаснила се за припајање Бугарској егзархији.⁸⁰

Последњи архијереј послат од Васељенске патријаршије у Херцеговачку митрополију пре окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске био је Игњатије, рођен на острву Лезбос 1828. Митрополит Игњатије био је представник генерације добро образованих епископа, који су се школовали у елитној теолошкој академији Васељенске патријар-

⁷⁷ Васил Кънчов, *Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско, град Мелник и казата му*, http://www.promacedonia.org/vk_1/vki_A_9.html, 144.

⁷⁸ Оснивање Бугарске егзархије као аутономне цркве решено је ферманом од 27. фебруара 1870. *Църковно-народният събор 1871. г., Документален сборник по случай 130-годишната от Първия църковно-народен събор*, Встъпителна студия, съставителство, бележки и речници, ст. н. с. д-р Христо Темелски, Архивите говорят 15, София 2001, 38-40. Егзархијски устав донет је 14. маја 1871. у Цариграду. *Исто*, 426-457.

⁷⁹ *Исто*, 143.

⁸⁰ У самом Мелнику грчко становништво било је бројније, док су у околини преовлађивали Бугари. *Исто*, 144.

шије на острву Халки. У чин јерођакона произведен је у Видину 1852.⁸¹ То указује да је, највероватније, био у придворној служби видинског митрополита Пајсија. У чин јеромонаха рукоположен је у Цариграду 1866. Исте године, васељенски патријарх Софроније произвео га је за архимандрита, да би га његов наследник, патријарх Григорије, године 1868. рукоположио у чин епископа. У пролеће 1875, након премештаја митрополита Прокопија II у Мелник у Македонији, додељена му је Херцеговачка митрополија, у коју је стигао 29. јула (10. августа) исте године.⁸²

Митрополит Игњатије није имао прилике да се потпуно посвети црквеним пословима због нередовних прилика у епархији и општег устанка у Херцеговини и у Босни, који је означио почетак Велике источне кризе и убрзо, 1876, довео до уласка Србије и Црне Горе у рат против Османског царства. По окончању рата 1876-1878, одлуком Берлинског конгреса, управу над Босном и Херцеговином преузела је Аустро-Угарска. У том времену, митрополит Игњатије оштро се противио мерама нових власти у регулисању црквених послова. Бескомпромисно одан Васељенској патријаршији, он никако није био сагласан са поделом његове епархије због успостављања нових граница, јер су и Босна и Херцеговина формално још увек биле део Османског царства. Без његове сагласности, из састава Херцеговачке митрополије изузете су области Пријеполја и Пљеваља, које су остале под непосредном османском цивилном влашћу, а његов протест није дао никакав резултат. Због тога је 15. фебруара 1888. дао оставку на архијерејски престо, а дан касније учествовао је у рукоположењу архимандрита Леонтија Радуловића, иначе свог ранијег секретара, за епископа, и његовом избору за новог херцеговачког митрополита.⁸³

⁸¹ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 471; Исти, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, 40.

⁸² У погледу времена његовог избора за херцеговачког митрополита и доласка у епархију постоји извесна котрадикторност у подацима које је изнео Ђоко Слијепчевић, а прихватио и Сава Вуковић. Наиме, Слијепчевић тврди да је Игњатијев претходник Прокопије II по својој молби 7. (19) јуна 1875. премештен у Мелник, а да је Игњатије изабран за херцеговачког митрополита 14. (26) маја исте године, дакле пре Прокопијевог премештаја. Из Слијепчевићевих ставова није сасвим јасно да ли је Прокопије раније тражио премештај, и у епархији просто чекао да нови архијереј буде изабран да би отишао у Мелник, или се ради о материјалној грешки проузрокованој коришћењем различитих извора које не наводи, а који пружају супротне информације. Због тога ово питање за сада мора остати отворено. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 471; Сава еп. Вуковић, *наведено дело*, 192.

⁸³ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 471-472. Сава еп. Вуковић, *наведено дело*, 286.

ХЕРЦЕГОВАЧКИ МИТРОПОЛИТИ 1766-1878.

ХЕРЦЕГОВАЧКИ МИТРОПОЛИТИ 1766-1878

Митрополит	Време управе	Етничка припадност
Антим I	1766-1772	Грк
Ананије	1772-1802	Грк
Јеремија	1803-1815	Грк
Јосиф	1817-1836, 1848-1854	Грк
Прокопије I	1837-1838	Бугарин
Аксентиј III Петров Чешмечијев	1838-1848	Бугарин
Партеније	1854	Грк
Григорије	1854-1864	Грк
Прокопије II	1864-1875	Бугарин
Игњатије	1875-1888	Грк

На крају, може се закључити да је промена настала 1766. године у Херцеговачкој митрополији, која је била резултат укидања аутокефалности Пећке и припајања њених епархија Васељенској патријаршији, изазвала незадовољство како свештенства, тако и верника, јер је уклоњен српски архијереј са њеног чела. До аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине 1878, на челу Херцеговачке митрополије променило се укупно 10 митрополита, од којих су њих седам били Грци, а три Бугари образовани у школама Васељенске патријаршије. Њихова управа била је скопчана са великим тешкоћама због нереда и устанака и хришћана и муслимана у Херцеговини, због чега им је основни задатак да врше духовну мисију и штите православне вернике у њиховој епархији био отежан. Иако су неки од њих због нагомиланих личних дугова, као и дугова претходника, вршили притисак да од народа прикупе више новца него што им то берат или ферман којим су епархију добили допушта, често се ослањајући и на османске власти, на основу изнетих чињеница може се закључити да је стереотипна слика о архијерејима Велике цркве као среброљубивим и недостојним својих високих звања, створена у српској историографији, у целини неодржива, и да се не може применити на сваког од њих. Последњи митрополит именован из Цариграда, Игњатије, дуго се опирао притиску аустро-угарске управе да се промене границе Херцеговачке митрополије сагласно новим геополитичким условима, да би на крају, 1888. године, дао оставку и отишао у пензију. Од Берлинског конгреса 1878. православна црква у Босни и у Херцеговини функционисаће у битно другачијим околностима.

Nedeljko RADOSAVLJEVIĆ

HERZEGOVINA METROPOLITANS, 1766-1878

Summary

Following the abolishment of the autocephaly of the Peć Patriarchate, there were changes in the Herzegovina Metropolitan. Instead of the Serb bishops, it was headed by Metropolitans named by the Great Church in Istanbul, in a long time period, until 1888. There were no Serbs among ten Metropolitans at the time. There were seven Greeks, and three Bulgarians. It was possible to follow lives of some of them, based on less known, or hitherto unpublished sources, and even after they have left the Herzegovina Metropolitan. They fulfilled their spiritual mission in often difficult circumstances, for both Christians and Muslims in the area often rebelled, the former ones to free themselves of the Ottoman rule, and the latter, to prevent any reforms that would lead to strengthening of the role of central authorities, or introduction of European influences. That is why some Metropolitans were frequently arrested, and later released for ransom, while believers criticized them for not supporting enough their striving for freedom. There were also some among them, who did not abstain from illegally demanding money from their priests and believers, for the Eparchy and themselves were in increasing debts. However, this cannot be generalized for all Metropolitans, as sometimes occurred in Serb historiography. Following the change of geopolitical situation and the occupation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary in 1878, the conditions of the functioning of the Orthodox Church were changed significantly.

Драган НОВАКОВИЋ
Министарство вера
Београд

НАЧЕРТАНИЈЕ О ДУХОВНИМ ВЛАСТИМА КАО ПРВИ ЗАКОН О ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ У СРБИЈИ

Апстракт: У овом раду представљена су настојања кнеза Милоша да паралелно са стицањем државне аутономије обезбеди и аутономију Православне цркве у Србији од Васељенске патријаршије. Црквена аутономија је омогућила избор националне јерархије и отпочињање снажног процеса унутрашње консолидације свих сегмената црквеног живота. Имајући као партнера ауторитарног и компромисима ненаклоњеног кнеза, а желећи да црквени живот усклади с канонским поретком, српски митрополит Петар покренуо је поступак за доношење одговарајућег закона, који би омогућио смањење превеликог утицаја државе на црквене послове. Истрајавајући на реализацији свог плана и непрекидно нудећи нове верзије текстова у којима су уважаване примедбе кнеза неспремног да се лиши контроле над Црквом, митрополит је дочекао да Духовска скупштина 1836. године усвоји Начертаније о духовним властима као први закон о православној цркви у Кнежевини Србији.

Key Words: Serbian church, law, autonomy, metropolitan, state, conhistory, jurisdiction.

УВОД

Доношење првог закона о Православној цркви потребно је размотрити у контексту настојања кнеза Милоша да низом пажљиво одабраних поступака реализује што већи степен државне самосталности у односу на Порту и обезбеди аутономију Православне цркве у Србији од Васељенске патријаршије. Остваривање наведених циљева постигнуто је после дуго-трајних преговора 3. августа 1930. године, када је издат усаглашени текст Хатишерифа о политичкој самоуправи Србије под врховним суверенитетом султана. Формулишући одредбе Хатишерифа, Порта није показала спремност да детаљно уреди односе између Србије и Васељенске патријаршије, заступајући став да су таквом акту примеренија општа начела о слободи вероисповести и начину избора црквене јерархије, а да питање међусобних односа решавају заинтересоване стране.

Правилно проценивши да су ограничења утврђена Хатишерифом у основи сагласна с канонским поретком, и да је политичка аутономија предуслов за организацију самосталне цркве, кнез Милош је повео преговоре с Васељенском патријаршијом. Оптимизам о ефикасном току преговора заменио је опрез, јер су у Патријаршији показали умешност у одбрани својих интереса, тако да је кнез упутио патријарху енергичан захтев за уређење црквеног питања у складу с новим политичким околностима. Увиђајући да отезање неће спречити доношење одлуке, патријарх је упутио честитку кнезу Милошу поводом успешног решавања државног питања оствареног уз сагласност руског цара и османског султана. Позивајући се на тачку 14. Хатишерифа препоручио је кнезу да у договору с народом изабере достојне кандидате за епископе и упути их у Цариград на посвећење.

Примивши писмо, кнез Милош је почетком децембра 1830. године извршио избор и за митрополита Србије предложио архимандрита манастира Враћевшница Мелентија Павловића, бившег администратора Београдске митрополија, члана Конзисторије и попечитеља просвете. Настojeћи да комплетира црквену управу, за епископа ужичког одређен је Нићифор Вукосављевић, архимандрит манастира Сретење, а за епископа шабачког архимандрит манастира Благовештење Герасим Георгијевић. Одлучено је да у Цариград на посвећење путују Мелентије и Нићифор, док би Герасим био хиротонисан у земљи од нове српске јерархије.

Завршивши с патријархом неопходне припреме за издавање акта о аутономији, кнез Милош је почетком јула 1831. упутио Мелентија и Нићифора у Цариград. Добивши од патријарха писмо из кога је произлазило да је посвећење Мелентија извршено 18. августа, а Нићифора дан касније, кнез је успешно завршио план у чију реализацију је уложио велику енергију и знатну суму новца. Примивши дарове од кнеза Милоша, патријарх је септембра 1831. године са Синодом издао акт о аутономији цркве у Србији и извршио његово завођење у Кодекс свештених књига патријаршије. Добивши уверавања кнеза Милоша о сигурној исплати заосталих епархијских дугова, патријарх је акт у уобичајеној форми конкордата упутио у Србију јануара 1832. године.¹

¹ Потписани споразум утврђује да ће убудуће митрополите и епископе бирати кнез и народ између најдостојнијих кандидата у земљи. Београдски митрополит имаће у титули и одређење „целе Србије“ из чега произлази обавеза осталих епископа на покорвање и признавање првенства. Када добије обавештење о кандидату за митрополита, васељенски патријарх ће без одлагања дати благослов и наредбу за рукоположење у Србији. Хиротонија изабраних епископа обавиће се без патријархових наредбе, уз обавезу митрополита да пружи одговарајуће обавештење и затражи благослов, *Писмо Цариградског Патријарха Констанција о проглашењу*

РАД МИТРОПОЛИТА МЕЛЕНТИЈА НА ДОНОШЕЊУ
ЦРКВЕНОГ ЗАКОНОДАВСТВА

Обављајући годинама функцију повереника кнеза Милоша за црквене послове, митрополит Мелентије добро је познавао проблеме с којима се суочавала црква у Србији, али је преузимање дужности подразумевало и одговорност за унапређење стања и испуњавање кнежевих и народних очекивања. Користећи овлашћења проистекла из акта о аутономији с Васељенском патријаршијом, митрополит је предузео одлучне мере за успостављање реда у црквеној управи. Знајући важност црквене администрације организовао је митрополијску канцеларију и на њено чело поставио Павла Јовановића, који је ту дужност обављао до избора за секретара Народног суда у Крагујевцу. Такође је ступио у контакт с карловачким митрополитом Стратимировићем, од кога је очекивао подршку и савете ради избегавања непотребних грешака и стварања услова да Црква функционише у складу с канонима.

Настојећи да заштити канонски поредак и ограничи утицај кнеза на црквене послове, митрополит Мелентије је проценио да се тај циљ може постићи доношењем посебног црквеног закона. Користећи своје велико знање и стечено искуство, у пролеће 1833. године почео је писање „Црквеног устава“ с намером да преуреди црквено стање. Његов рад накратко је прекинула појава тешке болести, али је после првог побољшања наставио писање. Сачинивши комплетну верзију, текст је упутио кнезу ради упознавања с предложеним решењима и покретања поступка за усвајање. Задовољан добијеним предлогом, кнез Милош је дао сагласност и крајем априла исте године наложио Народном суду да изврши његово објављивање. Погоршање здравственог стања митрополита и немогућност да учествује у процесу доношења и каснијој примени закона, довели су до обустављања поступка, али је Мелентије ушао у историју Српске цркве и као реформатор способан да покрене компликовани поступак за уређење црквеног живота и напише одговарајући текст.²

Тешко оболели митрополит Мелентије преминуо је 8. јуна 1833. године. Као поштовалац преминулог црквеног поглавара, кнез Милош је покренуо иницијативу и посмртне остатке 27. 3. 1837. године пренео у ма-

афтокефалне српске цркве од 1832. године месеца јануара, превео и објавио Драгутин Н. Анастасијевић, Споменик СКА, XLIX, други разред, 42, Београд 1910, 13-15.

² М. Швабић, *Мелетије Павловић митрополит београдски (1831-1832)*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији за 1904, свеска за јануар и фебруар, Београд 1904, 94.

настир Враћевшница. Смрћу митрополита Мелентија као првог Србина на трону српских митрополита од укидања Пећке Патријаршије завршена је једна епоха у историјском развоју Српске цркве. Својим ангажовањем он је учврстио организацију Цркве и дао велик допринос стабилизацији и унапређењу верског живота у сложеним приликама после одласка јерархије Васељенске патријаршије.

ИЗБОР МИТРОПОЛИТА ПЕТРА

Смрт митрополита Мелентија поставила је пред кнеза Милоша тежак задатак да изабере достојног наследника. Свестан да ново време захтева способну и образовану личност и да се не може ослонити на постојеће епископе, он се обратио карловачком митрополиту Стратимировићу с молбом да препоручи особу коју би изабрао на највиши црквени положај. Познавајући добро прилике у Србији, низак ниво верског живота и лоше стање међу свештенством и монаштвом, митрополит је одговорио да је најбољи кандидат кнежев секретар Павле Јовановић.³ Прихвативши тај предлог, кнез је обавестио секретара о намери да обнародује избор, али је у првом тренутку наишао на отпор, јер је Јовановић саопштио план о поновној женидби и заснивању породице. Неспреман да прихвати одбијање, кнез Милош је извршио додатни притисак, тако да је Павле Јовановић, добро познавајући начин рада кнеза, дао сагласност уколико се после хиротоније буде радило на следећи начин: „Тражио је да грађанске власти не могу попове судити и кажњавати, као што је дотле било, но само архијереји. Кривице свештеничке достављаће се архијерејима, који ће од своје стране преко протојереја водити надзор над свештенством и грешеће исправљати и кажњавати“.⁴ Прихвативши тражене услове, кнез Милош је званично потврдио избор и Павла Јовановића упутио епископу у Чачак где је замонашен с именом Петар, и за 15 дана прешао све чинове до архимандрита.

Полазећи од младости кандидата (33 године) и чињенице да је пре избора био у статусу световњака, кнез Милош је независно од права утвр-

³ Ђ. Слијепчевић указује на могућност да је кнез Милош кандидате за наследника преминулог митрополита Мелентија, тражио и на другој страни: „У првом моменту кнез је мислио на бившег шабачког епископа Герасима Домнина, који је тада био епископ Кесаријско-кападокијски. Са њим је кнез Милош повео преговоре, али је Герасим, изговарајући се старошћу и слабошћу, одбио, 23. септембра 1833. године, кнежеву молбу“, Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, Минхен 1966, 358-359.

⁴ А. Илић, *Петар Јовановић митрополит београдски његов живот и рад 1833-1859. год.*, Београд 1911, 14.

ђеног у споразуму с Васељенском патријаршијом одлучио да се хиротонија архимандрита Петра обави у Цариграду. Добивши писма од кнеза за патријарха и шефа српске депутације Аврама Петронијевића, архимандрит Петар кренуо је у Цариград где је 6. децембра 1833. године извршена свечана хиротонија. Млади, образовани и елоквиентни поглавар Српске цркве оставио је веома повољан утисак на патријарха и руског посланика у Цариграду.

ДОНОШЕЊЕ НАЧЕРТАНИЈА О ДУХОВНИМ ВЛАСТИМА

Знајући тежину стања у Цркви и желећи да искористи обећање кнеза Милоша дато приликом прихватања наименовања, митрополит Петар је као главни приоритет у раду одредио израду црквеног закона којим би комплетну организацију Цркве ускладио с православним канонима. Захваљујући великом знању и жељи за брзим доношењем тог важног акта, он је члановима Архијерејског сабора поднео 5. фебруара 1834. године на разматрање предлог из кога је произлазило оснивање Конзисторије у свакој епархији и Великог духовног суда при Српској митрополији. Епархијску конзисторију сачињавали би владика као председник и четири редовна члана изабрана између угледних свештеника и монаха, а седнице би се одржавале једном у две недеље. Велики духовни суд био би састављен од митрополита као председника, два епископа и шест чланова изабраних из оба реда свештенства, а његова надлежност обухватала би све епархије. Уколико Велики духовни суд буде разматрао неко важно црквено питање у одлучивање би се укључили сви епископи. Присутни архијереји прихватили су изложени предлог митрополита Петра и упутили га кнезу Милошу на разматрање, али до усвајања није дошло због процене да „црква није могла добити свој устав пре него што држава добије свој, а она га тада није имала“.⁵

⁵ Епископ шабачко-ваљевски Јован, *Српска црква у Србији од 1804. до 1918. године*, у: *Српска православна црква 1219-1969, споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд 1969, 302. Оспоравајући ову тезу, Мирко Мирковић износи став да упориште првог црквеног закона, а не устава, треба тражити у Хатишерифу и у Конкордату с Васељенском патријаршијом, М. Мирковић, *Сретењски устав и доношење начертанија о духовним властима Кнежевине Србије*, „150 година од доношења Сретењског устава“, реферати и дискусије са Научног скупа одржаног у Крагујевцу 7. маја 1985. године, Крагујевац 1985, 166. Насупрот овом мишљењу, Чедомил Мијатовић Начертаније директно повезује са чланом 93. Сре-

Управљајући државом потпуно самостално и неспреман да дели власт и трпи туђе утицаје, кнез Милош је независно од великих државних и националних успеха, непрекидно стварао и жестоку опозицију. После сељачке буне, до које је дошло у јесен 1835. године, договорено је да Милош престане с прогонима политичких противника и о Сретењу сазове Скупштину на којој би се донео Устав и у складу с његовим одредбама ограничила кнежева власт. Сачињен је текст по угледу на модерне и слободоумне уставе Швајцарске и Белгије, који је усвојен 14. фебруара 1835. године. Према одредбама Устава, извршну власт вршили су кнез и Савет, формирана су министарства, установљена стална Народна скупштина и промовисано независно судство. Утврђујући државни статус предвиђене су лабаве и практично занемарљиве институционалне везе с Османским царством. Либерални карактер устава и чињеница да се држава, без свих атрибута самосталности, одлучила за поступак који нису пратиле консултације и прибављање сагласности Порте и Русије, довели су до протеста и оспоравања великих сила.⁶

Независно од чињенице да је Сретењски устав важио само две недеље и оцене неких теоретичара о „француском засаду у турској шуми“, потребно је указати на одредбе главе девет у којој је по први пут највишим државним актом уређен положај Цркве у Србији. Члан 92. прописује да православна црква има само једног митрополита, док број епископа није прецизно утврђен и зависи од потреба народа. Унутрашње руковођење Црквом, према члану 93, врши митрополит и духовна власт, која ће бити одређена указом на начин предвиђен у споразуму потписаним с васељенским патријархом. Сагласно члану 94, митрополит и архијереји примаће плату из државне касе, док исти члан утврђује обавезу распоређивања свештеника само на слободне парохије. Устав у члану 95. прописује обавезу народа да свештенству и монаштву, до ступања на снагу друге законске одредбе, редовно даје прописане дажбине. Свештенство и монаштво је независно, али члан 97. омогућава кнезу и државном савету да на консултације о црквеним питањима позива митрополита и епископе. Слободоумност и демократичност устава посебно су дошли до изражаја у члановима 97. и 98. који прописују да свака вероисповест у Србији може слободно вршити обреде под

тењског устава, Ч. Мијатовић, *Први српски закон о духовним властима*, Београд 1909, 6-7.

⁶ Видети, Д. Јанковић, *Предисторија Сретењског устава и неке напомене у вези с њим*, „150 година од доношења Сретењског устава“, реферати и дискусије са Научног скупа одржаног у Крагујевцу 7. маја 1985. године, 9-20.

покровитељством *правитељства српског* и да се заклињање људи који не припадају Православној цркви врши по прописима њихове вере.⁷

Повлачење Сreteњског устава није обесхрабрило митрополита Петра, тако да је с несмањеним интензитетом наставио рад на доношењу свеобухватног закона којим би се уредила организација Цркве. Истрајавајући на том плану, током 1835. године израдио је и доставио кнезу и Совјету пројекат о формирању Духовног суда као највише црквене власти. Постављајући црквену организациону структуру као узор му је послужио Државни совјет, односно начин на који је била успостављена власт у тадашњој Србији. Највишу духовну власт представљао би Синод с митрополитом као председником док би свака епархија била заступљена по једним чланом из редова свештенства и монаштва. Основне надлежности Синода била су духовна питања, припрема клира, економски и судски послови, а утврђена је и обавеза државних власти да пружају помоћ Цркви у извршавању донетих одлука. Пројекат митрополита Петра није обухватио организацију нижих црквених власти већ је у центар одлучивања поставио врховног поглавара и свештенство, које је „дошло до пуног изражаја у врховној управи цркве“.⁸ Истовремено Црква је стављена под контролу државних органа кроз одредбу да је Синод „под височеством књаза“ и постављањем државног прокурора без чијег присуства највиши орган црквене власти није могао пуноважно одлучивати.⁹ Совјет је с пажњом размотрио предложени пројекат и после дуге дискусије у којој је учествовао и митрополит Петар донео одлуку о припреми новог текста на основу упућених примедба.¹⁰

Неуспех предложеног пројекта пред Совјетом, подстакао је митрополита Петра да, заједно с другим архијерејима, припреми нову верзију Закона о духовним властима у Србији. Наведени предлог предвиђа вертикалну организацију црквеног судства, која почиње од епархијске конзисторије и преко другостепене Архиконзисторије при митрополиту завршава

⁷ *Устав Књажевства Себије*, Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), Београд 1988, 36-37.

⁸ Љ. Дурковић-Јакшић, *Развитак основног црквеног закона у Шумадији у првој половини XIX века*, „Каленић“, часопис епархије шумадијске, број 1, Крагујевац 2004, 16.

⁹ Оцењујући овај предлог Љ. Дурковић-Јакшић с правом указује: „По овом пројекту јерархија је била запостављена, нижи клир истакнут у врху црквене управе, а држави давана скоро неограничена контрола преко прокурора“, Љ. Дурковић-Јакшић, *н.д.*, 16.

¹⁰ Видети, А. Илић, *Петар Јовановић митрополит београдски његов живот и рад 1833-1859. год.*, Београд 1911, 39.

се Синодом као последњом призивном влашћу. Епархијске конзисторије сачињавали би епископ као председник и два представника клира, а основни задаци су првостепени судски поступак и саопштавање наредаба издатих од Синода и Архиконзисторије. Утврђујући положај Архиконзисторије, предлог закона прецизира да је чине митрополит као председник и четири члана нижег клира, док су надлежности ограничене на духовна питања, спремање свештенства и дисциплину, економску проблематику и другостепени судски поступак. Синод је највиша црквена власт и у његов састав били би укључени митрополит као председник, сви епископи и једно свештено лице као секретар. Комплетан закон завршен је у јулу 1835. године и садржао је укупно 56 чланова, али није размотрен на Совјету због неодложног пута кнеза у Цариград.

Вративши се из Цариграда кнез Милош је, према сведочењу митрополита Петра, затражио убрзање поступка на уређењу и дефинисању надлежности духовне власти.¹¹ Нови пројекат достављен је 31. јануара 1836. године и у односу на разматрану верзију смањен је на 30 параграфа, а увереност митрополита да је важан посао приведен крају види се из пропратног писма у коме су предложени чланови Конзисторије. Највишу духовну власт, према промењеном тексту, представљају епископи, али су њихове надлежности у значајној мери ограничене одређењем да буду под надзором кнеза и делују у складу с утврђеним обавезама према Васељенској патријаршији. Успоставља се једна Конзисторија при Митрополији састављена од свих архијереја, који ће се окупљати једном годишње ради решавања најважнијих питања. Будући да је основна дужност владика да бораве у својим епархијама, остала питања решаваће конзисторија састављена од митрополита као председника и четири свештена лица. Надлежност Конзисторије поново је подељена на четири области, а као новина предвиђено је именовање почасних чланова из реда угледних свештеника. Добијени предлог од кнеза Совјет је размотрио 13. фебруара 1836. године и одлучио да изврши измене и допуне ради појачања и наглашавања надзора државних власти над свим пословима Цркве. Предвиђене интервенције државе биле су свеобухватне и садржале су и захтев да комплетну преписку с Васељенском патријаршијом испред Конзисторије води кнез. Исправљену верзију кнез је доставио митрополиту 4. марта 1836. године, али је током маја црквени поглавар одговорио да не може прихватити по-

¹¹ *Писмо митрополита Петра кнезу Милошу од 31. јануара 1836. године*, Први српски закон о црквеним властима (Начертаније о духовној власти у Србији), званична преписка и подаци о Начертанију, приредио др Ч. Мијатовић, Београд 1909, 9-10.

нуђена решења, да Цркву треба заштитити од превеликог утицаја државе и канонски засновати сваки предложени параграф. Неспреман да прихвати противљење, кнез Милош је на Духовској скупштини 21. маја 1836. године у присуству митрополита Петра и свих архијереја обнародовао своју верзију „Начертанија о духовним властима у Србији“.¹²

ОДРЕДБЕ НАЧЕРТАНИЈА

Сплетом околности текст првог српског закона о црквеним властима није унет у Зборнике закона и уредаба Кнежевине. Новине Српске од 6. јуна 1836. године у броју 22. садрже „Белешку о обнародовању Начертанија“ у којој се прецизно наводи да је у присуству архијереја, војних команданата и главних народних старешина на Духовској скупштини у Крагујевцу обнародован наведени Закон и основана Конзисторија при Митрополији. Представљена је организациона структура Конзисторије у чији састав су на усаглашен предлог митрополита и епископа и после потврђивања од кнеза ушли јеромонах Ликоген Михаиловић, протопрезвитер палешки Марко Михаиловић, протођакон Гаврил Поповић и парох београдски Димитриј Јоановић, док је дужност секретара вршио Владислав Стојадиновић. Желећи да се претходно увери у њихове способности, кнез Милош је наведеним лицима одобрио статус привремених редовних чланова. Историчари цркве улагали су велике напоре да пронађу оригинални текст Начертанија, а нишки епископ Никанор Ружичић позвао је 1891. године све пријатеље науке да објаве закон уколико га поседују. Истражујући судбину текста, Ч. Митровић установио је да Државна архива чува одштампани примерак, преписку између митрополита Петра и кнеза Милоша вођену поводом доношења и превод на руски језик. Имајући у виду да је на основу Начертанија управљано Црквом у Србији 11 година и 3 месеца, односно од 21. маја 1836. до 27. августа 1847. године, детаљније ћемо представити усвојене одредбе.

1. Састав Конзисторије и начин доношења одлука

Првих деветнаест чланова „Начертанија“ утврђују најопштија питања од којих зависи успешан рад Конзисторије и правилно функционисање цркве као целине. Највишу духовну власт у Србији представљају архијереји чији је основни задатак саветовање и решавање свих предмета који се тичу вере и цркве, али су њихове надлежности значајно ограничене,

¹² Видети, Љ. Дурковић-Јакшић, *н. д.*, 16-17.

због потчињености кнезу као земаљском владару. Због немогућности сталног боравка у једном месту власт архијереја вршиће Конзисторија као општа духовна власт за све епархије у Књажевини чији је главни задатак разматрање и решавање верских и црквених проблема. Уколико су на дневном реду значајна питања у одлучивање се укључују и архијереји или се прибавља њихов писмени став о сваком конкретном предмету.¹³ Врховна власт владара над Црквом утврђује и обавезу Конзисторије да све важније закључке доставља на одобрење кнезу. После добијене сагласности, стиче се право на поступање по донетом закључку и могућност јавног објављивања. Конзисторију чини пет чланова, од којих је један председник, а остали „заседатељи“, односно референти за поједине црквене области. Председник је српски митрополит, а чланови четири лица из редова свештества и монаштва с територије целе Кнежевине Србије. Приликом избора новог члана сви архијереји предлажу по три најспособнија свештена лица. Када добије списак кандидата, Конзисторија од предложених девет бира три, а затим њихова имена доставља кнезу који потврђује избор једног. Уколико се процени да епископи нису предложили неке достојне и способне кандидате, Конзисторија и кнез имају право да захтевају њихово укључивање на листу. Епископи су по функцији чланови Конзисторије и једанпут годишње у седишту митрополита присуствују заседањима и решавају питања предвиђена за тако висок састав. Окупљање епископа на заседање Конзисторије зависи од одлуке митрополита чија је дужност да сазивање предвиди у време које одговара свим владикама. Митрополит има право да организује и заседање Конзисторије уколико због других црквених питања дође до састанка епископа.

Чланови Конзисторије, означени као „дејствителни заседатели“, имају право на редовне приходе од свештеничке службе и посебну плату из народне касе. Утврђена је могућност да на основу молбе привремено напусте свештеничку службу, уз право повратка на стару дужност уколико дође до престанка чланства у Црквеном суду (Конзисторији).¹⁴ Конзисторија има право да изабере и кнезу на потврду достави списак почасних чланова, који могу равноправно да учествују у заседањима, с тим да одлучују само у случају спречености редовног члана.¹⁵ Секретара Конзисторије

¹³ Иза члана 3. постоји примедба у којој се наводи да ће после формирања епархијских конзисторија, духовна власт при митрополиту добити карактер другостепене.

¹⁴ Члан 11. садржи примедбу у којој се наводи да се служба у Конзисторији стиче на основу сагласности владара, тако да је и напуштање могуће само на основу кнежевог одобрења.

¹⁵ Примедбом уз члан 12. наведено је да почасни члан може учествовати у доношењу одлука у случају болести или одсутности редовног.

поставља кнез из редова грађанства, и његове основне дужности су руковођење канцеларијом, учествовање у саветовањима, вођење протокола и издавање одлука за чију тачност и уредност одговара. Професионално административно особље чини писар и практикант које поставља Конзисторија уз утврђено право да избор изврши између свештених и грађанских лица.¹⁶ Председник и редовни чланови полажу званичну заклетву директно кнезу, док почасни чланови, практикант и писари тај чин обављају пред митрополитом.

Конзисторија заседа у пуном саставу уколико су присутни председник и четири стална члана, а исти статус приликом доношења одлука имају председник с два редовна и два почасна члана.¹⁷ Председника спреченог да присуствује заседањима замењује придворни митрополитски архимандрит у својству најстаријег редовног члана, док упражњено место сталног председатеља попуњава почасни члан. Отсутног архимандрита на месту председника у случају крајње потребе замењује најстарији редовни члан. Администратор митрополије руководи Конзисторијом у случају смрти врховног поглавара. Одлуке се доносе већином гласова, а уколико дође до равномерне поделе прихвата се став групе на чијој страни је митрополит. Донете одлуке потписују у протокол председник, чланови и секретар, а сама решења председник и секретар, који одговара за тачност. Секретар има право да учествује на заседањима али без могућности гласања приликом одлучивања. Његова је обавеза да саставља концепте одлука, упознаје с њима председника и врши исправке на основу датих примедба. Вршећи дужност начелника Конзисторијалне канцеларије, секретар се стара за тачан рад, као и за приходе и расходе потребне за обављање поверених послова. Конзисторијална преписка води се на српском језику, али акти упућени свештеницима и протоколи рођених, венчаних и умрлих треба да буду на *словенском* (црквенословенском) језику.¹⁸

¹⁶ Појашњавајући 13. члан у напомени се истиче да писар и практикант треба да буду млади људи са завршеном богословском школом који се спремају за свештенички чин. После неколико година проведених на служби у Конзисторији препоручљиво је да прихвате нову службу и стечено знање искористе за успешан рад с верницима.

¹⁷ Закон у примедби уз члан 15. дозвољава могућност доношења пуноважних одлука о мање важним питањима уз присуство председника и два редовна члана.

¹⁸ Члан 19. прати пет примедба, од којих прва прописује да приходе канцеларије утврђује Конзисторија. Ради смањења издатака из државне касе, прописано је да писар наплаћује таксе за ђаконску службу, изводе из протокола, разводе бракова и прикупља новац од свештеничких казни. Друга примедба прописује обавезу да се сви потписани конзисторијални рачуни о Ђурђевдану и Митровдану достављају

2. Надлежност Конзисторије

Преосталих дванаест чланова Начертанија, од 20. до 31, регулишу послове Конзисторије, начин обраде предмета, грађанске обавезе свештенства и монаштва, пријем у свештеничку службу, избор јерархије и друга важна питања. Конзисторијалне надлежности подељене су на следеће области:

1. Вероисповедање и богослужење: а) Учење православне цркве; б) Богослужење; в) Настава и васпитање у православној вери; г) Цензура и исправност црквених поступака и закона; д) Пресуђивање црквених кривица и одређивање покајања и забране причешћа; е) Укидање неправилних светковина.

2. Образовање за духовни чин и дисциплина клира: а) Оснивање клирикалног училишта; б) Израда плана предавања и постављање учитеља; в) Испитивање лица опредељених да постану свештеници или приме монашки чин и издавање одговарајућих сведочанстава о способности; г) Вршење надзора у вези с обављањем духовних дужности, исправљање грешки и кажњавање неспремних да промене понашање.

3. Црквена економија: а) Изградња и опремање цркава; б) Расподела парохија; в) Утврђивање броја домова у парохијама; г) Свештенички приходи; д) Брига о манастирима; њ) Контрола манастирских имања, вођење евиденције о приходима и расходима и достављање Конзисторији извештаја једном годишње на преглед; е) Израда уредбе о заоставштини епископа, монаха и свештеника без наследника; ж) Успостављање и вођење протокола рођених, венчаних и умрлих, уз обавезу годишњег достављања кнезу на увид.

4. Парнични предмети: а) Расправљање брачних спорова; б) Заштита права и части свештенства и монаштва; в) Решавање службених сукоба и неспоразума између свештених лица, с тим да је Конзисторија дужна да покуша помирење супротстављених страна пре уступања предмета грађанским судовима; г) Пресуђивање по тужбама грађана против свештеника, у предметима који произлазе из обављања службе, уз ограничење да грађанске власти не могу принудити свештенике да прихвате донете пресуде већ се обраћају Конзисторији с молбом да предузме мере ради извршења.

органу за контролу чија је општа дужност старање о простору, греву, материјалу и другим потребама Конзисторије. Према примедби три, конзисторијска кацеларија има право да запосли једно лице чија је дужност да ложи ватру, чисти просторије и врши друге помоћне послове. Секретара у одсутности, према примедби четири, замењује у свим пословима писар. Примедба пет утврђује да се конзисторијални акти оверавају печатом на коме је следећи напис: „Конзисторија митрополије Кнјажевства Сербског“.

Председник Конзисторије додељује сталним члановима по једну од наведених области као редовно референтско задужење. Присуство архијереја или њихова писмена сагласност обавезни су приликом решавања свих питања из прве, већине из треће (тачке а, б, в, д, е) и по једне тачке из друге (вршење надзора у вези с обављањем духовних дужности, исправљање грешки и кажњавање неспремних да промене понашање) и четврте области (расправљање брачних спорова у случајевима када су странке незадовољне донетом одлуком). Православље је државна религија у Кнежевини Србији, а Конзисторија задужена да контролише поступак учења православне вере и о свакој неправилности одмах обавести кнеза. Обавезу очувања чистоте православне вере имају и владике у својим епархијама, с тим да Конзисторији директно пријављују уочене грешке. Конзисторија има дужност да надзире извршавање својих заповести у епархијама и контролише начин обављања црквених обреда. Свештенство и монаштво добија упутства и наредбе Конзисторије преко надлежног епископа, а исти поступак је предвиђен у случају обраћања највишој судској власти.

Закон је регулисао грађанске обавезе свештенства и монаштва према државним властима и поделио ту област на следеће предмете: а) завештања и други грађански уговори, б) решавање престапа и суђење за почињене злочине пошто се окривљени лиши свештеничког чина, в) брачни спорови уколико је претходно потписан грађански уговор, г) одлучивање о статусу ствари заосталих после смрти свештеника,¹⁹ д) парнице у вези с повредама грађанског закона. Испитивању на суду присуствује и надлежни протопресвитер, ако свештено лице буде оптужено за неки злочин. После завршеног истражног поступка грађанска власт комплетан предмет са списима, које је потписало и присутно духовно лице, шаље Конзисторији ради утврђивања степена кривице. Уколико из изречене пресуде произлази лишавање чина, наведено лице упућује се на даљу надлежност истом грађанском суду, док се о мањој казни грађанска власт само обавештава.²⁰ Конзисторија ужива заштиту грађанских власти у вршењу својих надлежности, уз утврђену могућност тражења помоћи од кнеза у свим случајевима увреде или ометања рада. Сваки Србин има право обраћања Правителству ако оцени да одлуке, уредбе и закони донети од Конзисторије садрже увреду или омогућавају угњетавање.

¹⁹ Према примедби уз члан 26. тачка г. надлежни протопресвитер ће службене свештеничке ствари продати, поклонити или сачувати за наследника парохије.

²⁰ Према примедби уз члан 27. органи грађанске власти дужни су да одмах обавесте Конзисторију о хапшењу било ког свештеног лица.

Прецизно је утврђен начин и прописани услови, које треба да испуне лица заинтересована за примање свештеничког или монашког чина, као и за избор на највише јерархијске положаје. Ђаконе и пресвитере, према потреби службе, прима и у чин рукополаже надлежни епископ. Произвођење у чин ђакона може се извршити после мишљења добијеног од Конзисторије о општој оспособљености и позитивног става грађанских власти, настојатеља манастира или месног старешине о претходном владању. Рукоположење свештеника није дозвољено ако не постоји слободна парохија или уколико нису испуњени услови предвиђени за распоређивање на дужност капелана. Архијереји су дужни да Конзисторији доставе тачан број новорукоположених и умрлих свештеника за сваку годину. После прикупљања наведених података, Конзисторија саставља генерални списак и доставља га кнезу на увид.²¹ Произвођење у степен протопрезвитера, игумана и протосинђела врши Конзисторија на основу списка достављеног од епископа у коме су детаљно наведене заслуге, способности и друге врлине предложених. Игуман или протосинђел могу бити унапређени у чин архимандрита закључком Конзисторије, под условом да се претходно сагласе сви архијереји и добије одобрење кнеза. Уколико се укаже потреба за избором епископа састају се владике и бирају три најдостојнија архимандрита. Списак с мишљењем и карактеристикама изабраних доставља се кнезу, који између понуђених кандидата наименује и потврђује једног. Митрополита потпуно слободно именује кнез бирајући најдостојнијег кандидата између постојећих епископа.²² Седиште митрополита је у Београду, а епи-

²¹ Првом примедбом уз члан 30. предвиђено је да произвођење ђакона у протођаконе зависи од става архијереја, а унапређење протођакона у архиђаконе од прибављеног мишљења митрополита, будући да је предвиђено да особа с таквим чином буде уз врховног поглавара. Протођакони и архиђакони, независно од формалности предвиђених за унапређење, морају бити способни људи спремни да прегалаштвом и моралом оправдају дато поверење. Примедба два појашњава да у списку који Конзисторија доставља кнезу морају обавезно бити назначени ђакони, протођакони, архиђакони, пресвитери, протопресвитери, јеромонаси, намесници, синђели при архијерејима, игумани, протосинђели и архимандрити. Посебно се инсистира да се наведу свештеници који поседују уредну синђелију, сви капелани и намесници протопресвитерата.

²² Примедбом уз члан 30. тачка г. јасно је прецизирано да епископско и митрополитово место може бити упражњено најдуже годину дана. Чекајући избор, кнез администрацију митрополијом поверава једном од епископа, а упражњену епархију владици по избору или способном архимандриту. Администратору ће кнез, у договору с Конзисторијом и Совјетом, одредити накнаду од плате предвиђене за место на коме врши замену, док ће остатак по одлуци кнеза бити утрошен за духовне потребе.

скопа у Чачку, Шапцу и Зајечару. Укупан број епископа одређује кнез када саслуша мишљење владика, а уколико дође до повећања тог броја његова је дужност да одреде седиште новом архијереју. Епископи примају плату из народне касе, тако да је искључена свака могућност посебних давања. Митрополит има право да ангажује одређен број придворног монаштва неопходног ради церемонија, предавања у богословском училишту и обављања конзисторијалних послова. Стан и храну додатном особљу обезбеђиваће митрополит, док ће редовне принадлежности бити исплаћиване из народне касе. Слично право гарантује се и епископу, али је број духовних лица сведен на ђакон и једног свештеника. Придворно особље на служби код митрополита и епископа треба да се одликује добрим моралним владањем, поседује прописане способности и ужива углед средине у којој раде.

Конзисторија је обавезна да на крају сваке године достави кнезу преписани протокол са заседања и донете одлуке, као и списак с пописом свих манастира, бројем монаха, њихова имена, списак умрлих са навођењем заостале приватне имовине, преглед поседа и места у којима се налазе. Будући да је Конзисторија одговорна само владару, контакти или преписке са страним државама могу се вршити уз сагласност кнеза или његове придворне канцеларије, а непосредно комуницирање је могуће после добијеног одобрења. Идентична правила важе за комплетну кореспонденцију која се буде водила с Васељенском патријаршијом. После смрти владике Конзисторија врши инвентар свих остављених ствари, уз обавезу да их по истом списку преда новом епископу. Закон се завршава констатацијом да сваком епископу треба да буде част да током живота увећа иметак који је на почетку службе примио од претходника. Потпис на крају Закона ставили су кнез Милош и Јаков Живановић, директор Књажеске канцеларије.²³ Прихватајући захтев Конзисторије, кнез Милош је актом бр. 2395 од 25. 6. 1836. године одобрио уношење у њен назив речи „Пречастнејша“ ради разликовања од других судова.²⁴

²³ Представљање закона извршено према тексту штампаном у чланку, *Први српски закон о црквеним властима (Начертание о духовним властима у Србији)*, приредио Ч. Мијатовић, Београд 1909, 17-36.

²⁴ Н. Ружичић, *Критика Закона о црквеним властима Источно православне цркве у Краљевини Србији*, Весник православне цркве у Краљевини Србији за 1891, Београд 1891, 163.

3. Допуне и објашњења Начертанија

Непосредно после конституисања, које је обављено 11. јуна 1836. године, Конзисторија је констатовала одређене проблеме у вези с правилном применом Начертанија. Настојећи да отклони уочене недостатке и боље дефинише положај епископа, Конзисторија је 1836. године под бројем 626 издала обавезујуће „Допуне и објашњења Начертанија“, које са Законом чине јединствену целину. Наведени текст садржи седам чланова. У првом је утврђено да епископи имају право да самостално или с лицима свештеног реда уређују верски живот на повереном подручју. Будући да је неке од тих надлежности Начертаније поверило Конзисторији, потребно је прецизно разграничити питања о којима у духу канона одлучују сами епископи од оних која се прослеђују на решавање у Београд. Ради избегавања могућих неспоразума у члану 2. епископске надлежности класификоване су на идентичан начин као у Начертанију. Према члану 3, епископи самостално или уз помоћ одређених свештених лица обављају послове из четири области утврђене у Начертанију. Када су у питању надлежности из прве области, прецизира се обавеза епископа да у повереној епархији подстичу учење Православне цркве кроз надзор рада свештеника, процес васпитања омладине и свакодневни живот верника. Епископу су из друге области поверени послови контроле понашања свештеника и дато право да оне који греше исправља, а неспремне да се поправе кажњава мањим казнама, које не подразумевају губљење парохије. Прецизирајући питања обухваћена трећом облашћу, наглашава се обавеза епископа да одржава цркве у добром стању, подиже нове и снабдева их потребним стварима и прима рачуне од цркава и манастира, прегледа их и захтева исправљање уочених неправилности. Расправљање брачних спорова и изрицање пресуда у вези с њима чини суштину надлежности поверене епископу из четврте области. Уколико брак треба коначно развести, заузети став о одвајању супружника од стола и постеље или дати одобрење за нови брак, таква одлука биће извршена после одобрења Конзисторије. Епископ самостално решава узајамне тужбе свештеника, њихове спорове с верницима и питања из којих произлази неопходност заштите духовних лица од неоправданих напада.

Чланом 4. утврђена су питања која епископи пре извршења морају да поднесу Конзисторији на одобрење. Примењујући исти принцип, епископи из прве области достављају Конзисторији сва питања наведена у Начертанију, осим прецизираних у члану 3. „Допуна и објашњења“ која припадају њиховој надлежности. Када је у питању друга област, дужност је епископа да Конзисторији проследи пресуде из којих би произлазило лишавање чина и губитак парохије, као и предмете када незадовољни све-

штеник, независно од врсте казне, одлучи да упути жалбу највишој судској црквеној власти. Обавеза је епископа да Конзисторији, ради провере способности, упути све кандидате без прописане школе које намерава да рукоположи. Уколико кандидати испуњавају потребне школске услове, епископ ће рукоположење извршити после одобрења добијеног од Конзисторије. Када се ради о питањима из треће области, епископ је дужан да Конзисторији доставља прегледане рачуне цркава и манастира. Обраћање државним властима у вези с изградњом нове или оправком старе цркве могуће је искључиво преко Конзисторије. Пресуде у брачним споровима из четврте области, које садрже одлуку о коначном разводу, одвајању од заједничког живота или утврђују право на нови брак, достављају се Конзисторији. Идентична пракса примењује се за међусобне спорове свештеника, као и оне у које су укључени верници, али само уколико парничне стране прихвате надлежност Конзисторије. Према одредбама члана 5, све наведене предмете епископи ће са спроводним писмом достављати Конзисторији, осим у оним случајевима када се у Београду закључи да заинтересована лица доставе потребну документацију. Епископима је чланом 6. препоручено да поверене предмете решавају искључиво уз помоћ најбољих свештеника из епархије. Последњим 7. чланом прецизирано је да ће наведене „Допуне и објашњења“ имати важност и снагу до формирања и потврђивања права на рад епархијских конзисторија.

ОСНИВАЊЕ ЕПАРХИЈСКИХ КОНЗИСТОРИЈА

Сагласно опредељењима из „Допуне и објашњења“ епископи су решавали мање спорове, а Конзисторија остале послове предвиђене у Начертанију. Ситуација се у одређеној мери променила новембра 1838. године када је епископ ужички Нићифор у писму упућеном кнезу Милошу затражио оснивање епархијских конзисторија, наводећи у прилог свог става сиромаштво верника и огромне трошкове брачних парница које се решавају у Београду.²⁵ Оцењујући наведени захтев као оправдан, кнез Милош је актом бр. 3555 задужио попечитеља просвете да заједно с митрополитом Петром на одговарајући начин реализује његову одлуку. Обраћајући се писмом бр. 674 од 10. новембра 1838. године митрополиту, попечитељ просвете Стефан Стефановић је предложио да врховни поглавар припреми *Мали устав* за наведену конзисторију, али из добијеног одговора произлази да је начин оснивања неприхватљив, јер пре потврде надлежних власти

²⁵ Писмо епископа ужичког Нићифора кнезу Милошу бр: 227 од 2. новембра 1838. године. Наведено према: А. Илић, н. д., 60.

треба да се изјасне сви епископи. Незадовољан начином на који се покушава решити то питање, митрополит је упутио писмо свим епископима с прецизним упутствима како да раде и предлогом да припреме и изнесу ставове у вези с оснивањем конзисторија у епархијама. Настојећи да ту проблематику решавају црквени органи, митрополит Петар и други архијереји припремили су почетком 1839. године целовит пројекат о оснивању епархијских конзисторија, које би заједно са Синодом и Апелаторном конзисторијом усмеравале црквени живот и решавале све спорове.²⁶

Достављени предлог митрополита и епископа Совјет није могао одмах да разматра због унутрашње ситуације проистекле из усвајања новог Устава, већ је донео привремену одлуку о успостављању конзисторија при епархијама за које је одређено да раде на сличан начин као постојећа духовна судска власт. Поступајући по одлуци Совјета извршено је формирање конзисторија с титулом „частнејша“, а митрополит је посебним упутством одредио да решавају практично сва црквена питања, уз утврђену обавезу да Синоду достављају на решавање кривице свештеника из којих произлази лишавање чина и парохије, и сложеније брачне парнице.²⁷

ЗАКЉУЧАК

Између историчара постоје одређена неслагања око оцене Начертанија, његове канонске заснованости и могућности унапређења црквеног живота у тадашњој Србији на основу уграђених одредаба. Усаглашен је став да се ради о историјском искораку и одважном чину митрополита Петра и да начин владавине кнеза Милоша није омогућавао постизање већих резултата. Значајна неусклађеност постоји и око суштине самог закона, будући да поједини познаваоци ове материје сматрају да је у питању државни акт којим се уређује једна значајна област, док се други, због државног статуса цркве, опредељују за став да је кроз поступак усаглашавања између архијереја као највише духовне власти и кнеза и Скупштине као репрезентата државне воље, донет црквени устав.

Резимирајући различите ставове о суштини Начертанија, сматрамо да је у питању акт од историјског значаја, јер је Србија по први пут добила писани закон о Цркви донет по важећој процедури. Утицај кнеза Милоша на све црквене послове остао је и даље велики, али су многе одредбе Закона ограничиле исказивану самовољу и приморале га да поштује акт испод

²⁶ Видети, Љ. Дурковић-Јакшић, *н. д.*, 17.

²⁷ *Распис митрополита Петра свима епископима по истом предмету бр: 63 од 27. фебруара 1839. године*, Наведено према: А. Илић, *н. д.*, 64.

кога стоји његов потпис. Законска решења потребно је посматрати и у контексту тадашњих друштвених и историјских прилика. Давање значајних овлашћења свештенству и монаштву у вођењу црквених послова има директну везу са свежим успоменама на праксу и рад епископа Васељенске патријаршије чијој су самовољи највише били изложени свештеници. Изронивши испод сенке снажног и компромисима несклоног кнеза и надвладавши општу непросвећеност и за велике промене неспремно свештенство и монаштво, Закон је постао образац према коме се треба прилагођавати и нека врста оријентира за правац преко потребних промена понашања, измену обрасца живота и начин обављања свештеничке службе.

Dragan NOVAKOVIĆ

**LAW ON ECCLESIASTICAL POWERS AS A FIRST LAW RELATING
TO THE ORTHODOX CHURCH IN SERBIA**

Summary

Having become aware that the energetic politics of Karadjordje within the historical conditions existing in the period concerned had not brought about the expected results, the Prince Milos began to conduct, after the military success obtained at the beginning of the uprising, soberly and with necessary determination, the struggle for national and religious freedom. Serbian delegations sent to Istanbul negotiated with the Porte about the most favourable ways to strengthen up the Serbian statehood, but also with the Ecumenical Patriarch about the need for the Church autonomy and the Serbian inalienable right to elect their bishops from their own ranks. Publication of the Sultan's Edict in 1830 marked legal acknowledgement of the long years of Serbian fight for freedom, while the act issued by the Ecumenical Patriarch in September 1831, made it possible to elect the first Serbian to the throne of the Belgrade Metropolitan, since the abrogation of the Pech Patriarchy.

After the learned Petar Jovanovic had been elected the Metropolitan, the Prince Milos made the new head of a Church promise to strengthen up the Church organization, to establish order in performance of the religious rites, to set up some discipline among the clergy and to prepare a new text of basic ecclesiastic law. Enjoying the Prince's support and being in the know of the difficult Church situation, as well as of a rather low level of the high ranked and lower ranked clergy capabilities and convinced that it was necessary to set the Church gradually free from total state control and to adapt the Church functioning to the Orthodox canons, he had set energetically to elaborate the basic ecclesiastical law or the Statute of the autonomous Church in the Principality of Serbia. During the next three years, several texts of laws were elaborated and forwarded both to the Prince and to the Council, which were considered by the ruler with great care and attention, making his changes and amendments. However, being not satisfied with the solutions offered therein and which in his opinion contained higher degree of the Church independence from the state than had expected or which were possible during the historical period concerned, he returned the same to be improved. Having adapted one out the several versions thereof to his opinion about the Church position and making use of the rather short validity period of the Sretenje (Visitation of the Virgin Mary) Constitution, which was modern and progressive for that period, the Prince had enacted. At the Pentecost Assembly held on 1836, the Law on Ecclesiastical Powers in Serbia.

Starting from the point of view that it was a state law, passed along with a substantial participation of the high clergy and making careful analysis of its logical structure and the grounds of offered solutions, we get surprised by its actuality and legal consistency, only the language used therein revealing the fact that this legal act is almost two hundred years old. Acting in compliance with the Law concerned, the Serbian

Church was able to overcome many a weak point during a rather short period, to set solid bases for the complete Church organization, to regulate the high clergy status, to strengthen up the clergy position, to define the Church property, to delimit the ecclesiastical and state Courts competences relating to the proceedings conducted against the priests and to solve all other questions which were important for normal Church functioning. While analyzing the Law concerned, the today's jurists may eliminate certain stereotypes and draw their conclusions on the power and capacity of our ancestors to establish legal standards relating to a rather difficult, and even for the actual circumstances, quite a challenging field.

Бојана МИЉКОВИЋ-КАТИЋ
Историјски институт
Београд

ПОРЕСКА ПОЛИТИКА УСТАВОБРАНИТЕЉА *

Апстракт: Пореска политика уставобранитеља била је усмерена на повећање пореског обухвата становништва (укључивањем неожењених лица без имања и стално насељених Цигана), прецизирање законске регулативе, контролу тачности и обухвата наплате и усавршавање техничких поступака за прикупљање пореза и казни за немар локалне управе. Кориговани су услови повлашћења у правцу све мањег броја изузетих, а започет је и процес унификације и стандардизације посредних пореза, праћен укидањем повластица појединих категорија становништва. Будући да су остали у оквирима наплате пореза по глави становника, привредни ефекти њихове пореске политике нису били велики, а ефекте повећаног пореског обухвата становништва умањила је чињеница да су обавезе већине нових пореских обвезника биле осетно ниже од пуне пореске стопе грађанског данка.

Key Words: constitutionalist, tax policy, taxes, assessment, economic effects.

Порески систем који је примењиван у време уставобранитеља уведен је 1835, претварањем спахијског десетка и харача у новчани еквивалент.¹ Данак је тада утврђен на шест талира годишње по глави пореског

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

¹ Претварањем свих натуралних и новчаних давања у јединствени порез од шест талира пореске обавезе становништва нису биле повећане (Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 1986, 71). Пореске обавезе најчешће су исплаћиване у талирима. Обрачунска јединица била је грош, али је имао два курса – доњи (порески) и горњи (чаршијски). Двоструки курс гроша уведен је 1833. године, како би био онемогућен велики прилив лошег турског новца у државну благајну након прикључивања тзв. отргнутих крајева. Порески курс је

обвезника, односно 60 гроша, и плаћао се у два пута.² Новим пореским системом задржан је кулук на градњи и одржавању путева, мостова и граничног плота, један радни дан кулука сеоском кмету и давање подвоза и хране чиновницима током службених боравака у општини. Ова последња обавеза претворена је касније у прирез за дочек чиновника, а кулук сеоском кмету је укинут.³ Мада је кулук према одредбама Хатишерифа из

био званични курс, а чаршијски је третиран као реални курс за турски новац и вредео је већ тада двоструко мање од чаршијског гроша (М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд 1901, књ. I, 527–528). Порески курс гроша одржавао се годинама на истој или готово истој вредности. Вредност једног аустријског дуката, на пример, кретала се деценијама око 23 пореска гроша. Уочи доласка на власт уставобранитеља аустријски дукат је вредео 24 пореска гроша, колико и 1837. године (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, Параћин 1975, 158; Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, Београд 1978, 392). Тарифом из новембра 1841. године одређен је курс дуката на 23 гроша (АС, МФ, П, 1841, ф. VIII, РНо 526), а тарифом из 1842. године враћена му је вредност на 24 гроша; почетком 1855. вредео је 23,3 гроша (Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији (=Зборник закона) VIII, Београд 1856, 95) и тек му је новом новчаном тарифом исте године вредност повећана је на 28 пореских гроша (Зборник закона VIII, 1856, 78) и више није мењана до краја владавине уставобранитеља. Упркос томе што се није често мењао, сваке године објављиван је курс новца у пореском течају за ту годину, који је важио при сакупљању пореза (М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 524).

² Због непостојања националне валуте, али и због лакшег обрачуна различитих валута, данак је исказан у више валута: износио је шест талира, односно 36 цванцика или 60 гроша или два и по дуката у злату (М. Петровић, *Финансије и установе*, 346). Грађански данак је уочи увођења тзв. пореских гроша 1855. године износио 25 добрих гроша полугодишње, а тада је утврђен на 30 пореских гроша полугодишње: “Како су пак новом тарифом о цени монета у порезском теченију [...] која с 1. неомврија тек[уће] 1855. године у живот ступа, укинути добри грошеви, и уместо ови установљени порезски, и како се данак грађанскиј по овом порезском теченију монета наплаћивати има, а имено уместо досадашњи 25. гр[оша] добри 30. гр[оша] порезски полгодишње, које ће се измиривати са 1. # [дукатом – Б. К] цес[арским] и једним цванциком” (Зборник закона VIII, 1856, 92).

³ М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 346; Зборник закона IV, 1849, 154. Укидање кулука било је предвиђено тзв. Турским уставом из 1838. године (Зборник закона I, 1840, 11, чл. 49). У општинама где није расписан прирез за дочек чиновника, у природи је обезбеђено њихово издржавање. Међутим, како су прикупљању приреза за дочек чиновника вршене многобројне злоупотребе, углавном прописивањем превелике висине приреза и коришћењем прилике да се многа приватна лица почасте при доласку чиновника (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 282; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак 1968, 649–652; Зборник

1838. требало да буде плаћен, то није чињено ни приликом одржавања граничног плота и одржавања и градње путева и мостова ни приликом градњи касарни.⁴ Кулучарске обавезе народу су тешко падале, о чему, поред осталог, сведоче и захтеви да се кулук за јавне радове укине, изнети на Светопетровској скупштини (1848) и Светоандрејској скупштини (1858). Захтевима није удовољено због ограничених буџетских средстава из којих би требало да буду финансирани стварни трошкови градње, као и због уверења да нема довољно плаћене радне снаге за планиране обимне радове.⁵

Данак је у истом облику и износу наплаћиван од 1835. до 1884. године,⁶ изузимајући време уставобранитеља, када је износ данка више пута промењен. Већ 1839. године Намесништво је спустило данак на пет талира годишње, из политичких, а не економских разлога, како би сузбило утицај кнеза Милоша Обреновића у народу. Међутим, увећане буџетске потребе (нарасле нарочито због организовања управног и судског апарата) натера-

закон VIII, 1856, 102), уредбом из 1855. године препоручено је општинама да у натури плаћају боравак чиновника. Онима које то не желе или не могу, одобрено је плаћање новцем, уз строгу контролу окружних власти и уредно евидентирање броја чиновника, коња и пратње с којом су стигли у неку средину (Зборник закона VIII, 1856, 103).

⁴ *Устав Књажевства Србије*, Зборник закона I, 1840, 11; Зборник закона 30, 1877, 98. Кулук при градњи среских кућа, на пример, није плаћан (*Решенија на прошењенија Св. Петровске народне скупштине и на зактевања народа*, Зборник закона IV, 1849, 184). Због различитих разлога, ни плаћени кулук повремено није исплаћиван. Тако су се, на пример, приликом подизања телеграфских стубова 1854. године кулучари смедеревског округа из патриотских разлога одрекли надница, због чега су у *Српским новинама* посебно апострофирани (*Србске новине* 1855, бр. 10). То се понављало и наредних година приликом реконструкције Цариградског друма и у другим деловима Србије. (*Србске новине*, 1860, бр. 124; Архив Србије (=АС), Државни савет (=ДС), 1844, Но 301; АС, Министарство финансија (=МФ), Промисљеност (=П), 1841, ф. VIII, РНо 523).

⁵ *Србске новине*, 1860, бр. 126; *Решенија на прошењенија Св. Петровске народне скупштине и на зактевања народа*, 184; А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Споменик Српске академије наука и уметности СХИИ, Одељење друштвених наука, нова серија 15, Београд 1964, 69, 117. Иако су на Светоандрејској скупштини прихваћени захтеви посланика ужичког и крушевачког округа за укидање кулука, закон није донесен, а решењем из 1860. кулук је задржан у дотадашњем облику (Зборник закона ХИИ, 1861, 161–162). И *Законом о подизању јавних грађевина* из 1865. предвиђен је кулук – плаћени приликом градње јавних грађевина, а бесплатан при одржавању пограничне линије (Зборник закона ХVIII, 1865, 95–96, 98–99).

⁶ *Преглед броја порез плаћајући глава у Србији од године 1834. до 1884*, Државопис Србије ХИИ, Београд 1884, 2.

ле су уставобранитеље да 21. децембра 1841. године порез поново повећају на шест талира, уз образложење да се државним приходима „не могу више трошкови који се на постојеће земаљске потребе чине подмиривати”.⁷ Како су у међувремену они повели борбу за збацивање кнеза Михаила Обреновића са престола, повишење пореза, као и неке друге мере попуњавања државног буџета, попут наплате жировнице у корист државе (а не општина), искоришћени су поново у политичкој борби, сада против кнеза Михаила. Стога су након довођења Александра Карађорђевића на кнежевски престо, уставобранитељи укинули већину мера донетих ради попуњавања буџета под владавином кнеза Михаила, па су поништили и одлуку о повећању пореза и данак 28. новембра 1842. године поново спустили на пет талира. Политички мотиви те одлуке готово експлицитно су наведени у кнежевом образложењу настале промене.⁸ Данак је у том износу наплаћиван до краја њихове владавине, а поново је подигнут на шест талира *Законом о порезу* из 1864. године.⁹

Данак, односно грађански данак, плаћао је сваки ожењени пунолетан мушкарац млађи од 70 година.¹⁰ Сматрало се да се данак састоји од два дела: пореза на личност и пореза на имање, при чему је порез на личност износио два, а порез на имање три талира (у периоду када је данак плаћан пет талира), док су били исти када је данак плаћан шест талира.¹¹

До доласка на власт уставобранитеља основни порески принцип била је наплата пореза од ожењеног мушкарца, без обзира на величину и вредност његовог имања. Неправедност тако заснованог пореског система, који је богате нежење ослобађао, а сиромашне ожењене мушкарце оптере-

⁷ Зборник закона 30, 1877, 298. Датуми у тексту су по новом календару, док су датуми цитирани у документима по старом календару.

⁸ “Желећи свако бreme, колико је могуће и колико се са потребом и ползом општом слаже олакшати, како би народ после бурни, за *Отечество наше, времена у самом почетку сладост правде и правце, благотворним Уставом земаљским утврђене, окусити и уживати могао, решили смо* [подвукла Б. К] данак који је досад са шест талира с главе на главу ударен био, од Ђурђевог дне 1842. год. на пет талира спустити“ (Зборник закона II, 1845, 195).

⁹ Зборник закона XVII, 1865, 278.

¹⁰ *Правила од 12. марта 1841. [...] за пописивање данак плаћајући глава*, Зборник закона II, 1845, 34.

¹¹ Мита Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 347. Подела данка на порез од личности и порез од имања доследно је спроведена у правилима о наплаћивању данка из 1841. године (Зборник закона II, 1845, 32–36). Задржана је и *Законом о порезу* из 1864. године (Зборник закона XVII, 1865, 278, чл. 3), а у специфичном виду и након пореске реформе 1884. године.

ћивао порезом, уочена је још за владавине кнеза Милоша.¹² Она је додатно потенцирана чињеницом да је једнако био оптерећен и богатији и сиромашнији део ожењених мушкараца, због чега је кнез планирао пореску реформу и наплату пореза према вредности имања. Спроведена је, међутим, само припремна фаза реформе (попис становништва и његове имовине) 1834. године.¹³ Приликом плаћања пореза имовно стање пореских обвезника узето је у обзир на тај начин што су сиромашнији плаћали половину, четвртину, осмину, па и шеснаестину пуног пореског износа. Остатак дуга наплаћиван је од богатијег дела пореских обвезника исте општине, тако да је укупна сума наплаћеног пореза одговарала пуном износу пореског давања свих пореских обвезника.

Прве промене у пореском систему спровео је кнез Милош 1837. године, увевши у порески систем добро стојеће неожењене домаћине. Он је оптеретио порезом неожењене, удовце (и удовице), који су „с баштином, дућаном или другом трговином или имјенијем добро стојећи“.¹⁴ На трагу тих одлука деловали су и уставобранитељи, настојећи да порески обухват становништва повећају укључивањем неожењених у порески систем. Уредбом од 24. марта 1841. године проширили су круг неожењених пореских обвезника, увевши правило да грађански данак плаћа, поред физички и ментално здравих неожењених, удоваца или удовица “с баштином, или именијем, или занатом, или трговином или буди којом промишленостћу добро стојећи[x]“¹⁵ и сирочад која је наследила имање или радње.¹⁵ Порески обухват неожењеног мушког становништва нарочито је проширен 1840. године, увођењем тзв. бећарског данка (1. јануара 1840),¹⁶ којим су у порески систем укључени неожењени мушкарци без некретнина. Наиме, бећарски данак плаћали су „неожењени људи, кои нити кућа, нити баштина својј имају, него, служећи другог, себи годишње што привреде“.¹⁷ Бећарски данак плаћан је одједном за целу годину. Делио се на четири класе, од којих је највиша чинила тек четвртину пуног пореског износа грађан-

¹² М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 347.

¹³ Лепосава Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 13, Београд, 1984, 9–118.

¹⁴ Зборник закона 30, 1877, 160.

¹⁵ *Правила од 12. марта 1841. [...] за пописивање данак плаћајући глава*, Зборник закона II, 1845, 32, 34.

¹⁶ *Уредба како ће се од сад и од бећара данак узимати*, Зборник закона I, 1840, 117

¹⁷ Из једне одлуке кнеза Милоша од 19. маја 1837. године могло би се закључити да су тада у порески систем укључени сви трговци, механције и шпекуланти, дакле и они без имања, али формулација није сасвим јасна (Мита Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 350)

ског данка (од 36 цванцика) и износила девет цванцика.¹⁸ На тај начин, уставобранитељи су у порески систем увели нову социјалну групу – слуге, калфе и уопште раднике.

Брачно стање при утврђивању пореске способности коначно је постало небитно применом правила о попису данка од 13. октобра 1843. године, којима је прецизирано да порезу подлеже свако лице старије од 18 година, уколико се бави неком делатношћу или поседује некретнине.¹⁹ На тај начин, је уместо брачног стања пореског обвезника за његов порески статус постала битна економска способност, оличена у способности да као одрастао привређује.

Даље проширење пореског обухвата становништва уставобранитељи су извршили 1853. године, обавезавши на плаћање бећарског данка и државне служитеље.²⁰ Висина њиховог пореза зависила је од висине плате, при чему је данак оних с највишом платом (од 120 талира годишње) био изједначен с највишим бећарским данком.²¹ Тиме је још једна социјална група укључена у порески систем.

Исте, 1853. године, заокружена је политика проширивања категорија пореских обвезника под уставобранитељима укључивањем Цигана у редовни порески систем. Сматрајући да непотребно финансијски оптерећује државу и врши злоупотребе над пореским обвезницима, централна управа је укинула арачилук, установу која је била задужена за прикупљање пореза од Цигана, и Цигане подвргла редовној полицијској власти, укључивши их на тај начин у државни, па и порески систем земље.

Обухват Цигана такође је вршен постепено. Најпре су, још под Намесништвом (17. октобра 1839), укључени у пореске обвезнике стално насељени Цигани хришћанске вере који су поседовали некретнине. Они су

¹⁸ *Уредба, како ће се од сад и од бећара данак узимати*, Зборник закона I, 1840, 177–181. Прва класа плаћала је девет цванцика, друга шест, трећа четири, а четврта два цванцика годишње (Исто, 178, чл. 5; 179, чл. 12).

¹⁹ „Под давање правителству србском припадајућег данка подпадају не само жењени људи, кои су 18-ту годину возраста свога прешли, а притом се као старешине фамилије своје сматрају, само ако баштину, или друго какво непокретно имање притјажавају, или се занатом, трговином или буди којом другом промишљеностју у Књажеству Србије занимају“ (*Правила од 1. октоврија 1843. [...] за комисију пописивајућу данак плаћајући глава*, Зборник закона II, 1845, 219).

²⁰ *О наплаћивању данка од служитеља правителствени*, Зборник закона VI, 1853, 223–224.

²¹ На плате од 100 до 120 талира државни служитељи су плаћали шест цванцика, на плате од 80 до 100 талира четири цванцика, а на плате до 80 талира два цванцика годишње (Зборник закона VII, 1854, 41–42).

од Ђурђева 1840. године плаћали грађански данак.²² Од 1853. године обухваћени су и Цигани који нису поседовали некретнине. Од тада су стално насељени Цигани плаћали данак по истим критеријумима као и остали поданици српске државе – грађански, уколико су поседовали некретнине или се бавили занатом, а бећарски, уколико су били неожењени или радили за другог. На тај начин, повећан је број пореских обвезника за око хиљаду лица. Цигани-скитачи наставили су да плаћају цигански харач и били су ослобођени свих осталих давања, осим за издржавање циганских кметова. Харач се делио на три класе. Пун износ циганског харача плаћан је најпре 24 гроша, а од 1855. године 29 гроша, што је износило око половине грађанског данка.²³

Од данка нису били изузети ни држављани Србије који су се трајно или привремено настанили изван Кнежевине, ма били они и бећари. Српске власти настојале су, међутим, да при одређивању висине и наплати пореза од исељеника, утврђени износ не оптерети превише пореског обвезника, плашећи се да он не прихвати држављанство друге земље.²⁴

Страни држављани који су привремено живели у Србији нису плаћали ни грађански ни бећарски данак, као ни слуге и остали бећари из Турског царства, који су такође сматрани страним држављанима. Они су званично били ослобођени и плаћања општинских терета, али су их посредно плаћали кроз закуп пословног и стамбеног простора, јер је Министарство финансија препоручивало власницима издатих објеката да кроз закупнину наплате општинске прирезе, уколико не желе да их сами плате на тај део

²² „... имају се сви Цигани, који куће и друга своја непокретна добра имају, присојединити к осталим житељима онога места, гди живе и куће своје имају, да једнака права с њима уживају и да се из арачког тефтера испишу и упишу у протокол порез плаћајући глава“. (*Живети у Београду 1831–1841*, документа Управе града Београда, приредила група аутора, Историјски архив Београда, Београд 2003, 274–275)

²³ Зборник закона VII, 1854, 70–71; Зборник закона VIII, 1856, 92–93; *Преглед броја порез плаћајући глава у Србији од године 1834. до 1884*, 26–27. Прва класа циганског харача износила је 24 пореска гроша (то је био потпуни порез, тј. порез “од целе главе”), друга је износила 12 гроша (плаћана је “од полуглаве”), а трећа 8 гроша и наплаћивана је од тзв. шошоја, односно деце старе између 8 и 14 година (Зборник закона VII, 1854, 70). Од новембра 1855. године цигански харач плаћао се 29 пореских гроша од целе главе, од полуглаве 14,20, а од шошоја 10 гроша (Зборник закона VIII, 1856, 93).

²⁴ Стога су, на пример, Букурешкој агенцији налагале да строго води рачуна “да се данак плаћајућем велик не чини, јер ако му је велик, он отиде и плати правителству влашком малиј данак, које га у своје поданство прима, не тражећи има ли он одпуст” (АС, ДС, 1841, РНо 332; *Уредба, како ће се од сад и од бећара данак узимати*, Зборник закона I, 1840, 180, чл. 23).

власништва. Данак није плаћало ни турско, односно муслиманско становништво.²⁵

Као и цео порески систем, и систем пореских олакшица био је наследио из времена прве владавине кнеза Милоша, а за неке категорије пореских обвезника потврђен је Хатишерифом из 1838. Пореске олакшице уживало је више група становништва. Трајно повлашћени били су свештеници, чиновници и заслужна лица, при чему свештеници нису плаћали ни главницу ни део данка од имања, док су чиновници и заслужна лица били ослобођени плаћања главнице.²⁶ Привремено су плаћања пореза били ослобођени ожењени солдати (током служења војног рока),²⁷ кметови и њихови помоћници (током вршења службе, а помоћници само уколико су нису били из истог места као кмет), тзв. новоженци (током једног пореског полугодишта након женидбе)²⁸ и досељеници (током прве две године по досељавању).²⁹ Данак нису плаћали ни богаљи, умоболни и самци-сиромаси, удовци и удовице са недораслом децом и с безвредним имањем или без имања, лица која су посебним одлукама ослобођена плаћања пореза, и самци старији од 70 година.³⁰

Иако пореске обавезе ових категорија становништва нису значајније мењане, ипак се може рећи да је пореска политика уставобранитеља била усмерена на сужавање пореских олакшица. Оно је спровођено помоћу тачног дефинисања категорија становништва које има право на пореске олакшице, уреднијег евидентирања и прецизнијег праћења рокова привремених пореских олакшица, као и повременим ревизијама пореских књига у различитим деловима Србије. Често су незадужени порезом остајали тзв.

²⁵ Уредба, како ће се од сад и од бећара данак узимати, 180 (чл. 18); Правила од 12. марта 1841. [...] за пописивање данак плаћајући глава, Зборник закона II, 1845, 32; АС, МФ, П, 1841, ф. I, РНо 50.

²⁶ Правила од 12. марта 1841. [...] за пописивање данак плаћајући глава, Зборник закона II, 1845, 35–36.

²⁷ Од Ђурђева дана 1841. године повлашћени су били и неожењени солдати (Предписаније Попечитељству финансије од 21. децемврија 1840. [...] да солдати ни жењени ни нежењени за време службе своје на своју главу данак не плаћају, Зборник закона II, 1845, 16).

²⁸ Тзв. новоженци нису били ослобођени плаћања пореза ни за прво пореско полугође после женидбе, уколико су били инокосни, односно самци (Правила од 12. марта 1841. [...] за пописивање данак плаћајући глава, Зборник закона II, 1845, 32–34).

²⁹ Правила од 12. марта 1841. [...] за пописивање данак плаћајући глава, Зборник закона II, 1845, 33.

³⁰ Исто, 32–36.

новоженци, јер ни после рока нису били унети у пореске спискове. Ревизијама су враћани на спискове, а приликом сваког утврђеног пропуста, наплаћивана су заостала потраживања, јер није постојао рок застарелости. Уколико би им се економско стање поправило, приликом ревизија губила су пореске олакшице и лица која су посебним одлукама ослобођена данка. Централна власт настојала је да помно прати промене у броју пореских обвезника, а чести налози издавани локалним властима да наплате заостале порезе указују на то да је при томе била неуобичајено ажурна.³¹ Велика пажња посвећена је прикупљању пореза, прецизирана је законска регулатива, контролисана тачност и обухват наплате и усавршавани технички поступци за прикупљање пореза и казне за немар локалне управе при његовом убирању.³² Поред тога, пореске олакшице нису прошириване на нове категорије пореских обвезника, изузимајући велике, најчешће задружне породице и, донекле, инокосне новоженце. Уместо тога, опорезиване су нове социјалне групе. Тиме, додуше, нису сужаване пореске олакшице, али је укидано фактичко повлашћење.

Пореске олакшице сужаване су приликом прописивања општих услова за ослобођење, јер су уредбама кориговани услови повлашћења у правцу све мањег броја изузетих. Тако је по уредби из 1839. године отац са два ожењена сина-пореска обвезника био ослобођен плаћања пореза, док је према каснијим уредбама био ослобађан отац са три или више ожењених синова.³³ Пореске олакшице током владавине Александра Карађорђевића изгубили су и чланови шире породице кнеза Михаила Обреновића, па је наплата пореза тражена од Јована Обреновића. Иако су ови захтеви били мотивисани политичким, а не економским разлозима и нису у пореској политици земље могли да доведу до значајнијих помака, они чине сегмент настојања да се сузи круг лица ослобођених од пореза.

³¹ Среске старешине, на пример, биле су обавезне да достављају посебне спискове новожењаца, оверене потписом свештеника и примирителног суда за све пореске обвезнике који су по основу женидбе ослобођени пореза (*Правила од 1. октоврија 1843. [...] за комисију пописивајућу данак плаћајући глава*, Зборник закона II, 1845, 220).

³² *Уредба о уреднијем и точнијем издавању и купљењу данка*, Зборник закона II, 1845, 133; *Уредба од 21. декемврија 1842. [...] којом се она од 1841. године, у смотренију пописивања данак плаћајући глава допуњава, објасњава и преиначава у неким точама*, Зборник закона II, 1845, 199–200; Зборник закона V, 1853, 11–12; АС, МФ, II, 1849, ф. III, РНо 47; ф. VI, РНо 25.

³³ Зборник закона II, 1845, 222 (чл. 9), 224 (чл. 18); Зборник закона VII, 1854, 135–136; АС, МФ, II, 1849, ф. II, РНо 3.

После краћег колебања у политици према великим породицама, уставобранитељи су проширили број повлашћених у великим породицама и што су породице биле веће, већи број обвезника је ослобађан. Као што је поменуто, најпре је по уредби из 1839. године отац са два ожењена сина-пореска обвезника био ослобођен плаћања пореза, а потом је уредбом од 24. маја 1841. утврђено да се једна пореска глава ослобађа у кући са четири ожењена мушкарца.³⁴ Међутим, већ 22. фебруара следеће године новом уредбом је ослобађана плаћања данка једна пореска глава у кући где су живела три или четири пореска обвезника, две главе у кући где је живело шест, три где их је било осам или девет, а четири где је живело десет пореских глава.³⁵ Такав систем олакшица није значајније ослобађао велике породице пореског терета, јер је, без обзира на величину породица, однос опорезованих и неопорезованих мушкараца у њима остајао приближно исти.³⁶ Проширивање повластица које су уживали инокосни новоженци применом уредбе од 13. октобра 1843. године састојало се у томе да су били ослобођени плаћања данка не само за полугође током кога су се оженили (као по уредби из марта 1841), већ и током следећег полугођа.³⁷

У пореском систему уставобранитеља свештеници су остали трајно повлашћени. Пореско оптерећење чиновништва, међутим, постепено је мењано, а њихове пореске олакшице усклађиване су с вредношћу имања, и тиме за поједине категорије чиновника сужаване. По Хатишерифу из 1838, чиновници су били ослобођени личног пореза и плаћали су само данак на имање.³⁸ Уредбом из 1841. прецизирано је да чиновници, као и учитељи

³⁴ Пре владавине уставобранитеља (од указа из 1837), пореске олакшице уживале су породице у којој је домаћин имао најмање три ожењена сина. У том случају, ослобађана је плаћања пореза једна пореска глава (М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 350).

³⁵ *Додатак од 10. фебруара 1842. [...] к уредби од 1841. год. у призренију купљења данка, касателно задружни фамилија*, Зборник закона II, 1845, 201–202; Милан Ђ. Милићевић, *Преглед задружног стања Срба сељака*, Гласник Друштва српске словесности IX, 1857, 160; АС, ДС, 1850, Но 8.

³⁶ Код ослобађања једне пореске главе у породици где их је било три, порез није плаћала трећина пореских обвезника, код породица са четири обвезника четвртина, док је код породица са шест пореских обвезника опет само трећина била ослобођена, колико и код породица са девет пореских обвезника. Једино је породица са десет пореских обвезника уживала веће пореско растерећење, будући да су такве породице плаћале 40% пореза мање.

³⁷ *Правила од 1. октоврија 1843. [...] за комисију пописивајућу данак плаћајућу глава*, Зборник закона II, 1845, 220.

³⁸ *Устав Књажества Србије*, 13, чл. 60.

(без обзира на то да ли их је плаћала држава или општина), плаћају данак на имање „сразмерно плаћању мештана њихови на иста“,³⁹ чиме су, као што је наглашено уредбом из 1848. године, при плаћању данка изједначени по статусу са самцима од 70 година, богаљима и умоболнима који су поседовали имање које је неко обрађивао.⁴⁰

Данак на непокретна имања чиновника наплаћиван је у почетку у пуном износу од сваког чиновника-пореског обвезника, без обзира на вредност његовог имања. Од 5. новембра 1849. уведен је за њих нови систем наплате, сличан систему наплате потпуног данка. Тим системом је укупна сума данка чиновника одговарала броју глава чиновника с имањем, а поједини порески обвезници плаћали су мањи или већи део укупне суме, зависно од вредности њиховог имања. На тај начин вредност данка усклађена је делимично с вредношћу чиновничких имања.⁴¹ Још прецизније усклађивање спроведено је решењем од 24. марта 1852. године, којим је предвиђен распон плаћања данка од једног до 12 талира и тачна скала вредности добара и висине данка који се плаћао на одређену вредност имања. При томе су чиновници чија су имања вредела мање од 100 дуката плаћали један талир, а највиши порез од 12 талира плаћали су чиновници с имањем вредним од 8.000 до 16.000 дуката.⁴²

Као што се види, пореске обавезе чиновника нису биле ни приближно адекватне њиховом богатству, посебно када се упореде с обавезама сеоског становништва. Наиме, просечно сеоско имање вредело је само 15

³⁹ *Правила од 12. марта 1841. [...] за пописивање данак плаћајући глава*, Зборник закона II, 1845, 33, чл. 5.

⁴⁰ Зборник закона IV, 1849, 197.

⁴¹ По одлуци из 1849. године данак на имање плаћали су сви чиновници у истом износу, без обзира на вредност њихових имања. Гумачењем ове одлуке из 1849. године измењен је начин обрачунавања данка: “сабраће се укупна сума данка, рачунајући по одбијенију главнице од два талира на сваку главу, по три талира на њи разрезати, соразмерно величини и вредности недвижими добара, рачунајући од главе по три талира,” при чему је укупан збир наплаћеног пореза био раван суми која би се добила наплатом три талира од сваког чиновника-пореског обвезника (*Уреба о начину разрезавања данка на чиновнике*, Зборник закона V, 1853, 52–54; Зборник закона VII, 1854, 140).

⁴² Зборник закона VII, 1854, 141. Порез чиновника одређен је на следећи начин: с мањем вредним до 100 дуката плаћали су један талир; до 500 дуката вредним имањем – два талира, с имањима од 500 до 1.000 дуката плаћали су четири талира, а с имањем од 1.000 до 2.000 дуката шест талира; с имањем од 2.000 до 4.000 дуката плаћали су осам талира, с имањем вредним од 4.000 до 8.000 дуката 10 талира, а они с имањем вредним од 8.000 до 16.000 дуката плаћали су данак од 12 талира годишње.

дуката, према попису становништва који је спроведен 1862. године, дакле убрзо по силаску уставобранитеља са власти,⁴³ и било је оптерећено просечним порезом од три талира (колико је отпадало на део данка плаћен на имање), а чиновник је, напротив, плаћао два талира за имање вредно између 100 и 500 дуката, односно четири талира за имање вредно између 500 и 1.000 дуката. Однос између вредности имања и висине пореза на имање показује да је напор уставобранитеља да се усклади економска моћ чиновника с њиховим пореским задужењем био ограничен само на усклађивање вредности пореза и имања унутар те друштвене групе, а да је чиновништво и надаље остало веома повлашћена пореска категорија становништва.

Најмање пореске олакшице уживало је сеоско становништво. Иако углавном није располагало вредним имањима ни остваривало високе приходе,⁴⁴ веома мали део тог становништва био је ослобађан плаћања пореза или је плаћао умањени данак. Анализа, додуше малобројних, сачуваних спискова пореских обвезника указује на то да је највећи део сеоског становништва плаћао пун порез. Тек око 10% имало је олакшицу да плаћа умањени порез, а већина повлашћених плаћала је половину данка.⁴⁵ У градским насељима је нешто већи проценат пореских обвезника био по-

⁴³ *Вредност непокретног имања у Србији у години 1863*, Државопис Србије II, 1865, 73.

⁴⁴ У 26 села Горње Ресаве, на пример, просечна вредност имања износила је 1862. године од 50 до 190 аустријских дуката, зависно о ком селу је реч. Изузимајући ново село Злетово, које је имало најнижу просечну вредност имања (18 дуката), просечно имање било је најмање вредности у селима Ресавица (48 дуката) и Бељајка (56 дуката), а највредније у селима Пањевац (189,5 аустријских дуката) и Ломница (179,5 дуката). Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд 1990, 41–310.

⁴⁵ Анализа сачуваних спискова пореских обвезника показује да су најчешће 10%, понекад и 20% обвезника чинили они који су плаћали само део главнице (АС, Начелство округа ужичког (=НОУ), 1849, ф. I, Р. 49, К. 11). Веома ретко ослобођених је било и више, али се тада обично радило о малим селима са десетак-петнаестак кућа, као што је село Остружница (АС, Поклони и откупи, Протокол порескиј глава среза посавског, окружија београдског 1839), што релативизује добијене односе између повлашћених и неповлашћених, због малог укупног броја пореских обвезника. Ослобођени порески обвезници са села били су веома сиромашни. На то указује чињеница да се у примедби, којом се објашњава основ ослобођења, најчешће наводи: убог, убог без баштине, одвећ убог и без баштине, без нигди ништа и слично. Понекад су порески обвезници ослобађани дела данка и када су имали “мало баштине”, “само занат” и слично (Историјски архив Чачак (=ИАЧ), Начелство округа чачанског, кут. 2, 1850–1854, ф. II, попис пореских глава варош Карановац).

влашћен, понекад и до четвртине. Тешко је проценити на основу чега су пореске обавезе сеоског становништва умањиване, јер је у многим случајевима наплаћиван пун износ пореза и када је уз име обвезника у пореској књизи уписана примедба да је сиромашан, па чак и сасвим сиромашан. Ни обвезници за које се изричито тврди да нигде ништа немају нису ослобађани плаћања данка, већ је њихово пореско оптерећење смањивано на једну четвртину пуног износа.⁴⁶ Пун износ пореза плаћали су и ожењени обвезници без имања, који су радили туђу земљу, чак и досељеници који су се издржавали надничењем на туђим поседима.⁴⁷

Највероватније је овакав однос према пореским обавезама сеоског становништва проистакао из схватања, наслеђеног из феудалног периода, да значајан привредни потенцијал чини човек – зрео и ожењен мушкарац, а не имање којим располаже.⁴⁸ Постепена промена овог схватања може се наслутити у стилизацији чланова уредби о плаћању пореза издатих током владавине уставобранитеља. Наиме, што су касније издаване, имање и његова вредност добијали су све већи значај за одређивање пореске способности појединца.⁴⁹

Најмање промена у односу на владавину кнеза Милоша уставобранитељи су спровели при наплати бира, пореза за издржавање свештенства. Бир је, као и данак, наплаћиван два пута годишње. Сеоско становништво плаћало га је у натури, а градско у новцу. Сваки порески обвезник на селу

⁴⁶ АС, ДС, 1856, Но 357; АС, МФ, П, 1841, ф. I, РНо 50; ИАЧ, Начелство округа чачанског, кут. 2, 1850–1854, ф. II, попис пореских глава, варош Карановац.

⁴⁷ Зборник закона VI, 1853, 144–145; АС, Начелство округа шабачког (=НОШ), 1840, АНо 102.

⁴⁸ На такав закључак упућује и став Државног савета да ожењене младе мушкарце који немају никакво имање не треба ослободити плаћања данка, нити им наплаћивати бећарски данак “сматрајући на добро наплаћивање надница, и уобште заслуга свакога, који само има вољу радити, као и на незнатност данка у отечеству нашем [...] не може у овом изузетку правити са младим и здравим ожењеним људма, који ако и не притјажавају никаквог имања, без сваког усиљавања могу се поставити у стање, овако малиј, какав је у отечеству нашем данак плаћати, тим лакше, што премда се по главама данак разрезује, ипак могућније главе слабијима у помоћ притичу, чим се истина од могућни[x] немогућним у новцу, ал и од ови[x] онима у раду и послуги, и потоме тако рећи узајмична помоћ указује”, па је решио: “да се свака ожењена глава, макар да она никаквог имања не притјажава, но од службе и аргаштине живи, у читаву порезску главу уписује” (Зборник закона VI, 1853, 145). Видети и: АС, ДС, 1856, Но 357.

⁴⁹ То, поред осталог, показује и постепено диференцирање висине пореза на имање које су плаћали чиновници.

давао је 12 ока жита (око 15 kg),⁵⁰ а у граду 1,20 гроша.⁵¹ Висина бира у на­тури није се мењала током владавине уставобранитеља, али је убрзо по њиховом доласку на власт промењен износ који се плаћао у новцу. Он је од 1842. износио пет пореских гроша, односно 100 пара на пола године. Бир су у пуном износу плаћали и порески обвезници који су били ослобо­ђени плаћања данка или дела данка, уколико нису ослобођени због сиро­маштва.⁵²

Посредни порези – прирези и таксе, претрпели су током владавине уставобранитеља много мање промена. При наплати приреза уставобрани­тељи су такође настојали да повећају обухват обвезника и да изједначе обавезе становништва. Прирезе су плаћали сви обвезници државног данка, а лица која су била ослобођена данка углавном нису плаћала ни прирез или су плаћала само неке прирезе. Повлашћене категорије пореских обве­зника биле су само изузетно ослобођене плаћања неких од приреза или су их плаћале под повољнијим условима.⁵³ Специфичан третман у наплати приреза имали су муслимански поданици српске државе. Стално настање­ни Цигани муслиманске вере, на пример, плаћали су само прирезе који су купљени због опште користи заједнице (градње или куповине зграда за др­жавна надлештва, градње чесме, ћуприје, калдрме...) и то половину вред­ности, док прирезе у корист цркве и школе нису плаћали.⁵⁴

Прирези нису били стандардизовани на нивоу целе земље, већ су увођени према потребама и могућностима мањих административних једи­ница, најчешће општина. Општински прирези прикупљани су за најразви­ченије намене – од доприноса за градњу калдрме или цркве, набавке раз­личитих потроштина које нису планиране буџетом, преко плаћања тро­шкова чиновника у визитацијама до плаћања различитих прослава. Прире-

⁵⁰ Понека општина, попут ваљевске, стекла је право да уместо жита плаћа бир ку­курузом, мада се свештенство противило таквим изменама устаљених обичаја (АС, ДС, 1843, Но 581).

⁵¹ Мита Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 205.

⁵² Зборник закона IV, 1849, 164, 173. Иако није представљао велико пореско опте­рећење за сеоско становништво, бир није уредно исплаћиван, па су неке сеоске општине остајале дужне више година и морале су да буду посебним одлукама централних власти упозораване на обавезе (АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 222, К. 4).

⁵³ Зборник закона VII, 1854, 5; Зборник закона VI, 1853, 117. Цигани коритари, на пример, нису морали да сносе општинске терете, уколико нису имали кућу или зе­мљу (АС, ДС, 1856, Но 123). Ожењени пандури и практиканти, као и поштански настојници, на пример, од 1856. године такође нису плаћали општински прирез (Зборник закона IX, 1857, 23; Зборник закона X, 1857, 7) итд.

⁵⁴ Зборник закона III, 1847, 104.

зом су формирана и средства за плате сеоских учитеља, док нису стекли статус државних чиновника.⁵⁵

Иако је још по ступању на власт Намесништво донело одлуку да се прирези не могу уводити “без знања Правителства”,⁵⁶ све до средине педесетих година државна управа није имала потпун увид у врсте и намене прикупљаних приреза. Тада је на захтев кнеза Александра спроведена анкета о врстама и намени убраних приреза за 1854. годину, с намером да се прирези подвргну контроли. Кампања није постигла циљ, па је 1858. одлучено до које своте општине могу самостално располагати прикупљеним средствима, а за које морају тражити сагласност Министарства унутрашњих дела. Тек 1859. године, након силаска уставобранитеља с власти, посебним решењем одређено је да контролу над прирезима које су расписивале општине, и уопште над општинским приходима и расходима, преузме Министарство финансија.⁵⁷

Уставобранитељи су увели прирезе које су убирале све општине у истом износу и за исту намену. Новоустановљени прирези, истина њих свега неколико, најчешће су били намењени попуњавању државних фондова или финансирању одређених институција од значаја за целу земљу. Значајни су стога што су њима укинуте пореске олакшице оних група становништва, попут свештеника, које су биле повлашћене при плаћању грађанског данка, и изједначени сви порески обвезници. Најпре је (1853) уведен прирез од једног гроша за Земљоделску школу у Топчидеру, а убрзо (1855) и прирез од два цванцика годишње за школски фонд, којим су обједињени прирез за плате учитеља основних школа и прирез за плате особља и издржавање Земљоделске школе. Устројством Земљоделске школе од 23. јануара 1853. године предвиђено је да прирез од једног гроша плаћа „од сваке пореске главе и од чиновника“, али су већ 10. новембра исте године прирезом обухваћени и „кметови, и сви они, кои се сбог задруге од плаћања данка ослобађавају, мирски свештеници, учитељи, служитељи правителствени, сви они, кои бећарски данак, и Цигани, кои арач плаћају, изузимајући децу, тако названу `шошой`“.⁵⁸ Све те категорије становништва обавезане су (26. децембра 1855) и на плаћање приреза од два цванцика, а посебно су апострофирани чиновници, пензионери, учитељи, кме-

⁵⁵ Висина приреза за плате учитеља није била уједначена (Зборник закона VIII, 1856, 98–99). Видети и: АС, ДС, 1848, Но 40; 1853, 467.

⁵⁶ *Уредба за општинске приходе*, Зборник закона I, 1840, 120.

⁵⁷ Зборник закона XII, 1859, 64. Одредба је важила до доношења *Закона о устројству општина* из 1866. године.

⁵⁸ *Устројнице Земљоделске школе у Топчидеру*, Зборник закона VII, 1854, 3; Зборник закона VII, 1854, 116.

тови „и сви остали житељи отечества, кои стално превивавње и известан начин живљења имају“.⁵⁹

Определивши се за старински облик прикупљања пореза по глави становника државна управа нашла се у процепу између готово непроменљиве висине прихода од данка, који је чинио око половине укупних буџетских прихода, и све већих потреба државног буџета (провоцираних развојем државне управе и улогом коју је она имала и намеравала да стекне у креирању привредног и друштвеног развоја земље).⁶⁰ Овај несклад између буџетских потреба и ограниченог и слабо променљивог прилива решаван је углавном посредним порезима. Посредни порези, обично називани таксама, убирани у готово свим делатностима – приликом издавања дозвола или закупа за обављање делатности, жирења свиња и попаше остале стоке, отварања радњи, коришћења дрвета за грађу, огрев или коље, приликом коришћења пољопривредног земљишта, руда, шума, преласка преко река и мостова и т.д.⁶¹

Обично је унапред одређивана висина таксе, мада су повремено убирани и кроз одређени проценат од остварене добити или одређену количину од остварене производње.⁶² Убирале су их и централна и локална управа. Централној управи припадали су приходи од експлоатације руда, шума, река или друмова, а локалној таксе на коришћење риболовних бара, жиропађе, камена, за вађење креча и слично. Висина такси, међутим, одређивана је потпуно неселективно, па нису чиниле инструмент привредне политике. Изузетак чини једино веома висока аренда (такса) за сеоске дућане.

Као мера заштите варошке дућанске трговине, још за прве владавине кнеза Милоша забрањено је отварање сеоских дућана без посебне судске дозволе.⁶³ Намесништво је 18. септембра 1839, у складу са залагањем за слободну трговину, одобрило држање дућана у сваком селу, и тиме било осетно либералније према сеоској дућанској трговини од кнеза Ми-

⁵⁹ *Решеније о прирезу на Фонд школскиј за издржавање учитеља основни школа и земљеделске школе топчидерске*, Зборник закона VIII, 1856, 99–100. Увођењем овог приреза превазиђена је шароликост висине плата учитеља основних школа, које су дотада финансирале општине у складу са сопственим економским могућностима, а школски фонд је ојачан. Тиме су створене и претпоставке да учитељи добију статус државних чиновника и социјалну сигурност коју су они имали.

⁶⁰ Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955, 234. Други по величини приход српска држава је остваривала од царина.

⁶¹ Поред судских и административних такса постојале су и друмске, превозне, тржне и мерачке таксе за касапске, механске, дућанске и друге радње итд.

⁶² АС, ДС, 1840, Но 225, 281; 1843, Но 394.

⁶³ Мита Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 387.

лоша, али је истовремено успостављен принцип да се у селу може отворити само један дућан. Његово отварање условљено је плаћањем веома високе годишње аренде од 50 талира. Одлука је мотивисана жељом да се спречи умножавање сеоских дућана “на штету трговине варошана”.⁶⁴ Приходи од сеоских дућана и сами дућани били су у надлежности општина. Показало се, међутим, да општине, руковођене сопственим економским интересима, одобравају отварање више дућана и отварање дућана уз плаћање ниже годишње аренде. Стога је 1840. прихватање ниже аренде проглашено злоупотребом општинских права на убирање прихода и сходно томе кажњавано.⁶⁵ На тај начин, уставобранитељи су до краја владавине наставили да штите варошку трговину високим таксама а сличан однос према овој привредној делатности држава је задржала до доношења *Закона о сеоским дућанима* 1870. године, који је, и поред одређене либерализације, још увек био рестриктиван према сеоској дућанској трговини.

Свесни да спроведеним мерама пореске политике буџетски приходи нису довољно увећани, уставобранитељи су при крају владавине покушали да спроведу пореску реформу не би ли изнашли нове изворе прихода неопходне због пренапрегнутих државних финансија. Министарство финансија формирало је 1856. године посебну комисију, која је предложила нови порески систем и определила се за прелазак на порез по имовној снази становништва. Њен предлог, међутим, осујетило је издвојено мишљење Јована Гавриловића, начелника Одељења промишљености истог министарства, који је сматрао да је попис становништва, планиран ради увида у имовно стање становништва, сувише спор, а да држави треба новац одмах

⁶⁴ *Указ Попечителству финансије*, Зборник закона 30, 1877, 259. И поред тога, државне власти су, из данас недокучивих разлога, повремено ослобађале неке сеоске дућанице плаћања аренде (АС, ДС, 1853, Но 549).

⁶⁵ *Уредба против злоупотребљенија с благодјелијама обитинским*, Зборник закона I, 1840, 206, чл. 5–6. После доношења уредбе општине су и даље покушавале да из различитих разлога смање аренду сеоским дућаницама, али су се сада са захтевом за смањење обраћале Министарству финансија ради одобрења. Углавном су биле одбијане (АС, ДА, 1843, Но 322; АС, МФ, П, 1841, ф. VI, РНо 392). Државна управа је одлучно следила сопствену политику према сеоским дућанима, па је средином четрдесетих година подржавала захтеве за отварање једног сеоског дућана, без обзира на удаљеност села од градског насеља (осим ако није било у непосредној близини варошице у унутрашњости), али није толерисала постојање већег броја сеоских дућана у неком насељу и ти дућани су затварани (АС, ДС, 1839, Но 189; Б. Перуничих, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац 1971, 419).

и да због тога треба само повисити постојећи порез.⁶⁶ Нова пореска реформа, пројектована под кнезом Михаилом 1861. године,⁶⁷ којом је такође планирано увођење пореза по имовној снази становништва, остала је, као и реформа његовог оца, само на припремној фази (спроведен је попис становништва 1862/3. године), па је Србија све до 1884. године задржала застарели порески систем, наслеђен из феудалног доба.

Bojana MILJKOVIĆ-KATIĆ

TAX POLICY OF THE DEFENDERS OF THE CONSTITUTION

Summary

In order to increase the budget revenue, Defenders of the Constitution dedicated considerable attention to tax collecting, making more precise the laws, increasing the number of people liable for taxation, controlling the precision and range of collecting, and perfecting technical procedures for taxation and punishments for negligence of local authorities. Beside that, regulations corrected the conditions under which fewer people were exempt from taxation, and the process of unification and standardization of intermediate taxes, followed by abolishment of the benefits of some segments of the population. Taxes were increased by introduction of the single men's tax, that is to say, including in the tax system of unmarried people with no property, who worked for others, as well as by inclusion of permanently settled Romas. As they remained within tax gathering per capita, economic effects of their tax policy were not great, and effects of the increased tax collection was diminished by the fact that duties of new people liable to pay taxes were considerably lower than the full rate of the civic tax.

⁶⁶ Међутим, порез по глави није повећан (Даница Милић, „Непокретна каса“. Из предисторије банкарства у Србији, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. 9, Београд 1981, 203).

⁶⁷ Закон о плаћању пореза по имућности, Зборник закона XIV, 1862, 147–155.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Историјски институт
Београд

**АВРАМ ПЕТРОНИЈЕВИЋ И СРПСКИ ПОКРЕТ У ВОЈВОДИНИ
1848-1849. ГОДИНЕ
(поводом 160-годишњице проглашења Војводства Србије
и Тамишког Баната)***

Апстракт: Аврам Петронијевић као председник српске владе и министар спољних послова Србије имао је активну улогу у догађајима у Војводини 1848/9. године. Аутор је у овом члану објаснио његову позицију унутар владе, утицаје великих сила на Србију у том питању, као и однос Петронијевића и патријарха Рајачића. У том светлу објашњен је Петронијевићев предлог уставног уређења Војводине из фебруара 1849. о којем је већ расправљано. Због унутрашње опозиције и спољнополитичких ограничења Петронијевић је балансирао између западних земаља, Порте, Аустрије и Русије. Ослонац за своју политику тражио је на Порти.

Key Words: Avram Petronijević, aid, Serbia, Vojvodina, 1848-1849, Austria, Russia, The Port, France.

Аврам Петронијевић (1791-1852) у двестагодишњој историји нововековне српске државе био је најдуже председник владе и министар спољних послова у раздобљу од 1842. до 1852. године, с изузетком 1843/1844. године. Ипак, његова историјска улога није осветљена и у историографији је, углавном, прихваћена оцена Драгослава Страњаковића, да је Петронијевић „источњак по духу, начину поступања и по обичајима”, опрезан, помириљив и обазрив.¹ Петронијевић се од осталих уставобранитеља разликовао вишим образовањем и знањем неколико страних језика. Циљ овог рада је да осветли Петронијевићеву улогу у збивањима у Војводини 1848/9. године и да пружи изнијансиранију слику струја које су тада постојале у српској влади.

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

¹ Драгослав Страњаковић, *Вучићева буна 1842*, СКА, Посебна издања књига СХП, Друштвени и историјски списи књига 46, Београд 1936, 131; Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд 1888, 543.

Још су савременици револуционарних збивања, анонимни писац чланка у Српским новинама из јануара 1849. а касније и историчари, истакли да догађаји из 1848/9. године за Србију представљају ново поглавље у њеним међународним односима и да је Кнежевина тада изашла из уског круга турског суверенитета и руског покровитељства.² Ипак, побољшање спољнополитичког положаја Србије у то време није праћено сређивањем стања на унутрашњем плану, па је влада и Петронијевић као њен председник, све време револуционарних збивања у суседној Аустрији морала да балансира између опозиције коју је предводио Вучић, захтева омладине да Србија започне акцију ослобођења сународника од Турака у околним областима, притисака сила Турске, Француске, Русије, В. Британије, да Србија сачува унутрашњи мир и да се не нарушава ни по коју цену суверенитет Порте. У својим честим јадиковкама на прилике у Србији, Илија Гарашанин је записао да је влада те године толико била слаба да је могла сама од себе да се сруши, и све због неслоге њених чланова.³ У таквим околностима и Петронијевићева позиција, као председника Владе, није била чврста током читаве 1848. године. Петронијевић је до Петровске скупштине покушавао да изглади спор између Вучића и осталих чланова владе, а када је увидео да у томе неће успети, постао је Вучићев одлучан противник. У опозицији Петронијевићу били су С. Симић и И. Гарашанин. Управо у том кругу се током 1848. године размишљало о његовој смени о чему су прављене озбиљне комбинације. Да би ојачао свој положај и спречио гласине о смени, Петронијевић је 2. септембра 1848.⁴ издејствовао да кнез Александар именује Стефана Стефановића Тенку за председника Савета, без претходног одобрења тог законодавног тела, што је био дужан по Уставу. Упркос незаконитости тог чина, Тенка је потврђен у звању и на том положају је остао до 1857. године.⁵

² Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена I*, Београд 1887, 7; Драгољуб М. Павловић, *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849.* Београд 1986², 88-89.

³ „Лукавство, завист и непостојанство преовладало је сваког члена прековише“ (Архив Србије, фонд Илије Гарашанина, даље, АС, ИГ, 300).

⁴ Датуми у тексту су по грегоријанском календару.

⁵ *Преписка Илије Гарашанина књига I 1839-1849* (Сакупио и за штампу средио Гргур Јакшић), САН, Грађа књига II, Историјски институт, књига 2, Београд 1950, 281, 282, 289, 293. Фрања Зах, који се спремао да напусти Србију писао је Гарашанину у априлу да се Стојан Симић, председник Савета *очевидно* не слаже са

Влада је као одговор на револуцију у Аустрији спроводила одређене популарне мере ради умиривања јавног мњења. Тако је 22. марта 1848. смењен „пречанин” Алекса Јанковић, привремении министар правосуђа и просвете.⁶ Затим, образована је комисија која је требало да прегледа постојеће законе о судовима и према томе да састави план „по ком би се брже и боље код судова судило”. Да је то била само демагошка мера којом би се задовољио Вучић, потврђује се тиме што је Вучић именован за њеног председника, а Петронијевић, за једног од чланова. Ако је неко био упућен у законодавни рад то је био Петронијевић, док Вучић, неписмен и без икаквог искуства није могао ништа допринети у раду комисије.⁷ У циљу очувања унутрашњег мира, кнез Александар, Гарашанин и део војске прешли су у Крагујевац, у *средоточије* земље, док су Петронијевић, Вучић, Симић остали у Београду. Размишљало се о оснивању неке врсте народне гарде у престоници.⁸ Једна од мера, било је званично покретање питања исељења Турака из српских вароши, покренуто априла 1848. године. Одлука Савета о томе достављена је Петронијевићу, који је о томе на Порту упутио званичну представку. Али, против тог захтева били су и француски и руски конзул и наравно Порта, која је сматрала да би спровођење такве одлуке било оцењено као да је донета под притиском, на шта она није пристајала.⁹ Дакле, у пролеће и лето 1848. Влада и Петронијевић били су више усредсређени на смиривање прилика у Кнежевини, (спречавање упада Обреновића у Србију у мају, припреме и рад Петровске скупштине у јуну и јулу), него на некакву активнију спољну политику.

Да би се објаснила и разумела Петронијевићева улога у збивањима у Војводини 1848/49. године, морамо претходно укратко истаћи позицију Русије и Француске, јер се њихови утицаји директно сучељавају у Србији. Ако би једном реченицом требало да се објасни позиција Русије према збивањима у Војводини и Србији, онда је то, да је она била за *status quo*. Нове државне творевине на тлу Аустрије и Турске нису ишле у рачун Русији, јер су тиме нарушаване њене традиционалне позиције у Источном

Петронијевићем и Вучићем. Петронијевић је опет оптуживао Симића за *марифетлуке* и неслогу (А САНУ, 14556/16); Д. Павловић, *нав. дело*, 27-28.

⁶ АС, МИД-и, 1842, I, 142. Јанковић је враћен на пређашње место директора Кнежеве канцеларије, а на његово место постављен је С. С. Тенка који је на тој дужности остао до свог именовања за председника Савета у августу 1848.

⁷ АС, МУД-в, 1848, IV, 258.

⁸ *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848-1849*, серија I, књига 1, март-јуни 1848, САН, Грађа књига VIII, Историјски институт, књига 7, Београд 1952, 34. (даље: *Грађа*).

⁹ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842-1853*, Београд 1932, 110.

питању. Милорад Екмечић закључује да се „руска дипломатија... држала својих идеја о националностима као статичним формама везаним за државу и религију. Одатле је стално неговала политичку фрагменатност већих нација и њихове покрете каналисала у оквиру постојећих политичких граница”.¹⁰ С друге стране, стварно и основно полазиште дипломатије Друге француске републике било је очување интегритета Турске. Тежила је реформама Отоманског царства у оквиру којих би се решила национална питања хришћанских народа. Преведено на терен унутрашње политике у Србији од почетка 1848. уочавају се две изразито подвојене струје: једна проруска, коју је предводио војвода Вучић, којег подржава Данилевски, руски конзул у Београду, поједини виши и знатно више нижих чинивника и друга, прозападна, тачније профранцуска, коју предводи Гарашанин уз којег су још Алекса Јанковић и Ацика Ненадовић. Петронијевићева позиција, као кнежевог представника и министра спољних послова, по Уставу руководица спољне политике била је средњи пут и која се, у зависности од околности приклањала одређеној страни. Та струја била је помало руска, помало западна, помало турска. Матје Лимпермани, новоименовани француски конзул у Србији, стекао је неповољан утисак о већини српских државника сматрајући их необразованим и потчињеним руском конзулу. Он је у односу на српску владу спроводио политику своје владе која се залагала за очување Турске. У јавном мњењу Француске пре револуције настало је расположење о потреби ослобађања поробљених народа и када је Луј Филип протеран, мислило се да ће Француска кренути тим путем. Међутим, министар спољних послова Ламартин је изјавио да ће уговорени поредак из 1815. бити основа сваке даље активности француске спољне политике. Лимпермани је сматрао да је рано да Србија стекне пуну независност путем устанка, јер би се тиме окористила само Русија, па је предложио Петронијевићу да Србија остане лојалана Порти. Само у том случају Србија је могла рачунати на помоћ Француске. Лимперамни је у извештају министру спољних послова Француске истакао: „Г. Петронијевић је, изгледа, овога пута схватио сав домашај мојих речи; он се чак о Русији изразио на начин који је требало да ми пробуди наду на повратак једној више националној политици.”¹¹ Једном речју, Петронијевић није био по мери

¹⁰ М. Екмечић, *Русија и народни покрети Балкана 1848. године*, ЗМСИ, 32, 1985, 48; Исти, *Неколико уломака о руској политици према Јужним Словенима у вријеме револуције 1848. године*, ЗМСИ, 26, 1982, 31-61; Исти, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд 2007, 241.

¹¹ В. Вучковић, *Рад француских претставника у Србији 1848-49 на измирењу Јужних Словена са Мађарима*, Зборник МС ЗДН 13-14, Нови Сад 1956, 149-158; Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 117; *Грађа*, 125.

француских дипломата у Београду и Цариграду у то време. Његово колебљиво држање, лавирање између Порте, Русије и западних земаља, за Французе је било несигурно, без обзира на то што је Петронијевић био миљеник Порте која је са Француском имала традиционално добре односе. Политичар по мери француске дипломатије у Србији био је Илија Гарашанин.¹²

Петронијевић се од почетка револуције у Аустрији марта 1848. налазио у Београду одакле је пратио збивања у суседној Монархији. Аустријски конзул је 28. марта 1848. хвалио држање кнеза, Петронијевића и осталих чланова српске владе у погледу очувања мира у Србији.¹³ Скупштина Срба у Сремским Карловцима одржане од 13. до 15. маја 1848. године била је прекретница у развоју српског покрета у Ј. Угарској. Скупштина је прогласила Војводство Србију и Тамишки Банат и митрополита Рајачића за патријарха. На скупштини је учествовала омладина из Србије. Мајска скупштина је изабрала Главни одбор и Извршни одбор. Петронијевић и Вучић поздравили су делегацију Срба која је после скупштине у Карловцима кренула у Инсбрук да поднесе захтеве аустријском цару Фердинанду I.¹⁴ Али, после напада мађарског генерала Храбовског на Карловце отпочет је рат Срба и Мађара.

¹² Септембра 1848. године у Србији је дошао Алфред Лефранс из француског посланства у Цариграду, а по наређењу шефа те мисије, генерала Опика. Лефранс и француски конзул у Београду Лимпермани састали су се са кнезом Александром у Београду, а потом и са Гарашанином у Крагујевцу. Лефранс био је добро обавештен о стању у Србији, карактерним особинама водећих људи и политичким односима. Лефранс је кнезу Александру препоручивао да Петронијевића задржи до даљег иако је је „дволичан и непостојан човек, ... јер иначе сасвим би се оштетили” (АС, ИГ 313, А. Ненадовић-И. Гарашанину, 7. септембар 1849) Гарашанин је писао Петронијевићу да се састао са Французима „но од какве важности ничега није било” (*Преписка Илије Гарашанина*, 284). После Петровске скупштине, 17. јула 1848. у француском конзулату одржан је састанак на којем су присуствовали београдски мухафиз, француски конзул, пољски агент Леноар и А. Јанковић и на њему је донет закључак у 12 тачака којима се тражило хапшење Вучића и да се „уместо Петронијевића који је био одвећ колебљив између двије струје, да Гаршанин води Министарство спољних послова” (М. Екмечић, *Неколико уломака*, 49-51).

¹³ *Грађа*, 34, 59.

¹⁴ Д. Павловић, *нав. дело*, 23-25.

У току маја, јуна и јула влада је испод руке дотурала помоћ у наоружању, новцу и није спречавала добровољце да прелазе у Војводину. Петронијевић покушава да за ту акцију нађе ослонац на Порти. На несрећу српске владе, београдски мухафиз у тим месецима био је отресит и према њој непријатељски расположен Мехмед-паша. Он је у извештајима Порти оптуживао српску владу за мобилизацију војске, несардњу, нескривену подршку Србима преко Саве и Дунава и наоружавање људи у Румелији.¹⁵ Да би се оправдао пред Портом, Петронијевић је 16. јуна 1848. послао инструкторије капућехаји у Цариграду Константину Николајевићу у којима је побијао Мехмед-пашине оптужбе. Акцију пружања помоћи која није могла остати непримећена, Петронијевић је приказао као добровољачки покрет, на који влада не утиче, шта више, покушава да га спречи. Мехмед-пашино држање према влади тумачио је његовим пријатељством са кнезом Милошем. Захваљујући свом утицају на Порти Петронијевић је издејствовао почетком јула смењивање Мехмед-паше, уместо којег је дошао Ахмет Хафис-паша.¹⁶ Тај паша био је некадашњи мухафиз у Београду, али се он на ново-старом положају задржао тек неколико месеци, па је уместо њега у јесен 1848. именован Хасан-паша.¹⁷ Тако је Порта у Београду 1848. године променила три управника. Извесно попуштање Порте у погледу акције Србије у Војводини, уследило је доласком Решид-паше за великог везира и Али-паше за министра спољних послова августа 1848. године.¹⁸

¹⁵ Пошто је сазнао је да је српска влада послала 200 људи карловачком одбору, Мехмед-паша је 25. маја 1848. тај поступак сматрао противним царској вољи, тражећи да се убудуће слични покушаји предупреду (АС, МИД-и, 1848, II, 18).

¹⁶ Д. Павловић, *нав. дело*, 42-43. Министарство спољних послова обавестило је 16. јуна 1848. капућехају да су „слободњаци“ из Србије кренули у помоћ Србима из Аустрије, и да их полиција није могла задржати. Николајевић је то требало да саопшти руском посланику на Порти, Титову, уверавајући га да ће влада покушати да спречи преласке (АС, МИД-и, 1848, II, 29).

¹⁷ АС, ИГ 309.

¹⁸ Конзул Лимпермани, чим је дознао да српска влада шаље добровољце и оружје, одлучно је тражио од Петронијевића у јуну 1848 да се то обустави. „Ја разумем, рекао му је, да ви осећате симпатије за ваше једновернике у Аустрији, али њима је ваша слаба помоћ непотребна пошто су они довољно јаки да се носе с Мађарима. Ти Словени боре се за слободу које ви већ одавно имате. Останите, дакле у вашим границама и не чините ништа што би могло да створи неприлике турској влади и да доведе у опасност и ваше интересе. Француска жели целокупност Турске Царевине; она ће се успротивити, у то не сумњајте, сваком покрету који тежи слабљењу Турске.“ Петронијевић је порекао да влада непосредно помаже Србе у Војводини, што је поприлично наљутило француског конзула. (В. Вучковић, *Рад фран-*

Од октобра 1848. године указала се потреба за већим ангажовањем Србије у Војводини, нарочито после нове револуције у Бечу када је српски покрет препуштен самом себи. Недостатак оружја и муниције нагнао је патријарха да драматично упозорава председника Савета Тенку, који је предлагао Гарашанину да се у Крагујевцу посаветује са Петронијевићем у вези с набавком наоружања и муниције из турских магацина. „Гн. Аврам уме да застраши Порту од стране Мађара, колика и каква опасност и нама и њој с те стране предстоји, ако победе Србе; колика напротив сигурност за нас и Порту, ако Срби добију и имаће Порта... Том приликом могао би се споменути и за они 5 000 пушака ако је Порта овамо опремила да се и оне даду оностраницима да се послуже и да их поврате опет.”¹⁹ Петронијевић је у то време био у својој фабрици стакла и није журио на састанак, и тек на поновљени Гарашанинов позив дошао је у Крагујевац. Уместо о помоћи Србима, кнез Александар, Петронијевић и Гарашанин највише су расправљали о Вучићу и његовом паралисању, јер се он јавно противио давању помоћи Србима преко Саве и Дунава.²⁰

То су околности у којима је настао предлог српске владе (чији су творци Петронијевић и Тенка) да се Војводина прикључи Србији под суверенитетом Порте. Петронијевић је тај предлог званично, преко капућехаје К. Николајевића доставио Али-паши, који је прво благонаклоно примио предлог, али после неколико дана одговорио је да је то за Порту неприхватљиво, јер би то значило улазити у отворени сукоб са Аустријом. Да тај предлог пропадне и да га Порта одбаци, допринео је мађарски изасланик Хорват. Мађар је послат у Цариград да упозори Порту на опасност српског уплитања у Војводини по њену безбедност. Као доказ о намерама Србије поднео је на увид преписе неких Петронијевићевих писама Рајачићу.²¹ Ипак, те оптужбе нису поколебале Порту у Петронијевићеву лојалност према њој, па је Али-паша, неколико дана касније изјавио Николајевићу да „само стога што Порта верује Петронијевићу можда ће се решити да да по-

цуских представника у Србији 1848-1849 на измирењу Јужних Словена са Мађарима, ЗМСДН 13-14, 1956).

¹⁹ АС, ИГ, 383.

²⁰ *Преписка Илије Гарашанина*, 314, 317-318.

²¹ Д. Павловић, *нав. дело*, 79; Петронијевић је посумњао да је његова писма патријарху, Мађарима открио Јаков Живановић, који је у писму од 21. новембра 1848. оповргао сумње: „*Ником на свету ја ваша писма показивао нисам, нит сам икому казивао, да сте ми шта о тој дели писали*, писао је Николајевић Петронијевићу, *Хорват је мора с друге стране црпсти своја измишленија. Будите с моје стране спокојни*” (АС, ЗМП, 8026).

моћ.²² Али, у новембру 1848. аустријске трупе су се консолидовале, почеле су да потискују Мађаре, па се о помоћи Порте у наоружању Срба престало да прича.

Треба нагласити и то да је српска влада у односима са Портом 1848. године одвојено деловала из два центра: једног надлежног, Министарства иностраних дела и другог, ненадлежног, али и утицајног, Попечитељства унутрашњих дела. И. Гарашанин, као министар унутрашњих дела, је у пролеће и у јесен 1848. године Порти поднео два предлога, без Петронијевићевог знања: Николајевићев мемоар о Сједињеним српским државама, тј. о установљењу српског вицекраљевства и тзв. Мариновићев мемоар.²³ У вођењу шире и плански засноване националне политике Србије према српским и јужнословенским земљама иницијатива је у Гарашаниновим рукама. На том послу Гарашанин сарађује са људима који су формално потчињени Петронијевићу као што су Алекса Јанковић, Константин Николајевић и Јован Мариновић. Своје неповерење према Петронијевићу Гарашанин је сликовито исказао у писму Тимотију Кнежевићу 20. августа 1848. године. Тих дана у суседне турске области послат је један изасланик српске владе. Наређујући Кнежевићу да му се из државне касе изда новац, препоручује да се Петронијевићу никако не открије име тог човека, „јер мого би он то из претеране искрености Паши при једном чибуку казати, па би овог мог посланика онамо добро ишчибукати могли, кад би га уфатили”.²⁴

У сукобу између патријарха Рајачића и Ђорђа Стратимировића, српска влада, па и Петронијевић држали су се помирљиво, покушавајући да изгледе неспоразум. Унутрашња неслога негативно би се одразила на судбину целокупног покрета у Војводини. Али, када је се требало одлучити, Петронијевић је стао на Рајачићеву страну. Стратимировић се на војничком пољу истакао када је у јуну код Карловаца одбио напад мађарског генерала Храбовског. Млад, амбициозан, са славним презименом које је обавезивало, Стратимировић је сметао већини у Главном одбору, коман-

²² Д. Павловић, *нав. дело*, 80. Док су прилике биле критичне, Гарашанин је од Петронијевића тражио да од Порте тражи помоћ „у чему год. Но ви ћете то сигурно умети боље и совршеније учинити, него што би вас ја у стању био с мојим примјечанијама подпомоћи. Толико само морам казати ако ви Порту у овом преважном дјелу и за нас и за њи не раздрмате, види се да она сама ништа није у стању учинити” (*Преписка Илије Гарашанина*, 321-325).

²³ Р. Љушић, *Мариновићев мемоар о хришћанима у Турском царству из 1848. године*, ИГ 1-2, 1976, 164-170; Исти, *Књига о Начертанију, национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 1993, 169-172.

²⁴ *Преписка Илије Гарашанина*, 257; АС, VARIA, 25; Д. Страњаковић, *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844-1858*, ГИДНС, IX, 1936, 173.

дантима и самом патријарху. Отворено је говорио о *реакционарној* патријарховој политици, против аустријског конзула Мајерхофера, словенофоба.²⁵ Патријарх, опет, са своје стране судбину српског покрета је везао за бечки и руски двор. Петронијевића и Рајачића повезивало је то што су обојица одсудно били против било каквог споразума са Мађарима. У писму од 11. октобра 1848. које је заједно са Тенком упутио Книћанину у погледу држања према Стратимировићу, Петронијевић пише: „Србија је симпатију своју показала и указује ствари народној, а не жели никад ову жртвовати личностима макар чијим. Оплочен противу царства које очевидно у зашћиту узима и подпомаже ствар народњу против угњетитеља Мађара, врло је неразумно и за ствар народњу убитачно.”²⁶ Петронијевић и Тенка у септембру 1848. одлучно су се zaloжили за патријарха, па су Стратимировићу у једном опширном писму изложили разлоге за то. Стратимировић је послат изасланик српске владе Гаја Перишић који му је усмено пренео Петронијевићеву поруку. „Србија је симпатисирала с оностраним Србима у овој њиној борби и чинила им је до сад сваку могућу помоћ, која им је за њу нужна била, јединствено зато, што је она мислила, да је уверена, да се тамошњи Срби са Мађарима бију из привржености к законом њином Цару и за целост Аустријске Монархије, а у једнапут и за њина права, којима се може њина слобода и народност за свагда обезбедити.”²⁷ Петронијевићу је идеја савеза јужнословенских народа била страна, док је Стратимировић говорио о *југословенском Царству*, подразумевајући под њим савез јужнословенских народа из Аустрије и Србију, под хабзбуршком круном. Стратимировића су упозоравали да неће подржавати „претеране цели”²⁸ подразумевајући под тим стварање било каквог савеза Јужних Словена.²⁸ Захваљујући том притиску, Стратимировић се помирио са патријархом у октобру 1848. године. Када је после смрти војводе Шупљикца, Стратимировић истакао кандидатуру за војводу, због чега се поново сукобио са Рајачићем, Петронијевић се поново приклонио патријарху.²⁹

²⁵ Д. Павловић, *нав. дело*, 59-72; Милан Петров, *Ђорђе Стратимировић 1848/9. године*, ЗМСИ, 59-60, 1999, 17-41.

²⁶ J. Thim, *A magyarországi 1848-49-iki Szerb fölkelés története III kötet*, Budapest 1935, 63-64; Д. Павловић, *нав. дело*, 68.

²⁷ J. Thim, *нав. дело*, 74-74

²⁸ АС, ПО, 95-224; Милан Петров, *Ђорђе Стратимировић 1848/9. године*, ЗМСИ, 59-60, 1999, 33.

²⁹ Рајачић је 16. јануара 1849. од Петронијевића тражио да приложеном прокламацију против *бунитеља Ђорђа Стратимировића*, штампа у 1000 примерака (АС, МИД-и, 1849, Деловодни протокол, 73). Текст прокламације у: Василије Ђ. Крестић, *Леци на српском језику (1848-1849)*, Нови Сад 1998, 271-273.

Сачувана Рајачићева писма Петронијевићу углавном су званична и кратка и не омогућавају да се на основу њих изрекне оцена о њиховим политичким погледима и плановима.³⁰ Рајачић је углавном обавештавао Петронијевића о догађајима на ратишту, тражио је да се поједина лица подвргну полицијској истрази у Србији и обратно, о крађама и проналажењу крадиљиваца и њиховом довођењу пред суд. Нема сврхе наводити све појединачне случајеве.³¹ Честе молбе патријарх је упућивао кнезу Александру, Тенки, Гарашанину, молећи их за помоћ у наоружању, муницији, новацу... Када је Савет крајем септембра 1848. под притиском Вучића, одбио да одобри помоћ Србима у Војводини, Петронијевић и Тенка прешли су у Земун где су се састали са патријархом Рајачићем, с којим су се договорили о помоћи коју ће Србија давати.³² Почетком децембра понестало је муниције. Патријарх је писао Петронијевићу: „Сад кад је очевидно да нашу ствар Двор покровитељствује, кад долазе гласови да су закљученија наша од 1. и 3. маја потврђена... кад смо скоро већ на чистини изашли, није вредно оставити нас да пропаднемо и то од стране браће Сербља Књажества, који су нам помагали, кад је ствар наша у највећој неизвесности стајала.”³³ После ступања на престо Франца Јосифа на престо новембра 1848., млади цар упутио је патријарху Рајачићу писмо у којем је признавао његову духовну власт, а слично писмо упутио је и Виндишгрец. Обавештен о садржају тог писма од самог патријарха, Петронијевић је крајем новембра предлагао Рајачићу, да се позивом на то писмо разашље један циркулар свим православним епископима у Аустрији и „на содејствије унапређењу ствари народне позвати иј, ... не изостављајући ни оне, који се у непријатељској страни налазе, и који се јошт нису ствари народне приватили. Овако да учините ја мислим. Да би добро било и молим Вас, да примјечаније

³⁰ Септембра 1848. патријарх се код Петронијевића интересовао за вино однето из подрума у Череву које се у Београду продавало, молећи га да испита како и кад је то вино доспело у Београд (АС, МИД-и, 1848, II, 190); октобра 1848. патријарх је послао потврду о смрти Јелисеја Вукајловића (АС, МИД-и, 1848, III, 96); патријарх је 29. октобра 1848. известио Петронијевића да је „при последњем транспорту пушака Васа Кавић још са 4 момка исте до Београда пропратио и свој рачун о учињеном трошку показао. Моли да се трошак преноса стави у цену пушака” (АС, МИД-и, 1848, IV, 138); 26. новембра 1848. пише о мањку пушака које су послате (АС, МИД-и, 1848, III, 167); на Петронијевићеву молбу децембра 1848. патријарх је издао дозволу Ранку Миросављевићу и Миленку Панићу за транспорт стоке кроз Војводину ради продаје у Бечу (АС, МИД-и, 1848, III, 145).

³¹ АС, ЗМП, 8024, 8025, 8028.

³² *Преписка Илије Гарашанина*, 300.

³³ АС, ЗМП, 8029, 8031.

ово примите као пријатељско, и да ми не замерите, што Вам с овим досађујем.”³⁴

У новембру и децембру Книћанин је у Банату био изложен жестоким мађарским нападима. То је подстакло српску владу да отворено шаље добровољце у Војводину. Готово из свих округа у Србији кренули су добровољци. Петронијевић је сам преко капетана среза левачког Илије Николића „бодрио” Јагодинце да се јављају у добровољачке чете. Уколико су вести са ратишта биле неповољне, Петронијевић их је веома примао к срцу. Извештен од Аустријанаца да је Книћанин у безизлазној ситуацији, (показало се касније да то није било тачно), Петронијевић је не чекајући друге вести у зору отишао код Гаршанина, чије речи утехе нису га смириле, „него све предсказиваше пропаст”. Због психичке нестабилности тада манифестоване, напора и умора Петронијевић је у ноћи између 11/12. децембра 1848. доживео срчани удар. Изгледа да је било критично пошто му је у последњем тренутку „пуштена крв” и тако му живот спасен.³⁵

Према петој тачки Мајске скупштине изабран је одбор од 50 лица којем је поверена израда Устава Војводине. Комисија је с радом почела почетком 1849. године. Патријарх Рајачић је позвао српску владу да и она пошаље у комисију два своја члана као опуномоћника, али му је Петронијевић 20. фебруара 1849. одговорио да влада из политичких разлога не може учествовати у састављању устава.³⁶ Упркос тој званичној изјави, он је, ипак послао свој предлог устава Војводине. Пошто није сачувано пропратно писмо и објашњење, не зна се које су биле Петронијевићеве побуде да сачини уставни пројект. По усвојеном нацрту „Војводовина Србија” састоји се из Срема са Варадинском границом, Бачке са Шајкашким батаљоном, Баната са границом и Барање и чини саставни део аустријске царевине. Везе Војводине и Хрватске уредиле би се међусобним уговором. Војсци у Војводини командоваће се на српском. Цар би се приликом ступања на престо заклињао и на устав Војводине. Војводу који је на челу извршне власти бира народ доживотно. Сваки народ у Војводини има право да се се у писменим представкама на владу служи својим језиком као у општинским пословима. Законодавну власт чини Сабор Војводине чији се пред-

³⁴ А САНУ, 8797.

³⁵ АС, ИГ, 313; *Преписка Илије Гаршанина*, 322-323; Петронијевић се 19. децембра 1848. извињавао патријарху Рајачићу што се није састао са њим „због слабости моје”, тим пре што су у Банату Мађари потискивали Србе, али га је бодрио да издржи у праведној борби (А САНУ, 8797).

³⁶ А САНУ 8797, Дјејанија III, 407; J. Thim, *нав. дело*, 469.

ставници бирају општим и непосредним избором. Сабор отвара и затвара војвода. Судска власт врши се независно од извршне, а поступак код суда ва је усмен и јаван.

За разлику од усвојеног, Петронијевић је предлагао посве друкчије, војно, уређење Војводине. Петронијевићев предлог садржавао је 42 члана. И по његовом мишљењу Војводина треба да буде у границама проглашеним на Мајској скупштини, с тим што би уместо некадашње поделе на Границу и Провинцијал, требало установити војну организацију за целу територију. Предлагао је образовање 11 пукова и 12 Шајкашког батаљона. Пукови би били састављени од три батаљона и њима би командовали „домородци”. Батаљони би били састављени из срезова или кумпанија. У сваком пуку би се наизменично постављао и смењиво штабни саветник у чину мајора. При командама пука налазио би се по један инжењер, аудитор (војни судија) и комесар. На саветовањима би по потреби учествовали и капетани и поручници из компанија. Организацију судава представио је у члановима 12-21 свог пројекта. У седиштима пукова постојали би магистрати, сачињени од пет грађана и чија би служба трајала три године. У другим местима предвиђени су „одбори” од три члана чија би служба такође трајала три године. Судови би били надлежни за грађанска и војна лица, с тим што су „одбори“ судили у првом, а „магистрати” у другом степену. Петронијевић је даље предлагао усвајање грађанског, кривичног и полицијског закона, „по којем ће се моћи без суђења каштиговати или тјелесно или у штрафу којекакви кавгације, непослушници, ситинице, варалице кривомјерци итп.” У члановима 22-28 изложено је финансијско функционисање Војводине. Главни порез „главница”, који је требало да плаћа сваки житељ није смела бити већа од четири форинте сребрне; предвиђао је јединствену таксу за поправку „обшти” друмова, ћуприја, зграда, док би за месне потребе сами житељи одвајали средства. Порез, главница, скупљала би се два пута, као у Србији о Ћурђевдану и о Митровдану. Ванредни трошкови Војводине подносили би се на усвајање скупштини, која би сачинила буџет. За „централно место војводе”, предлагао је Варадин или Темишвар, при којем би се налазио штаб и одбор. У четири члана уређена је војничка служба која би трајала три године, а после тог рока у наредних 12 година једном годишње би 10 дана упражњавали војну обуку. Уколико би војска из Војводине морала да иде изван граница, број војника био би сразмеран броју војника из других покрајина. Последњим члановима предлагао је да сељаци откупе земљу од спахија, као што је учињено у Србији, оснивање војних школа у свакој компанији где би се усвајала основна вој-

на знања.³⁷ У међувремену објављен је Окторисани устав Аустрије 4. марта 1849. па је патријарх обуставио свако даље испитивање поднетих предлога и упутио поверенике у Беч.³⁸

Под притиском Аустрије и Порте, Србија је одлучила да повуче добровољце из Војводине, и већ 20. фебруара 1849. године Петронијевић је известио патријарха да је Србија приморана на тај корак, обавестивши истог дана аустријског генерала Мајерхофера, док је Гарашананин о тој одлуци владе, по Петронијевићевој препоруци, јавио Книћанину и осталим старешинама. Петронијевић је у поменутом писму Рајачићу, на следећи начин образлагао одлуку владе: „Док је у опасности била ствар народна и царска чињено је од стране Књажевства овог све, што се чинити могло; ово Ваша Свјатост најбоље зна, а ми смо уверени, да смо више чинили, него што нам је положеније наше дозвољавало. Сад су опасности оне престале; границе су очишћене и заузете; царска се војска приближила и непријатељ је стесњен са свију страна, тако да неће у стању бити никаква квара више нанети, тим мање што имате толики народ на расположенију, који на чување границе Војводине употребити можете. (...)”³⁹

Петронијевић је по кнежевом налогу прешао у Земун 9. марта 1849. где је заједно са Стеваном Книћанином дочекао добровољце који су се из Војводине враћали у Србију. Поздравио их је у име кнеза и захавалио за испољену храброст и помоћ. Кнежево поздравно писмо упарађеним добровољцима прочитао је Атанасије Николић. Потом су реч узели Книћанин и Павле Стаматовић у име патријарха. Одушевљени дописник *Српских новина* није скривао усхићење јавно испољеном слогом.⁴⁰ Времена за славље није било. После Книћаниновог повлачења уследила је мађарска офанзива, а држање аустријских официра и бана Јелачића, огорчили су водеће људе уз Србију. Бан Јелачић и његов политички ментор Фрањо Кулмер иступали су као хрватски националисти којима је у интересу било гушење српског покрета. Нашавши се у тешкој ситуацији Рајачић је поново тражио помоћ од Србије. Петронијевић је у оштро написаном одговору Ра-

³⁷ С. Гавриловић, *Нацрта устава Војводине од Аврама Петронијевића (1849)*, ЛМС, година 134, март 1958, књ. 382, св. 3. 263-267; Љубомирка Кркљуш, *Уставно питање у Војводини 1848-1849. године*, ИЧ, XXXVII (1990), 119-137.

³⁸ Ј. Савковић, *Нацрт Устава за Војводину Србију 1849. године*, ЗМСДН 13-14, 1956; Љ. Кркљуш, *нав. дело*, 133.

³⁹ Ј. Thim, *нав. дело*, 467-468; АС, ИГ, 474. У међувремену патријарх је Книћанина прогласио за народног генерала. Петронијевић је наредног дана 21. фебруара 1849. обавестио Книћанина да влада са задовољством прихвата патријархову одлуку и да према томе може да прими ту титулу (А САНУ, 7051/563).

⁴⁰ СН, бр. 19, 4. март 1849 (XVI).

јачићу 1. априла 1849. објашњавао тешкоће са којима се влада суочавала, налазећи се под сталним притиском да повуче добровољце и када је то коначно учинила тешко је било поново их вратити, првенствено због обећања датих Порти, Мајерхоферу и „свима оним који су желели, да једном пресечемо ту помоћ нашу, тамошњој браћи чинити, ондак, никако више не иде нам у рачун, да у томе рескирамо”. Обећао је да ће Книћанин, ако буде потребе ипак прећи у Карловце, и патријарха упутио да се за помоћ обрати Русима чија је војска дошла у Влашку. Ту поруку патријарху лично је пренео Тимотије Кнежевић.⁴¹ Пошто су мађарски напади претили потпуној пропасти Срба у Војводини, Петронијевић је у име српске владе дошао у Земун 3. маја 1849. године, где се поново састао са патријархом са којим се договорио о мерама које треба предузети, како би се спречило надирање Мађара. Био је за то, ако се покаже тачним да Аустрија води издајничку политику према Србима, да се сви преостали добровољци и Книћанин, повуку. Држање Аустрије толико је наљутило Петронијевића да је повео татарина којег је намеравао да пошаље Книћанину с позивом да се одмах врати у Србију. Гарашанин је тим поводом писао Книћанину: „Г. Аврам, овако у јарости може свашта вам написати, но ви опет, које боље тамо све увиђате, поступајте по обстојателствима, и како се нече чест Ваша компромитирати.” Препоручивао му је да се, ако увиди да је остављен на цедилу, одмах повуче.⁴²

Петронијевићев рад на пружању помоћи Србима у Војводини нагло је прекинут. Већ 8. маја 1849. године, правдајући се здравственим тегобама, затражио је тромесечно одсуство, које му је и одобрено. Послове из ресора спољних послова преузео је директор Кнежеве канцеларије Алекса Јанковић, док је акцијом помоћи Србима до пропасти мађарске револуције у августу 1849. руководио Илија Гарашанин. Свој став о томе да ли је требало помагати Србе преко Саве и Дунава Петронијевић је изнео у отвореном писму министрима, а у ствари, политичком памфлету упереном против Томе Вучића Перишића, написаном после његовог повртка са одмора крајем августа 1849. године. У њему је истакао да је влада, тј. министри, саветници и кнез заједнички одлучивали о пружању помоћи и да *подбунитељи* непотребно оптужују владу да је узалуд трошила народни новац, а оптужбе су биле чудније што су ти исти људи одлучивали о давању помоћи.⁴³

⁴¹ АС, ЗМП, 8036; С. Гавриловић, *Хрватски бан Јосип Јелачић и Српска Војводина 1848-1849*, ЗМСИ 63-64 2001, 57-81.

⁴² *Преписка Илије Гарашанина*, 387.

⁴³ Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2004, 203-207; В. Ђ. Кретић, *нав. дело*, 334.

Radomir J. POPOVIĆ

**AVRAM PETRONIJEVIĆ AND THE SERB MOVEMENT IN VOJVODINA,
1848-1849
(ON THE OCCASION OF THE 160-YEAR ANNIVERSARY OF THE DUCHY
OF SERBIA AND TAMIŠ BANAT)**

Summary

As Prime Minister, Petronijević actively supported and helped the Serb struggle in Vojvodina (sending of volunteers, issuing weapons and ammunition from the military magazines in Serbia). Through reliance upon the Port, Russia, and Austria, he tried to realize the proclaimed goals of the Serbs, as expressed in the May Assembly. In these efforts, he enjoyed the support of the Patriarch Rajačić. He was unforgiving to Hungarians, fearing their rising nationalism, and rejected all collaboration with them. In 1849, Petronijević proposed a particular project of the Constitutional organization, which included some articles used in Serbia. Because of illness and private affairs, at the time when the Viennese Court took over the control over the Serb movement, in May 1849, Petronijević was granted a three-month leave, ending his participation in Serbian politics, towards the 1848-1849 revolution in Austria.

Ненад УРИЋ
Историјски институт
Београд

СРПСКА ШКОЛА У ВИШЕГРАДУ (1865-1875)*

Апстракт: У раду се говори о оснивању прве српске школе у Вишеграду у време турске владавине у Босни. Школу је основала, 1865, вишеградска народно-црквена општина, уз помоћ кнеза Михаила и српске владе. Плац за подизање школе дао је Никола Хаџи Селаковић, пензионисани судија из Београда, пореклом из Вишеграда. Школа је радила до устанка, 1875. године. За све време постојања наилазила је на сметње од стране турских власти и локалних моћника. Положај српских школа био је у тесној вези с положајем српске православне цркве, која у ово време није имала сопствену црквену организацију, као грчка, и нешто касније бугарска црква. Од средине шездесетих година настојала је турска држава да стави под већи надзор основне школе хришћана, иако их није помагала из буџета, за разлику од исламских верских школа, које је у потпуности финансирала. У раду се наводе називи уџбеника, који су употребљавани у вишеградској школи, као и имена познатих учитеља. Министарство просвете Србије слало је помоћ вишеградским учитељима и давало бесплатно уџбенике.

Key Words: Višegrad, elementary school, 19th century, Bosnia and Herzegovina, Serbia, textbooks, teachers.

Марта 1865. године обратила се група виђенијих људи из вишеградског краја кнезу Михаилу и српској влади, с молбом да пружи помоћ за подизање школе у Вишеграду. Обратили су се у име свих хришћана и целокупног народа српског у нахији вишеградској. Уз уобичајене жалбе на турску немарност према просвети хришћана у писму су истакли да од пада Босне под турску власт у њиховом месту није постојала српска школа. Желели су по узору на школски систем у Србији, који су очито добро позна-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интегација 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

вали, да отворе основну школу са четири разреда.¹ Од једанаест потписника писма, пет свештеника и шест сеоских кнезова, само су се тројица потписали својеручно, док су остали поред свог имена, написаног другом руком, ставили крстове.² Од свештених лица писмо су потписали Дионисије Поповић,³ настојатељ манастира Бање, Јефто Ђуровић,⁴ парох добрунски,

¹ У историографији први помен о вишеградској школи налазимо код Ристе Шушљића. Не наводећи време када је школа почела да ради Шушљић је забележио да је у ову школу похађао Алекса, син Јефте Ђуровића, рођен 1855. године. В. Богићевић забележио је без навођења извора (а према њему и М. Папић) да је у Вишеграду 1855. године отворена српска школа. А. Ресулбеговић-Дефтердаревић помиње да је српска школа почела да ради 1870. у месној српској кафани. У прегледној студији Ј. Ф. Иванишевића, прештампаној из *Школског вјесника*, службеног листа одсека за просвету аустроугарске управе за Босну и Херцеговину, који је излазио у Сарајеву од 1894. до краја 1909, нема помена о српској школи у Вишеграду. Школа се не помиње ни у архивској грађи Министарства просвете Краљевине Југославије, у осврту на развој школства у појединим местима. О овој школи први је исцрпно писао на основу архивске грађе Васо И. Војводић (Јов. Фил. Иванишевић, *Српско-православно школство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1910; Ристо Шушљић, *Српске школе у Босни и Херцеговини за турске владе*, Календар Просвета, за год. 1941, Сарајево 1940, 75; Војислав Богићевић, *Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини у доба турске и аустроугарске управе (1463-1918)*, Сарајево 1965, 65; Митар Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978, 45; Aziz Resulbegović-Defterdarević, *Grad Višegrad i okolina*, Сарајево 1934, 40; Васо И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, VII, 1962-1963, Novi Sad 1963, 35-44; Архив Југославије, Министарство просвете КЈ /66/, 1931, срез Вишеград, фасц. 1991, 655).

² Архив Србије (АС), Министарство просвете и црквених дела (МПс - П), ф. VII, р. 1654/1869, бр. 940.

³ Дионисије Поповић, дугогодишњи игуман манастира Бање, пре замонашења Димитрије Врањешевевић. Презиме Поповић узео је по оцу свештенику; према деди Јоксиму носио је и презиме Јоксимовић. Замонашио се 1850, када му је умрла супруга. Учествовао је у обнављању манастира током педесетих година. На молбу Друштва Србске словесности описао је 1857. подробно прошлост манастира, његово обнављање, економско стање, положај и изглед манастира и двеју ман. цркава. Изгледа да је током шездесетих година једно време обављао и дужности настојатеља манастира, односно да се старао о ман. економији. Ускоро затим као настојатељ Бање помиње се Христифор /Ристо/ Поповић (*Први босанско-српски календар за просту годину 1869*, Уредио и издао Јован Р. Џинић, Сарајево 1869, 17; Мирјана Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, III. Непубликовани извештај о стању манастира Бање из 1857. године, Саопштења, X, Београд 1974, 11 - 13, 23 - 24, 35).

Алекса Поповић,⁵ парох вишеградски, Захарије Поповић,⁶ свештеник из Бијелог Брда, и Вукола Јевђевић,⁷ парох жлијечачки.

По свом положају на граници према Србији вишеградска нахија, административно укључена у сарајевски, а затим новопазарски санџак (округ), имала је за босански ејалет и целу Турску велики стратешки значај. У време Првог српског устанка област с десне обале Дрине била је поприште жестоких српско-турских сукоба. Устаници су успели, 1807. године, да продру у Вишеград и запале варош. Због подршке устаничкој војсци

⁴ Јефто Ђуровић потицао је из села Трнавци, код Рудог, у Босни /рођ. 1827/. Школу је учио у Бијелом Брду и Новој Вароши. Ускоро по овом обраћању кнезу и влади произведен је за проту и постављен за намесника вишеградског протопрезвитерата. Од шездесетих година био је укључен у мрежу повереника за припрему устанка у Босни. Био је један од вођа устанка у вишеградском крају, 1875. Као четвођа борио се у Дучићевом добровољачком кору на Јавору, у српско-турским ратовима, 1876 - 78. Одликован је Таковским крстом (Архив САНУ, Збирка Јована Ристића /ЗЈР/, XVIII/1, 6; *Први босанско-српски календар*, нав. дело., 17; Стјепо Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, Насеља српских земаља, II, СКА, Уредио Ј. Цвијић, Београд 1903, 645-646; Р. Шушљић, *Српске школе*, нав. дело, 75; В. И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, нав. дело, 36).

⁵ Становао је прво у селу Ресић, а затим у Соколовићима; оба села припадала су другој вишеградској парохији. Убили су га Турци 1871. године (АС, МПС - П, ф. VII, 1654/1869, бр. 2123; Вукоман Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878*, Титово Ужице 1968, 31).

⁶ Захарије Поповић (1841 – 1897), рођен у Бијелом Брду. Пре устанка служио је у Вранешу. После устанка био је свештеник у селу Ријеци, а затим у Штрпцима, где је саградио цркву. Један је од вођа устанка у вишеградском крају, 1875. После пораза устаника прешао је у Србију и укључио се у Дучићев добровољачки кор (С. Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, нав. дело, 650; *Са бојишта из Босне*, Исток, 86, Београд 1875, 2 – 3; *Пријеглед протопрезвитерата...*, Дабро-Босански Источник /Прилог/, 1888, 5; Босанско-Херцеговачки Источник, 11, Сарајево 1897, 438 - 439).

⁷ Јевђевићи су потицали из Добруна, одакле су прешли у село Станишевац. После Жлијеба поп Вукола служио је преко три и по деценије у парохији голешкој. Ова парохија вишеградског протопрезвитерата остала је после 1878. у Турској. У време Првог светског рата у дубокој старости био је заточен у логору у Ашаху (С. Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, нав. дело, 631, 636; *Шематизам православне митрополије и архидијецезе дабро-босанске за годину 1882*, Уредио Ђорђе Николајевић, У Сарајеву 1882, 20; за год. 1883, Сарајево 1883, 31; за год. 1884, 1885. и 1886, Сарајево 1886, 34; *Цариградски гласник*, 45, Цариград 1896, 188-189; Михаило И. Поповић, *Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933, 153; Др Радмила Петковић - Поповић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, 93, 233).

из Србије сва српска села на босанској страни била су у време устанка по-паљена, а добар део српског становништва расељен. Од тог времена повећавао се постепено удео муслиманског становништва на овом простору. Уочи босанско-херцеговачког устанка, 1875. године, у граду и широј околини Вишеграда муслимани су чинили већину. У Вишеграду је постојало јако утврђење са турском посадом, која је заједно са посадама у Пријеполу, Сјеници и Новом Пазару обезбеђивала пут ка осталим деловима европске Турске и пратила збивања у Кнежевини Србији.⁸

Шездесете године XIX века представљале су време коначног размеђавања између Срба и Турака на простору између Ужица и Вишеграда. Током тридесетих година исељено је муслиманско становништво из села у ужичком округу, наспрам Босне.⁹ После турског бомбардовања Београда (1862) настављено је и довршено исељавање Турака из Ужица, започето у време Првог српског устанка, када су град први пут освојили српски устаници (1805). У Вишеграду су се највећим делом населили бегови који су се иселили из ужичког округа. Највероватније у XIX веку настао је израз о вишеградском Старом Влаху као "вечитој међи" између Османског царства и новостворене српске државе.¹⁰ Средином шездесетих година хришћанско становништво још увек је бежало из босанског вилајета, док се Осман Топал паша, према извештајима које је добијала српска влада, бавио мишљу да из Босне исели све хришћане и насели муслимане, и тиме занавек раздвоји Србију од Босне.¹¹ Политичке прилике на граници према Турској, како су примећивали савременици, неповољно су се одражавале на развој просвете у пограничним крајевима Србије, у ужичком и подрињ-

⁸ А. Resulbegović - Defterdarević, *Grad Višegrad i okolina*, nav. delo, 38-40; Šarl Iri-jart, *Bosna i Hercegovina*, Putopis iz vremena ustanka 1875-1876, Sarajevo 1981, 135.

⁹ Новак Живковић, „Курлагина буна” и исељење Срба из Ужица (1832 - 1835), Ужички зборник (УЗ), 5, 1976, 81 – 108; Исти, *Сукоб код Мокре горе и немири на Дрини (1834)*, УЗ, 6, 1977, 57 - 77; Раде В. Познановић, *Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815 – 1974* (Хронологија), УЗ, 8, 1979, 94 - 95.

¹⁰ Тома Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, Друго прегледано и допуњено издање, Београд 1879, 62-63; Стеван Игњић, *Ужичка нахија*, Београд 1961, 52-59, 105-108, 124-133; Новак Живковић, *Ужице 1862*, О једном раздобљу из историје ужичког краја, Титово Ужице 1981, 327-334.

¹¹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856-1878)*, Књ. I: 1856-1866, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељ., књ. XXXII, Приредили: Василије Крстић, Радош Љушић, Београд 1983, 381-383.

ском округу. По проценту деце која су похађала основну школу ужички округ био је на последњем месту у Србији.¹²

У црквеном погледу припадала је вишеградска нахија дабро-босанској митрополији. После укидања Пећке патријаршије, 1766. године, избачен је из наслова додаток дабарска, тако да је ова епархија називана само босанском. У управном погледу сачувано је стање из времена самосталности српске цркве, пошто је подручје средњовековне дабарске епархије било укључено у босанску митрополију, иако су титуларно, као патријаршијски егзарси, почасно звање дабарске епископије носили херцеговачки митрополити. Вишеград је био седиште протопрезвитерата, који је обухватао седам парохија: две вишеградске са 61 селом, добрунску са 23, штрбачку - 10, голешку - 28 и бањску са 16 села. После аустроугарске окупације Босне и Херцеговине (1878) граница је поделила вишеградски протопрезвитерат. Голешка и бањска парохија остале су у Турској, али су се и даље налазиле у саставу дабро-босанске митрополије и вишеградског протопрезвитерата. Иако средиште протопрезвитерата Вишеград до 1884. године није имао цркву, што сведочи о изузетно неповољном стању православних хришћана у последњим деценијама турске власти.¹³

На десет километара од Вишеграда налазили су остаци манастира Добруна, из XIV века. Манастир са црквом Благовештева, у селу Крушеву, саграђен је на темељима старије цркве, коју је почетком XIII века подигао жупан (краљ) Вукан, господар Зете и Приморја, најстарији син великог жупана Стефана Немање.¹⁴ Манастир је раније носио назив по селу у којем

¹² *Школе у Подрињу*, Школа, 21, Београд 1870, 333-334; *Преглед радње по струци Министарства просвете и црквених дела од измака 1868. школске до краја 1869/70. школске године*, Школа, 27, 1870, 427; Гојко Шкоро, *Основне школе у златиборском срезу у 19. веку*, Ужички зборник, 1, 1972, 57.

¹³ *Шематизам*, за 1882, нав. дело, 19-20; за 1883, нав. дело, 30-31.

¹⁴ У XIX веку вођене су полемике о времену када је подигнут манастир Добрун. Митрополит Сава Косановић тврдио је да је манастир саграђен 891. године, доводећи његов назив у везу са Дабром /Дџбръ – Дабар - Добрун /. Његове тврдње оспорили су Ј. Ковачевић, митрополит Ђ. Николајевић и архимандрит Н. Дучић. Добрунска црква саграђена је у XIV в. на темељима раније порушене цркве. По предању манастир је саградио жупан Вукан (Митр. С. Косановић/, *Хиљадугодишњица манастира Дџбра или Добруна*, Јавор, 40, Нови Сад 1884, 1271-1273; Јуб. Ковачевић, *Манастир Добрун*, Старинар, 1, У Београду 1885, 18 – 23; Нићифор Дучић, *Епископија зетска и дабарска*, у: *Књижевни радови Нићифора Дучића, архимандрита*, 2, У Београду 1892, 101; Исти, *Запис у старој добрунској цркви у вишеградској нахији*, у: *Књижевни радови*, нав. дело, 2, 141-145; Милан Кашанин, *Манастир Добрун*, Старинар, 4, Београд 1928, 71).

се налазио, у непосредној близини некад престолног града босанског војводе Радослава Павловића. Старији назив овог манастира, Крушево, потиснут је из употребе у XVIII веку. Од тада се помињао само као Добрун.¹⁵

Крајем шесте деценије XIX века у Добруну су се налазиле само две српске куће, поред двадесет муслиманских. Стара црква срушена је највероватније у време Првог српског устанка. У малој црквици, коју је становништво околних села обновило 1822. године, свештеник из Бијелог Брда држао је службу три пута годишње (на Божић, Ускрс и дан Св. Тројице). Служба у добруњској цркви Успења св. Богородице била је највећа светковина у вишеградском крају. На свечаност је долазило и становништво из пограничних крајева Кнежевине Србије.¹⁶

Вишеградској нахији припадао је једно време и манастир Бања, на реци Лиму, код Прибоја.¹⁷ Обновили су га делимично, у току 1852. и 1853. године, парох при бањској цркви и калуђери, који су у Бању прешли из других манастира, у првом реду из манастира Св. Тројице код Пљеваља. Помоћ за обнову опустелог манастира прикупљена је у Србији и у Русији,

¹⁵ М. Кашанин, *Манастир Добрун*, нав. дело, 67-68, 71; Милован Ристић, *Стари Влак*, До ослобођења од Турака, Београд 1963, 168-169. Ђ. Мазалић вршећи ископавања, 1940, утврдио је да је црква у Добруну подигнута у босанском средњовековном гробљу, пре 1383 (Мил. С. Филиповић и Ђ. Мазалић, *Манастир Папраћа у Босни*, Споменик САН, ХСХ, Одељење друш. наука, Нова серија, 1, Београд 1950, 98).

¹⁶ Црква Успења св. Богородице у Добруну срушена је поново на почетку устанка у Босни, 1875. Обновила ју је уз помоћ босанске владе, 1884, бароница Вилхелмина Николић, супруга барона Федора Николића од Рудне, помоћника Бењамина Калаја за цивилне послове у Босни и Херцеговини (Александар Ф. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Друго, измењено издање, Београд 1996, 97-98; *Српче*, 9, Београд, 15. јануара 1884; *Шематизам*, за год. 1883, нав. дело, 30; за год. 1884, 1885. и 1886, нав. дело, 11; М. Кашанин, *Манастир Добрун*, нав. дело, 71; В. Шалипуровић, *Устанак*, нав. дело, 65).

¹⁷ Географске одреднице употребљаване су према тадашњој управној подели босанског вилајета. Промене у организацији Босанског вилајета (пашалука, ејалета) вршене су 1817, 1835, 1851, 1863, 1865. и 1874. Према организацији турске управе у XIX веку санцаи (касније кајмакамлуци) делили су се на казе, односно кадилуке. Код народа остао у употреби стари назив - нахија, за управну јединицу која је одговарала величини једног кадилука. Овај назив употребљаван је и у званичним документима Кнежевине Србије када се говорило о Босни и Херцеговини и Старој Србији. По новој управној подели босанског вилајета, објављеној два месеца по датирању овог писма, маја 1865, манастир Бања припадао је нововарошкој кази новопазарског санцака (Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 23-27, 61, 82-83, 122-123).

и од народа из околних крајева у Турској. Годину дана по обнављању почела је у манастиру да ради школа. Из писма које су Министарству просвете и црквених дела упутили, септембра 1869. године, настојатељ Христифор (Ристо) Поповић¹⁸ и црквено-школска општина бањска сазнајемо да је био у рушевинама 272 године.¹⁹ Иако се налазио подаље од Вишегра-

¹⁸ Христифор /Ристо/ Поповић прешао је у Бању у време обнове манастира. Можда је у питању иста личност Ристо Поповић, свештеник из Грачанице, који се, 1850, обраћао српској влади за помоћ. Крајем шездесетих година као настојатељ старао се о економији ман. Бање (М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање*, III – Непубликован извештај, нав. дело, 34 - 35; Владимир Стојанчевић, *Једна помоћ српске владе манастиру Грачаници 1856. и 1857. године*, у: *Старине Косова и Метохије*, ИВ-В, Приштина 1971, 229-231; Р. Петковић – Поповић, *Српске школе и просвета*, нав. дело, 230-231).

¹⁹ Манастир Св. Николе у Дабру, назван Бања, обновио је /или поново подигао/ краљ Стефан Урош III Дечански. Зато се сматра његовом задужбином. Тако је наведено и у писму настојатеља манастира и црквено-школске општине. Према предању манастир је обновио краљ Урош I „крапави“ /понегде се за Стефана Дечанског каже да је „крапави“, или „храпави“/. Према запису у рукопису ман. Св. Павла на Светој Гори /1329/ манастир је обновио епископ Никола III /у извештају из 1857. наведен као Никодим – М. Шакота, X, 18/. Манастир се помиње у Студеничком типичу /1207 – 1215/. Ту је Св. Сава при осамостаљењу српске цркве, 1219, основао једну од српских епископија /дабарску/. По свему судећи манастир је и пре тога био епископско седиште. Не наводећи када је у турско доба био разрушен, А. Гилфердинг навео је 1853. годину као време његовог обнављања /Г. путопис писан је 1857, а он каже да је манастир обновљен пре четири године/. Према подацима из овог писма манастир је разрушен око 1580, после процвата у другој половини XVI века, у обновљеној Пећкој патријаршији /1557/. У то време престао је да буде седиште епископије, па је у свести свештенства и народа остало запамћено да је тада коначно разрушен, иако је повремено и после тога у њему боравио по који монах. Подробније испитивање сачуваних сведочанстава с краја XVI и из XVII века највероватније би потврдило вредност овог предања. Манастир је поново разрушен на почетку устанка, 1875 (АС, МПС - П, ф. III, р. 1386/1869, бр. 4123; А. Гилфердихгъ, *Поџздак по Герцеговинџ, Босни и Стари Сербии*, /У књизи/: *Боснија, Герцеговина и Стара Сербия*, С.-Петербургъ 1859, 115; *Стари српски записи и натписи*, I, Скупио их и средιο Љуб. Стојановић, Београд 1982 /фототип. изд./, 25 – 26 /бр. 55/, 27 /бр. 57/; *Шематизам*, за год. 1884, 1885. и 1886, нав. дело, 11; Мирјана Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења, IX, Београд 1970, 20, 22 - 26, 28 – 37; Иста, *Прилози познавању манастира Бање*, III – Непубликован извештај, нав. дело, 18; Милутин Марјановић, *Бања на Лиму код Прибоја*, Село, манастир и бањско лечилиште од праисторије до 1941. године, Београд 1998, 39 – 40, 44 – 47, 51 – 53, и даље).

да манастир је имао веома важну улогу у развоју вишеградског краја и целе источне Босне, као и делова старе Херцеговине. Као некадашње средиште дабарске, касније дабро-босанске епископије, распростирао је свој утицај на подручја све три босанско-херцеговачке епископије (дабро-босанску, херцеговачку и зворничко-тузланску). До обнове манастира Папраће, 1870, ово је био једини манастир чији су настојатељи и калуђери обилазили босанско Подриње, упознавајући непосредно од становништва политичке, црквене и просветне прилике у овим крајевима.²⁰

Настојатељи (игумани) манастира Бање обраћали су се више пута српској влади за помоћ. Из писма игумана Дионисија Поповића, упућеног влади 17. марта 1869. године, сазнајемо да је почетком исте године обишао сребреничку, власеничку, рогатичку, вишеградску, нововарошку и сјеничку нахију у Босни, и чајничку, пљеваљску, пријепољску и бијелополску нахију у Херцеговини.²¹ Путујући по источној Босни, старој Херцеговини и западним деловима Старе Србије испитивао је црквене и просветне прилике, да би "провидио", како је навео у писму, "дух народа" српског и муслиманског у тим крајевима.²² Утврдио је да свештеници нису довољно учени да би могли да подучавају народ, и да немају никаквих књига, чак ни за црквене потребе. Тражио је од владе да му пошаље педесет књига проповеди и поука од ужичког епископа Јоаникија, и педесет устава о степенима сродства, које је, према Крмчији, саставио и објавио прота лознички Игњатије Васић,²³ да би их разделио свештеницима, црквама и школама у наведеним нахијама. Министарство просвете послало је у априлу тридесет књига протe Васића и замолило епископа ужичког Јоаникија Нешковића (1854 - 1873) да пошаље педесет примерака своје књиге црквених беседа и пастирских поука. Епископ Јоаникије послао је књиге непосредно игуману Дионисију. Из његовог одговора министарству са-

²⁰ Црква манастира Папраће обновљена је 1853, а монашко братство 1870 (А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, нав. дело, 101; М. С. Филиповић и Ђ. Мазалић, *Манастир Папраћа у Босни*, нав. дело, 106; *Метоари Живка Црногорчевића*, Priredio Milenko Filipović, ANUBiH, Града, knj. XIV, Сарајево 1966, 66-67).

²¹ Нововарошка и сјеничка нахија налазиле су се у то време у саставу новопазарског санцака, који је био укључен у босански вилајет. У старије време наведене нахије укључиване су у Херцеговину (Др Михаило Војводић, *Нови Пазар (1804 – 1914)*, у: *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 254

²² АС, МПс - П, ф. П, р. 122/1871, бр. 1446.

²³ *Уставъ о степенима сродства изъ Кормчiе списанъ са правилами уобщте о закономъ браку*, Израдио Игњатъ Васићъ, У Беораду, при Државној штампарији, 1862, стр. /4/+ 80.

знајемо да је и даље седео у Карановцу, иако је Ужице, као старо седиште епископије, у међувремену прешло из турских у српске руке.²⁴

Закључци игумана Дионисија о укупном стању у босанском Подрињу били су повољнији од закључака народних првака вишеградске општине, изнетих у поменутом писму од марта 1865. године. Народ се држао храбро и достојанствено и гајио нади у бољу будућност, што би се могло протумачити да је очекивао скоро ослобођење од турске власти. Није било помена о насилној исламизацији као у писму из Вишеграда, у којем је истичано да у граду и околини влада општа несигурност, и да је српски народ угрожен у својим основним правима, укључујући и питања вере. У писму из марта 1865. године навођено је да је за годину дана у исламску веру прешло више од десет лица оба пола. У складу са тада раширеним схватањима о моћи просвете, неке врсте закашњелог просветитељства код хришћанског становништва у Османском царству, народни прваци из вишеградске нахије изражавали су наду да ће оснивањем школе зауставити однарођивање и учврстити верску и националну свест. "А другог спасенија", стајало је у њиховом писму, "немамо" осим наде "у бога и српског Господара Књаза Михаила и његово правитељство".²⁵

При обраћању кнезу Михаилу и влади навели су чланови српске црквено-народне општине из Вишеграда да поседују плац за изградњу школе, који је општини покљонио Никола Хаџи Селаковић, пензионисани судија из Београда.²⁶ Министар финансија и заступник министра просвете, Коста Цукић, пре но што је обавестио кнеза о њиховој молби, поручио је вишеградској општини преко окружног начелника у Ужицу, да се потруде да отворе школу и нађу учитеља, а онда ће им влада послати уцбе-

²⁴ Епископу Јоаникију писао је Нићифор Дучић, председник Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини (Упутство од 25. IV 1869, АС, МПс - П, ф. II, р. 122/1871, бр. 1446; Епископ ужички Јоаникије министру просвете и црквених дела, Карановац, 1/13. маја 1869, Исто, ф. II, р. 122/1871, бр. 1858; *Беседе*, говорене епископомъ ужичкимъ Јоаникиемъ, У Београду 1968, 380; Нинослав Станојловић, „*Описаније живота*” *Јоаникија Нешковича, владике ужичког /1804 – 1873/*, Годишњак Историјског архива у Ужицу, 14, Ужице 2005, 15 - 19).

²⁵ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 940.

²⁶ Према игуману Дионисију Поповићу сва земља у Вишеграду била је у турском власништву, изузев два плаца - Митра Милића и Хаџи Селака /Селаковића/. Никола Х. Селаковић био је до 1860. члан београдског окружног суда, а затим председник Окружног суда у Ћуприји (*Календаръ са шематизмомъ Србскога княжества*, за 1861 годину, 57; В. I. Војводић, *Отварање прве школе*, нав. дело, 37; М. Шакота, *Непубликовани извештај*, нав. дело, 26-27).

нике и плату за учитеља. Влада се обратила и Николи Хаџи Селаковићу, који је био родом из Вишеграда, тражећи да опише стање хришћанског становништва у нахији вишеградској.²⁷

Вишеградска општина покушала је да убрза радове око подизања школе, али је у међувремену наишла на нове тешкоће, тако да је почетком јуна била принуђена да се поново обрати министарству просвете у Београду. Обавестили су министарство да су покушали да пронађу кућу у којој би привремено сместили школу, али нису успели због "убогости" тамошњих хришћана и зато што је све слободне куће заузела турска војска. Успели су да прикупе материјал за градњу школе, али немају средстава да плате мајсторе. Тражили су помоћ у износу од педесет дуката царских да би покрили те трошкове. Коста Цукић обавестио је, 22. јуна исте године, кнеза Михаила о молби вишеградске народно-црквене општине. Пошто се претходно обавестио код Николе Хаџи Селаковића о веродостојности података изнетих у писму вишеградске општине, препоручио је кнезу Михаилу да им се изађе у сусрет.²⁸

Никола Хаџи Селаковић, по свему судећи главни посредник између вишеградске општине и српске владе, поднео је убрзо потом извештај о стању у вишеградском округу, који је у протоколе министарства заведен заједно са актима из јуна 1865. године. Истакао је да су тамошњи хришћани врло сиромашни, пошто је сва земља коју обрађују у турским рукама. Плаћају харач и уобичајене порезе које носе сви хришћани у Турској.²⁹ У вишеградској нахији, која је по његовој процени била величине пожаревачког окружја, живело је између шест и седам хиљада Срба.³⁰ Навео је да је у самом граду према подацима од пре неколико година било између двеста и триста муслиманских кућа. Није навео број српских породица, али из описа Босне и Херцеговине, који је једну и по деценију раније сачинио Тома Ковачевић, босански фрањевац у српској служби, сазнајемо да је у Вишеграду било само петнаест српских православних кућа. Исто толико српских кућа налазило се у граду шест година касније, када је кроз источ-

²⁷ АС, МПс -П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 940 и 1451;

²⁸ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 1451.

²⁹ У време реформи, 1856, уместо харача, који је плаћан за сваку мушку главу од 7 до 70 година, уведена је, тзв. војница /бедел-и аскерија/, откуп од војничке службе. Иако је циљ реформи био да се хришћани растерете од превеликих дацбина, војница је била за четири гроша већа од харача, који је вековима био симбол ропства и изабљивања (А. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, nav. delo, 76).

³⁰ У пожаревачком округу живело је средином шездесетих година 130 001 становник (*Државотис њ Србије*, II, У Београду 1865, 71).

ну Босну прошао Александар Гиљфердинг.³¹ Истичући да у Вишеграду за турске власти ("од српске пропасти")³² није постојала српска школа, препоручивао је влади да пружи помоћ, да грађа коју су прикупили не би истретила, или да је не би развукли Турци. Кнез Михаило одобрио је већ наредног дана (23. јуна) тражена средства. Кнежеву одлуку потврдио је накнадно и Државни савет.³³

Преписка и све везе са Србима из вишеградског краја одвијале су се преко граничног прелаза на Мокрој Гори, где је постојала и војно-санитарна контрола, успостављена после појаве куге у Турској, 1836. године. Значај овог путног правца за привредне, културне, политичке и војне односе Србије и Босне проистакао је из чињенице, што је код Вишеграда постојао једини мост на Дрини, који је у мирним временима спајао, а у ратовима раздвајао ове две земље. Значајну улогу у одржавању веза са српским становништвом у овим областима поред окружног начелника имала је и ужичка епископија. После исељавања муслиманског становништва из града постало је Ужице ново упориште националне пропаганде према југоисточној Босни и западним деловима Старе Србије. Дobar део становништва доселио се у Ужице и околна места из пограничних делова Босне (трговци, занатлије, кириџије), после разграничења између Србије и Турске током тридесетих и шездесетих година XIX века. Они су поред погранич-

³¹ Т. Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, нав. дело, 63; А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, нав. дело, 95. Према извештају игумана Д. Поповића из 1857. у вишеградској нахији било је 300 српских и 430 турских кућа (М. Шакота, *Прилози познавању нанастира Бање*, III - *Непубликовани извештај*, нав. дело, 28).

³² Вишеград се помиње први пут 1358, а у турско време 1462. године. Турци су га освојили вероватно 1458; био је седиште вилајета Павли /земља Павловића и Ковачевића/ (А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, нав. дело, 94 /нап. 18/; *Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela, Sarajevo 1982*, 37, 120, 130 – 131).

³³ Према попису из времена Омер-паше Латаса, 1851-1852, у вишеградској нахији налазиле су се 363 хришћанске куће са 1 173 мушке главе. Овај попис односио се на православно и католичко становништво у БиХ. У вишеградској нахији, према поузданим пописима фрањеваца из истог времена, није било католика, тако да се овај број хришћана односио само на српско православно становништво. Муслиманских кућа било је 694, са 2 477 мушких глава. А. Гиљфердинг, који је пренео резултате овог пописа, сумња у његову тачност, наводећи да су турске власти у званичним пописима умањивале број православног становништва (А. Гиљфердинг, *Босна почетком 1858. године*, у: *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, нав. дело, 250 - 251).

них државних служби коришћени такође за одржавање веза са вишеградском општином.³⁴

Средства су послата у натури преко Станоја Симића, начелника округа ужичког.³⁵ Министар је поновио подсетио начелника Симића да познатим и поузданим путем саветује вишеградску општину, да не одустаје од предузетог посла, а чим отворе школу министарство ће им послати потребне књиге.³⁶ Одговор начелника ужичког са уобичајеном признаницом, као потврдом да је уручио новац и пренео министрову поруку, стигао је у министарство почетком септембра 1865. године. Пре тога обавестио је Симо Марић, директор карантина на Мокрој Гори,³⁷ министра просвете да су Срби у Вишеграду почели да граде школу, али да су наишли на сметње од стране турских власти. Послове је надгледао игуман манастира Бање, Дионисије Поповић, који је од почетка градње стално седео у Вишеграду. "Но нешто од скора", писао је Марић, "Турци јако подозревају на србски народ". Угледни људи из Вишеграда престали су да посећују царинарницу. Он није могао да објасни праве узроке турског подозрења, па је претпостављао да се они налазе изван Турске, у управо започетим сукобима у немачким државама, односно у аустро-пруском рату.³⁸

Сметње о којима се говори на више места у писмима вишеградске општине и посредника из ужичког округа биле су уобичајена појава у то време у свим деловима европске Турске, посебно у Босни и Херцеговини.³⁹ У време реформи, започетих у првој половини XIX века, под притиском великих европских сила и националних покрета у самом царству, мењао се постепено однос турских власти према хришћанским поданицима. Ферманом из 1856 (*Хатихумајун*), којим је султан у питањима грађанских

³⁴ Саобраћај са нововарошким крајем и манастиром Бањом одвијао се преко царинарнице (ћумрука) јаворске. (С. Игњић, *Ужичка нахија*, нав. дело, 108).

³⁵ Начелник округа ужичког од 1865. до 1872. године (Љубодраг А. Поповић, *Шематизам округа ужичког 1852 - 1870*, Ужички зборник /УЗ/, 2, 1973, 306; Наставак истог дела, УЗ, 3, 1974, 452).

³⁶ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 1598.

³⁷ Био је директор карантина мокрогорског од јануара 1860. до смрти, јуна 1868 (*Србске новине*, 9, Београд 1860, 35; В. И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, нав. дело, 42).

³⁸ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 2039 и 2858.

³⁹ О противљењу муслимана из Босне и Херцеговине реформама записао је Иво Франо Јукић: "Од малог дјетета до сиједог старца... од најбогатијег бега до протог балие све је то противно новим уредбама, све то мрзи на цара и његове чиновнике и уопће на све Османлије" (А. Чичић, *Монографија о фра Грги Мартићу*, 24. I 1822 - 30. VIII 1905, Загреб 1930, 29).

права изједначио хришћане са муслиманима, било је предвиђено и право слободног оснивања основних школа. Средње и више школе према овом законодавном акту налазиле су се у надлежности државе.⁴⁰

Питања у вези са школовањем хришћана до 1869. године нису била регулисана никаквим посебним законом. Основно школовање налазило се у делокругу аутономних црквених права, која су укидањем Пећке патријаршије била битно ограничена. Држава је преузимала бригу само о развоју исламских верских и световних школа. Буџетом, државним и вилајетским, нису била предвиђена посебна средства за хришћанске школе у Босни и Херцеговини. Током шездесетих година забележен је само један случај помоћи српским православним школама од стране државе (женској школи Стаке Скендерове у Сарајеву). Митрополити у Босни и Херцеговини (босански, херцеговачки и зворничко-тузлански), који су обично били грчког или цинцарског, понекад и бугарског порекла, са ретким изузецима, запостављали су такође развој српског школства.⁴¹ Једини ослонац српске школе имале су у црквено-народним општинама, које су после укидања Пећке патријаршије (1766) биле чувари националног духа и средњовековног српског наслеђа. Сопствена средства српских народно-црквених општина била су веома мала. Чак и најбогатије општине (сарајевска, мостарска, ливањска, бањалучка) биле су принуђене да траже помоћ изван Турске. Осетивши могућност да се школовањем и просвећивањем извуку из вековне беде Срби из Босне и Херцеговине почев од краја педесетих година засипају својим молбама владу у Београду, где су средства за развој школства била, такође, још увек врло скромна. Поред Србије обраћали су се и Русији и Србима из Хабсбуршке монархије.

Положај хришћана у Турској споро се мењао и поред прокламованих правних норми о њиховој једнакости са муслиманима. Више од самих турских закона побољшању положаја хришћанског становништва доприносили су конзулати великих сила, који су током педесетих и шездесетих година XIX века отворени у више места у Босни и Херцеговини. Извештаји руских, аустријских, немачких, и конзула других држава из Сарајева, Мостара, Призрена, Дубровника и Бања Луке често су једина сведочанства о правом положају хришћанског становништва у овим земљама. Једино потпомогнути интервенцијом великих сила могли су хришћани из Босне и

⁴⁰ А. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, nav. дело, 169.

⁴¹ Владимир Ћоровић, *Из сарајевске прошлости*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVI, 1, Београд 1936, 19; Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Београд 1997, 97 – 98; М. Папић, *Историја српских школа*, нав. дело, 17.

Херцеговине, православни и католици, да остваре на Порти понеко од својих основних права. До краја шездесетих година само уводни део турских закона читан је пред становништвом и локалним меџлисом на народном језику, а сав остали садржај на турском, тако да хришћани нису у потпуности ни били упознати са правима, која су у међувремену стекли новим турским законима.

У време када је вишеградска општина почела да гради школу промениле су турске власти нагло свој однос према питањима образовања својих хришћанских поданика. Исте године када су се Вишеграђани обратили у Београд за помоћ заплена је у Сарајеву већа количина књига, које су из Србије биле упућене за српске школе у Босни и Херцеговини. Рисменом наредбом градских власти заплена су у школској књижари српске основне школе у Сарајеву све књиге, укључујући и књиге Доситеја Обрадовића.⁴² У спор који је настао око употребе српских уџбеника умешала се и сама Порта. Босански намесник (везир) послао је у Цариград неколико примерака српских уџбеника са преводом на турски језик. Затим је позвао на испитивање најугледније Србе из Сарајева, сменио дотадашње општинаре и под претњом прогона наредио да се више не сме учити из књига "противних цару".⁴³ Посебну саблазан у турским политичким круговима изазивало је тумачење битке на Косову и опис убиства султана Мурата I у уџбенику историје, првим знањима и читанкама за основне српске школе. Марта следеће године (1866) по наређењу из Цариграда спаљене су неке од заплених књига, посебно оне у којима се излагала српска верзија средњовековне српске прошлости.⁴⁴

⁴² Током прве половине XIX века Цариградска патријаршија забрањивала је књиге Доситеја Обрадовића по Турској. Васељенски патријарх Антим затражио је, 1842, преко митрополита Петра Јовановића да се и у Србији конфискује и забрани књига *Живот и прикљученија Доситеја Обрадовића*, али је министар просвете то одбио (Јов. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. /До српско-турских ратова 1876 - 78/, 37 књига Друштва Св. Саве, Задужбина Ленке Бељинице, Књига трећа, Београд 1928, 27 – 28).*

⁴³ *Видов дан*, бр. 82, У Београду, 27. јула 1865, 1; Хајрудин Ћурић, *Прве хрватске новине о школским и просветним приликама у Босни и Херцеговини за вријеме Турске*, *Наша школа*, 1-2, Сарајево 1954, 91; Тодор Крушеvac, *Афера с уџбеницима у српским школама (1865)*, Прилози за проучавање историје Сарајева, књ. II, Сарајево 1966, 137-149.

⁴⁴ Убиство Мурата I од стране Милоша Обилића описано је у српским уџбеницима према народним песмама и усеном народном предању. У турским уџбеницима тумачено је да је цар умро од радости после победе над Србима. Два турска предања о смрти Мурата I забележио је Евлија Челебија (*Кратка историја српског народа за основне српске школе*, У Београду 1861, 48 - 51; *Прва знања за*

До тог времена књиге штампане српским и руским језиком, уз уобичајено подмићивање турских службеника, слободно су уношене из Србије и Аустрије у Босну и Херцеговину.⁴⁵ Осетивши опасност коју просвећивање хришћана представља за сам опстанак државе издала је турска влада наредбу да се од тада на граничним прелазима строго пази на књиге које се уносе у Турску. Осећао се страх, како је речено у једном допису из тог времена, да се "не окуже овдашњи мртви духови". О српским школама у Босни и Херцеговини вођена је расправа на заседању вилајетског меџлиса у Сарајеву. У присуству валије Осман Топал паше истакао је Ахмед Рашид ефендија, његов секретар, да хришћанима не треба дозволити да слободно отварају школе и стичу више образовање, пошто просвећеност буди код њих тежње за ослобођењем, а то се може постићи само пропашћу Турског царства. Говорио је и о опасности од освештавања муслимана српског порекла. Предлагао је да се дозволи оснивање једино нижих разреда основних школа, у којима би будући свештеници могли да науче да читају из верских књига и да пишу, а трговци, поред основне писмености, да добију и најнужнија знања из рачуна, потребна за вођење пословних књига.⁴⁶

Говор Рашид ефендије у меџлису открива идеологију владајућих исламских кругова последњих деценија турске власти у Босни и Херцеговини. Они су настојали да спрече буђење српске националне свести, страхујући од устанка и уједињењења Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором. Одјек у европској штампи који је изазвало спаљивање књига и

основне србске школе, У Београду 1863, 68 - 70; Т. Крушеvac, *Afera s udžbenicima*, нав. дело, 140 – 141, 146; Evlija Čelebija, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, II, Preveo i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1957, 15)

⁴⁵ В. Торовић, *Из сарајевске прошлости*, нав. дело, 27.

⁴⁶ Ахмед Рашид-ефендија /српског порекла, родом из Београда/ био је задужен за пропаганду против Србије. Између осталог, он је говорио: „*Шта ће бити од нас кад се Срби – тј. Херцеговци, Бошњаци, Бугари, они у старој Србији, с проклетом Србијом и Црном Гором сложе, и просветом потпаљени на нас дигну... Па и за нас Турке, који смо њиховог племена, нису никако школе, јербо ћемо онда сазнати шта смо пре били, па ће се Турци, Бошњаци и Херцеговци, покварити и здружићемо се с њима, па ћемо и ми постати ђаури. Да се ова опасност од нас одклони, нужно је прије свега, да им не дамо велике школе и да забранимо по школах учити и читати "србску хисторију", перва знања и читанке. Осим тога треба строго забранити све новине србске и само оне књиге у нашу земљу пуштати, које нам никако не могу шкодити.*" (Видов дан, бр. 82, нав. дело, 1; Н. Ćurić, *Prve hrvatske novine*, нав. дело, 92; Fra Grga Martić, *Zapamtćenja (1829-1878)*, Izabrana djela, III, Sarajevo 1990, 342; Т. Крушеvac, *Afera s udžbenicima*, нав. дело, 139; Архив САНУ, ЗЈР, XII/5, 263).

прогон српских учитеља у Сарајеву спречио је турске власти да већ тада не затворе већи број школа у Босни и Херцеговини. За босанске Србе заузео се и Феликс Каниц, аустријски путописац и истражитељ српске прошлости, пишући у аустријским листовима да је поступак Осман Топал паше противан духу Париског мировног уговора из 1856. године. Каниц је позвао конзуле великих сила да се заузму за хришћанско становништво, пошто турски насртаји на просветне установе суштински угрожавају њихов напредак. До новог насртаја на српске школе дошло је 1867. године, када је Осман паша од својих ухода у Београду, где је раније и сам боравио као турски службеник, добио списак повереника српске владе у Босни и Херцеговини. На том списку налазило се осамдесет и једно лице, међу њима и велик број учитеља српских школа. Тада је пао у немилост власти и Богољуб (Теофил) Петрановић, српски учитељ у Сарајеву, који је по сазнањима Осман Топал паше стајао иза тајне честитке сарајевске омладине кнезу Михаилу, поводом иселавања муслимана и добијања на управу градова у Србији. Он је две године касније био принуђен да напусти Сарајево.⁴⁷

Новом административном организацијом, спроведеном 1865. године, ојачала је Порта средишњу управу у вилајетима, покушавајући на тај начин да сузбије организовање националних покрета међу хришћанским народима у европским деловима царства. Између осталог, предвиђено је оснивање штампарија и покретање званичних вилајетских листова, који би били штампани на турском и језику најбројније народности у дотичном вилајету. Одлучено је такође да се напишу уџбеници на језицима појединих хришћанских народа. За разлику од реформи из претходног времена, чије је спровођење годинама и деценијама одлагано, одлуке о оснивању штампарија, покретању вилајетских листова и изради уџбеника спроведене су веома брзо.⁴⁸ Поред буквара и читанке штампан је у Сарајеву и уџбеник *Прва знања*, са истим насловом као заплењени уџбеник Филипа Хри-

⁴⁷ Hajrudin Ćurić, "Zastava" o školskim i prosvjetnim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske, Naša škola, 1-2, Sarajevo 1955, 80, 81; Isti, Prve hrvatske novine, nav. delo, 97; Fra G. Martić, Zapamćenja (1829-1878), nav. delo, 336-338; A. Čičić, Monografija o fra Grgi Martiću, Zagreb 1930, 41 – 42; В. Ђоровић, Из сарајевске прошлости, нав. дело, 15-16; Todor Kruševac, Srpska realka – gimnazija u Sarajevu, Гласник архива и Друштва архивских радника Б и Х, III, Сарајево 1983, 109 – 111.

⁴⁸ Штампарија за босански ејалет основана је 1866, преуређењем "печатње" Игњата Сопрона коју је босанска влада купила септембра исте године. Хришћани из Босне и Херцеговине (православни и католици) тражили су од Порте још 1850 (затим 1853) да се у Сарајеву оснује штампарија за хришћане. Вилајетски лист "Босна" покренут је маја 1866. Штампан је ћирилицом и арабицом прво у Сопроновој, а затим у Вилајетској штампарији (Ђорђе Пејановић, *Штампа Босне и Херцеговине 1850-1941*, Сарајево 1949, 10 - 11, 43 - 44).

стића, али са битно измењеним садржајем у тумачењу српске и турске историје.⁴⁹ У питањима школства то је водило ка доношењу школског закона из 1869. године за цело царство, који је по проценама савременика погоршао положај српских школа у Босни и Херцеговини и Старој Србији. Истим законом у свим школама уведено је као обавезно учење турског језика, али та одредба до устанка није спроведена ни у највећим градовима, пошто држава није показала довољно упорности да обезбеди стручни кадар за учење турског језика, нити воље да издвоји средства за финансирање хришћанских школа, што би био најпогоднији пут за наметање ове законске одлуке. Неколико година касније, у време појачаних унутрашњих трвења, која су водила ка устанку, забрањено је уношење књига штампаних у Београду у босански вилајет (1873).⁵⁰

О сметњама турских власти подизању школе у Вишеграду има помена у више писама, како представника тамошње општине, тако и српских службеника из ужичког округа. Подизање и довршавање нове школске зграде трајало је годинама. Немамо поузданих података да ли је општина до устанка, 1875, успела да је у потпуности и доврши. Из писма игумана Дионисија, које је упутио влади у Београду, јуна 1866. године, по повратку са заседања царског већа у Цариграду, сазнајемо да је бег Билић свакодневно правио сметње српској општини. Нису много вределе ни потврде о слободном подизању школе, које је донео са Порте. "Они ни за цара ништа не маре", писао је игуман. "Сваки бег каже, море попе то је моја земља, па је и мој камен, па и планина", на којој се камен налази. Изгледа да су месни бегови по устаљеном обичају покушавали да извуку што више новца. Бег Билић опасо је самовласно 400 аршина земље.⁵¹ Из писма не можемо поуздано да закључимо да ли се то заузимање земљишта односило и на плац код старих Селаковића конака, на којем је требало да буде саграђена школа. По свему судећи радило се о тој парцели, пошто су вишеградски Срби имали врло мало градског земљишта у свом власништву. Све је то успоравало градњу, а мајстори су тражили да им се плати "дангуба".⁵² Из других докумената знамо да је отимање земље од хришћана била уобичајена поја-

⁴⁹ Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Сарајево 1978, 45, 47.

⁵⁰ Писмо Николе Јовановића /Нике Окана/ Јовану Ристићу, Београд, 3/15. X 1873, Архив САНУ, ЗЈР, XII/3, 116; Васо Пелагић, *Гарантима Турске и Босанска скупштина у Сарајеву* (објављено у *Застави*, бр. 27, 1872 и 23, 1873), у: *Изабрана дјела*, III, Избор и редакција: Ристо Бесаровић, Сарајево 1971, 201-204); Т. Крушеvac, *Srpska realka – gimnazija u Sarajevu*, нав. дело, 111 – 112.

⁵¹ Аршин за мерење површине износио је од 0, 426 до 0, 575 метара квадратних, што би значило да је бег Билић узурпирао од 1, 7 до 2, 3 ара земљишта (Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, I, Београд 1961, 133 – 134).

⁵² АС, МПс - II, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 2039.

ва у то време. Сељаци су због тога избегавали да култивишу земљиште, јер чим би нека њива била добро уређена појављивали су се бегови и узимали је без икакве накнаде.

Због сличних неспоразума са Турцима школа у Вишеграду обуставила је у пролеће 1868. године привремено рад. Локалне турске власти настојале су разним ујдурмама да заваде чланове вишеградске општине. Покушале су да придобију неке свештенике из фанариотских редова и да оспоре право да школа може да почне да ради, пре него што је посети митрополит босански и својим благословом одобри почетак њеног рада. Директор мокрогорског карантина писао је тим поводом да у Босни нема горих "хулитеља србскога вероисповеданија и србскога народа" од вишеградских Турака. Због прекида рада школе био је принуђен да врати новац у износу од 14 дуката, који је Министарство просвете и црквених дела нешто раније послало вишеградском учитељу као годишњу плату.⁵³

Када је вишеградска црквено-народна општина успела да отвори школу обавестила је, почетком новембра 1865. године, Николу Хаџи Селаковића, очекујући обећану помоћ. Извештавајући неколико дана касније министарство просвете о почетку рада школе навео је Селаковић да су нашли учитеља и да имају већи број ђака из два округа. Тачан број ученика није наведен. Два дана касније упутио је министар просвете управи Државне штампарије (Рправитељствене књигопечатње) налог да вишеградској школи пошаље књиге, на рачун суме која је државним буџетом била предвиђена за помоћ сиромашним српским ученицима и школама у земљи и иностранству. У ово време та сума износила је 18 000 гроша пореских.⁵⁴ Послато је укупно 357 књига, од тога највише буквара⁵⁵ (50 комада). По-

⁵³ Писмо Симе Марића, директора карантина, од 10. марта 1868 (АС, МПс - П, р. 1654/1869, бр. 746).

⁵⁴ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 3940.

⁵⁵ *Србскфј букваръ за основне србске школе*, /Саставио Гаврило Поповић/, У Београду 1864, 48. Прво издање изашло је 1850. Сачињен је на основу буквара Петра Радовановића, првог српског буквара написаног у Кнежевини Србији, који је штампан 1838. у Књажевско-српској књигопечатњи. Буквар Г. Поповића прештампаван је више пута. Тешко је утврдити тачан број издања, пошто су, како је приметио С. Новаковић, при прештампавану уџбеника бележена само издања у којима су извршене измене. Био је у употреби до 1870 (изван Србије вероватно и после тог времена), када је замењен букваром Ђорђа Натошевића (*Буквар за основне српске школе*), писаног новим правописом и савременијом, аналитичко-синтетичком методом. Натошевић је написао буквар и за српске школе у Аустро-Угарској (АС, МПс - П, 52/1838, бр. 16 и 176; ф. II, 282/1850, бр. 842; ф. III, 400/1850, бр. 1272; Милан Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, у: Школа, 2, Београд, 10. септембра 1868, 18, 24 /писац утврђен према *Годишњаку СКА*, IX, 1895, 259/; Стојан Новаковић, *Српска библијографија за новију књижевност 1741 - 1867*, У

слате су књиге за сва четири разреда основне школе: *Мала историја цркве*,⁵⁶ *Прва читанка*,⁵⁷ *Кратки катихизис*,⁵⁸ *Друга читанка*,⁵⁹ *Трећа читан-*

Београду 1869, 210, 312, 412 /белешка уз бр. 2 252/; Петар Деспотовић, *Историска педагогика за учитеље и учитељице српских народних школа*, Београд 1902, 396, 401 - 402; Др Марија Исаиловић, *Основне школе у ваљевском крају 1804-1918*, Ваљево 1985, 159-160; Народна библиотека СР Србије, Београд /НБС/: *Каталог књига на језицима југословенских народа 1519-1867*, Београд 1973, 317 /бр. 2038-2040/, 353 /бр. 2274/; Димитрије Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, II, Српске књиге: 1848-1880, Нови Сад 1955, 125, 167, 269, 346; Боривоје Аксентијевић, *Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј - Београд, Каталог изложбе, 1963 - 1964, 15, 17 - 18).

⁵⁶ Уџбенике за верску наставу и историју цркве у основним и средњим школама у Србији писао је и преводио са руског архимандрит Гаврило Поповић, у ово време владика шабачки (*Кратка, и пространа свештена историја; Историја цркве старозаветне и новозаветне; Свештене повести из Старог завета, Мала црквена историја*). У Вишеград је послата највероватније *Кратка свештена историја за основне српске школе*, Београд 1851, 48. Прво издање објављено је 1843. На захтев Школске комисије митрополит Петар дао је, 1850, да се овај уџбеник измени и знатни скрати. Исти уџбеник штампан је касније под насловом *Мала црквена историја Старога и Новог завета* (за основне српске школе). Прво сачувано издање са овим насловом потиче из 1873. године. Из архивске грађе може се закључити да је било више издања него што је сачувано. С. Новаковић у библиографији бележи је најчешће само прва издања уџбеника (АС, МПс - II, ф. II, 316/1850, бр. 686 и 1043; ф. II, 210/1863; АС, Митрополија београдска /МБ/, 491/1850; *Владика Гаврило /Некролог/: Школа*, 6, Београд 1871, 95-96; *Духовне беседе Гаврила Поповића, владике шабачког*, Издао Алекса Илић, Београд 1895, XVI-XVII; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 246, 322, 343, 346, 389-390; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 219 /бр. 1389/, 315-316 /бр. 2028-2029/, 379 /2427/, 383 /2456-2458/; Д. Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, II, нав. дело, 34, 35).

⁵⁷ *Прва читанка за основне српске школе*, У Београду 1861, стр. 124. По одлуци Школске комисије, 1850, на књигама за основне школе није навођено име писца. Према Живојину Ђорђевићу писац овог уџбеника је архимандрит Гаврило Поповић, касније владика шабачки /тако и у штампаном *Каталогу* НБ Србије/. М. Ђ. Милићевић и С. Новаковић забележили су да је *Прву читанку* саставио Филип Христић /тако и код С. Ђунковића/. У попису радова Г. Поповића, који је саставио свештеник Алекса Илић, није наведен овај уџбеник. П. Деспотовић наводи *Прву читанку* и уз име Ф. Христића и Г. Поповића. Највероватније нису постојале две верзије ове читанке, већ само Христићева. Прво издање изашло је 1850. У Народној библиотеци Србије сачувана су издања из 1850. и 1861 /уз други примерак није наведен писац/, у Педагошком музеју из 1851, 1852. и 1867, а у Универзитетској библиотеци из 1865. године (АС, МПс - II, ф. II, 284/1850, бр. 140, 312, 335; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; С. Новаковић, *Српска библијографија*,

ка,⁶⁰ *Мали обштитвени земљопис*,⁶¹ *Мала рачуница*,⁶² *Мала србска грама-*

нав. дело, 324; *Духовне беседе Гаврила Поповића*, нав. дело, XVI-XVII; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 316 /бр. 2035/, 333 /бр. 2155/; Д. Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, II, нав. дело, 97; *Živojin/ Đorđević i Dušan/ Petrović/*, *Čitanke /Srbija/*, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb 1984, 298; Srećko Čunković, *Prvi udžbenici za osnovne škole u obnovljenoj Srbiji*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1969 - 1970, 335; *Школство Србије 1804 - 1918*, Документи и казивања, Избор текстова: Михаило Петровић Мингеј, Београд 1980, 77, 78, 80; Вукашин Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, Сентандреја, 1717 – Крф, 1918, Београд 1992, 79, 377).

⁵⁸ *Краткј катихисисъ за основне србске школе*, У Београду 1853, 60 /Написао Гаврило Поповић/. Прво издање 1843. На захтев Школске комисије друго издање знатно је измењено. Издање из 1860. има исти наслов (АС, МБ, бр. 491/1850; МПс - П, ф. II, 316/1850, бр. 686 и 1043; *Владика Гаврило /Некролог/*, нав. дело, 96; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 245; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 316 /бр. 2030-2034/).

⁵⁹ *Друга читанка за основне србске школе*, /Саставио Филип Христић/. У Београду 1863, 214. Прво изд. из 1850. године. У Народној библиотеци Србије сачуван је само оштећен примерак из 1863 (АС, МПс - П, 284/1850, бр. 140 и 312; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; Петар Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 98 /бр. 637/ - није наведен писац; С. Čunković, *Prvi udžbenici*, нав. дело, 335; В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, нав. дело, 79, 380).

⁶⁰ *Трећа читанка за основне србске школе*, У Београду 1864, 160 /Четврто издање/. Прво издање изашло је 1853. године. Ранији наслов: *Трећа читанка за четвртјј разредъ основны србски школа*, Прегледала и одобрила Школска комисија, У Београду, У Књигопечатњи Княжества Србије, 1855, 192. У педагошкој литератури и каталозима библиотека као писац треће читанке наводи се најчешће Филип Христић. М. Ђ. Милићевић забележио је да је *Трећу читанку* саставио Милован Спасић. С. Новаковић није означио њеног писца. Из архивске грађе сазнајемо да су прилоге за ову читанку написали: Јанко Шафарик /три поглавља/, М. Спасић, Гаврило Поповић и Димитрије Матић – по једно, док је Јован Гавриловић превео једно поглавље са страног језика /није наведено којег/. Послове око уређивања књиге водио је Г. Поповић (АС, МПс -П, ф. III, 48/1853, бр. 656, 769 и 1187; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 25; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 353; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 450 /бр. 2870, 2871, 2872 и 2873/; С. Čunković, *Prvi udžbenici*, нав. дело, 335).

⁶¹ У време школске реформе написан је и нови уџбеник за земљопис. Прво издање штампано је 1851. године: *Земљописъ за предаванѣ у трећемъ разреду основны србски училишта*, стр. 40. Без измене прештампан је 1861. Написао га је Јован Гавриловић, писац земљописа Србије и Турске /вид. нап. 61/ (НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 128; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 428; В. Станиса-

тика,⁶³ *Земљопис Србије*,⁶⁴ *Мала историја српског народа*,⁶⁵ *Прва знања*,⁶⁶

вљевић, *Два века српских уџбеника*, нав. дело, 78 /бр. 262, 275/, 79-80 /бр. 288/, 80 /бр. 295/).

⁶² Уџбеник математике за основне школе написао је Филип Христић: *Кратка рачуница за основне српске школе*. Прво издање 1850. Христићева рачуница била је у употреби и током шездесетих година. Поред Христићеве коришћена је и *Рачуница* Људевита Шпанића, а можда и већа рачуница Т. Мијушковића. За ову рачуницу немамо података да је слата у Вишеград, али знамо да је у ово исто време слата у Стару Србију (АС, МПс - П, ф. II, 357/1850, бр. 511 и 1146; Исто, ф. XIV, р. 71/1875; Исто, ф. III, 571/1869, бр. 4 875; С. Новаковић, *Српска библиографија*, нав. дело, 322; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 191 /бр. 1240/;/; Д. Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, II, нав. дело, 44; Владета М. Тешић, *Школе у Београду пре сто година, 1860 - 1870*, Педагошки музеј у Београду, Каталог изложбе, мај 1967, Уредник: Боривоје Аксентијевић, 15).

⁶³ У питању је *Српска граматика за основне српске школе* Константина (Косте) Цукића (Београд 1863, 86) или *Мала српска граматика* Ђуре Даничића, објављена у Бечу 1850. Прво издање Цукићеве граматике појавило се 1850. Последње забележено издање са овим насловом потиче из 1863 /Народна библиотека Србије, Универзитетска библиотека Београд/. Касније је иста граматика штампана Вуковим правописом, са новим насловом: *Мала српска граматика за основне српске школе*. Прво сачувано издање са овим насловом потиче из 1869 /Земаљски музеј у Сарајеву/. С. Новаковић забележио је само прво издање, са напоменом да је овај уџбеник касније "врло често" прештампаван. До 1865. Даничићева граматика прерађена је и прештампана четири пута. Наредна издања објављена су у Београду, са упоредним насловом *Облици српског језика* /1863, 1864/; последње издање штампано је латиницом (АС, МПс - П, ф. II, 312/1850, бр. 623 и 896; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; С. Новаковић, *Српска библиографија*, нав. дело, 313, 323; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; S. Cunković, *Prvi udžbenici*, нав. дело, 335; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 86 /бр. 534/, 396 /бр. 2542, 2543/, 488; *Српска библиографија*, Књиге: 1868 - 1944, 2, Београд 1989, 230).

⁶⁴ Земљопис за основне школе написао је Јован Гавриловић. Прво издање објављено је 1850 – *Малџ земљопис њ княжества Србије и турског њ царства у Европи*, У Београду 1850, 69. Уз Гавриловићев земљопис препоручен је земљовид /карта/ Србије који је израдио Јован Миленковић, ђумругџија београдски. Последње издање пре године у којој су књиге послате у Вишеград појавило се 1863 – *Малџ земљопис њ Србије и Турске*, /2/+70. (АС, МПс - П, ф. I, 122/1850, бр. 403; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; Милорад Радевић, *Аутобиографија Јована Гавриловића*, Зборник за историју МС, 4, Нови Сад 1971, 128; *Школство Србије 1804-1918*, нав. дело, 78-79; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 69 /бр. 428-431/).

⁶⁵ Уџбеник историје – *Кратка историја Српског њ народа за основне српске школе* - написао је Никола Крстић, 1860. Допуњаван је и објављен више пута. У Универзитетској библиотеци чува се издање из 1861. и 1867, а Библиотеци Матице срп-

*Писмени састави,*⁶⁷ и *Краснописна прегледалица.*⁶⁸ Послати су и једна

ске из 1864. Издања из 1864. и 1867. носе наслов: *Исторія србскогъ народа за основне србске школе*, 88 + /5/. У Народној библиотеци сачувана су каснија издања, од 1869, са промењеним насловом. Н. Крстић написао је и уџбеник историје за гимназије у две књиге. Раније је као уџбеник у Србији служила *Српска историја* Лјубомира Ненадовића. Он је као члан Школске комисије 1850. био задужен /као и други чланови Комисије за друге уџбенике/ да напише *Кратку србску историју*, за који предмет до тада у Србији није постојао уџбеник. Према П. Деспотовићу овај уџбеник био је у употреби и током шездесетих година (АС, МБ, бр. 273/1850; МПс - П, ф. II, 318/1850, бр. 704 и 1045; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 323, 418; Д. Кириловић, *Катаког Библиотеке Матице српске*, II, нав. дело, 120; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; В. М. Тешић, *Школе у Београду*, нав. дело, 51; Никола Крстић, *Приватни и јавни живот*, I, 31. децембар 1859 - 31. децембар 1862, Приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд 2005, 75, 80, 111).

⁶⁶ *Прва знања за основне србске школе*, У Београду 1863, 102. Уџбеник је написао Филип Христић, дугогодишњи члан Школске комисије (основана новембра 1849). Прво издање појавило се 1850, када је овај предмет уведен у основне школе у Србији. У Народној библиотеци Србије сачувана су издања из 1861 /102 стр./ и 1865, у Библиотеци САНУ из 1863, а у Педагошком музеју из 1867. године /82 стр./ (АС, МПс - П, ф. I, 59/1850, бр. 241; ф. II, 282/1850, бр. 241 и 843; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; *Школство Србије 1804-1918*, нав. дело, 78; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 332 /бр. 2151-2152/, 488; В. М. Тешић, *Школе у Београду*, 52).

⁶⁷ *Писмени састави за основне србске школе*, У Београду 1862, 64. Израдио Константин Бранковић. Прво издање из 1850. У Народној библиотеци сачувана су издања из 1851, 1854. и 1862, а у Педагошком музеју Србије из 1860. године. Одабраним писмима из приватне, јавне и трговачке преписке упућивао је овај уџбеник на правилно и јасно изражавање (АС, МПс - П, ф. II, 317/1850, бр. 705; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 321; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396, 396; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 33-34 /бр. 230-232/; В. М. Тешић, *Школе у Београду*, нав. дело, 51).

⁶⁸ У архивској грађи нисмо нашли податке о изради уџбеника са овим насловом, нити је у библиотекама сачуван такав краснопис. Сачувани су подаци једино о вежбанкама за писање, штампаним на српском језику у Аустрији и Угарској. У питању је највероватније *Прегледалица србска*, из које се учило писати у другом полугодишту првог и у другом разреду. У трећем и четвртном разреду учило се из *Писмених састава* /вид. нап. 67/. Овај уџбеник послат је заједно са другим књигама за основну школу при цркви у Бањи код Прибоја, 1852, када је почела обнова манастира. Иста вежбанка налази се на списку књига из 1859. у Архиву Србије. Школи у Голешу послата је, 1869, вежбанка са насловом *Преглед српских краснописа*. Не знамо да ли је у Србији коришћено *Руководство ко краснописанію*,

азбучна таблица⁶⁹ и један школски атлас.⁷⁰ За послате књиге платило је министарство просвете правитељственој књигопечатњи 321 грош и 20 пара. Министар просвете тражио је да га извести о правом броју ђака, да би касније могао да пошаље и преостале потребне књиге. Начелнику округа ужичког писао је да пита вишеградску општину, да ли треба да пошаље плату учитељу и колико она износи.⁷¹

Књиге су уручене у току јануара 1866. године. Признаницу о пријему књига потписао је Дионисије Поповић, игуман манастира Бање, са још двојицом свештеника и два месна кнеза. Навели су да су за учитеља изабрали Саву (Саватија) Делића, из Требиња. Уговорили су да га плаћају осамдесет талира годишње са храном. Тражили су, ако је министарство просвете у могућности, да им пошаље плату за учитеља, изјављујући да ће бити благодарни и на онолико помоћи, колико министарство "на ову цел" одреди. Од књига тражили су 25 часловаца и 25 псалтира, који се нису налазили на списку књига послатих новембра 1865. године. Часловац (часослов) и псалтир били су током педесетих и шездесетих година XIX века много више у употреби у српским школама у Турској него у Србији. Турске власти нису правиле сметњу употреби ових књига у школама, без обзира на место где су биле штампане, за разлику од световних уџбеника, посебно оних објављених у Београду, чија је употреба од средине шездесетих година XIX века била строго забрањена.

Прибегавање црквеним књигама у вишеградској школи вероватно је био начин да се избегну спорови са турским властима. Осим за веронауку и изучавање историје цркве коришћени су часловац и псалтир и за учење старословенског језика и као замена за читанку. Псалтир је коришћен и

штампано у Бечу 1855. (АС, МПс – П, ф. II, 275/1850, бр. 226; Исто, ф. IV, 308/1854, бр. 1440; Попис књига за основне школе, Београд, 24. Августа 1859 АС, МПс – П, ф. II, р. 210/1863, бр. 2260; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 41, 44, 138, 370; Р. Петковић – Поповић, *Српске школе и просвета*, нав. дело, 233).

⁶⁹ Азбучна таблица или штица - на тврдом картону исписана слова и мукли знакови, понекад и бројеви. Овде је вероватно реч о великој азбучној табlici (штици) за извођење наставе у разреду, за разлику од малих таблица које су имали ученици. Нова штица штампана је 1851, а затим често прештампавана (АС, МПс - П, ф. II, 210/1863; *Штица српска*, У Београду 1851; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 335; М. Исаиловић, *Основне школе у ваљевском крају*, нав. дело, 161).

⁷⁰ *Атлас за основне школе* (Попис књига за основне школе, Архив Србије, в. нап. 65).

⁷¹ Две године касније послато је још око 200 уџбеника (АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 4001; В. И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, нав. дело, 38-39).

за учење црквеног певања. Часловац је у школама у турско време био познат као наусница.⁷² Често су се у корице црквених књига уметали садржаји из забрањених уџбеника, тако да се суштина знања која су стицана у српским школама у Босни и Херцеговини за три последње деценије турске власти није битно изменила. Турске власти обично су посматрале ствари с формалне стране, не покушавајући никад испитивањем ученика да утврде чему их стварно уче њихови учитељи. Налазећи да су псалтир и часловац штампани за потребе цркве и свештенства преобимни и сувише скупи за ученике основних школа, одлучила је Школска комисија у Београду, 1850. године, да исте књиге штампа у скраћеном облику, прилагођене узрасту основаца. Новим школским законом из 1863. године часловац и псалтир избачени су из наставног програма основних школа у Србији. Одређени садржаји из часловца и псалтира пребачени су у читанке, чија су наредна издања прерађена и допуњена.⁷³

Када је пажња турских власти према вишеградској школи попустила почели су учитељи поново да користе световне уџбенике. Јула 1874. године поред наведених књига за основну школу послати су у Вишеград и нови уџбеници, као што су *Зоологија*, *Ботаника*, *Физика* и *Минералогоја*, вероватно за потребе учитеља и ученика који су желели да наставе образовање у средњим школама. Ови уџбеници употребљавани су у Србији у гимназијама и нижим реалкама.⁷⁴ Не толико избацивањем црквених књига

⁷² У Србији штампан је часловац први пут 1834. у Крагујевцу /328 страна/. Исто издање поновљено је више пута у Београду /1842, 1846, 1851, 1854/. Псалтир је штампан 1836. у Београду /издање је поновљено 1843, 1849, 1852, 1857, 1861, 1862, 1865/. Краће издање часловца /276 стр./ објављено је 1856, поново је штампано 1862. и 1865. године. Сва издања до 1862. штампана су у Државној штампарији, док су издања часловца и псалтира из 1865. штампана у приватној штампарији. На свим сачуваним примерцима штампаним у Србији назначено је да су за употребу у православној цркви источне вероисповести, а негде, као у српским издањима у Аустрији, да су за школску употребу (НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 345 – 346, 458 – 459; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 448; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 397; Миладин Никачевић Симић, *Ширење наше писмености у Старој Србији и Македонији*, Јужни преглед, 1, Скопље, јуни – јули 1939, 221 - 222).

⁷³ АС, МБ, 272/1850, Еписк. бр. 273; *Видов дан*, бр. 82, У Београду, 27. јула 1865, /стр. 1/. Надзорник српских школа Војводине Српске, Василије Васиљевић, покушао је да избаци часловац и псалтир из употребе у српским школама у Угарској, али је наишао на жесток отпор свештенства (Петар В. Крестић, *Васиљевић, Василије*, Српски биографски речник, 2, Н. Сад 2006, 68).

⁷⁴ Признаница Саве Ђуровића, богослова, родом из Вишеграда, Београд, 3/15. јула 1874, АС, МПС – П, ф. XIV, р. 71/1875.

из основних школа у Србији, колико покретањем низа педагошких часописа, превођењем стране педагошке литературе и све већим слањем ученика на више просветне заводе у иностранство створена је током наредних деценија још већа разлика у погледу опште образованости између Срба у Босни и Херцеговини и у Србији. Будући да се самосталност српских народних школа и у периоду после аустроугарске окупације могла остварити једино у оквиру црквено-народне аутономије, остао је српски школски систем у Босни и Херцеговини и у то време под много већим утицајем цркве, него што је то био случај у Србији од стварања самосталне државе, па чак и код Срба у Хабсбуршкој монархији.⁷⁵

Школа у Вишеграду радила је са прекидима до устанка, 1875. године. Променила је више учитеља. У лето 1866. умро је Саватије (Сава) Делић, први учитељ кога је општина унајмила по отварању школе.⁷⁶ После његове смрти општина је изабрала Јеврема Поповића, из Бијелог Брда.⁷⁷ Учитељска плата сваке године повишавана је по десет талира, што свакако сведочи о постепеном побољшавању материјалног положаја учитеља, али и инфлацији као једној од уобичајених последица економске кризе, која је пратила Турско царство у последњим годинама њене управе у Босни и Херцеговини.

Нови учитељ, Јеврем Поповић, писао је, јула 1866. године, министарству просвете посредством Николе Х. Селаковићу. Обавестио је министарство да је отворен други разред,⁷⁸ да ученици показују добар успех, али да су просторије у којима се одвија настава тескобне, па очекују да се што пре заврши нова школска зграда. Из његовог писма сазнајемо да је вишеградска школа, иако је по замисли оснивача требало да има световни карактер, била под јаким утицајем традиције црквених и манастирских

⁷⁵ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 397, 2123 и 3940; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 397.

⁷⁶ Његова супруга Јелка обратила се октобра 1867. српској влади за помоћ, истичући у писму да је остала са четворо малолетне деце, без икаквих прихода, у туђој кући, и да је принуђена просити и радити по турским кућама. Министарство јој је дало 10 дук. цес., "једном за свагда" (АС, МПс - П, ф. III, р. 383/1868, бр. 1688, 3099, 3356).

⁷⁷ У питању је вероватно средњи син игумана Дионисија Поповића /вид. нап. 3/; Јеврем је 1850, кад му је умрла мајка, имао четири године (М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање*, III – Непубликован извештај, нав. дело, 35).

⁷⁸ Школска година у Србији почињала је у ово време 1. августа, а завршавала се 30. јуна (*Школски зборник закона, правила, наредба итд. по којима су уређене и по којима се управљају школе кн. Србије*, У Београду 1875, 172; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 36, 50).

школа, које су до тог времена биле једини облик школства код српског народа у Османском царству. Тражио је по тридесет часловаца и псалтира "заради богомољства", истичући да је код њих још уобичајено да се у школи употребљавају црквене књиге, и да општина вишеградска жели да тај обичај задржи. Из ових речи могло би се закључити да је Поповић знао да су у Србији после доношења новог закона о основним школама, 1863. године, часловац и псалтир престали да се употребљавају у настави.⁷⁹

Већ следеће године изабрала је општина за учитеља Милисаву Т. Станојевића, из Лознице, у округу подрињском. Пре доласка у Вишеград радио је у Пљевљу. У Вишеград је стигао почетком августа. Новембра 1867. године писао је Станојевић непосредно Министарству просвете и црквених дела, тражећи помоћ, да не би био принуђен да напусти учитељско звање у Босни, пошто општина вишеградска није била у стању да га издржава. Поднео је и сведочанство општине вишеградске да је примеран учитељ, да "сасвим" добро подучава децу и да је непорочног владања. Из овог сведочанства сазнајемо да су у то време чланови вишеградске црквено-школске општине били: Христифор (Ристо) Поповић, настојатељ манастира Бање, Алекса Поповић, парох вишеградски, Сава коцобаша (сеоски кнез), Васо Богдановић, Тане (Танасије) Самарцић, Љубисав Васић Петровић и Ђорђе Лазаревић. Крајем године послало му је министарство уобичајеним путем на име плате 15 дуката цесарских.⁸⁰

Станојевић је напустио Вишеград у пролеће 1868, пре завршетка школске године, због чега је дошло до краћег прекида у раду школе. Министар просвете обавестио је током априла директора царинарнице мокрогорске да је из Београда упућен за учитеља Јован Војиновић. Услед несугласица које су се у међувремену јавиле у општинској управи, Вишеграђани су дали отказ Војиновићу већ након неколико дана. Директор царинарнице тражио је кривицу за његово отпуштање код неких локалних свештеника, који су покушали да наместе за учитеља свог рођака, који није имао завршену одговарајућу школу.⁸¹

Из писма свештеника вишеградског, упућеног септембра 1869. године Николи Хаџи Селаковићу, сазнајемо да је школска 1869-70. година почела на време. Свештеник је јављао да имају учитеља, Алексе Поповића, по свему судећи његовог рођака, који "није баш најучевнији, али је поштен" и улаже много труда око школе. Одредили су му плату од хиљаду

⁷⁹ Непротоколисано писмо, од 18. јула 1866 (АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869; В. М. Тешћ, *Школе у Београду*, нав. дело, 9, 16).

⁸⁰ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 3617.

⁸¹ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 746 и 1439.

гроша годишње. Исплатили су га за протеклу годину и очекују од од српског правитељства уобичајену помоћ од 15 дуката цесарских.⁸² Помоћ је послата средином октобра преко новог директора царинарнице мокрогорске, пошто је Симо Марић у међувремену умро. На почетку школске 1869/7. године нису имали много ученика, свага двадесет и два, што показује да су се несугласице у општини неповољно одразиле на развој школе.⁸³

После убиства кнеза Михаила, јуна 1868. године, дошло је до извесних промена у националној пропаганди Кнежевине Србије. Свесно да је убиством кнеза за дуже време отклоњена могућност рата са Турском, Намесништво је више пажње у заграничним крајевима поклањало развоју школства него политичкој пропаганди и припремама устанка. У лето исте године образован је на предлог митрополита Михаила Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини,⁸⁴ на челу са архимандритом Нићифором Дучићем. У извештајима овог одбора не помиње се ни једном школа у Вишеграду, иако јој је министарство просвете и црквених дела слало помоћ све до престанка њеног рада уочи устанка, 1875. године. У сумарном извештају о раду одбора у протеклих шест година који је архимандрит Дучић, на захтев председника владе Јована Мариновића, поднео марта 1874. године, помиње се да је помоћ дата школама у Житомислићу, Фочи, Бањанима, Бањој Луци и Обудовцу. Поред тога, наведено је уопштено да су свим школама из Босне и Херцеговине, које су тражиле помоћ, иста и додељена, али Вишеград изричито није поменуто.⁸⁵

Засада не знамо довољно како је школа радила у време појачаног притиска на српске аутономне установе у Босни и Херцеговини за време Асим-паше, почетком седамдесетих година XIX века. Последњи извештај о школи потиче из априла 1871. године.⁸⁶ Посредно сазнајемо да се школа и касније, све до устанка, обраћала влади у Београду за помоћ. Документа у вези с вишеградском школом по уобичајеним протоколарним начелима преношена су из године у годину, до 1876. године, када је буџет за просвету због рата са Турском био умањен, а многе обавезе према школама и ученицима из заграничних крајева биле укинуте.

⁸² Један дукат износио је у ово време 50 гроша.

⁸³ АС, МПс -П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 4853.

⁸⁴ Већ у току исте године у називу одбора престала је да се помиње Босна и Херцеговина, иако се у његовим извештајима говорило о помоћи школама и на овом простору.

⁸⁵ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, Приредио Климент Цамбазовски, Том III, Књ. II (1874-1878), Београд 1984, 33-37.

⁸⁶ Писмо проте вишеградског, Јефте Ђуровића, од 8. априла 1871 (АС, МПс - П, ф. IV, р. 2/1876).

Јула 1874. године послало је министарство просвете по Сави Ђуровићу, сину проте Јефте Ђуровића, свршеном ученику београдске богословије, за вишеградску школу 402 примерка разних уџбеника.⁸⁷ По свему судећи школа је престала да ради по избијању устанка у источној Босни. Устанак у вишеградском крају почео је у првој половини августа 1875. године. Предводили су га напред наведени свештеници и сеоски кнезови, који су уложили велики напор да оснују и затим одрже прву српску основну школу у овом граду. Посебно су се истицали прота Јефто Ђуровић, намежник протопопијата вишеградског, и свештеници Захарија Поповић и Вукола Јевђовић.⁸⁸

После аустроугарске окупације вишеградски Срби нису успели да обнове рад ове школе, као што је пошло за руком Србима из неколико оближњих вароши у Подрињу (Чајничу, Фочи и Рогатици) да обнове рад својих школа. Током осамдесетих и деведесетих година XIX века отворене су у вишеградском срезу четири комуналне (државне) школе. Ове школе до признања аутономије надмашивале су по укупном броју више од три пута број српско-православних, а скоро шест пута број римо-католичких основних школа у Босни и Херцеговини. По доношењу устава српске народно-црквене и школске аутономије (1905), којим су конфесионалне школе законски изједначене са државним, свештенство протопрезвитеријата вишеградско-рогатичког донело је одлуку да се на том подручју оснује пет српских школа, од којих једна и у Вишеграду.⁸⁹

Српска школа у Вишеграду оставила је трага у културном животу вишеградског краја, иако је после окупације Босне и Херцеговине скоро у потпуности пала у заборав. На прагу времена у којем је у најразвијенијим државама Европе и Северне Америке веома висок проценат деце дорасле за

⁸⁷ АС, МПс – П, ф. XIV, р. 71/1875; В. И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, нав. дело, 43.

⁸⁸ Исток, 70, Београд, 2/14. августа 1875, 1; бр. 82, 1875, 3; бр. 86, 1875, 2 – 3; Н. Дучић, *Борба добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора 1876, 77 и 78 год.*, Гласник СУД, II одељење, XIII, У Београду 1881, 23, 117, 303-304, 316; В. Шалипуровић, *Устанак*, нав. дело, 36-37, 47, 56-65, 70-73, 76, 91; Небојша Ђокић, *Добровољци на Дрини 1875. године*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 4, САНУ, Одбор за историју Босне и Херцеговине, Уредник Милорад Екмечић, Београд 2004, 236-237.

⁸⁹ Муслимани су, 1902, имали око 90 верских школа. Њихове школе вођене су у рубрици – *Остале конфесије /96 школа/* (Службени додаток Школског вјесника, Сарајево, јануар – јуни 1902, 7; *Из сједнице свештенства вишеградско-рогатичког протопрезвитерата*, У Вишеграду, 14/27. новембра 1906, Источник, 20, Сарајево 1906, 546 - 549).

школу (од 60 до 90%) био обухваћен обавезном основном наставом, школа у Вишеграду, са својих 200 до 300 свршених ученика у десетогодишњем раздобљу, дала је свој скроман допринос још скромнијој општој образованости у Босни Херцеговини, која је на почетку устанка, према различитим проценама, износила од један до три посто писмених.⁹⁰ Оснивање школа доприносило је не само ширењу писмености и просвећености, већ и повећању самосвести народа. Из самосвести ницале су тежње за ослобођењем. Живот у слободној држави сам по себи повећавао је до неслућених размера личну и колективну самосвест. Те разлике у самосвести између српског народа под турском влашћу и оног у слободној Србији добро је уочио и забележио руски конзул Александар Гиљфердинг, који је крајем педесетих година XIX века пропутовао вишеградским крајем. Осетили су је и високи турски службеници у босанском вилајету, који су покушали да спрече јачање културног утицаја Србије на заграничне Србе и ограниче развој школства на народном језику.

⁹⁰ Школа, 12, Београд 1873, 178-179; Исто, 32, 1874, 507-8; Ђорђе Пејановић, *Школство у бившој Босни и Херцеговини*, Гласник Друштва Просвете (ГДП), 2, Сарајево 1939, 21; *Писменост у бившој Босни и Херцеговини*, ГДП, 3-4, 1939, 53; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1973, 23.

Nenad URIĆ

SERB SCHOOL IN VIŠEGRAD (1865-1875)

Summary

The Serb elementary school was opened in Višegrad in mid-1860s, the first one in the city in Turkish times. The school was opened by the Višegrad people-church municipality, with the aid of Prince Mihailo and the Serbian government. The land for the school was provided by Nikola Hadži Selaković, retired judge from Belgrade, but whose family was from Višegrad. From the very opening, the school encountered difficulties from the local Turkish authorities, even though it had legal permit to work. Similar difficulties were encountered by other Serb municipalities in Bosnia and Herzegovina that wished to establish schools. The position of Serb schools was closely related to the position of the Serb Church in Turkey, which did not have its own church organization at the time, as did the Greek, and, a bit later, Bulgarian Churches (1870). From mid-1860s, the Turkish state tried to increase its control over Christians' elementary schools, even though they were not financed by it, like the Muslim religious schools. The school worked until the start of the 1875 uprising in Bosnia and Herzegovina. The paper traces the influence of the priests and monasteries on the development of education in the Višegrad area, especially the aid given by Serbia. It lists teachers who worked there. It tries to establish which textbooks were used in teaching, and what was the general education level before the uprising. Almost all the textbooks were provided free of charge by the Ministry of Education of the Principedom of Serbia. Even though the school was intended to be secular, political circumstances towards the end of the Turkish rule influenced that the Višegrad, just like other schools in Bosnia and Herzegovina, remained very much influenced by the Church, making it in essence closer to church and monastery schools from the previous decades of the Turkish rule.

Александра ВУЛЕТИЋ
Историјски институт
Београд

БРАЧНА ПОЛИТИКА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ Између традиционализма и модернизма*

Апстракт: Брачна политика представљала је један од најважнијих сегмената унутрашње политике Кнежевине Србије. Срж брачне политике чинили су законско регулисање институције брака и искорењивање анахроних брачних обичаја. Држава је настојала да своју брачну политику усклади са политиком развијених европских земаља. Бројност законских прописа у вези с браком сведочи, с једне стране, о озбиљним напорима власти да води ефикасну брачну политику, али, с друге стране, говори и о снажном отпору који је тој политици долазио од стране друштва. С обзиром на то да је друштвено-економски преображај Кнежевине био у великом заостатку за њеном законодавном активношћу, брачна политика коју је држава водила била је само делимично успешна.

Key Words: marriage, state, church, society.

Успостављање контроле над браком, као једном од најважнијих друштвених институција, одувек је сматрано неопходним у процесу успостављања контроле над друштвом као целином. Јурисдикцију над установом брака су у протеклом историјском развоју имале најмоћније друштвене силе – црква и држава. Током средњег и почетком новог века, регулисање брака и брачних односа је у већини европских земаља било у надлежности цркве, да би средином 18. века у западноевропским земаљама започео процес секуларизације брачног права. Прелазак брачне јурисдикције с цркве на државу није, међутим, донео револуционарне промене у брачном праву. И држава је, као и црква, своју брачну политику темељила на очувању брачне стабилности. Преузимање надзора над брачном установом од стране државе било је првенствено у функцији јачања државног наспрам

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

црквеног ауторитета; преузимањем контроле над браком и породицом држава је од цркве преузимала контролу над друштвом.¹

У Русији, брак је током читавог 19. века остао у надлежности цркве.² И док је у то време утицај цркве у многим доменима ограничаван, држава је потврдила врховни ауторитет цркве у духовном домену, који је укључивао и институцију брака. Један од разлога оваквог односа државе према браку био је настојање да се кроз промоцију концепта патријархалне породице очува стабилност у друштву, а оно је нарочито дошло до изражаја у раздобљу после Француске револуције. О томе да је очување брачне, а самим тим и друштвене стабилности било један од црквених и државних приоритета, сведочи и однос цркве према разводу брака: иако је према православним канонима развод био могућ у одређеним случајевима, црква је настојала да и онда када су за развод постојали канонски оправдани узроци, онемогући распад брачне заједнице.³

Развој бракоразводног законодавства у Европи 19. века показује да је европска политичка елита брак посматрала првенствено као јавну институцију, а не као индивидуални аранжман. Брачна стабилност сматрана је за један од кључних фактора стабилности целокупног друштвеног поретка. Стога су европска законодавства брак дефинисала као моралну и легалну категорију која је независна од воље супружника.⁴

*

У српском друштву почетком 19. века, које се одликовало слабо израженом стратификацијом и неразвијеношћу друштвених институција, брак и породица били су темељи друштвене организације. Стога је брачна политика била један од најважнијих сегмената унутрашње политике Кнежевине Србије. Успостављање контроле над друштвеном организацијом и усмеравање њеног развоја није било могуће без успостављања контроле над институцијама брака и породице.

Брачна јурисдикција је званично припадала цркви; међутим, због слабости њене организације, држава је током прве владавине кнеза Милоша у пракси добила кључну улогу у креирању и спровођењу брачне политике. Од средине тридесетих година 19. века, када је почела да посвећује

¹ Josef Ehmer, *Marriage*, u: "Family Life in the Long Nineteenth Century 1789-1913", Yale University, 2002, 285-286.

² William G. Wagner, *Marriage, Property and Law in Late Imperial Russia*, Oxford 1994, 69.

³ Исто, 67-71.

⁴ J. Ehmer, *Marriage*, 283-285.

већу пажњу јачању црквене организације, држава је и брачне послове постепено почела да препушта цркви. Ипак, као институција моћнија од цркве, држава је и у наредном периоду задржала водећу улогу у постављању основних смерница брачне политике.

Срж брачне политике чинили су законско регулисање институције брака и укалупљивање брачне праксе у оквиру државних интереса. Законски прописи у вези с браком који су током 19. века издавани могу се грубо поделити у две групе. У једну групу спадају прописи који су регулисали брачну заједницу од њеног склапања до престанка постојања, а који су утврђивали прецизна правила као што су године неопходне за ступање у брак, начин на који се брак склапа и разводи, дужности супружника у браку и сл. Друга група прописа била је уперена против брачних злоупотреба као што су отмица, „куповина“ и добегавање девојака, самовољно напуштање супружника, невенчани суживот, ванбрачне везе, убиства ванбрачне деце итд. Бројност тих прописа сведочи о настојањима државе да брачну заједницу подвргне свом надзору, али, с друге стране, и о отпору тој политици од стране друштва које није желело да се одрекне постојећих брачних обичаја и да уместо њих прихвати оне које су му наметале држава и црква.

*

Законски прописи у вези с браком издавани су још током Првог устанка, а систематска законодавна активност отпочета је по завршетку Другог устанка. У мају 1818. кнез Милош је издао Уредбу о браку у седам тачака, којом је детаљно регулисана брачна заједница. Већ први обриси брачне политике коју су водили представници нове државне управе сведоче о плановима државе да раскрсти са анахроним наслеђем које је петрификовано током турске управе и да друштво усмери ка вредностима хришћанске и европске цивилизације. Тако је у уводном делу поменуте Уредбе, у којем су наведене негативне последице брачних злоупотреба, између осталих наведено и то што они који те злоупотребе чине „сотим срам имену српском код других хришћанских народа навлаче“.⁵

У једном писму које је кнез Милош упутио митрополиту Мелентију, незадовољан његовим поступком у случају неког венчања, наглашено је:

„Ако се подобно гдешто догоди[ло] под зулумом турским где свештенство мора понешто претрпети, каква је нужда код нас, где правленије и црква сојужениим силама а обдерженију свјатости православија насто-

⁵ АСАНУ 687.

је. Срамота и за нас и за архијереје и за слободу коју уживамо и за век у ком се налазимо.“⁶

Слична реторика често је коришћена у документима у којима се говорило о брачним злоупотребама. Тако је у једном извештају Министарства унутрашњих дела средином 19. века као задатак државе наведено и старање „како би се могло стати неваљалим и неупутним обичајима простог народа нашег, пре свега, пак, оним обичајима због којих међ народом нашим зла и несрећа догађати се могу, а оваки издају да је народ прост. А осим тога што су обичаји напред поменути и на моралну и на материјалну народну штету, а и на стид отечества нашег пред другим уљудним светом.“⁷ Потреба усклађивања брачног законодавства у Србији са законодавством европских земаља временом је још више наглашавана.⁸

Упркос јавно прокламованој оријентацији ка поштовању закона и система вредности хришћанске Европе, кнез Милош је у пракси наставио да поступа у складу са патријархалном традицијом у којој су и он и његови поданици васпитани. У односу са поданицима он се није понашао као просвећени владар, већ као породични старешина. Однос између владара и поданика сажет је у реченици којом се кнезу обратио један молилац: „Ви сте наш отац милостиви Господару, а ја ваш син.“⁹

Према народном схватању брак није приватна ствар појединца, већ ствар целе заједнице, а дужност народних старешина је да се старају и о брачном животу чланова заједнице. Народ је од свог владоца очекивао очинску бригу и кнез Милош им је таквом бригом и узвраћао. Поред старања о државним пословима, он је увек налазио времена да се побрине и о брачној срећи својих поданика. Они му се, од најистакнутијих чиновника до најнезнатнијих сународника, поверљиво обраћају, упућују га у своје интимне ствари, траже савете и очекују решење својих приватних проблема. Ниједан Милошев чиновник није се оженио без знања и допуштења владара, а у великом броју случајева сам Милош био је посредник приликом склапања бракова људи из свог окружења. И сами поданици често су тражили од кнеза да за њих или њихове сроднике нађе брачног друга. Удовици Павла Радомировића кнез је тако писао: „Да би се и ваша и покојника

⁶ АС, КК XXXV/425, 51.

⁷ АС, МУД 1843/XIV-102.

⁸ Тако је, на пример, у случају дилеме да ли да се обещашћење девојака под обећањем ступања у брак сматра кривичним или полицијским преступом, Министарство правосуђа изнело мишљење „да би при оваквом питању ваљало поставити разлику онакву, какву су и остала законодавства Европејска поставила“, *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, IX (1857), 1.

⁹ АС, КК IV/521.

жеља испунила, то дозвољавам да шурак брата мога Јефрема, Милош Богићевић, узме за жену кћер вашу Стану. Брату Јефрему пишем данас да исто дело што пре сврши, да се не развлачи.¹⁰

*

За време већег дела Милошеве владавине надлежности појединих инстанци власти у погледу брака још увек нису биле прецизно дефинисане. До оснивања конзисторије, 1836. године, брачне парнице је по црквеним прописима расправљао и пресуђивао надлежни епископ. Међутим, по Милошовом овлашћењу, право да суде брачне парнице добили су и нахијски кнезови и Општенародни суд српски, а понекад су и локални свештеници узимали себи за право да разводе бракове. Кнез је често сам пресуђивао молиоцима, а понекад их је слао митрополиту, с обавезном препоруком шта да пресуди у дотичном случају.¹¹ Све пресуде о разводу брака морале су имати потврду кнеза Милоша да би постале извршне, а на одлукама о разводу брака, тзв. распусним писмима, потписивали су се и кнез и митрополит – кнез с десне, а митрополит с леве стране.¹²

Кнез је узимао себи за право да преиначује одлуке црквених званичника, а у просуђивању њихове ваљаности није се водио канонским прописима, већ народним схватањима о браку. Тако се, на пример, није сложио са одлуком епископа Герасима да у једном случају развода брака због женине неспособности разведени муж не добије право на нови брак: „Ми не налазимо за право да овај човек због жене своје страда. Зато га управ и повраћамо к вама, с препоруком да гледате не би ли ипак како могао с другом женом бракосочетати се. Јербо мислимо да није право да човек с кућом својом пропада.“¹³ У многим случајевима, кнез се није ни обраћао црквеним званичницима, већ је сам доносио одлуке. Тако је, са-

¹⁰ АС, КК XII/622, XIV/67, III/773, II/839, II/202, II/179, III/596, 958, XII/618, XXXVII/212; *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића у два дела од 1813. до 1842. и од 1858. до 1867.* Београд 1928, 62-65; Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 46-47.

¹¹ АС, КК II/347, IV/305, 307, XII/44, 75, 84, XIV/2076, XXVII/165, 184, 185, 253, XXXV/104, 149, 155, 430; XXXVII/841; АС, Крагујевачки суд ДП, 1828/1516; АС, МБ, Несређена грађа, 1832.

¹² Чедомиљ Митровић, *Суд за брачне спорове (од ослобођења до издања Грађанског законика)*, Београд 1929, 22-26; Милан Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Београд 1891, 259-260; В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, I, Београд 1882, 168-169; 171-182, 204-205, 338, 392; II (Београд 1884), 392, 420.

¹³ АС, КК XXXV/430.

слушавши једног молиоца, пресудио: „Ти, кад је тако, тражи себи жену, па кад је нађеш, дођи у Крагујевац да те венчам.“¹⁴

И представници цркве признавали су премоћ световних власти у духовном домену. Стога су своје одлуке у брачним споровима подносили на увид кнезу, остављајући му могућност да њихову пресуду потврди или, пак, преиначи. Тако је митрополит Мелентије писмо које је поводом једне брачне парнице упутио кнезу завршио речима: „Молим дакле покорњеише вашу Светлост, да би изволили речену пресуду или одобрити или по произволенију преиначити.“¹⁵

Кнез је своје кршење канона увек настојао да оправда. Тако је у једном случају када је дао дозволу за ступање у канонски недозвољени четврти брак, своју одлуку овако образложио:

„Познато је нама довољно да четврти пут женити се јест велико согрешеније и законом нашим најстрожије забрањено. Но, сматрајући ми велику ову нужду у којој сада находи се Лука Ћирјановић из Висибаве, ужичке нахије, са своје шесторо малолетне деце, таквому недостатку и нужди снисходећи, али која нужда и разоренију његова дома прети, нисмо могли иначе учинити, но дозволисмо да се може и четвртом оженити женом.“¹⁶

Канонска правила о браку нарочито често су кршена у случајевима „угледних“ људи. Тако се прота Матеја Ненадовић као удовац оженио захваљујући кнезу Милошу, иако удовци свештеници нису имали право да се поново жене. Још карактеристичнији пример је канонски недозвољена и друштвено неприлична женидба остарелог Димитрија Исаиловића. Кнез је препоручио митрополиту да Исаиловића тајно венча, да обред венчања изврши неки сеоски свештеник и „да се и ви и ја томе чинимо невешти“. Да би умирио и митрополитову и своју савест, Милош је митрополита уверавао да „од тог намеренија следства, по свој прилици незгодна, и онако на њега [Исаиловића] самог спадају“. Ни у овом случају кнез није пропустио прилику да се самозадовољно подсмехне личним слабостима образованих људи из своје околине: „Могли би се из неког приренија радовати да има и учени људи који овакове и овим подобне непристојности и скаредности чине!“¹⁷

Црквени поглавари нису увек беспоговорно прихватили Милошеве одлуке које су се косиле са канонским правилима, али су ретко кад успева-

¹⁴ АС, МБ, Несређена грађа, 1832.

¹⁵ АС, КК XXXV/155.

¹⁶ Јосиф Б. Стојановић, *Црквени суд у првих хришћана и Срба*, Београд 1894, 90-91; слично и АС, КК XIV/98.

¹⁷ АС, КК XXV/92.

ли да промене кнежево мишљење.¹⁸ Црквени званичници су у таквим случајевима обично покушавали да пронађу неко „средње“ решење, односно, избегавали су да се отворено супротстави кнежевој вољи, али су настојали и да се не огреше исувише очигледно о каноне. У поменутом случају Димитрија Исаиловића, црква је радије пристајала да прећутно прихвати невенчани суживот (који је и по црквеним и по грађанским законима био забрањен), него да изврши обред венчања које није било канонски исправно.¹⁹

Међутим, понекад су црквени поглавари и без кнежевог притиска били спремни да пренебрегну канонске прописе у брачним питањима. Као и кнез, и они су то чинили углавном у случајевима „виђенијих“ људи. Тако је, на пример, остарели Никола Луњевица добио дозволу да се венча са скоро троструко млађом изабраницом. Луњевица се венчао без кнежевог знања и одобрења, и тиме изазвао Милошев бес, који је он искалио на митрополиту.²⁰

Милошево мешање у брачну јурисдикцију понекад покушава да се оправда чињеницом да се црквено-судска власт налазила у рукама фанариота. Уврежено је мишљење да су они чинили многе злоупотребе у суђењу брачних парница, тачније, да су разводили само оне који су то могли добро да плате.²¹ Стога је Милош, „чим би чуо да епископи траже новац за такву услугу, одмах притицао у помоћ онима којима је четврти брак био потребан.“²² Међутим, кнез се у брачне ствари мешао с несмањеним интересовањем и касније, када је црквено-судска власт прешла у руке Срба.²³

Иако се кнез Милош формално приказивао као заштитник црквених учења и правила о браку, поступци у пракси показују да је његово схватање институције брака било много више засновано на народним погледима,

¹⁸ У једном случају када је кнез Милош тражио од владике Мелентија да дозволи једно венчање које није било у складу са црквеним правилима, владика му је одговорио: „Како год Ваше Светлости воља буде, ја ћу се со страхопочитанијем повиновати и само утолико ову ствар вашој Светлости саопштавам, знајући колико и ви на неоскверност нашег закона држите и уставе његове свјате надгледавате и заиста би ... штетовати волео, него таково што на карактеру и имену мом имати, које је закону и Божеству противно, Христијанима на соблазан, а од страни свима нама на поруганије“, АС, КК XXV/92.

¹⁹ „Нека живи онако с њом као што је и досад живио“, изјавио је митрополит поводом тог случаја, *исто*.

²⁰ АС, КК XXXV/479.

²¹ У новијој српској историографији овај проблем се посматра нешто другачије, види: Недељко Радосављевић, *Герасим Домнин, ужичко-ваљевски митрополит (1816-1831)*, Историјски часопис LIV (2007), 171-192.

²² Ј. Стојановић, *Црквени суд*, 90.

²³ АС, КК XXXV/162, 256, 267.

него на црквеном брачном праву. Пресуђујући у брачним споровима, он је више уважавао практичне народне потребе него канонске прописе.

Међутим, кнез се понекад у суђењу брачних спорова водио личним интересом или тренутним расположењем, а поједине пресуде доносио је и из жеље да с неким збија шалу. У спису *О спрдњи*, у којем је искалио сав свој дуго суздржавани гнев на Милоша, Вук Карацић је описао и многе кнежеве злоупотребе у брачним парницама.²⁴

*

Први озбиљнији покушаји регулисања брачне политике предузети су за време митрополита Петра Јовановића (1833-1859). Митрополит је у договору са кнезом 1834. године издао Упутства о узроцима за развод брака, о разрешењу сродства и о четвртом браку. Та Упутства требало је да свештенству олакшају решавање брачних спорова. Да би се спречило мешање световних власти у послове из црквеног домена, у које су спадале и брачне ствари, било је неопходно одвојити црквену власт од световне и засновати самосталну црквену организацију. Митрополит Петар израдио је Нацрт црквеног закона (*Начертаније духовни власти Књажества српског*), а почетком 1834. поднео је предлог о установљењу конзисторије. Међутим, ти планови нису могли бити реализовани пре доношења устава и уређења државне организације.²⁵

²⁴ „Милош обично распушта оне мужеве и жене, који се после без икакве сметње могу наново женити и удавати; оне пак, којима се не даду ласно (без особитога допуштења Милошева) наново женити и удавати, распушта Амица и даје им особите распустне књиге, н. п. човеку, *да се његов брак с том и том, који је и дојак био слабо свезан, развезује; да се он може слободно оженити, ако нађе какву, која ће за њега поћи, и попа који ће га венчати; да може слободно, кад се узжени, и један пиштољ избацити, само ако има барута; ако кога затече код своје нове жене, да га може слободно иштући...* А тако и жени, *да је она у напредак од свога мала саубија и да с њиме може чинити што оће* [подвлачења у оригиналу] и тд. И људи и жене оваке распустне књиге, не знајући шта се у њима пише, чувају и где им затреба показују, као и праве да су; и многи попови, не знајући спрдњи Крагујевачки и видећи код потписа Амицина какав печат..., примају и оваке књиге за истините. Чуо сам из Милошеви уста да је Амица један пут у Пожаревцу до подне овако распустио 14 жена с мужевима.“ Као што је разводило, кнез Милош је, према Вуковој тврдњи, на сличан начин и „венчавао“ људе, види: Вук Карацић, *Грађа за српску историју нашега времена*, Историјски списи, I, Београд 1969, 142-143.

²⁵ Алекса Илић, *Петар Јовановић, митрополит београдски. Његов живот и рад 1833-1859*, Београд 1953, 175-189; Љубомир Дурковић Јакшић, *Историја законо-*

Сретењским уставом прописано је да унутрашња управа црквом припада искључиво митрополиту и духовним властима. Наредне, 1836. године, Кнежевина Србија добила је први црквени закон. Тим законом било је предвиђено да се успоставе три нивоа духовне власти: синод, архиконзисторија и епархијалне конзисторије. У послове духовних власти спадало би и решавање брачних парница, уколико су се тичале тајне брака, док би материјалне односе супружника расправљали грађански судови.²⁶

Прва инстанца у брачним питањима требало је да буде епархијална конзисторија, коју би чинили епископ, протосинђел и један месни свештеник као чланови, и протођакон као секретар. Ко би био незадовољан решењем брачне парнице, достављао би је на решавање архиконзисторији, коју су чинили митрополит и по један свештеник из сваке епархије. Последња инстанца у решавању брачних парница био је синод, који су чинили митрополит и епископи.²⁷

Црквени закон је ускоро ступио на снагу, осим дела закона који је предвиђао оснивање епархијалних конзисторија, пошто у Србији у то време није било довољно образованих јереја који би могли да одговоре задацима који су пред њих постављани. И поред тога, постојале су провизорне епархијалне конзисторије; епископ је имао право да са свештеницима расправља брачне спорове, али у питању развода одлучивала је Конзисторија.²⁸

Убрзо се, међутим, показало да је једна конзисторија недовољна за решавање брачних спорова. С обзиром на то да се велики број парничара жалио да не може да плати одлазак у конзисторију у Београд, ужички епископ је 1838. године предложио кнезу оснивање још једне конзисторије у његовој епархији. После једне посете Чачку, кнез се и лично уверио у неопходност оснивања конзисторија по епархијама.²⁹

И црквеним законима из 1847, 1862. и 1890. године, као и Грађанским закоником из 1844. године, прописана је надлежност цркве у брачним стварима које се тичу тајне брака. Цркви је признато право да прописује законе и да суди о брачним пословима – брак се склапа у цркви и само црква може да пресуди о ваљаности или неваљаности брака као тајне, а развод брака спадао је у надлежност црквеног суда. С друге стране, црква је признала држави право у погледу свега што се тиче грађанске, а посебно имо-

давства и судства о браку у ослобођеној Шумадији до 1888, у: „Из историје Српске православне цркве“, Београд 1954, 178.

²⁶ Ч. Митровић, *Суд за брачне спорове у Србији*, 31.

²⁷ А. Илић, *Петар Јовановић*, 35-38.

²⁸ *Исто*, 175-189; Љ. Дурковић Јакшић, *Историја законодавства*, 178.

²⁹ АС, КК XXXV/380, МПС 1838/195, 1839/30, 32; А. Илић, *Петар Јовановић*, 58; В. Стојановић, *Црквени суд*, 99-104.

винске стране у брачним уговорима. Држава је имала право да пресуђује о браку само као јавном уговору. Јурисдикција у погледу мираза, наследства и издржавања супружника и деце спадала је у надлежност државе.³⁰

Доношењем Закона о црквеним властима 1836. године престало је и отворено мешање кнеза Милоша у брачне послове. Ипак, и даље је било спорадичних уплитања световних власти у домен брака; народ је био навикнут да брачне парнице расправљају и решавају грађанске власти, па се и даље обраћао њима за помоћ.³¹

Милошеви наследници на престолу нису показивали жељу да се лично уплићу у брачне послове својих поданика. Од директног мешања у брачни живот, остала је само владарска, „очинска“ брига за срећу и напредак у породичном животу истакнутих личности. Тако Божидар С. Николајевић у својим мемоарима истиче интересовање краља Милана за његову породицу: „Уопште, Обреновићи су се интересовали не само за привржене фамилије већ и за сваку угледнију обитељ у земљи... Они стално припитују очеве и мајке: да ли су им се кћери удомиле, јесу ли им синови школе свршили и тд.“³²

Држава је после Милошевог одласка са власти наставила са активним вођењем започете брачне политике која је била усмерена на укалупљивање брачне праксе у законске оквире с циљем подвргавања грађана већој контроли државе. Институцији брака посвећена је знатна пажња и у Грађанском законнику из 1844. године. Правима и дужностима супружника посвећен је педесет и један члан Законика. С обзиром на то да је Законик писан по узору на Аустријски грађански законик, и институција брака је у највећој мери регулисана на начин на који је то учинио не само аустријски законодавац, већ и грађанско право великог броја других европских држава. Тако на пример, чланови 109 и 110, којима су озакоњени доминантан положај мужа и подређена улога жене у брачној заједници, представљају превод 91. и 92. члана Аустријског грађанског законика.³³

³⁰ Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926, 616-617; Љ. Дурковић Јакшић, *Историја законодавства*, 179; Ј. Стојановић, *Црквени суд*, 101, 104.

³¹ Државни службеници су се и даље повремено мешали у брачне спорове. Тако је, на пример, министар правде Алекса Симић саветовао митрополиту да дозволи један неканонски брак, наводећи за то разлоге практичне природе. Митрополит те разлоге није уважио, АС, МБ 1851/489.

³² Божидар С. Николајевић, *Из минулих дана. Сећања и документи*, Београд 1986, 90.

³³ *Грађански законик Краљевине Србије*, Београд 1913, 55-56; *Аустријски грађански законик*, Београд 1921, стр. 23-24. Доминантан положај мушкарца загарантован је и у родитељском праву, опширније у: Марија Драшкић и Олга Поповић Об-

Неравноправан положај жене и мушкарца још више је био наглашен у кривичном законодавству. Према Грађанском законнику, подједнак узрок за развод брака јесу неверство и мужа и жене. Али, Казнени законик је за браколомну жену предвидео теже казне него за браколомног мужа. Муж је имао право да тужи жену за браколомство, а уколико би се оно доказало, њу је чекала казна. С друге стране, жена није имала право да тужи мужа за браколомство, осим у случају када је он своју милосницу држао у кући. Поред тога, жена је подлежала законом прописаној казни за браколомство увек, док је мужу следовала казна само ако је браколомство учињено са туђом удатом женом, па га преварени муж тужи. Уколико је своју жену „варао“ са девојком, удовом или разведеном женом, могао је то да чини без икаквог страха од законске санкције.³⁴

Идеја о доминацији мужа над женом обележавала је породично право већине европских држава у раздобљу до Другог светског рата. Међутим, она је најчешће имала етички, а мање формалноправни карактер. У Србији је, пак, та доминација добила и практичну примену. Закључењем брака жена је губила пословну способност; није имала право да стиче имовину и да њоме располаже, као ни да обавља било какву службу без одобрења мужа.³⁵

С обзиром на висок ниво неписмености и неразвијеност медија масовне комуникације, информисаност грађана о државним мерама у сфери брака понекад делује изненађујуће велика. У молбама и жалбама које су слали разним органима власти, грађани се неретко позивају на поједине државне уредбе или чланове Грађанског законика. Тако је један остављени муж упутио властима молбу „да би изволело моју жену преко надлежних власти покарати и посаветовати да к мени доћи мора, а к’о што 110. члан Грађанског Законика вели да је жена дужна свога мужа слушати и повиновати се и за њим ићи куда он оће.“³⁶

У већини таквих случајева за навођење законских чланова и параграфа вероватно су били одговорни писари који су молиоцима састављали молбе и на тај начин их упознавали са законским прописима. И када у те прописе нису били упућени, грађани су често наслућивали основне смернице брачне политике. Тако се једна остављена жена, коју је муж уверавао

радовић, *Правни положај жене према Српском грађанском законнику (1844-1946)*, у: „Србија у модернизацијским процесима“ II, Београд 1998, 11-25, нарочито 18-19.

³⁴ Чедомиљ Митровић, *Супрушко неверство*, Београд 1924, 18.

³⁵ Пословну способност жене на исти начин је дефинисао и Француски грађански законик, опширније: М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене*, 15-17.

³⁶ АС, МПс 1853/II-227, слично и: 1863/III-325, 1869/II/294.

да се од ње развео, жалила кнезу резонујући: „А ја као женска глава мислим да то не може бити без вашег дозвољенија.“³⁷

Личне интересе грађани су некада покушавали да представе као државне. Тако је Спасоје Петковић из Горачића у захтеву за развод брака демонстрирао и развијену грађанску свест:

„Да сам ја с ваљаном женом за оволико времена за колико с мојом не живим, брачни живот проводио, ја би можда досад и знатан пород имао који би нашем Високославном Правителству и Отечеству од ползе бити могао. Овако све терете као члан грађанства носим, а живим не знам ни сам како.“³⁸

*

Низом законских прописа брачна заједница је била детаљно регулисана у свим фазама, од припрема за склапање брака до престанка брачне заједнице; основни циљ тих прописа био је обезбеђење већег утицаја државе и цркве на друштвену заједницу, односно подвргавање грађана већој контроли државе. Тако на пример, и у церемонијама које су претходиле закључењу брачне везе држава је предвидела учешће локалних органа власти, па је Уредбом из 1818. године прописано да се тзв. „даривање и погодба с будућим пријатељем“ обавезно обављају у присуству свештеника и сеоског кмета.³⁹

Кодификацијом брачног законодавства и разграничењем овлашћења црквених и световних власти у брачним стварима, држава је успела да законски регулише институцију брака. Примена тог законодавства у пракси и искорењивање обичаја који нису били у складу са законима представљали су, међутим, знатно тежи задатак.⁴⁰ Током првих деценија 19. века брачни живот био је под већим утицајем народних схватања и практичних потреба него државног и црквеног законодавства. Пошто су се законски прописи често налазили у великом раскораку са друштвеном праксом, држава понекад није била доследна у њиховом спровођењу; у пракси је често била принуђена да заузме еластичан став и да на тај начин не само избегне отворен сукоб са друштвеним схватањима, већ и да своју политику учини ефикаснијом. То је, на пример, био случај са појединим прописима који су се тicali ванбрачних односа. Иако по канонским прописима трудним де-

³⁷ АС, КК II/946.

³⁸ АС, МБ 1853/185.

³⁹ АСАНУ 687.

⁴⁰ О односу између државе и појединца опширније у: Владимир Јовановић, *Државна власт и појединац*, „Приватни живот код Срба у 19. веку“, 54-88.

војкама није било дозвољено склапање брака, држава је, у циљу предупредбе убиства ванбрачне деце, 1844. године донела уредбу којом је то дозволила: „Где би по несрећи девојка остала трудна од момка и обоје имали жељу узети се и никакве препреке томе нема, да би се предупредило убиство детета, свештеник може и трудну девојку пре порођаја венчати.“⁴¹

О ефикасности брачне политике коју су водиле српска држава и црква на извешан начин сведочи стопа развода брака. Православна црква дозвољава развод и ступање у нови брак, али само у изузетним случајевима; прељуба је практично једини канонски узрок за развод брака.⁴² Међутим, и црква и држава су се водиле начелом да је стабилност брачних заједница основа друштвене стабилности, па су настојале да број развода сведу на најмању могућу меру. Таква политика је, као што смо већ навели, била својствена готово свим европским државама у 19. веку. И у случајевима у којима су за развод брака постојали канонски оправдани узроци, надлежним свештеницима налагано је да завађене супружнике мире и да тако спречавају распад брачних заједница:

„Да се на основу једног, православним црквеним правом признатог узрока изрече развод брака, прописано је како црквеним, тако исто и грађанским законодавством поступати врло опрезно и не пренаглавати са одлуком, него подробно и марљиво испитати све околности, и опет покушавати да се завађени супрузи помире и снисходљиво једно другоме да опросте нанесену увреду; и тек кад су сви ти покушаји остали без успјеха и кад је до очигледности доказано постојање узрока за развод, тада тек треба да односни судија изрече развод брака.“⁴³

Године 1885. у Србији је на 1000 склопљених бракова било 14.9 разведених.⁴⁴ У односу на укупан број бракова, број развода на први по-

⁴¹ Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Књажевству Србији*, Београд 1874, 121-122.

⁴² Православно учење се при том позива на текст Матеја (19, 9), у којем се каже: „Ко отпусти жену своју осим за прељубу, и ожени се другом, чини прељубу.“ Пошто је Исус дозволио изузетак од правила о нераскидивости брака, и православна црква је такође вољна да дозволи изузетак; развод се сматра изузетним, али неопходним снисхођењем људском греху, Тимоти Вер, *Православна црква*, Београд 2001, 280. Поред прељубе, бракоразводни узроци су и иступање из хришћанске вере, кумовање свом рођеном детету, рукоположење за епископа и ступање у калуђерство, Н. Милаш, *Православно црквено право*, 673-679.

⁴³ Исто, 679.

⁴⁴ До 60-их година 19. века стопа развода у Русији била је мања од пола промила. Повећање броја развода, по стопи скоро дупло нижој него у Србији, сматрано је

глед није изгледао велики; међутим, у поређењу са другим европским земљама, он је био прилично висок. Ако се изузму католичке земље у којима развод брака практично није ни постојао, па се проценат разведених бракова упореди са оним у Русији (на 1000 склопљених бракова било је 1.8 развода), долази се до закључка да је у Србији стопа развода била неколико пута већа.⁴⁵ С обзиром на то да су српска и руска држава водиле готово истоветну брачну политику, ефикасност српске државе у њеном спровођењу била је знатно мања.

*

На искорењивање појединих брачних обичаја и мењање брачне праксе понекад су већи утицај од мера државне интервенције имале економске и њима изазване друштвене промене. С обзиром на то да је друштвено-економски преображај Кнежевине био у великом заостатку за законодавном активношћу, брачна политика коју је држава водила била је само делимично успешна. Из брачне праксе ишчезли су само они обичаји који нису више имали утемељење у постојећим друштвеним околностима. Остале обичаје, који су били укоренењени у владајућим економским и социјалним односима, као што је то био случај са куповином девојака, држава није била у стању тако лако да елиминише; у пракси јој је једино успевало да их држи под контролом, односно, да утиче на смањење њихове распрострањености и да спречи изразите злоупотребе у брачној пракси.

У настојању државе да друштву наметне свој утицај успостављен је изванредан степен коегзистенције државног и друштвеног ауторитета над институцијом брака. Као што ни друштво више није могло да се сасвим оглушује о државне прописе, тако ни држава није могла у потпуности да игнорише ставове друштвене заједнице. Стога су многи брачни спорови у којима су до изражаја долазили различити ставови државе и локалне заједнице решавани компромисом.

опасношћу по социјалну стабилност, W. Wagner, *Marriage, Property and Law in Late Imperial Russia*, 61-100.

⁴⁵ Исто.

Aleksandra VULETIĆ

**MARITAL POLICY IN THE PRINCEDOM OF SERBIA:
BETWEEN TRADITIONALISM AND MODERNISM**

Summary

Establishment of control of social organization and directing its development in the renewed Serb state was not possible without first establishing control of basic social institutions, like marriage and family. Thus, marital policy in Serbia represented one of the most important segments of internal politics in the Principedom of Serbia.

The essence of the marital policy were legal regulations of the institution of marriage and rooting out the anachronistic marriage customs. The state tried to adjust its marital policy with the one of developed European countries. The number of legal regulations related to marriage witnesses serious attempts on the side of authorities to lead an efficient policy on the one side, but, on the other, shows strong resistance to this policy on the side of the society. The force of the law was not enough for rooting out marital customs that the state considered backward, but also the change in social and economic conditions. Considering that the socio-economic development of the Principedom was lagging behind its legal activities, marital policy of the state was only partially successful.

Арсен ЂУРОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

ОБРАЗОВАЊЕ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛАНА*

Апстракт: У раду се разматра време владавине краља Милана, када је у Краљевини Србији започет процес модернизације образовног система, чији је врхунац представљало оснивање Београдског универзитета 1905. године. Истраживањем се улази у један од најзначајнијих сегмената друштвеног развоја Србије – образовање, чијом се модернизацијом заправо подстицала модернизација српског друштва. Посебна пажња посвећена је осветљавању улоге (посредне и непосредне) краља Милана у том процесу, како би се из до сада мање познатог угла сагледала сложена личност ћудљивог српског владара.

Key Words: Kingdom, Serbia, king, Milan, modernization, society, education, school, teacher, law, student, textbook, reader.

Оцена улоге контроверзне и у исто време тако важне личности, какав је био несумњиво краљ Милан Обреновић (1854 - 1901) у историји друге половине 19. века, више је него изазов за оног ко се упусти у сагледавање вишеслојности друштвене структуре српског народа у констелацији ондашњих међународних односа. Када то кажемо имамо у виду до сада саопштене резултате, до којих је дошла научна историографија персонификована у лику еминентних историчара¹, као и оних попут Слободана Јова-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Модернизација западног Балкана* (Ев. бр. 147 017).

¹ Наводимо најважнија дела: С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1926, М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 2, Београд 1989, Ч. Попов, *Привреда, друштво, политика*, у: *Историја српског народа*, 6, том први, Српска књижевна задруга, Београд 1983, 7-50, В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, НИП "Политика", Београд 1991, Р. Љушић, *Србија 19. века*, НИУ "Војска", Београд 1994, Исти, *Историја српске државности, Србија и Црна Гора*, Друштво историчара јужнобачког округа, Матица српска, Нови Сад 2001, Исти, *Обреновићи и њихов родослов*, СО Горњи Милановац и Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац 1998, М. Војводић, *Србија и балканско питање (1875 –*

новића, који су се бавили правном историјом.² Време владавине и сама личност краља Милана била је предмет анализе у оквиру бројних и по форми различитих историографских студија, али још увек нису у довољној мери истражени сви важни моменти из његовог живота, како би се добила јасна представа о ђудљивом српском владару.³ У њима су аутори на научно утемељен начин дали своје виђење улоге краља Милана, указујући при томе на подвојеност његове личности, мане али и врлине, успоне и падове⁴, којима је био обележен његов кратак али и буран живот. Њихова сазнања као и резултат до кога су они дошли, више је него добра основа и подстицај за даља истраживања. На жалост то се не може рећи за све представнике музе Клио али и за оне који су по вокацији припадали сродним научним дисциплинама, а који су се у својим делима само узгредно бавили краљем Миланом. Они су не ретко износили судове на основу тзв. марксистичког метода, који априори подразумева крајње негативну и рекли би-

1914), Матица српска, Нови Сад 2000, Исти, *Путеви српске дипломатије*, Клио, Београд 1999, С. Терзић, *Србија и Грчка 1856 – 1903*, Историјски институт, Београд 1992, С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888-1889*, Народна књига, Београд 2003, П. Крестић, *Кнез и краљ Милан у мемоаристици*, у : Историјски часопис, књ. 54, Историјски институт, Београд 2007, 193–214.

² О томе више: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, Београд 1990, Д. Јанковић, М. Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Научна књига, Београд 1982, 178 – 193. О краљу Милану свој суд су изнеле и Љ. Кандић, Ј. Даниловић, у делу, *Историја Правног факултета 1808-1905*, Београд 1997, 185. Њихова оцена је да "Милан Обреновић није остао по страни када је реч о покушајима да се реформише високо школство", што је несумњиво тачно. Оне га међутим виде као "аутократу, којем није одговарао аутономни и демократски универзитет, па је настојао да га преко конзервативних министара просвете што више потчини државној власти". Оваква оцена је у сваком случају преоштра, јер је као контра аргумент довољно навести, да се међу "конзервативним министрима просвете" нашао нико други до С. Новаковић идејни творац модернизације образовања у Србији, дакле особа којој се та врста "улоге" не може приписати. С друге стране из извора се јасно види да је краљ Милан био и после абдикације у контакту с ондашњом управом Велике школе, размењујући редовно поруке с њом. Вид. АС, VIII, 1896, 869. Телеграм краља Милана упућен из Париза ректору Велике школе др В. Бакићу од 12. 08. 1896. године.

³ Још је А. Гавриловић приређујући кратку биографију краља Милана за своје монументално дело средином 1904. године, с правом приметио да је због свог темперамента често долазио у "опреку" с многим људима из јавног живота ондашње српске државе. Вид. А. Гавриловић, *Знаменити Срби 19. века*, (фототипско издање) св. 3, Београд 1997, 89.

⁴ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, БИГЗ, Београд 1988, 9.

смо упрошћену "слику" његове личности, односно владарске идеологије, не упуштајући се притом у озбиљнија научна истраживања, истичући у први план, као по правилу сукоб краља Милана са "свим прогресивним снагама". У оценама које су често контрадикторне,⁵ изостао је по нашем суду покушај да се време владавине краља Милана (1868 – 1889) проучи из једног другачијег угла односно једне важне области друштвеног живота – образовања, која је управо под његовом владавином доживела значајне промене и била унапређена у готово свим сегментима: од основног, средњег до високошколског. Из ове констатације проистиче низ питања, која смо себи поставили размишљајући о времену када се пред српски народ и његову државу, односно ондашњу малобројну политичку елиту наметнуо избор пута у ново доба, односно надолазећи 20. век. За нашу тему свакако је било посебно занимљиво оно које се односи на саму личност владара односно његову непосредну улогу у зачетку једно тако важног процеса по судбину народа и државе, као што је стварање модерног образовног система⁶. За изношење објективног суда о српском монарху, било је неопходно интердисциплинарно проучити сачуване изворе (необјављене и објављене)⁷, међу којима се налазе и уџбеници историје који су коришћени у наставном процесу у основним и средњим школама не само Краљевине Србије, већ и прве државе јужних Словена – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца односно Краљевине Југославије. Овакав методолошки приступ био је неопходан јер су уџбеници историје, како смо напред истакли били коришћени и у држави под другом династијом (Карађорђевића) и идеологијом (интегралног југословенства), што је свакако имало утицаја и на садржаје који су се у њима нашли, али и на оцену личности владара коме је овај

⁵ Дobar пример за то је дело М. Тодоровића, *Владари Србије и Црне Горе*, Крагујевац 1989, 76-77. У оцени владавине краља Милана, аутор истиче да је "без ауторитета, са великим неуспесима у целокупном животу Србије, тотално несталан као политичар, несналажљив као Врховни командант има мало светлих тачака у својој владавини". Вид. и С. Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. века*, Београд 1971, 134-135.

⁶ Колико је то било важно за будућност отечества најбоље сведоче речи С. Новаковића изговорене на Првом збору Главног просветног савета одржаном у Београду 18. (30) августа 1881. године. Новаковић је том приликом истакао "да од школе зависи данас, сва будућност једнога народа". *Просветни гласник*, 1881, 553 –554.

⁷ Од објављених извора издвојили бисмо зборник докумената, *Филозофски факултет Велике школе 1863–1973*, књига 2, Филозофски факултет, Београд 2004 (приредили Ј. Веселиновић, С. Јерковић и В. Булајић), као и *Писма Пете Тодоровића и Драгише Станојевића краљу Милану*, (приредила Л. Перовић), Мешовита грађа, књ. 20, Београд 1990.

скуп с разлогом посвећен. Историјска паралела омогућила нам је да прати-мо и промене у оцени владавине краља Милана из пера историка (Миленка Вукићевића, Станоја Станојевића) али и "практичара" (Андре Гавриловића, Луке Зрнића, М.Јовића и др.), који су своје уџбенике потписивали у Краљевини Србији а потом с одређеним изменама и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца а од 1929. године и у Краљевини Југославије. Тако смо у методолошком смислу обезбедили два занимљива нивоа посматрања улоге (посредне и непосредне) коју је имао краљ Милан али и резултата који су под његовом влашћу постигнути. Они нису били мали, поготово када је у питању модернизација српског друштва у чијој се основи налазило образовање, као један од најважнијих сегмената модернизацијског процеса. Иако је то био само зачетак процеса,⁸ од 80-тих година 19. века много тога је промењено у животу појединца, његовог ближег и даљег окружења али и у крајњем смислу државе, која је постепено, и уз не мале отпоре, добијала обриси модерног, остајући тако у корак са "напреднијим народима" у духу идеја "*belle époque*". Странице које следе имају за задатак да поменута два могућа угла посматрања проблема којим смо се бавили, научно образложе и тако дају прилог проучавању комплексне личности краља Милана.

На трагу модерног

Први аспект проблема који смо разматрали у нашем раду, како смо напред истакли, обухвата посредну улогу краља Милана у спровођењу државне политике у области образовања, имајући у виду два важна момента: овлашћења која је по уставу као владар имао и владарску идеологију. Сама по себи ова констатација може да изазове недоумицу, јер се у први план истиче једна област друштвеног живота као основа за извођење оцене о томе да ли је постојала политичка визија и самим тим и одговорност оних који су одлучивали о судбини отачества. Тога смо и сами били свесни када смо се одлучили за овакав "угао" посматрања личности која и после стопедесет година од рођења и даље изазива знатижељу многих истраживача. Ми смо зато нашу пажњу усмерили на један од најважнијих сег-

⁸ Ево како је тај почетак видео С. Бошковић (1833 – 1908), професор Велике школе и министар просвете (1875-1876 и 1879-1880), аутор бројних уџбеника историје, који је уз С. Новаковића био веома заслужан за модернизацију образовања. "Наш просветни, књижевни и научни напредак ишао је стопу по стопу са политичким успесима наше младе државе", а ови додаје Бошковић "опет узајамно се одазивали и јављали према просветном развићу". Вид. С. Бошковић, *За просвету и слободу*, Београд 1882, 213.

мената друштвеног живота – образовање, јер се управо у овој области најјасније види да се ондашња политичка и просветна елита, уз несумњиву подршку краља Милана, показала достојном и дораслом да у више него тешким условима (наслеђена заосталост, аграрна структура друштва и висока стопа неписмености)⁹ започне један важан процес, какав је свакако био модернизација образовања. Кажемо с разлогом започне, јер је и главном идеологу овог великог националног прегнућа, Стојану Новаковићу али и његовим наследницима Андри Николићу, Љ.Ковачевићу, Љ.Стојановићу, Љ.Јовановићу и другима, било јасно да да је у питању процес дугог трајања¹⁰, који се услед бројних тешкоћа с којима се суочавало српско друштво 80-тих година 19. века није могао успешно завршити у кратком периоду. С друге стране, како су то добро учили Стеван Поповић и др Никола Петровић, уредници ондашњег званичног органа Министарства просвете "*Просветног гласника*", у питању је био подухват "образовања свеколиког народа" схаћеног као "једна од првих брига наших", која је антиципирала укључивање свих просветних прегаоца у остваривању "овог великог културног и политичког задатка".¹¹ За остваривање тако амбициозно осми-

⁹ Према попису из 1884. године Србија се простира на површини од око 48.300км. 2. На тој територији живело је 1884. године 1.901.736 становника (у граду 12,41 %, на селу 87,59%) док је непуну годину након Миланове абдикације, тај број увећан за 1,13% и износио је 2.161.961. становника (у граду 13,20%, на селу 86,80%). Када се поред ових података узме у обзир и проценат неписмених (1884 – 90,67%, 1890 – 88,84%), као и висок проценат апстиненције деце од редовног школовања, јасно је с каквим се проблемима суочавалао српско друштво тог периода. Међутим, и поред свих проблема држава је издвајала за образовање 5,5% од националног дохотка, што је био максимум у том тренутку. Вид. *Статистика деце дорасле за школу по попису из 1874*, Београд 1883, 118, Б. Јовановић, *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, Београд 1885, Ф. Кустер, *Главни демографски подаци о Краљевини Србији*, Београд 1928, 17-18, Ч. Попов, *нав. дело*, 8, Р. Љушић, *Историја српске државности*, 34 – 37, А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905 – 1914*, Историјски институт, Београд 2004.

¹⁰ То се најбоље види из речи С. Новаковића изговорених на већ поменутом Првом збору Главног просветног савета, одржаном средином августа 1881. године, када је завршавајући свој говор истакао "да ће школа тек онда постати јак и моћан организам у животу народном, када у њој на сваком крају отаџбине буде једна душа, једна тенденција и колико се год може једна моћ". *Просветни гласник 1881*, 553 – 554.

¹¹ *Просветни гласник*, 1880, бр. 1. Први број овог листа појавио се 16.(28) маја 1880.године. Основни циљ према замисли уредника "био је успостављање јаке и узвишене духовне везе, која ће спајати велики број просвећених умова, а посебице школских радника у нашем народу, како би смо сви што боље сазнали просветне

шљеног плана била је неопходна подршка оног у чијим "рукама" је била тог тренутка концентрисана власт – краља Милана. Сачувани извори показују да она није изостала током његове владавине, и у томе налазимо потврду наше основне тезе, јер без подршке владара у таквом односу снага, сваки напор просветне елите да учини нешто више "на ползу" отечаства остао би неуспешан и недоречен. Та подршка била је исказана на више начина. Први пример открива нам једну другу, мало познату и не тако често истицану карактерну црту краља Милана. У питању је оснивање фонда за доделу Видовданске награде за најбоље радове "великошколаца", што се временски поклапа с почетком његове самосталне владавине¹². Тако је у првим септембарским данима 1872. године¹³, ова у основи племенита идеја, добила своју званичну потврду након спровођења уобичајеног поступка на релацији Министарство просвете – Велика школа (ректор). Њен значај далеко превазилази оквире једне установе ма била она и највишег ранга, јер су овим чином заправо много добили не само ученици већ и сама држава, што је имало далекосежне последице на даљи развој образовања.

Наравно, није то био и једини хумани гест непредвидљивог владара. Други који су уследили у наредним годинама имали су такође израз хуманости и искрене жеље да се помогне немоћнима и болеснима, али и онима који су били прогнани с вековних огњишта. Таквих поступака било је много током Миланове владавине. Помагао је бројне хуманитарне и просветне организације: Женско друштво, Црвени крст, Завод за српску сиро-

потребе ове земље и свеколиког српства". Тако је Србија добила по свим карактеристикама модеран лист што ће бити од посебног значаја за тек започети процес модернизације образовања.

¹² Краљ Милан почео је самостално да влада 10. (22) августа 1872. године.

¹³ Тадашњи кнез Милан упутио је 6. (18) септембра 1872. године писмо министру правде и заступнику министра просвете Стојану Вељковићу у коме га обавештава "да је одлучио давати годишње по 120 дук. ћесар. на ту цел", односно за награду "оним ученицима који најбоље буду расправили темате". Тако је у ствари заживела поменута награда као највише признање талентованим ученицима Велике школе, која се од 1973. године редовно додељивала на дан Светога Саве, све до краја владавине и Милановог наследника краља Александра. По смени на престолу, улогу донатора преузео је краљ Петар I Карађорђевић. Вид. АС, МПС, 1876, ф. 5, 98, *Просветни зборник закона и наредба*, Београд 1895, 91, *Филозофски факултет Велике школе, 1863-1873*, Архивска грађа, II, 354, Љ. Кандић, Ј. Даниловић, *нав. дело*, 372, Љ. Поповић, *Владислав Рибникар лауреат Видовданске награде*, у: В. Рибникар, *Облици својине у нашој историји средњег века*, Народна књига, Фонд Рибникар, Београд 2005, 98-100, А. Ђуровић, *нав. дело*, 270.

чад, Друштво Светог Саве и друге¹⁴, али и највишу научну установу у отечеству - Српску краљевску академију.¹⁵ Ако томе додамо и бројне финансијске прилоге дате за подизање нових школа, добијамо употпуњену слику његове личности, која је због преке нарави остајала често у "позадини" односно сенци, свега оног што је пратило свакодневне активности краља Милана. Оно што у овом случају заслужује коментар, јесте чињеница да ови његови поступци нису били део протокола, што је иначе била уобичајена пракса на другим дворовима у Европи. У овом случају она је одраз солидарности с онима који су остали без дома али и родитељског загрљаја. Наду им је барем за тренутак вратио овај несебичан гест српског краља.

Личност краља Милана и његову политичку интуицију, проверили смо на још једном плану. У питању је био догађај везан за давање мандата за састав Владе Милану Пироћанцу (1880 – 1883)¹⁶, који је око себе "окупио" личности, које су већ биле доказане у јавном и научном животу Краљевине Србије. Влада је у релативно кратком времену спровела значајне реформе у српском друштву, чији је правни основ сачињавала идеја о изграђивању правне државе као основне претпоставке за "свако напредовање друштвено"¹⁷. Шта је представљало основ односно ослонац политици Владе чији је један од најважнијих задатака био изграђивање модерне државе и друштва, питање је које се само по себи намеће. То је свакако образовање, које је требало модернизовати, јер како је лепо уочио С. Бошковић "захтеви времена у коме живимо врло су велики и озбиљни, а стање наших просветних установа потребује брзих поправака, значајних али добро про-

¹⁴ Краљ Милан је 1887. године "уписао" свог сина Александра за члана "утемељача" Друштва Светог Саве с прилогом од 5000 динара. Такав однос задржао је касније и краљ Александар по ступању на престо приложивши поменутом друштву 1500 динара. О томе вид. *Братство, II*, Београд 1888, XII-XXXI, М. Војводић, *Друштво Светог Саве, документи 1886-1891*, Архив Србије, Друштво Свети Сава, Београд 1999, док. бр. 28, 72, *Споменица Друштва Светог Саве*, Београд 1936, 448, Б. Николајевић, *Из минулих дана, сећања и документи*, САНУ, Београд 1986.

¹⁵ Ова највиша установа управо је и основана у време владавине краља Милана 1886. године. Краљ је издвојио из сопствених средстава 10.000 динара "да би академици могли проучавати српску земљу и историју".

¹⁶ М. Пироћанац (1837-1897), био је један од оснивача Напредне странке. Истакнути чланови ове странке поред Пироћанца били су С. Новаковић, М. Кујунџић, М. Гарашанин и др. Његове белешке које су значајан извор за проучавање овог периода приредила је С. Рајић, *Милан Пироћанац-белешке*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.

¹⁷ О томе више. Л. Перовић, *Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе*, у: *Токови историје*, 1-2, Институт за новију историју Србије, Београд 1997, 5-41.

мишљених измена". Управо поменуте "добро промишљене измене" биле су мисаони оквир у коме су настајали планови, које је када је реч о модернизацији образовања спроводио С. Новаковић, тадашњи министар просвете и црквених послова. Шта је био његов приоритет у настојању да промени "невеселу слику" српског друштва у тренутку када је по трећи пут преузео ресор Министарства просвете у Влади коју је саставио М. Пироћанац.¹⁸ У старту С. Новаковић је од почетка свог мандата 1880. године, захваљујући ангажовању његовог пријатеља и претходнику на месту министра просвете С. Бошковићу, имао "иза себе" реформисано Министарство просвете, тек основани Главни просветни савет, као саветодавно тело али и лист *Просветни гласник*, што је била добра основа за мере које је касније предузео. Први корак био је увођење обавезног школовања за сву децу, што је било и остварено доношењем *Закона о обавезном основном образовању* 11. јануара 1883. године, готово у исто време као и у много развијенијим државама као што су биле Француска и Енглеска (1878–1882). По Новаковићевој замисли следећи важан потез био је усмерен на израду наставних планова за основну школу, затим наставних планова и програма за гимназију уз продужавање школовања у овој елитној средњој школи на осам година, чиме би се изједначили са праксом која је постојала у већини европских држава тога доба. Потом је систематични и у свом послу веома педантни министар, предвидео такође израду нових наставних планова за реалке, учитељске школе и Вишу женску школу, као и доношење *Правила за полагање учитељских и професорских испита*, затим *Закона о надзирању школа*, *Закона о професорским приправницима на Великој школи* и *Закона о Народној библиотеци и Музеју*.¹⁹ Томе свакако треба додати и продужење студија на Филозофском факултету на четири године, што је представљало још један успех С. Новаковића, али и наставак припрема за остваривање узвишеног циља, какав је био оснивање Београдског универзитета. У исто време био је то период када је удвостручен број српских питомаца који су се школовали на најпознатијим универзитетима у Европи.²⁰ Још једна

¹⁸ С. Новаковић је био у три наврата министар просвете. Први пут од 2 (14) априла до 22. октобра (2. новембра) 1873. године, други од 25. новембра (6. децембра) 1874. до 19 (31) августа 1875. године и трећи од 19 (31) октобра 1880. до 21. септембра (2. октобра) 1883. године.

¹⁹ АС, СН, 89-90, *Просветни зборник закона и наредаба, Зборник закона у Краљевини Србији, 1880–1898*, Београд 1901, 276–306.

²⁰ АС, МПС, 1890, ф. 40, 16, Archiv Univerzity Karlovy u Prahu, Posluchači při fakultě právnické, Списак студената Правног факултета чешког Карло-Фердинандовог Универзитета у Прагу за зимски семестар 1883-1884. Љ. Трговчевић, Студије у иностранству прве генерације универзитетских наставника, у: Универзитет у

активност Министарства просвете заслужује да се помене. Она се односила на успостављање директне комуникације с угледним компанијама у Бечу, Берлину и Прагу,²¹ које су се бавиле изработом за оно време модерних наставних средстава. Контакти с њима били су у исто време прилика не само да се обезбеде неопходна дидактичка средства већ и могућност да се успостави дугорочна сарадња која је подразумевала и посету од стране српских "великошколаца" (професора и ученика) тамошњим компанијама. Наравно да је у мукотрпном настојању да се модернизује образовање било и неуспеха. Један од њих је неодржање шесторазредне основне школе услед материјалних и организационих проблема, али и задржавање традиционалног односа према школовању женске деце у средњим школама. Много година ће проћи да би се овај проблем барем донекле ублажио оснивањем Женске гимназије 1905. године у Београду. Све ово време није изостала подршка краља Милана,²² што је имало како смо напред истакли позитивне ефекте на модернизацију образовања на свим нивоима. То потврђују и показатељи које смо статистичким методом анализирали у циљу провере оног о чему смо напред писали. Бројке су у том случају и више него моћно "оружје" у рукама историчара. То се најбоље види када се анализирају карактеристике образовања у Србији у периоду од 1845. до 1885. године, што је приказано у наредној табели.

Београду, 1838-1988, Београд, 1988, 69-87. Министарство просвете у овом периоду такође је помогло учешће професора Велике школе на научним конференцијама, а исто тако и истраживања, као и посете стручним изложбама. Тако је Ј. Жујовић, боравио у Бечу у току фебруара 1884. године у циљу истраживања минералогско-геолошке збирке за Велику школу, док су професори Д. Милутиновић и М. Валтровић провели два месеца у Будимпешти (од 1.09. до 1.11.1885) ради "истраживања српских црквених старина и присуствовања изложби".

²¹ АС, МПС, 1890, ф. 40, 16. У питању су биле следеће компаније : Gerold & Comp - Wien, затим Franz Ratka - Prag и J.Bischof 's – Berlin.

²² Било је наравно и супротних примера. Један од њих је онај који се односи на Тимочку буну 1883. године, после чега су уследиле и казнене мере за учитеље који су били чланови или присталице Радикалне странке. Премештај је била једна од мера која им је изрицана, мора се рећи каткада и без озбиљнијих доказа. То је свакако бацило у извесном смислу и сенку на све оно што је краљ Милан чинио на посредан или непосредан начин за образовање. Међутим то је био повод многим истраживачима да овај немио догађај сагледају у димензијама далеко већим од стварних, што је повлачило за собом и изношење крајње негативне оцене о личности краља Милана.

Табела бр.1: ²³ *Развој образовног система у Краљевини Србији за период од 1845. до 1885. године*

Назив школе	Године и број школа				
	1845	1855	1865	1875	1885
Велика школа	1	1	1	1	1
Богословија	1	1	1	1	1
Гимназија	4	4	6	11	22
Реалка	1	1	1	7	5
Учитељска				1	2
Земљоделска		1		1	
Виша женска			1	1	1
Основне школе	173	274	321	534	558
Укупно	180	282	331	557	590

Из наведене табеле види се да је у оквиру образовног система, од основне до Велике школе присутан динамичан тренд развоја. Код основних школа забележено је 1885. године повећање за више од три пута у односу на 1845. годину, а такође и код броја гимназија који је у истом периоду увећан за више од пет пута, што је последица повећања броја становника и аналогно томе ученика, али и модернизације образовног система. Прави ефекат модернизације уочава се када се даље пореде подаци за период 1885-1891. Тако је по истеку петогодишњег периода у школској 1890-1. години број основних школа знатно повећан и износио је 767 (704 мушких и 63 женске).²⁴

Занимљиво је даље проучити однос између броја становника и школа, односно колико је становника долазило на једну школу, како би се добили егзактни показатељи развојног процеса. Тај однос показује следећа табела:²⁵

²³ АС, МПС, 1845, ф. 5, 22, 1863, ф. 4, 438, 1870, ф. 3, 460, 1874, ф. 17, 794, 1884, ф. 15, 150, *Српске новине 1879-1885*, *Статистика наставе Краљевине Србије 1880-1885, 1890-1*, Београд 1890-4, *Просветни гласник 1887*, 328, Р. Љушић, *Лицеј 1838-1863*, Зборник докумената, Београд 1983, *Летопис Ваљевске гимназије 1869-2004*, (приредио З. Ранковић), Ваљево 2004.

²⁴ *Статистика наставе, 1891*, Београд 1894, 4. Када се стање анализира по окрузима види се да је у периоду 1880-1891. година, у Србији број школа увећан за 136 (134 мушке и две женске). Највећи број школа добио Крушевачки и Пожаревачки, затим Врањски и Пиротски, а најмање Крајински и Крагујевачки. Вид. *Школство у крушевачком крају у Књажевини и Краљевини Србији*, Историјски архив Крушевац, Крушевац 2002.

²⁵ *Просветни гласник 1887*, 328, *Статистика наставе 1880 – 1885*, 1-14.

ОБРАЗОВАЊЕ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛАНА

Табела бр. 2 *Преглед броја школа према броју становника у периоду од 1845. до 1885. године*

Године	Број школа	Број становника
1845	1	4.990
1885	1	3.190

И ови показатељи указују на значајан тренд раста, али не и задовољавајући, с обзиром на ондашње потребе друштва и број ученика, који се повећавао из године у годину.

Један од показатеља модернизације јесте и повећање броја наставника. То се види из следеће табеле.

Табела бр. 3: ²⁶ *Преглед броја наставника који су предавали у школама Србије (основне, средње и Велика школа) у периоду од 1845. до 1885. године*

Назив школе	Године и број наставника				
	1845	1855	1865	1875	1885
Велика школа	9	16	15	23	87
Богословија	4	6	7	19	26
Гимназија	18	31	46	91	204
Реалка	4	6	6	35	37
Учитељска				13	27
Земљоделска		4		8	
Виша женска			11	23	26
Основне школе	187	306	399	667	923
Укупно	222	369	484	879	1.330

²⁶ Исто, *Државни шематизам, 1880-1885, Филозофски факултет Велике школе 1863-1873*, Архивска грађа – књ. 2, док. 98, 169, С. Николајевић, *Краљевско-српска Велика школа за педесет њених година*, у: *Годишњица Николе Ћупића, XII, 1891, 203-232*. У периоду од 1885. до 1891. године број наставника у основним школама повећао се са 1270 на 1421 (866 учитеља и 555 учитељица). Када се сагледа стање по окрузима види се да је највећи број наставника добио Крушевачки и Подунавски, а најмање Тимочки и Топлички. Занимљиво је анализирати оцене учитеља на крају посматраног периода. Одличну оцену имало 679 наставника или 47,78% (431 учитељ и 248 учитељица), врло добру 541 или 38,07% (314 учитеља и 227 учитељица), добру 159 или 11,19% (95 учитеља и 64 учитељице), и слабом 42 или 2,96% (26 учитеља и 16 учитељица).

Када се пореде подаци из табеле уочава се да је број наставника значајно растао, поготово у основним и средњим школама, што је и разумљиво, због, како смо напред показали, повећања броја школа и ученика о чему ће касније бити више речи. Друго, временом је недостатак школованог наставног кадра постао један од највећих проблема образовања у Србији. Тај проблем је до 80-тих година 19. века био превазилажен доласком наставника, углавном из Аустро-Угарске, а након извршених реформи Велике школе, она је обезбеђивала наставнике који су били неопходни српским школама тога доба. Наравно, то не значи да и даље нису били примани "у службу" и они наставници који су стекли диплому на неком од европских универзитета. Њих није било и, што је посебно занимљиво, Министарство просвете је примало на разматрање молбе које су подносили професори из Немачке, Аустро-Угарске, Енглеске и других држава за "намештење" у неку од средњих и стручних школа, као и Велике школе.

Школовањем све већег броја наставника на Великој Школи, од 80-тих година 19. века створени су били услови да се укине пракса која је дуго егзистирала у образовању. Она се састојала у ангажовању једног професора за предавање више предмета, иако за тај посао није имао потребне квалификације. Била је то изузетно важна промена у организацији наставе са све већим бројем ученика. Стога наводимо податке о броју ученика у српским школама у периоду од 1845. до 1885. година, како би и на том примеру показали позитиван тренд развоја образовања односно српског друштва.

Табела бр.4:²⁷ Број ученика у школама Краљевине Србије у периоду од 1845. до 1885. године

Назив школе	Године и број ученика				
	1845	1855	1865	1875	1885
Велика школа	62	64	194	207	219
Богословија	103	124	191	250	156
Гимназија	215	687	1.089	1.342	3.313
Реалка	42	56	52	266	551
Учитељска				52	185
Земљоделска		98		69	
Виша женска			111	241	511
Основне школе	5.847	9.716	14.649	23.238	47.044
Укупно	6.269	10.745	16.286	25.665	51.979

²⁷ Просветни гласник 1887, 328, Статистика наставе 1880-1885, 1890-1, 1-14, С. Николајевић, нав. дело, 230-232.

ОБРАЗОВАЊЕ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛАНА

Анализа података из наведене табеле, показује значајно повећање броја ученика, пре свега у основним школама (у којим их је 1885. године било готово осам пута више у односу на 1845) и гимназијама (где је у истом периоду било готово петнаест пута више ученика). Овај однос несумњиво сведочи о динамичном развоју образовања, али и врсти школе која је у том периоду била најзаступљенији типски модел. Дакле, недвосмислено долазимо до сазнања да је гимназија као тип школе, доминирала у овом периоду, што је био случај и другим државама Европе тога доба. Имајући у виду ове чињенице које смо предочили у наведеним табелама, могуће је учинити још једно поређење како би и из тог угла приказали развој образовања. Следећа табела показује у каквом је односу био број ђака, школа и наставника за године 1845. и 1885.

Табела бр.5:²⁸ *Просечан број ученика / на једну школу односно /на једног наставника*

Године	Број ученика на једну школу	Број ученика на једног наставника
1845.	35	29
1885.	88	41

Упоредна анализа ових података из табеле, показује да је у Србији и поред значајног "напретка" који је постигнут од почетка модернизације образовања 1880. године био присутан проблем недостатка потребног броја школа и наставника услед промене демографске структуре изазване повећањем прираштаја односно имиграције становништва превасходно са простора Старе Србије и Македоније. То је сигурно утицало на успоравање модернизације образовног система, али и друштва уопште. Међутим важно је приметити да је тај процес није био заустављен већ је, упркос бројним проблемима о којима је већ било речи, настављен. Није прекинут

²⁸ Исто. Занимљиво је поредити број наставника основних школа с бројем становника. Тако је 1890-1. године један наставник у Нишу долазио на 644. становника, у Београду на 800, а у округу Топличком 3.594. Све ове показатеље врло озбиљно је анализирано Министарство просвете и Главни просветни савет како би се недостаци благовремено отклонили. У том циљу од велике помоћи била су три листа: *Просветни гласник*, *Учитељ* и *Наставник*, чије су странице биле простор за размену мишљења са непосредним просветним делатницима - учитељима и професорима.

јер је држава под влашћу краља Милана водила одговорну политику у овој области, наравно у границама могућег односно реалног материјалног потенцијала. Тамо где она није могла појављивале су се бројне хуманитарне и просветне организације, али и појединци из виших слојева друштва. Добар пример дао им је управо сам краљ Милан. То је чињеница која се као и остале које су аргументовано презентоване на претходним странама, морају узети у обзир када се говори о времену владавине српског краља.

Слика краља Милана у уџбеницима историје

Имајући у виду традиционалну везаност српског народа за владара, она је била исказивана на различите начине. Један од њих био је истицање портрета владара али и престолонаследника. Нису само домови били украшени портретима српских владара, већ су то биле и школе. То је био и разлог због чега смо ову тему истражили из два угла. Другим речима краљ Милан био је на више начина "присутан" у образовним установама, на зидовима учионица али и на страницама уџбеника историје. Постављање портрета на зидове школских установа имало је протоколарну²⁹ али и дидактичку функцију. Када је реч о дидактичкој функцији, још 1872. године на иницијативу ондашњег министра просвете Димитрија Матића, Павле Чортановић, академски сликар и учитељ цртања и краснописа у Гимназијској реалки у Ужицу, израдио је портрете "свију српских владара".³⁰ Међутим, услед бројних проблема ови портрети били су прослеђени основним школама тек почетком 1880. године, што је свакако допринело "очигледнијем и кориснијем предавању српске историје". И овај пример сведочи о унапређењу методолошког приступа настави и свакако је резултат започете модернизације. Коришћење очигледних дидактичких средстава које су израдили сами наставници заслужује свакако високу оцену, јер ова пракса јасно говори о битно измењим условима наставне праксе у српским школама тога доба.

Поменута збирка портрета била је временом допуњавана у складу с променама на престолу. Поред портрета владара истицан је у српским

²⁹ АС, МПС, 1890, ф. 40, 16. Тако је у просторијама Министарства просвете био окачен портрет краља Милана, престолонаследника Александра и краљице Наталије. Наравно било је и других портрета попут Ђ. Даничића, Љ. Ненадовића, С. Поповића, Д. Обрадовића и В. Караџића.

³⁰ АС, МПС, 1885, ф. 36, 63. Писмо министра просвете А. Васиљевића начелству округа београдског од 8 (20) јула 1880. године. Писмо П. Чортановића министру просвете од 22. августа (2. септембра) 1882. године.

школама и портрет његовог наследника. У овом случају то је био Александар, али што је посебно занимљиво, није се на томе завршило. Ова збирка комплетирана је с портретом краљице Наталије. Иницијатива за ову допуну потекла је од начелника округа³¹, који су се обраћали Министарству просвете, како би оно удовољило њиховом захтеву. Овај пример истичемо из још једног разлога. Наиме, често се у историографији истицао став како је због аутократске владавине краља Милана била присутна "присила" да се слепо следи све оно што је наметнуто од стране двора. Овај пример то оповргава и отвара питање о ондашњем менталитету, које по нашем суду заслужује да буде разматрано у оквиру посебне студије.

С друге стране бавећи се временом краља Милана дошли смо до теме која је и те како занимљива за анализу. Реч је о уџбеницима историје који су као дидактичко средство за историчара драгоцен извор сазнања, поготово када се ради о покушају да се проучи "слика" једног владара у времену великих искушења, какво је било оно у коме је владао краљ Милан. Пред истраживачем овог проблема одмах се поставља неколико питања. На првом месту то је питање времена објављивања и аутора уџбеника, као и садржаја који су у њему обрађени. Да би се одговорило на ова питања потребно се кратко осврнути на процедуру настанка али и врсту ове школске литературе.

Једно од обележја модерног образовања по коме се оно разликовало од традиционалног, били су уџбеници³². И то уџбеници за сваки предмет понаособ. Уз уџбенике, своје место у настави нашли су и бројни приручници, као што су биле читанке за српски језик, историју, затим атласи за земљопис, јестаственицу и други наставни материјал. Оно што представља на изванредан начин одредницу периода који је обухваћен овим радом, били су бројни рукописи уџбеника које су марљиви српски учитељи³³ слали Главном просветном савету на оцену с надом да ће се и њихов примерак наћи на списку који је касније утврђивао министар просвете. Изради

³¹ АС, МПС, 1883, ф. 6, 40. Писмо начелника Пиротског округа министру просвете бр. 5191 од 23. децембра 1882. године.

³² У научној историографији и педагошкој литератури мало је оних који су се бавили уџбеницима. Уз скроман покушај В. Станисављевића који представља више преглед објављених уџбеника (не свих), него анализу, издвојили бисмо и већ споменуто дело С. Ћунковића, у коме је аутор дао непотпуни преглед уџбеничке литературе у XIX веку. В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1992, С. Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, 142-143, А. Ћуровић, *нав. дело*, 559-569.

³³ АС, МПС, 1906, ф. 8, 78, 1908, ф. 59, 75, 1909, ф. 57, 123. Многи аутори потписивали су се с псеудонимом Keritas Maxima и др.

уџбеника у Србији се тек од 80-тих година XIX века³⁴ посвећивала посебна пажња, када су и била донета прва правила која су ближе дефинисала ову материју. Та правила су била донета по угледу на слична која су се примењивала у аустроугарском и немачком основном и средњем образовању. Тако су створени основни услови да се дође до потребног броја уџбеника, који би испуњавали за оно време строге критеријуме. О томе су се "бринули референти" како су онда називани рецензенти (било их је два) које је одређивао Главни просветни савет. Тек после разматрања њихових рецензија на седницама Главног просветног савета и давања позитивног мишљења, уследило би издавање дозволе од стране министра просвете за штампање уџбеника.

Међу ауторима уџбеника, како смо напред истакли, нашла су се најугледнија имена ондашње српске науке и политике као што су били С. Новаковић, С. Бошковић, Ј. Ковачевић, Ј. Јовановић, С. Станојевић и други, као и бројни практичари попут Миленка Вукићевића и Јоксима Марковића, који је био касније ангажован у Министарству просвете.³⁵ За тај одговоран посао они су се веома озбиљно припремали, што је подразумевало уз знање страних језика и проучавање страних уџбеника (немачких, аустроугарских, француских и руских, пре свега)³⁶. Међу бројним уџбеницима историје који су коришћени у овом периоду, један се по вредности посебно издваја. Био је то уџбеник С. Бошковића, *Историја света*, (стари и средњи век) који је доживео неколико издања.³⁷ С правом је изазвао велико интересовање ондашње јавности не само у Србији, већ и у Аустро-Угарској, Бугарској и другим земљама. Појавиле су се у периоду 1867 – 1877 и прве, врло повољне оцене у Србији у листу *Вила* и *Видовдан*, затим и у новосадским угледним листовима *Застава*, *Даница* и *Матици*, као и у чешком књижевном и научном листу *Словенски свет*. Како су се појављивала нова издања поменутог уџбеника, расло је и интересовање

³⁴ Била су то *Правила или основа за штампање школских књига* од 5. II 1882. године.

³⁵ АС, МПС, 1890, ф. 40, 16. Ј. Марковић био је референт Министарства просвете и црквених прослава. Аутор је два уџбеника, *Историја за трећи разред основне школе*, Београд 1883 (имао седам издања), затим, *Српска историја за нижу основну школу*, Београд 1885, 1890, као и приручника *Животописи новије српске историје*.

³⁶ Тако је Лука Зрнић за израду свог уџбеника *Опита историја за више разреде средњих школа*, Београд 1904, користио уџбенике Н. Карајева и Ch. Seignobosa.

³⁷ АС, МПС, 1883, ф. 22, 98, 1886, ф. 1, 163. Писмо С. Бошковића министру просвете од 13 (25) новембра 1874. године. Писмо С. Бошковића министру просвете од 21. априла (2. маја) 1884. године. Прво издање овог уџбеника појавило се 1867. године и то први део *Историја света*, стари век. Друго допуњено издање објављено је 1874. а треће 1883. године.

јавности за њега. Ипак, допуњено издање Бошковићевог уџбеника из 1883. године доживело је најласкавије оцене у загребачким *Narodnim novinama*.³⁸ У веома опширном приказу Бошковићевог уџбеника наглашено је "да ово дело служи на част србској школској литератури". Затим се у истом тону наставља и истиче да је основна вредност овог уџбеника у томе "јер је саграђен на посве знанственом темељу, а знанствено је и у цјелини обрађена, без оног силног баласта и сухопарног досадног нагомилавања којекаких непотребних трицах". У завршном делу овог приказа истиче се "да је друга одлика дјела да је писано и у најтежих партијах врло гладким, лиепим и правилним језиком, како треба да се за школу пише". Ови комплименти изречени за уџбеник објављен у Србији нису били случајно исказани. Они су заправо одраз промењеног стања у овом осетљивом сегменту образовања, који је под утицајем модернизације доживео позитивне промене. Када то наглашавамо имамо у виду наш главни задатак да проучимо да ли је и колико било пристрасности у приказивању владавине краља Милана, што је наравно укључивало оцену његове личности у уџбеницима историје који су коришћени у српским школама тога али и потоњег времена. Стога смо, како смо напред нагласили, уџбенике и приручнике историје посматрали у временској перспективи, односно тренутку када су они били објављени и потом коришћени у настави.

Наш методолошки прилаз обухватио је време саме владавине краља Милана (1882 – 1889), затим период владавине његовог сина Александра (1889 - 1903) и на крају период који је био обележен владарима из династије Карађорђевића: краљем Петром I (1903-1914) и краљем Александром (регент од 1914, краљ од 1921-1934).

Нашу анализу започели смо с уџбеником Михаила Јовића, који је имао за оно, па и данашње време, чак 41 издање.³⁹ Аутор се у писању уџбеника, како је сам нагласио "служио најновијим изворима". Нема сумње

³⁸ *Narodne novine br. 256*, 1883.

³⁹ М. Јовић, *Историја за четврти разред основне школе*, Београд 1882. Током времена он је допуњавао уџбеник и прилагођавао га је променама у државном и друштвеном уређењу. У Краљевини СХС појавиће се измењена верзија овог уџбеника у неколико издања под називом *Српска историја, с кратком историјом Хрвата и Словенаца*, четрдесет прво издање, Геца Кон, Београд 1923. Поред Јовићевог уџбеника и уџбеника Ј. Марковића коришћени су од 1882. године у настави још уџбеници знатно слабијег квалитета и то: П. Никетић, *Историја за трећи разред основне школе*, Београд 1883, затим П. Никетић, С. Антоновић, *Историја за четврти разред основне школе*, Београд 1890, М. Убавкић, *Историја Срба за четврти разред*, Београд 1883. О уџбенику М. Убавкића, више: АС, МПС, 1890, ф. 40, 16.

да је управо такав приступ обезбедио неубичајено дуг век трајања једног уџбеника. Завидног методолошког знања и широке културе, М. Јовић је у приказивању владавине краља Милана био на нивоу благе пристрасности, што се види када се пажљиво проучи његов уџбеник од првог до последњег издања, који је био обухваћен нашим истраживањем. Такав приступ је разумљив јер се ради о аутору који је највећи део свог века провео под Обреновићима, али који је изузимајући последице Тимочке буне и Српско-бугарског рата 1885. године, које су залуживали његову већу критичност, владавину краља Милана обрадио објективно, показујући очигледно добро познавање извора. Друго, он није битније променио свој суд о краљу Милану, припремајући четрдесето и каснија издања (1922-3), иако га је делило много година од тренутка када је започео писање уџбеника. Он је време владавине краља Милана опширно обрадио у оквиру једне наставне јединице,⁴⁰ коју је на вешт начин хронолошки поделио на три дела. У сваком од њих Јовић је водећи рачуна о стилу и језику, изнео кључне моменте из Миланове владавине указујући на позитивне али и негативне потезе, које је повлачио српски краљ. Када је реч о позитивним оценама доминирају оне посвећене доприносу развоја образовања, као што је оснивање Учитељске школе у Крагујевцу и Земљоделске школе у Пожаревцу, али и завршетак зграде Народног позоришта. Што се тиче приказа српско-турских ратова он је остао на класичној анализи ратних операција, не истичући посебно улогу краља Милана. Посебно је повезао крајњи исход ових ратова са одлукама Берлинског конгреса, примећујући с много разочарења да је и поред добијања независности и територијалног проширења, "овај рат донео много штете, јер две најљепше земље Босну и Херцеговину доби Аустрија". За Јовића је још један догађај био посебно важан. То је проглашење Србије за Краљевину и Милана за краља 22. фебруара 1882. године, и то наглашава он "после 511 година, после толиких мука и невоља, робовања и страдања". Не скривајући задовољство због овог чина, Јовић издваја као несумњив успех српског краља "завођење стајаће војске", затим изградњу железнице и подизање "више школе" и доношење закона битних за функционисање више области друштвеног и привредног живота. Изостављајући помињање Тимочке буне он је покушао невешто да то надомести анализом сукоба који су уследили на релацији краљ – парламент - народ, наводећи карактеристичне примере из скупштинског и административног живота Краљевине Србије. Примедба му се, као што смо већ нагласили, може ставити и на приказивање тока српско-бугарског рата 1885. године,

⁴⁰ М. Јовић, *Српска историја, с кратком историјом Хрвата и Словенаца*, Београд 1923, 102-104.

али много више на благу критику понашања краља Милана у овим догађајима. Ова констатација се може изрећи и за доношење Устава из 1888. године, који није пропраћен као важан догађај на адекватан начин, иако је аутор нагласио да је краљ "тако задовољио народ". Сам чин абдикације и изостављање извођења општег суда о владавини краља Милана може се сматрати такође недостатком, уз ограду да је такав приступ уочљив и код других аутора. На крају ове анализе вредно помена је штуро приказивање времена владавине краља Александра у свега неколико реченица. Једну издвајамо. "Срби не могоше то трпети већ га убише 29.маја 1903.године." Недовољно и свакако површно оцењивање овог трагичног догађаја. Уместо је по нашем мишљењу још једно поређење, али сада свих чланова династије Обреновића у овом уџбенику. Очигледно је да је време владавине оснивача династије кнеза Милоша и нарочито кнеза Михаила, за разлику од краља Милана и поготово краља Александра, осенчено с много више позитивности и уважавања. Тој оцени доприноси наизглед један ситан, али по нашем суду важан детаљ за извођење одређених закључака о владарима династије Обреновића. У питању је изостављање портрета краља Милана и краља Александра, што није био случај с осталим члановима поменуте династије. То само по себи довољно говори и подстиче на размишљање. Први портрет краља Милана налазимо много година касније у уџбенику С.Станојевића објављеном 1934. године. По нашем суду било је то ипак неправедно према краљу Милану и улози коју је имао у овим драматичним временима.

Други уџбеник који смо анализирали из времена краља Милана био је уџбеник Јоксима Марковића, о коме је већ било речи. Он је у уџбенику, *Српска историја за нижу основну школу*, Београд 1890, дао и највише простора владавини краља Милана.⁴¹ Слично М. Јовићу, Марковић је обрадио овај период такође у оквиру једне наставне јединице с једноставним називом *Краљ Милан I, (Обреновић IV)*. Марковић је, за разлику од М. Јовића, посветио више пажње првом периоду владавине тадашњег српског кнеза и догађајима везаним за српско-турске ратове, које је детаљно анализирао, желећи очигледно да посебно апострофира улогу коју је он у њима имао. Изостало је помињање Берлинског конгреса, али је више него скромно наведено да је "Србија постала независна држава" и да је "добила четири округа". Чин проглашења Србије за Краљевину и кнеза Милана за краља он је пропратио коментаром "да је Србија и даље радила и напредо-

⁴¹ Ј. Марковић, *Српска историја за нижу основну школу*, 114 – 117. Ова оцена се односи и на владавину кнеза Милоша и кнеза Михаила (стр. 110-114).

вала".⁴² То је био добар увод за истицање низа успеха српске државе који су постигнути неспорно под краљем Миланом. Из изнетих оцена јасније него код Јовића види се наклоност Ј. Марковића српском краљу. И кад износи похвале, које су узгред буди речено апсолутно оправдане⁴³, Марковић и не покушава да прикрије своје одушевљење због резултата који су били постигнути током Миланове владавине, што га је очигледно онемогућило да сагледа и неке његове лоше стране, односно грешке које су биле евидентне. Тако је изостала као и код М. Јовића оцена Тимочке буне и њених последица, али и последица српско-бугарског рата. На овај начин стиче се утисак да је аутор помало и идеализовао време и личност коју је проучавао и представио у литератури намењеној ученицима основних школа. То је на одређени начин бацило сенку и на домете које смо раније анализирали, а који су у овом периоду у модернизацији друштва били постигнути. Два су могућа разлога за то. Један је право на лично уверење проистекло из истраживања извора који су му као референту Министарства просвете били доступнији него другим ауторима, и други, вероватнији, ауторитет власти који је био присутан, и о коју се тешко ко могао оглушити. Међутим пристрасност у приказивању личности владара није била својствена само у Србији, већ и у осталим државама Европе, што се јасно види када се анализирају уџбеници који су тада коришћени у настави основних и средњих школа. Радује сазнање да квалитет наших уџбеника с дидактичког становишта није као у ранијим периодима заостајао за Европом, што нам даје за право да изнесемо у основи позитиван суд о овој врсти школске литературе.

Следећи уџбеник који смо обухватили нашим истраживањима потиче из времена владавине краља Александра. Реч је о уџбенику Ј. Ђорђевића, *Историја српског народа од најстаријег до најновијег доба за средње школе и народ*⁴⁴. Аутор је време владавине краља Милана обрадио у оквиру пете теме под називом *Време од почетка 19. века до најновијег до-*

⁴² Исто, 116.

⁴³ Ј. Марковић је као најважније успехе владавине краља Милана издвојио изградњу железнице, оснивање две учитељске школе, затим земљоделско-шумарске школе, касније претворене у ратарску, више гимназија (виших и нижих), реалке, основних школа и саветодавних тела попут Главног просветног савета, Главног санитетског савета, али и Академије Наука, као и Пољопривредног друштва, Археолошког друштва, Гимнастичког друштва и многих певачких друштава. Поред наведеног истичу се реформа у судству, пореској политици али и уделу краља Милана у издвајању средстава за доделу Видовданских награда за најбоље радова "ученика" Велике школе у износу од 1.440. динара.

⁴⁴ Уџбеник је објављен у Врању 1890. године.

ба. Ј. Ђорђевић је за разлику од раније поменутих аутора (М. Јовића и Ј. Марковића) у оквиру поменуте теме дао два сасвим кратка текста под насловом *Краљ Милан Обреновић*, и *Други рат с Турском*⁴⁵. У првом тексту он говори о времену после "смрти" (не и убиства кнеза Михаила) наводећи погрешан податак о дану убиства српског кнеза (10. мај 1867)⁴⁵. Потом се кратко осврнуо на долазак Милана на престо, затим на његово сродство с кнезом Милошем, као и на време које је провео у Паризу, где се "бавио наукама" односно где се школовао. Овај део који више личи на навођење само чињеница а не и на анализу, аутор је завршио приказом Милановог доласка у Београд и преузимања престола, што је било потврђено одлукама скупштине која је заседала у Топчидеру. Овакав приступ задржао је и у другом тексту у коме се осврнуо на српско-турски рат крајем децембра 1877. године. Без озбиљније анализе овог догађаја, дао је само у форми констатације оцену да је "Србија успела да освоји територије на југу (Белу Паланку, Ниш, Пирот, Цариброд, Трн, Брезник, Врање, Лесковац, Прокупље, Куршумлију)" али закључује Ј. Ђорђевић, "њен даљи продор био заустављен услед потписивања мировног споразума између Русије и Турске". Ова анализа Миланове владавине у којој је сасвим изостала и оцена о његовој улози у времену уздизања српске државе, завршава се помињањем проглашења Србије за Краљевину и кнеза Милана за краља "обновљене Краљевине Србије". На основу свеобухватне анализе овог уџбеника учача се да је аутор избегао да изнесе критичке судове о бившем краљу очигледно плашећи се последица, што је његов напор да објасни време и улогу краља Милана учинило недореченим па и једностраним.

Сличан пример налазимо и у уџбенику Л. Зрнића, *Опита историја за више разреде средњих школа*, Београд 1904, публикованом у знатно измењеним друштвеним приликама. Овај уџбеник објављен је у години када је у Србији већ била извршена промена на престоу. Повратак династије Карађорђевића на престо после убиства краља Александра 1903. године довео је, што је и разумљиво до многих промена у друштвеном животу Краљевине Србије. То је довољно добар разлог да поставимо још једно питање: да ли је ова промена имала било каквог утицаја на област образовања. Одговор је потврдан када је реч о замени портрета владара у српским школама а и исто тако и назива самих школа. Подела на присталице две династије била је присутна на свим нивоима у српском друштву. Неизбежно је питање колико је то имало одраза и на садржаје који су обрађивани у уџбеницима историје. Та промена већ је видљива у уџбенику Л. Зрнића. И у овом уџбенику краљ Милан помиње се у две кратке наставне јединице

⁴⁵ Ј. Ђорђевић, *Историја српског народа од најстаријег до најновијег доба за средње школе и народ*, 242.

насловљене са "Србија" и "Савремени догађаји"⁴⁶. У првој наставној јединици аутор је дао рекли бисмо само неколико чињеница о Милановом доласку на власт, нагласивши посебно да "чим скупштина изабра за кнеза малолетнога Милана Обреновића, сина Милоша Обреновића и унука Јевремова и намесништво 1868-1872, (М. Блазнавац, Ј. Ристић, Ј. Гавриловић), и унутрашња и спољна политика би промењена." Са друге стране изнео је критику Намесничке владе", која се по његовом суду посветила "унутрашњим стварима и доношењу устава 1869. и закона," и тиме прекинула, закључује аутор "све везе с оним чиниоцима, помоћу којих је кнез Михаило мислио извршити своју тежњу." У другом тексту Зрнић је остао доследан у игнорисању оног што је било везано за владавину краља Милана, осврћући се на тај период од готово једне деценије с коментаром "у Србији се после Берлинског конгреса десило доста знатних догађаја". Ти, како он каже знатни догађаји, само су таксативно поменути од задобијања црквене самоуправе 1879, затим прогласа Краљевине 1882. до помињања неуспешног рата с Бугарима 1885. године и напослетку абдикације краља Милана и увођење у живот новог устава 1889. године. На крају је не покушавајући да се одреди према самој личности краља Милана, говорећи о догађајима из 1903. године, ипак закључио "да је Србија за последњих година тако културно напредовала, да је у том погледу заузела прво место међу балканским народима".⁴⁷

Л. Зрнић био је много критичнији према краљу Милану у уџбенику којег је објавио 1920. године, под називом *Историја српског народа и осталих јужних Словена за средње и стручне школе*.⁴⁸ У анализи владави-

⁴⁶ Л. Зрнић, *Опита историја за више разреде средњих школа*, 176-177, 180. Овај уџбеник имао је шест издања: 1905, 1914, 1921, 1922, 1926. Поред наведеног Л. Зрнић је објавио следеће уџбенике: *Историја српског народа и осталих Јужних Словена*, Београд 1920, *Опита повесница*, стари век, Београд 1921, *Опита повесница за више разреде средњих и стручних школа*, Београд 1924, *Опита повесница за средње и стручне школе*, Нови век, Београд 1927.

⁴⁷ Л. Зрнић се појављује као коаутор са С. Станојевићем далеко квалитетнијег уџбеника, *Историја српског народа за средње школе*, Београд 1908. Ауторитет угледног историчара С. Станојевића битно је допринео да се период владавине краља Милана у историографском смислу обради свеобухватније и темељније (стр.79-84). Међутим, и овом уџбенику преовлађује негативна оцена владавине краља Милана, уз наглашавање слабости које су карактерисале његову личност ("губитак самопоуздања и малодушност") у времену након завршетка српско-бугарског рата. Чини се ипак да је то непотпуна "слика" и саме личности и времена владавине краља Милана.

⁴⁸ Л. Зрнић, *Историја српског народа и осталих Јужних Словена за средње и стручне школе*, Београд 1920, 64-67.

не тадашњег кнеза, аутор истиче да се кнез Милан "толико подао Аустријанцима, да касније, потписа тајну погодбу, којом за обезбеђење престола" одрекао се права на Босну и Херцеговину и "помагања српске тежње на југоистоку, допусти пролаз аустро-угарској војсци моравском долином." Потом, ублаживши своју оцену о владавини краља Милана, Зрнић наводи да тада "почеше грађење железнице, преуређивање школа, војске, судова и других установа", што доведе "до повећања дуга и пореза", али и незадовољства народа. Међутим, наставља у истом тону аутор "народ радосно прихвати проглас Краљевине". Овакве, углавном негативне оцене које је Л. Зрнић изнео о владавини краља Милана, одраз су делом и утицаја који је ондашња власт под владавином друге династије (Карађорђевића) имала у креирању просветне политике. Да није било тако, слика о краљу Милану уз услов да су се поштовала основна начела струке, била би сасвим сигурно другачија.

Још један уџбеник с разлогом се нашао у нашем опсегу разматрања проблема којим смо се бавили у овом делу рада. У питању је уџбеник М. Вукићевића и Д. Соколовића, *Историја српског народа за четврти разред основне школе*,⁴⁹ у коме је приказана историја српског народа од старе постојбине до доласка на престо краља Петра. За нашу тему била је занимљива наставна јединица под називом *Кнез и краљ Милан*'. Аутори истичу у први план оцену "да је владавина Краља Милана била врло бурна". На ту оцену свакако је утицала анализа устанка у Босни и Херцеговини, као и српско-турских ратова 1876-1878, којој су они посветили посебну пажњу. Епилог овог рата био је по оцени аутора делимично успешан, јер и поред тога што је Србија постала независна држава и то проширена за четири округа, две "најлепше српске покрајине Босну и Херцеговину заузеше Аустрија, те тако те земље дочекаше још гору судбину, мада се ови ратови због њих водише."⁵⁰ Затим су за разлику од крајње негативне оцене Л. Зрнића и С. Станојевића,⁵¹ изнели низ позитивних примера из периода владавине краља Милана. У прилог томе аутори издвајају годину 1879. када је српска црква постала самостална, као и чин проглашења Краљевине односно кнеза Милана за краља 22. фебруара 1882. године. У даљем тексту сре-

⁴⁹ М. Вукићевић, Д. Соколовић, *Историја српског народа за четврти разред основне школе*, друго издање, Београд 1907, 71-72. М. Вукићевић је био један од најугледнијих средњошколских професора и уз С. Станојевића најплоднији писац уџбеника у Србији на почетку 20. века, док је Д. Соколовић био учитељ који се посебно истакао педагошким и хуманитарним радом, као и радом у Учитељском удружењу.

⁵⁰ Исто, 72.

⁵¹ С. Станојевић, Л. Зрнић, *Историја српског народа за средње школе*, књ. 2, 79-84.

ћемо се с покушајем да се објективно сагледа улога овог владара. "За време владања овог владоца" наглашавају аутори "направљена је железница, преуређена тополивница у Крагујевцу, повећана стајаћа војска и наоружана бољим оружјем, отворено више нижих и виших школа и увећана Србија с четири округа". Завршетак анализе владавине краља Милана био је мање ефектан и своди се на оцену српско-бугарског рата, што је по њима утицало на одлуку поменутог владара да "кад године 1885. немаде успеха у рату с Бугарима он 1889. остави престо своме сину Александру, пошто даде Србији нов устав 1888. године." Трагичан крај породице Обреновић завршава се кратким текстом о Александру, у коме су аутори истакли да је он владао насилним путем "и да је с тога изгубио поверење и љубав својега народа."⁵² Још једно поређење учинили смо у настојању да прикажемо став аутора према краљу Милану али сада из угла саме династије. Уочљиво је да су аутори били више наклоњени другим члановима династије Обреновић, пре свега кнезу Милошу за кога кажу да је "био велики човек, својом памећу много је постигао а својом вештином још више". Много је радио и доста створио, по чему треба сви да су му захвални", закључују аутори⁵³ али ко много ради "мора и да погреша, и Милош је грешио". С друге стране Кнез Михаило се приказује као "мудар и племенит владоц, који је био угледан и велики родољуб, за чије је време додају аутори "Србија била чувена и угледна у свету".⁵⁴

Уџбеник о коме је напред било речи, М. Вукићевић и Д. Соколовић су изменили сходно променама у државном уређењу и објавили 1920. године, под називом *Историја српског народа, Хрвата и Словенаца*. Промена у називу није била наравно једина. О краљу Милану се говори у тексту наставне јединице *Кнез и краљ Милан*, али у само две реченице у којима се помиње долазак на престо, успостављање Намесништва и преузимање престола, као и чин проглашења Краљевине на карактеристичан начин: "Године 1882. фебруара 22 прогласи се кнез Милан за краља Србије".⁵⁵ Занимљиво је да је у овом уџбенику изостављена његова фотографија за раз-

⁵² Исто, 73.

⁵³ Исто, 69.

⁵⁴ Исто, 70.

⁵⁵ М. Вукићевић, Д. Соколовић, *Историја српског народа, Хрвата и Словенаца*, Београд 1920, 54. Поред овог исти аутори су објавили и још један уџбеник под називом, *Историја српског народа, са сликама*, треће издање, Београд 1920. М. Вукићевић је самостално објавио следеће уџбенике, *Историја српског народа за средње школе*, Београд 1902. (имао више издања), *Историја Срба, Хрвата и Словенаца, за средње и стручне школе, књ. 2*, Београд 1920, који је имао више издања и приручник, *Историја српског народа у слици и речи*, Београд 1912.

лику од осталих владара династије Обреновића, Милоша и Михаила, односно Карађорђа, Александра и Петра из династије Карађорђевића. Овај детаљ сам за себе довољно говори. У закључку ове наставне јединице, само узгредно се одаје признање краљу Милану уз констатацију (без навођења његовог имена), да је за време овог владарца "направљена железница", преуређена тополивица у Крагујевцу, повећана стајаћа војска, и наоружана бољим оружјем, отворено више нижих и виших школа и увећана Србија са четири округа"⁵⁶. Међутим већ у следећој реченици аутори се коригују, у намери да задрже критички став према српском краљу, и износе оцену о српском-бугарском рату у коме, "кад немаде успеха у рату с Бугарима, он 1889. остави престо своме сину Александру, пошто даде Србији нов устав 1888. године."⁵⁷ У поређењу овог са текстом из њиховог претходног уџбеника, уочава се да су изоставили много тога што би ишло у прилог краљу Милану, односно извођењу позитивне оцене макар о ономе што је било неспорно у његовој владавини.⁵⁸ То се исто тако види и у оцени владавине краља Александра, коме су посветили тек три реченице у којима наглашавају "да је насилно дошао на власт, насилно владао и и насилним путем изгубио власт".⁵⁹ На овај начин исказана оцена у уџбенику историје штампаном готово двадесет година после смрти краља Милана, била је једним делом и у функцији истицања тада владајуће династије Карађорђевића.

Да бисмо проверили напред изнету констатацију своју пажњу усмерили смо на анализу још једног уџбеника који је потекао из пера С. Станојевића, ондашњег угледног историчара и професора Београдског универзитета.⁶⁰ Проучавањем више него плодног рада С. Станојевића на пољу израде уџбеника историје дошли смо до сазнања да је наш познати

⁵⁶ Исто, 86.

⁵⁷ Исто, 86-87.

⁵⁸ Ова констатација се односи и на историјске читанке, које су објављене после Првог светског рата. У њима се такође уочава негативна "слика", краља Милана која "иде" до крајности, да му се чак и име не спомиње у текстовима који су посвећени периоду његове владавине. У питању су текстови и П. Тодоровића, *Бој на Шуматовцу* и Ж. Живановића, *Ослобођење Ниша 1877*. Вид. А. Гавриловић, *Српска историјска читанка*, Геца Кон, Београд 1926, 172-175, 181-182.

⁵⁹ Исто, 87.

⁶⁰ С. Станојевић, *Историја Југословена за средње и стручне школе*, трећа књига, Београд 1934 (прво и друго издање 1931, 1933). Поред напред наведеног уџбеника који је објавио са Л. Зрнићем, Станојевић је објавио и следеће уџбенике: *Историја српског народа за средње и стручне школе*, Београд 1919, *Историја српског народа, са прегледом хрватске и словеначке историје за средње и стручне школе*, Београд 1921.

историк остао доследан у изношењу крајње негативне оцене владавине краља Милана од првог до последњег примерка уџбеника који је он потписао као аутор. Шта више, примећује се да је временом био све критичнији са сваким новим издањем уџбеника, дајући при томе све мање "простора" личности српског владара. То се посебно види у уџбенику *Историја Југословена*, у коме аутор у опширном тексту подељеном на две наставне јединице *Српско-турски ратови и уставне борбе у Србији* и *Образовање странака у Србији, проглас краљевине и уставне борбе*⁶¹ само узгред помиње краља Милана и то увек у негативном контексту. Дobar пример за то је проглашење Србије за Краљевину 22. фебруара 1882. године, коме аутор не придаје посебну важност. Занимљиво је да С. Станојевић коментаришући овај значајан догађај не помиње да је тада такође кнез Милан проглашен за краља⁶², већ само наводи "да је проглас краљевине радосно поздрављен и примљен у целога народу". У истом тону се изриче и оцена Миланове улоге у унутрашњем политичком животу (сукоб са Радикалима и Тимочка буна), као и на спољнополитичком плану, када је реч превасходно о српско-бугарском рату 1885. године и неуспеху српске војске, која је довела до потпуне малодушности и потиштености краља Милана. За разлику од осталих писаца уџбеника С. Станојевић је посветио посебну пажњу сукобу краља Милана и краљице Наталије, истичући да "је тај брак неправедно разведен", што је по Станојевићевој оцени био разлог да Милан започне припреме за доношење новог устава, како би се "стишало" незадовољство у народу због незаконитог развода брака.

Крај Миланове владавине који је обележен једним важним догађајем из уставне историје - доношење Устава из 1888. године, није био добар повод за аутора да истакне његову демократску суштину и тиме изнесе завршни суд о времену владавине краља Милана. Њему ће се ипак вратити још једном у следећој наставној јединици посвећеној краљу Александру⁶³, с констатацијом "да је довео на власт кабинет Владана Ђорђевића 1897." Тако је С. Станојевић заокружио своју "причу" о времену владара кога је очигледно сматрао недораслим и неспособним да води српску државу. Утисак је да је у тој својој оцени ипак био престога па и неправедан према српском краљу.

⁶¹ С. Станојевића, *Историја Југословена*, 130-134.

⁶² Исто, 132.

⁶³ Исто, 134-135. У питању је наставна јединица *Унутрашње борбе и трзавице у Србији*.

Закључак

Време краља Милана било је можда и пресудно за будућност српског народа. Избора није било много а времена још мање. Нашавши се на владарском трону државе која је иза себе имала вишевековну традицију, у годинама живота које карактерише импулсивност и нестабилност, краљ Милан се није увек добро сналазио нити је имао добра решења за многе проблеме које је требало решити одмах, без одлагања. То му је у исти мах одузело право на исправку, па су последице по њега и државу сасвим природно биле теже. Посматрана у целини његова владавина (1868-1889) није била неуспешна у свим областима привредног и друштвеног живота. Једна од тих за коју се може рећи да је била успешна је област образовања. Свеобухватна анализа показује да је Србија, када је реч о овој осетљивој и свакако важној области друштвеног живота имала озбиљну држану политику у чијој је основи била идеја о модернизацији образовања. Њен главни идеолог био је Стојан Новаковић, истакнути научник политичар, који је свим својим бићем био посвећен основном циљу, који је поставио пред себе и своје сараднике – стварање модерног образовног система. Тај сложени и захтевни задатак започет је 80-тих година 19. века, дакле у време када се модернизација образовања одвијала у многим државама Европе (Француска, Енглеска, Немачка и др.). Био је то правовремен и одважан "потез" односно одлука која је српском народу отварао перспективу живота у напредујућем веку. Реализација тог задатка свакако није била могућа без подршке краља Милана. То наравно не значи да је он био једино заслужан за остварење зацртаног циља. За то су такође били заслужни представници ондашње просветне елите, од којих су многи партиципирали директно у власти и били блиски двору. Резултати њиховог ангажовања били су видљиви на свим нивоима образовања, од основног, средњег до високошколског. Отварање нових школа, школовање државних питомаца али и усавршавање учитеља и професора на најпознатијим универзитетима у Европи, затим и реформисана Велика школа, био је исход започете модернизације. Када томе додамо модерне уџбенике и приручнике попут оних који су коришћени у школама у Европи долазимо до закључка да је то заправо била најбоља подршка држави која се и сама уз велике отпоре модернизовала. Све то мора се имати у виду када се изводи коначан суд о личности и владавини краља Милана. Посматрана из угла образовања, крајева личност показује "другу страну" коју је карактерисала хуманост али и политичка визија.

Arsen ĐUROVIĆ

EDUCATION DURING THE RULE OF KING MILAN

Summary

The reign of King Milan was perhaps the most important one for the future of the Serbian people. There was neither choice nor time. Finding himself on the throne of the state that had several centuries of tradition, at the age characterized by impulsiveness and instability, King Milan did not always find the right way nor the right solutions for the numerous problems that needed to be solved immediately, without hesitation. At the same time, this deprived him of the time for corrections, so the consequences for him and for the state were, naturally, more severe. Seen as a whole, his reign (1868-1889) was successful in some areas of economic and social life. It was also successful in the area of education. A thorough analysis shows that Serbia, when speaking of this highly sensitive and definitively important area of social life, had a serious state policy, based on the idea of the modernization of education. Its chief ideologist was Stojan Novaković, a well-known scientist and politician, who was completely dedicated to the main aim placed before himself and his collaborators — the creation of a modern education system. That complex and demanding task, started during the 1880s, at the very moment when modernization was taking place in many European countries (France, Great Britain, Germany, etc.). It was a timely and brave move, the decision that opened for the Serbian people a perspective of life in the coming century. Its realization was not possible without the support of King Milan. Of course, this does not mean that he was chiefly responsible for the realization of this project. The most important for it were representatives of the education elite at the time, many of whom directly participated in the government, and were close to the Court. The results of their involvement were visible at all levels of education, from elementary, through middle, and all the way to higher. Opening of new schools, education of state stipendists, but also training of teachers and professors at the most well known European universities, the reformed Higher School, were all the results of this modernization. When we add to this modern textbooks and handbooks similar to the ones used in European school, we reach the conclusion that this was actually the best support to the state which modernized it self, even with great resistance. All of this should be considered when the final verdict about the personality and the reign of King Milan is being pronounced. From the perspective of education, the King's personality shows “the other side,” characterized by humanity and political vision.

Славенко ТЕРЗИЋ
Историјски институт
Београд

КОНЗУЛАТ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У БИТОЉУ (1889-1897)*

Апстракт: Делатност битољског конзулата била је саставни део шире и организоване акције Србије на јачању националног рада у Старој Србији и Македонији која је започела оснивањем Друштва Св. Саве (1886) и српских конзулата у Скопљу и Солуну (1887) а касније у Приштини и Битољу (1889). Главни творац српске националне стратегије према Старој Србији и Македонији био је познати научник Стојан Новаковић, у ово време посланик Србије у Цариграду (1886-1891). Српски конзулат у Битољу отворен је априла 1889. године. Први конзул био је Димитрије Боди, а вицеконзул Петар Манојловић. У овом раду донети су најважнији подаци из њихових извештаја са терена о приликама у Битољу и битољском вилајету, о активностима бугарске, грчке и румунске пропаганде као и о настојањима српске дипломатије да оснује српске црквено-школске општине, српске школе и отвори српске књижаре у битољском вилајету. Главна помоћ у овом послу очекивала се од Цариградске патријаршије, а ова није била спремна да чини било какве уступке без претходног договора влада у Београду и Атини о границама сфера утицаја у Македонији. Српски национални рад суочио се на терену са боље организованим радом балканских супарника, али и са отпором великих сила у првом реду аустроугарске и британске дипломатије. Ипак, прве године рада конзулата створиле су претпоставке за каснију живљу и успешнију српску просветно-културну и црквену активност међу српским и уопште македонским словенским становништвом.

Key Words: Serbia, Bitola, General Consulate, Macedonia, Novaković, Bodi, Patriarchy, Bulgaria, Greek.

Истраживање историје конзулата Србије у Битољу током скоро две и по деценије његовог рада представља несумњиво користан прилог историји спољне политике Србије, нарочито њене балканске националне и кул-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

турне мисије. Она се крајем 19. и почетком 20. века суочила са јаком супарничком акцијом суседних народа и тешко докучивим вртлогом интереса великих сила. У овом раду се нарочито осветљавају прве године рада конзулата. Иако је српски национални рад у Старој Србији и Македонији постојао и пре Берлинског конгреса, бележећи нешто боље резултате крајем 60-тих и почетком 70-тих година (као што је оснивање Богословско-учитељске школе у Призрену 1871), систематично и плански пажња се према овим крајевима обраћа тек после крупних политичких промена које је донела Велика источна криза (1875-1878), пре свега аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и увођење трупа у Пљевља, Прибој и Пријепоље. Од тог времена започиње и јачи научни интерес за ове земље. Уједињење Бугарске са Источном Румелијом и несрећни српско-бугарски рат (1885) представљали су нови велики изазов за будућност националог рада у Старој Србији и Македонији. Водећи политички људи у Србији, па и људи из науке, слабо су познавали народ и земљу старих српских државних културних и духовних средишта. Томе су доприносили и небрига и неразумевање значаја ових земаља доброг дела водећих политичара, њихова заокупљеност сопственим иметком, али и жестоки међустранички обрачуни и унутрашње трзавице које су биле препрека активнијој и јединственијој националној политици.

Од средине 80-тих година 19. века Србија је настојала да створи легалну основу за свој политички и просветно-културни рад у Турској, односно у Старој Србији и Македонији. Очекивало се да ће добар део просветно-културног рада ићи преко Друштва Св. Саве основаног 1886. године и преко Министарства просвете и црквених послова у коме је марта 1887. основано посебно Одељење за српске школе и цркве ван Србије. У пракси, међутим, највећи део ових послова водио је Стојан Новаковић, посланик Србије у Цариграду (1886-1891) преко новооснованих конзулата у Скопљу и Солуну (1887) и Приштини и Битољу (1889). Стога је и поменуто Одељење јуна 1889. премештено из Министарства просвете у Министарство иностраних дела – добивши назив Просветно-црквено одељење, односно Просветно-политичко одељење (ППО). Главни посао српских конзулата у Старој Србији и Македонији тицао се културно-просветних питања, при чему су у првом плану стајала четири задатка: отварања школа (налажење учитеља и уопште налажење агената за рад српске пропаганде); оснивање црквено-школских општина; отварање српских књижара и ширење српских књига, часописа и новина; школовање Македонаца у Србији (поред ђака из Старе Србије) за рад у Македонији и уопште рад међу тамо-

шњим становништвом на српској националној идеји.¹ Главни носилац и координатор целог овог посла био је Стојан Новаковић. Он је у пролеће 1887. отпочео припрему терена на Патријаршији ради добијања подршке за отварање српских школа и формирање црквено-школских општина. У Патријаршији су тврдили да је наложено митрополитима Грцима да помажу рад српских конзула и уопште српску просветну и културну активност у Турској. Српска влада је чак пружала сталну новчану помоћ Патријаршији у износу од 200 наполеона са препоруком да се та сума употреби за бољи надзор рада грчких владика у Македонији у погледу српских цркава и школа.

И српска и грчка дипломатија су много зазирале од повратка бугарских владика у скопљанску, охридску и велешку епархију, у којима су се налазили до 1876. године. Оснивање бугарске Егзархије (1870), чиме је наступила шизма у крилу Цариградске патријаршије, дало је велики полет бугарским националним аспирацијама на Балкану које су превазилазиле границе бугарског етничког простора. Границе које је касније, почетком 1878. предвиђао Сан-стефански мир између Русије и Турске, постале су опсесивна тежња више генерација потоњих бугарских политичара. Почетком октобра 1888. Стојан Новаковић је у разговору са Артин-пашом, заступником турског министра иностраних дела, скренуо пажњу да би постављање бугарских владика изазвало велико разочарење у Србији, а да би то за Турску значило губитак Македоније. У разговору са великим везиром Новаковић је рекао да Србија предпоставља „status quo свакој агитацији“ у Македонији, да се српска политика према Турској држи лојалности и да „смо ми свуда противни револуционарној политици“. Иако је Новаковић мислио да ће се цело питање свршити на новинарској кампањи, у чему се преварио, јер су бугарске владике Синесије и Теодосије стигле у Охрид и Скопље 1890. године, ипак је истакао да цела ова кампања може послужити Србији „као лепа опомена да је сад време да се најживље ради око свестраног старања о нашим интересима у Македонији“.² Занимљив је је-

¹ Јован М. Јовановић, *Владимир Карић као национални радник*, Владимир Карић – његов географски и национални рад, Београд 1929, 18-31; Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903)*. Борба за Балкан, Београд 1992, 288-289; Михаило Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, Историјски часопис XLIV (1997), Београд 1998, 273-279; Исти, *Рад «Друштва Светога Саве» 1886-1891*, Братство II, Београд 1998, 33-44; Исти, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.

² Архив Србије (даље: АС) Политичко одељење (даље: ПО), ф. V, дос. 3, пов. 722. Извештај Стојана Новаковића из Цариграда 2. октобра 1888. године (датиуми у тексту су по старом календару).

дан разговор Стојана Новаковића са аустроугарским послаником у Цариграду Каличеом о етнографским приликама у Македонији. На Каличеово питање о „етнографском положају“ у Македонији Новаковић је одговорио да, по строгој науци, „Македонци заузимају прелазну карику међу Србима и Бугарима, што значи да за даљу расправу куда ће се с њима, треба узети у рачун друге политичке, трговачке, историјске и географске обзире и да у томе Македонија личи на Малорусе, који тако стоје међу Русима и Пољацима и на Провансалце у јужној Француској који тако стоје међу Италијанима, Шпањолцима и Французима“.³ Увиђајући значај односа са Патријаршијом, а преко ње и са владом у Атини, Новаковић је искористио долазак Маврокордата, новог грчког посланика у Цариграду, у јесен 1889. године да са њим започне преговоре о утврђивању сфера интереса у Македонији.

I

У овако шароликом балканском политичком амбијенту, само назначеном у уводном делу овога текста започео је рад конзулат Краљевине Србије у Битољу. За првог конзула именован је Димитрије Боди (1850-1942) из познате београдске породице цинцарског порекла. Правничко образовање стекао је на Великој школи и на универзитетима у Лајпцигу, Берлину и Паризу. Од 1880. до 1885. обављао је дужност писара, секретара и отправника послова у српском представништву у Софији, да би се октобра 1886. поново вратио у бугарску престоницу. У Битољу се задржао од 1889. до 1895. године. Боди је допутовао у Битољ 9. априла 1889. године, заједно са вице-конзулом Петром Манојловићем, праћен са неколико жандармеријских коњаника које је послао битољски валија Халил-Рифат паша ради пратње од Градскога, преко Прилепа до Битоља. Дочек од стране битољског валије, Халил-Рифат паше, прошао је у знаку уобичајеног церемонијала, са добродошлицом и поздравном речи, поздравима од стране других конзула и „виђенијих становника“, пише Боди, „јер нам се овде од стране становништва особита пажња указује“.⁴

Битољски вилајет је, као и остали балкански, вилајети био позорница анархије и пометње, и поред настојања појединих представника власти да уведу ред. У свом првом извештају Боди је забележио да је битољски валија успео да стане на крај разбојништву и пљачки по друмовима и да ужива велики углед код хришћана, као и командант Битоља Фазли-па-

³ Исто, пов. 730. Извештај С. Новаковића из Цариграда од 8. октобра 1888.

⁴ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 333. Извештај Димитрија Бодија - Сави Грујићу, мин. инос. послова, Битољ 13. април 1889.

ша. Иначе, разбојништва и насиља од стране Арбанаса над Србима и другим православним хришћанима, али и над муслиманима, била су редовна појава и наредних година. Нарочито су страдале кичевска и поречка нахија. У извештају од 18. априла 1893. Боди пише «да цео народ у кичевској и поречкој нахији јако од разбојника страда и страхује, и ако се брзо том злу не стане на пут, народ у тим местима биће принуђен да се расељава». Двадесеточлану разбојничку групу у охридском крају, састављену од Дебранаца, предводио је Осман Кица из Велешта. Власт је успела да га убије почетком јула 1893. а његова одсечена глава донета је у Битољ и изложена пред хуџуматом. Услед арбанашких зулума село Круши у поречкој нахији раселило се, а на удару су била и остала села ове нахије. Охридски кајмакам успео је крајем 1893. да ликвидира разбојничку чету Зејнел Топала Дебранца, а одсечене главе петорице убијених такође су изложене у Битољу.⁵ Била је то слика типична за претходне векове.

Свечано отварање конзулата обављено је 12 (25). априла 1889. године на Марков дан (Дан Краљевића Марка) уз присуство свих страних конзула и великог броја битољских грађана.⁶ Приликом изношења заставе српска музика је поред уобичајеног марша и Краљеве химне свирала и Турски царски марш. Честитања су примана цео дан у конзулату, пише Боди, а „послуживано је по нашем обичају“. Битољ је био прави конзулски град, са наглашеним космополитским духом – била су то његова златна конзулска времена. Центар окупљања дипломатског кора («отменог друштва» - пише Боди) био је дом руског вицеконзула Скрјабина који је у Битољу боравио од 1882. године (крајем 1889. измештен је у Јањину). У Скрјабиновој кући говорило се на свим језицима. Битољски валија Ахмет Ејуб-паша радо је и често долазио код Скрјабина, играјући шах са енглеским, грчким, руским и српским конзулима. Пре доласка у Битољ Ејуб-паша је био јањински валија, да би крајем септембра 1889. отпутовао у Скопље на дужност косовског валије.⁷

II

Битољски вилајет је заузимао пространу територију (27.300 км²) Европске Турске и административно је био подељен на пет санџака: битољски, серфеџијски, дебарски, корчански и елбасански.⁸ Битољски сан-

⁵ Исто, ф. II, дос. VI, пов. 318. Извештај Д. Бодија, Битољ, 18. април 1893.

⁶ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 369, Боди - Грујићу, 26. април 1889.

⁷ Исто, ф. II, дос. VIII, пов. 1276. Извештај Бодија, Битољ, 25. септембра 1889.

⁸ Др Јован Хаџи – Васиљевић, *Град Битољ*, Београд 1911, 42.

цак делио се на казе: битолска, преспанска, охридска, кичевска и леринска, а казе на нахије. Укупан број становника који је живео на територији вилајета теже се могао утврдити, с обзиром на непоузданост турских статистичких података. Боди је сматрао да на овој територији живи 700-800 000 становника, од ког броја 200-250 000 отпада на Турке, 10 000 Јевреја, а остало су били хришћани.⁹

Као политички, административни и војнички центар вилајета, Битољ је био најважнији град у целој унутрашњости Европске Турске. У самом Битољу, према Бодију, живело је до 50 000 становника – Турака око 20 000, хришћана око 25 000, Јевреја 5 000. Сви важнији трговачки путеви, који су се гранали у западној половини Балканског полуострва стицали су се у Битољ. Овде се одвијао велики трговачки промет. Сва роба за градове битолског вилајета, било да је ишла из Европе, или са Медитерана, преко Солуна, долазила је у Битољ као главни економски центар. Битољски трговци пословали су непосредно са фабрикама и трговачким кућама Европе. На битолском пазару могла се купити француска и кинеска свила, персијски ћилими, француски штофови и друга скупочена роба.¹⁰ У чувеној битолској чаршији били су заступљени сви познати занати у Турској.

Осим словенског живља, које је било најбројније, у Битољу су живели и Турци, Грци, Арбанаси, Цинцари („Власи“), Јевреји и Цигани, са по неколико породица Јермена, Персијанаца, Италијана, Француза и Немаца. Становништво је живело углавном измешано по махалама осим Јевреја и Цигана који су живели засебно у Јеврејској и Бајир (Јени) махали. Уз сву верску и националну шароликост, на територији битолског вилајета као великог дела Европске Турске укрштали су се не само инетерси великих сила него и околних балканских држава које су све више заоштравале међусобну борбу за јачање политичког и културног утицаја у појединим деловима Османског Царства. Слаба државна организација, финансијско расуло, самовоља и корумпираност власти, уз сталне побуне и унутрашње нереде, онемогућавали су Турску да стане на пут пропаганди и националном раду балканских држава на њеној територији. Уместо тога, турске власти су покушавале да се користе њиховом старом тактиком: ишле су на руку час једнима, час другима да би користећи њихове међусобне сукобе продужили животни век већ очигледно трошне царевине.

Обухватајући добрим делом централни део Македоније територија битолског вилајета била је веома значајна за све балканске државе, у првом реду за Србију, Бугарску и Грчку. И зато је на територији овог вилаје-

⁹ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 378, Боди-Грујићу 30. април 1889.

¹⁰ Ј. Хаџи - Васиљевић, нав. дело, 23-24.

та најјасније испољен оштар сукоб њихових интереса, подгреван и подстицан од стране великих сила, нарочито од стране Аустро-Угарске чији је главни циљ био да у Македонији створи све услове да Солун постане «други Трст» на Егејском мору. Стога је конзулат Србије већ на почетку свога рада суочен са врло јаком конкуренцијом. У Битољу су већ деловали конзулати готово свих европских великих сила и околних балканских држава. Нарочито су велику препреку за рад српског конзулата представљале бугарска, грчка и румунска национална пропаганда, са слабијом или јачом мрежом националних установа, али и пропаганда католичке и протестантске (англоамеричке) мисије.

Бугарска пропаганда у Македонији била је врло офанзивна. Расцеп у православној цркви у Турској, у крилу Цариградске патријаршије, мотивисан политичким и националним разлозима, нарочито изражен током 60-тих година 19. века довео је као што је већ наведено до оснивања бугарског Егзархата 1870. године. Руска дипломатија у Цариграду, на првом месту генерал Игнатијев, подржавала је бугарске тежње, док је Порта изашла у сусрет бугарским захтевима видећи у сваком расцепу међу православним хришћанима добитак за турске интересе. Цариградска патријаршија прогласила је нову цркву шизматичком, насталу супротно црквеним каноцима. Већ од раније су постојали захтеви словенског живља у Европској Турској за службом на словенском језику, што је наилазило на тврд став Патријаршије. Користећи се незадовољством словенског становништва Патријаршијом, која је, иако званично васељенска у пракси предност давала Грцима и грчким националним интересима, Егзархија је успела да привуче себи велики део словенског живља чак и изван бугарских етничких граница, у Македонији и до 70% словенског света.¹¹ На руку јој је ишао недостатак српске Пећке патријаршије, укинута 1766. године, што се током 19. века показало као највећи проблем целокупног српског народа у Турској.

Политичка формула Сан-Стефанског уговора, дела руске дипломатије, од 3. марта 1878. године, постала је идеал бугарским владајућим круговима кога ће се они убудуће доследно држати, издвајајући огромна финансијска средства за снажење пропагандног апарата у Турској. Већ 1880. године они покушавају да отворе своју школу у Призрену, а планирали су и у Сјеници.¹² Активирање српског националног рада у Турској, пре свега у Македонији озбиљно је забринуло бугарску пропаганду. Отварање српских конзулата 1887. и 1889. године, пуштање у саобраћај пруге Београд –

¹¹ Стојан Новаковић, *Балканска титања*, Београд 1906, 118.

¹² В. Чубриловић и В. Ћоровић, *Србија од 1858 до 1903*, Београд, 151.

Солун 1888. године, трговачки уговор са Турском – отворили су могућност већег присуства Србије у Старој Србији и Македонији. Грци су предњачили у погледу просветних и културних установа у битољском вилајету (гимназија, богословија, полугимназија, народне и основне школе, засебне женске школе) али су и Бугари успели да оснују завидан број просветних и културних завода. Две године пре оснивања српског конзулата у Битољу Бугари су имали мушке гимназије са 781 ђаком и 49 наставника у Водену, Велесу, Штипу, Скопљу, Прилепу, Битољу, Ресну, Дебру, Кичеву, Охриду и Кривој Паланци. Поред ових имали су и пет женских средњих школа – у Скопљу, Кукушу, Водену, Прилепу и Битољу са 97 ученица и 10 наставница.

О почетку рада српског конзулата у Битољу, који је Бугарима „задао јаку трему“, како пише српски конзул, обавештен је бугарски егзарх, с молбом да учини све да се српско име и српске школе сузбију у овим пределима.¹³ У извештају од 30. априла 1889. Боди описује стање у битољском вилајету. У Битољу, пише он, Бугари имају полугимназију са 120 ученика и полугимназије у Прилепу, Охриду, Костуру, Флорини, Елбасану, Крушеву, Дебру и Кичеву.¹⁴ Грци имају пуну гимназију са седам разреда (до 300 ђака) и полугимназије у Крушеву, Корици, Серфеци, Костуру, Клисуре, Кожанима, Шатишту, Лепишту, Населици, Цутули, Рупшишту, Флорини и Елбасану. И Румуни су имали у Битољу гимназију са седам разреда (до 70 ђака) и полугимназије у Крушеву и Клисуре. Румунски конзулат отворен је 16. августа 1892. године. Према мишљењу Бодија Бугари хоће «све Словене к себи», а македонско наречје сматрају за бугарско. Они, каже Боди, немају јаког ослонца а успевали су до сада јер тамо није било српских установа и Македонци су им се придруживали по нужди да се отресе грчке пропаганде, грчке школе и грчке цркве. С друге стране, Грци хоће да присвоје себи и цинцарски елеменат, пише Боди, кога у битољском вилајету има око 100 000. Румуни се гложе са Грцима и хоће Цинцаре да узму себи називајући их „Власима“, тражећи од Патријаршије за њих цркву и школе на румунском («влашком») језику. Вођа румунске пропаганде у Битољу био је Апостол Маргарит који је био у жестоком сукобу с Грцима. Убрзо је убијен у Солуну. И Боди, а нарочито вице-конзул Петар Манојловић (који је иначе био официр, капетан, са задатком да извештава о војним стварима) Цинцаре називају често «Власима». Манојловић је тврдио да се Власи у Битољу деле на «маргаритовце» (повезане са Румунима) и «филхелене» (који иду заједно са Грцима). Римокатоличка лазаристичка мисија у Битољу, уско повезана са аустроугарским конзула-

¹³ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 367, Извештај Бодија од 26. априла 1889.

¹⁴ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 378, Извештај од 30. априла 1889.

том, имала је блиске везе са влашком групацијом коју је предводио Апостол Маргарит и са православном влашком гимназијом.¹⁵ Средином 1891. Цинцари су од Порте добили неке повластице по питању школа и народног језика у цркви. Посланик у Цариграду Стојан Новаковић упозорио је средином 1891. Јована Ђају, министра унутрашњих дела и заступника министра иностраних дела, да конзул Боди «сувише пушта мах Цинцарима», да се «много карта, касно устаје и често га је тешко видети».¹⁶

Српски конзул је на крају предложио влади у Београду да се поради код Патријаршије да дозволи увођење словенског језика у цркве што би водило слабењу бугарске пропаганде. Без школе и без цркава се не може ништа учинити, био је један од закључака српског конзула. У српски конзулат, пише он, долазе људи који захтевају српске школе и српске цркве.¹⁷ Занимљив је један детаљ из овог извештаја – у битољској јеврејској синагоги одржана је служба у част српског краља у знак захвалности што Јевреји уживају сва права у Србији.

III

Македонско питање било је првостепено спољнополитичко питање за Србију, Грчку и Бугарску, у мањој мери за Румунију. Стамбуловљева туркофилска политика била је од велике користи бугарској пропаганди у Македонији. У лето 1890. године Егзархија је успела да од Порте добије одобрење за повратак својих владика у Скопље и Охрид.¹⁸ Међутим, врло јаку подршку бугарским интересима на Балкану од краја осамдесетих година пружала је аустругарска дипломатија. Током 1890. године Бугарска је заузела прво место у стратегијским и оперативним плановима Беча на Балкану.¹⁹ Главни смисао те политике крио се у упорним настојањима да се потисне руски утицај и са источног дела Балкана. Већ тада се рачунало на Бугарску као војног савезника у евентуалном сукобу са Србијом. Крајем јуна 1890. године аустругарски посланик Каличе је у разговору са великим везиром подржао бугарски захтев за повратак егзархијских владика у

¹⁵ Исто, ф. III, дос. XIII, пов. 1388, Извештај Петра Манојловића, Битољ, 18. октобар 1889.

¹⁶ Исто, ф. III, дос. VII, пов. 801, С. Новаковић – Ј. Ђаји, Цариград, 30. јуни 1891.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Љубиша Доклестић, *Српско-македонски односи во XIX-от век до 1879. година*, Скопје 1973, 249.

¹⁹ Милчо Лалков, *България в балканската политика на Австро-Унгарија 1878-1903*, Софија 1993, 379.

Македонију. То је изричито захтевала комисија за спољну политику мађарске делегације, а са тим су били сагласни и Лондон и Рим.²⁰ Такав став делио је и цар Фрања Јосиф чије је залагање у корист бугарског владичанског питања произвело јак утисак у Цариграду. Крајем јула 1890. турска влада је попустила пред овим притисцима и сагласила се са повратком бугарских владика у Охрид и Скопље. Аустроугарски конзул у Битољу Погочер је већ крајем августа 1890. известио Калнокија да је «извојевани успех» важан за политичке односе у овом региону, пре свега ради затварања «врата српске пропаганде», али и као ударац против руског «непријатељства према самосталном развоју бугарске нације».²¹ Погочер је предузимао и конкретне кораке против српске и грчке пропаганде, у тој мери да је аустроугарски генерални конзул у Атини Косиек упозорио да би такав рад могао да нашкоди аустро-грчким односима.

Бугарски владика Синесије заплашен почетним резултатима српске пропаганде, организовао је убиство попа Стојана Крстића, из Подгорца, у пролеће 1891. године. У духу Стамбуловљеве софијске политике, понашала се и бугарска пропаганда у Македонији, настојећи да прикаже себе као лојалне грађане царевине, поштоваоце реда и законитости, а Србе као револуционаре који само могу донети немир Турској. Бугари су се обилато служили митом код турских чиновника, посебно валије. Јуна 1891. године секретар Егзархије Шопов предузео је путовање по Македонији – од Солуна, преко Битоља, Кичева, поречког краја, Дебра, Струге, Охрида и Ресена. Извештавајући о тој мисији Шопова (псеудоним „Офејков“) Боди пише: „Он је понео писмене молбе да растура по народу на потписивање, у којој тобож народ изјављује да жели бугарске школе: да признаје као главу цркве Егзархију и да о српству ни помена нема у њиховим крајевима...“²²

Влада Стоилова која је од 1894. године заменила Стамбулова, напустила је политику добрих односа са Турском и повела акцију убацивања оружаних чета у Македонију (посебно у јуну и јулу 1895).²³ Српска дипломатија је осудила бугарске акције у Македонији истичући свој лојални став према Турској. На инсистирање Русије у току 1896. године долази до српско-бугарског зближавања, на нивоу званичних политичких односа, но то уопште није утицало на непријатељске односе двеју пропаганди у вилајетима Турске.

²⁰ Исто, 386.

²¹ Исто, 390.

²² АС, Просветно-политичко одељење (даље: ППО), 1891. година, ред 17, Извештај од 29. јуна 1891. године.

²³ Љ. Доклестић, нав. дело, 250.

У периоду после Берлинског конгреса и грчка пропаганда је постала знатно активнија и организованија. Године 1889. у Битољу је као што је већ речено постојала пуна грчка гимназија, чији је статус средње школе био признат и од стране Атинског универзитета. Окупљала је до 300 ученика.²⁴ У већ наведеним местима битољског вилајета постојало је још 13 грчких полугимназија.²⁵ Грчка пропаганда располагала је са крупним новчаним средствима. Један од извора финансирања био је Атински комитет за помоћ грчке просвете.²⁶ Богати Грци расути широм света били су дарежљиви када је била у питању помоћ грчкој националној пропаганди. Такав је био на пример Јаонис Димитриу, који је живео у Александрији. Од свог великог богатства које је износило 7.600.000 египатских гроша, одвајао је новац да се изгради болница *Евангелизмос*, а 1896. године тестаментом је завештао да се од камате новца из Народне банке Грчке, издржава болница са старачким домом. Део новца је оставио цркви Св. Димитрија, а део манастиру у селима Буково, Крстофори и Барешани.²⁷

IV

Један од путева деловања српске пропаганде у Македонији био је њен рад на културно-просветном плану. С обзиром да је школско питање било тесно везано са црквеним, односно било је у надлежности црквено-школских општина, српска пропаганда се налазила у далеко незавиднијем положају у односу на бугарску и грчку, самим тим што није имала своју самосталну цркву у Турској. Бугари су имали Егзархију, а Грци Цариградску патријаршију. За српску дипломатију постојала су два пута којима се могло ићи у настојању да се отворе српске школе у Македонији. Један је био – отварање српских школа користећи се привилегијама и заштитом Цариградске патријаршије, а други – са дозволом и уз одобрење турских власти.²⁸ Став турских власти био је да у битољском вилајету нема Срба и да према томе није могуће издати дозволе за српске школе. Остајао је дакле пут сарадње са Патријаршијом, постављање учитеља и отварање школа под њеном заштитом. У већ поменутих преговорима које је крајем осамдесетих година у Цариграду водио Стојан Новаковић, представници

²⁴ Крсте Битоски, *Дејноста на пелагониската митрополија (1878-1912)*, Скопје 1968, 88.

²⁵ АС, ПО, ф. II, дос. VII, пов. 378. Извештај од 30. априла 1889.

²⁶ К. Битоски, нав. дело, 91.

²⁷ К. Битоски, нав. дело, 89.

²⁸ Љ. Доклестић, нав. дело, 397.

Патријаршије показивали су се расположеним да помажу српску пропаганду. Међутим, на терену, у Турској, рад српског конзулата од самог почетка налазио је на отпор и тешкоће, у тој мери да су услови за сардњу са патријаршијским представницима били минимални. Уколико су се неки од црквених великодостојника и показивали тренутно расположеним да праве извесне уступке српској пропаганди, као што је био случај са пелагонијским митрополитом Неофитом (доцнијим патријархом) убрзо би били укорени од стане грчког конзула и осталих представника пропагандног апарата. У ствари, главни креатор културно-просветне политике Цариградске патријаршије била је влада у Атини. Пружање помоћи српској пропаганди у Македонији она је условљавала претходним споразумом са српском владом о разграничењу интересних сфера у Македонији.²⁹ И Стојан Новаковић, који је први започео званичне преговоре у Цариграду са грчким послаником Маврокордатом у писму министру Михаилу Ђорђевићу био је мишљења „да се грчким владикама тешко можемо служити пре него што с владом у Атини не постигнемо какав-такав споразум о грчкој и српској сфери интереса у Македонији“.³⁰

Отварање српског конзулата у битољском вилајету знатно је утицало на покрет македонског живља и прелазак из Егзархије у Патријаршију, што је јако узнемирило бугарску пропаганду. Бугарска политика је настојала да појача неповерење турских власти према српској пропаганди, тако да се име Србин, пише Боди, „овде представља као неко страшило, као неки баук за турску царевину, управо, нешто револуционарно...“³¹ То је захтевало велику опрезност у пропагандном раду, да се људи не би компромитовали код турских власти.

Већ почетком 1891. године села Врбјани и Тополчани, која су до тада признавала Егзархију пријавила су се митрополиту са жељом да желе да признају Патријаршију. Покрет је био јак у кичевском и поречком крају. Драгоцене податке о невероватном шаренилу цркава, школа, политичких оријентација, трговине уверењима и политичким странама оставио је Бранислав Нушић, једно време вицеконзул у битољском конзулату. Изгледало је то приближно овако: «У селу Ракити чисто словенском духовна управа стајала је овако: црква је грчка, школа егзархијска, два свештеника су «србомани»... У кући свештеника- поп Ванђела – српске књиге скриве-

²⁹ Климент Цамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 219.

³⁰ АС, ППО, 1891, ред 17, Извештај С. Новаковића - Мих. Кр. Ђорђевићу од 7. септембра 1891.

³¹ АС, ППО, 1891, ред 17, Извештај Бодија из Битоља, од 2. јануара 1891.

не у подруму, софијске новине на столу, један син питомац српски у Београду, други егзархијски учитељ у Скопљу, трећи бивши питомац аустријске католичке мисије, а два детета посећују егзархијску основну школу. Поп-Ванђел држи у својој кући и хан...»³² Стојан Новаковић је на једном месту, имајући у виду управо овакав политички менталитет, писао о «јужној балканској школи».

Настојањем конзулата остварена је сарадња са велешким митрополитом, који је попа Трајка Милошевића поставио за намесника за кичевски крај са задатком да штити становништво од бугарске пропаганде.³³ Боди је предлагао да се митрополиту одреди награда у износу од 100 наполеона. Преспански митрополит Антим (чија је столица била у Охриду) такође је био расположен да помаже српску пропаганду. Већ од самог доласка у Охрид (у пролеће 1892.) поново је потврдио дипломе свим српским учитељима у охридском крају и наредио да се слободно отворе све затворене школе (у Боровцу, Лабуништу и Подгорцу) као и да се обавести о свим евентуалним сметањима.³⁴ Ускоро је председник владе Никола Пашић решио (марта) да се митрополиту Антиму за 1892. годину изда 3 000 динара из „кредита на достојније заступање државних интереса“, а нешто доцније (августа) и да му се купи свечано одело за чинодејствовање (из Русије).³⁵ После доласка митрополита Антима и поновог постављања српских учитеља, око стотину кућа у охридском округу одвојило се од Егзархије, и како пише Боди „прешло под Патријаршију односно нашу страну“.³⁶

Први покушај отварања српске школе у битољском вилајету пада јуна 1889. године када у Битољ долазе Марија и Атанасије Јунгић, родом из Бања Луке, послати од Друштва Св. Саве. Јунгић је поднео више молби за отварање приватне школе. Међутим, турске власти то нису одобриле. Још у априлу 1889. године велики везир је издао тајну наредбу валијама у Македонији да не дозвољавају рад српских школа у Македонији.³⁷ Крајем 1891. године Јунгић је био протеран из Битоља од стране турских власти и отпутовао је за Београд.

³² Јован М. Јовановић, *Нушић као конзул*, СКГ Н.С., септембар-децембар 1937, 262; Бранислав Ђ. Нушић, *Крај обала Охридског језера*, Белешке из 1892. год., Београд 1894.

³³ АС, ППО, 1891, ред 17, Извештај Бодија -Ђорђевићу од 18. фебруара 1891.

³⁴ Исто, 1892, ред 18, Извештај Бодија – Пашићу од 31. марта 1892.

³⁵ Исто.

³⁶ АС, ППО, 1892, ред 18, Извештај Бодија од 26. априла 1892.

³⁷ Љ. Доклестић, нав. дело, 339.

Почетком деведесетих година XIX века српска пропаганда је увиђала да не може очекивати пуну подршку од патријаршијских епископа, и пут извесног осамостаљивања био је оснивање црквено-школских општина. Стојан Новаковић је још 1888. године предлагао министарству просвете да се почне са оснивањем општина у Македонији. У почетку 1890. године Новаковић је опет тврдио да ће оснивање „српских православних општина“ представљати извесну надокнаду за недостатак српске црквене организације у Македонији. Прва српска црквена општина у битољском вилајету оснива се почетком 1890. године у Битољу. Њен оснивач био је Атанасије Јунгић, а званичан назив *Српско-македонска црквено-школска општина*. Њен први председник био је Никола Кики, али Боди није био задовољан саставом општине, тврдећи да њени чланови од страха од турских власти не смеју јавно да наступају. Формирао је нову управу са председником попом Јанакијем Калуђеровићем. Крајем исте године (1890) формира се *Поречка црквено-православна општина* са седиштем у Поречком манастиру, која је обухватала 36 села поречког краја. У току 1891. године оснивају се српске црквено-школске општине у Прилепу и Кичеву, а у току 1892. у Охриду, Галичнику, Крушеву и Дебру. Црквено-школске општине су имале своју управу, и то: поречка и кичевска (по 12 чланова), дебарска (9 чланова), прилепска (7 чланова). Чланови управе прилепске, кичевске и поречке општине добијале су од почетка редовну годишњу помоћ, а у осталим општинама само њихови председници.

Српске црквено-школске општине нису биле признате ни од Патријаршије, нити од турских власти, те су и једни и други настојали да онемогуће њихов рад. Неки од свештеника ових општина нису могли да врше службе у цркви јер нису били признати од Патријаршије за црквена лица. Такав је био случај са председником битољске општине Јанакијем Калуђеровићем. Пошто је био посвећен за свештеника од стране Егзархије, Патријаршија га није признавала и морао је да буде поново рукоположен. Он није пристао да буде рукоположен од стране грчког митрополита, и пошто није могао да ради као свештеник, 1893. године престао је да прима месечну награду од српског конзулата, а за председника општине изабран је Михаило Хаџи Поповић. С друге стране, највећи број чланова ових општина налазио се на списку за новчану помоћ, што је навело министарство иностраних дела да 1894. године укине новчане награде члановима општина, осим онима који су постали учитељи, свештеници или агенти. Од тада па до 1897. године активност ових општина је била знатно умањена, осим прилепске и битољске општине чији су председници и још неки чланови и даље били плаћени. Општине су у знатној мери допринеле припремању терена за отварање српских школа.

Српске књижаре у битолском вилајету имале су важну улогу у јачању српске просветно културне мисије. За растурање српских књига на терену Македоније, од великог је значаја била идеја Стојана Новаковића да се књиге које ће се растурати у Македонији штампају у Цариграду, где се вршила и цензура књига. Новаковић је дао тај предлог после добијеног одобрења од турске цензуре да се може штампати *Македонски календар*, крајем 1888. године. У лето 1889. године већ се приступило штампању већег броја српских уџбеника.³⁸ *Македонски буквар* је био веома добро прихваћен у Македонији, а у битолском вилајету је био толико тражен да су упућене нове пошиљке из Цариграда. У пролеће 1891. године штампано је друго допуњено издање од 10.000 примерака. У лето 1890. године изашло је у Цариграду 6 000 примерака *Македонске читанке* са текстовима на македонском и српском језику. Укупно је у Цариграду од 1889. до 1897. године штампано 17 различитих уџбеника за основне школе, од којих су четири имале по два издања.³⁹

³⁸ Љ. Доклестић, нав. дело 349-350. У мају 1889. године изашло је 7000 примерака „Македонског буквара“

³⁹ Исто, 356. (Буквар за основне српске народне школе у отоманској царевини, Мала српска граматика за народне школе, Мали катехизис, Читанка за 3. разред основне школе, Рачуница за српске основне школе и др.)

Slavenko TERZIĆ

CONSULATE OF KINGDOM OF SERBIA IN BITOLA (1889-1897)

Summary

This paper discusses activities of the General Consulate of Kingdom of Serbia in Bitola since its establishment until the Greek-Turkish War in 1897. The article resumes all activities of the Serbian Consulate on the territory of *vilayet* (region) of Bitola concerning political, educational, cultural and church work in the frame of strategy of strengthening of Serbian national work in this part of Macedonia. Activities of the Consulate in Bitola had been part of wider and more organized action taken by Serbia in order to strengthen national work in Old Serbia and Macedonia. This action started with establishment of the Saint Sava Society (1886) and Serbian consulates in Skopje and Thessaloniki (1887) and later in Pristine and Bitola (1889). The main creator of Serbian national and cultural strategy toward Old Serbia and Macedonia was famous historian Stojan Novaković, Serbian representative in Constantinople (1886-1891) at the time. First consul was Dimitrije Bodi and vice-consul Petar Manojlović.

This paper treats the most important information taken from their field reports regarding the conditions in Bitola and its region, as well as activities of Bulgarian, Greek and Romanian propaganda, as well as regarding intentions of the Serbian diplomacy to establish Serbian parishes, schools and to open Serbian libraries in the *vilayet* of Bitola. Because of lack of Serbian church organization in Turkey (after the abolishment of the Patriarchy of Peć in 1766), the main help in this line of work had been expected from the Patriarchy of Constantinople, but this institution was not ready to make any concessions without previous agreement of the governments in Belgrade and Athens regarding the limits of the spheres of interest in Macedonia. Serbian national work in the field had faced better organized work of the rival Balkan states, as well as the resistance of the big powers, mainly Austro-Hungarian and British diplomacy. Nevertheless, the first years of work of the Consulate had created the conditions for further liver and more successful Serbian educational, cultural and church activities among Serbian and generally Macedonian Slav population.

Милош ЈАГОДИЋ
Филозофски факултет
Београд

НУФУСКО ПИТАЊЕ: ПРОБЛЕМ ЗВАНИЧНОГ ПРИЗНАВАЊА СРПСКЕ НАЦИЈЕ У ТУРСКОЈ 1894-1910.*

Апстракт: Рад описује настојања српске дипломатије да од османских власти издејствује званично признање српске нације у Турској. У њему су изложене све фазе преговора који су о овом, тзв. нуфуском питању вођени у периоду од 1894. до 1910. године. Написан је претежно на основу необјављене архивске грађе српске провинијенције.

Key words: nüfus, nüfus teskeresi, millet, Serbia, Serbs, Ottoman Empire.

Становништво Османског царства се званично није делило по националности него по вери, тј. по милетима. Православни хришћани у европским вилајетима Турске су крајем 19. века били сврставани у два милета: Бугар-милет (верници бугарске Егзархије) и Урум милет (верници Цариградске патријаршије). Српски милет није постојао, јер Срби нису имали своју националну цркву. Отуда српски народ у турским пописима није био евидентиран као посебан ентитет, што је отварало могућност за злонамерне интерпретације да Срба у Турској није ни било. Из тог разлога је дипломатија Краљевине Србије настојала да се у Цариграду избори за званично признавање српског милета. Циљ ове расправе је да покаже како су ти напори текли и како су се завршили.

У Турској је 1881. године започет попис становништва, први по модерним правилима државне статистике. Приликом пописивања, власти су издавале својим поданицима једну врсту идентификационог документа – нуфус тескеру. У њему су стајали лични подаци о свакој особи, између осталог и припадност одређеном милету. Без нуфус тескере никоме није било могуће да обави било какав посао са властима, на пример да наследи,

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Друштвене институције српског народа од 16. до 20. века: континуитет и дисконтинуитет* (Ев. бр. 147015).

купи или прода имовину, тако да је поседовање ових својеврсних „личних карата“ било неопходно.¹ Ниједном Србину у Турској, међутим, у нуфус тескери није могло да буде уписано да припада српском милету, јер такав милет није постојао. Регистрација припадности одређеном милету је по свему судећи могла да зависи и од воље појединих кајмакама, мудира и нуфуз мемура. Другачије се не може објаснити чињеница да су приликом поменутог пописа, чији су резултати били објављени 1893, сви Срби у Приштинском, Новопазарском и Пећком санцаку и Призренској кази били евидентирани као Бугар милет, а у Пљеваљском санцаку као Урум милет. Логично би било да су сви буду означени као Урум, јер су сви били верници Цариградске патријаршије. У салнами Косовског вилајета за 1894. годину је забележена слична нелогичност. Јужно од Шар планине, у Тетовској кази, Скопском санцаку, Битољском и Солунском вилајету православни хришћани су били евидентирани и као Урум и као Бугар милет.²

Питање званичног признавања српске нације у Турској кроз издавање нуфус тескера са ознаком „српски милет“ нашло се у програму владе Светомира Николајевића, образоване у априлу 1894. На њему је, поред осталих проблема на релацији Београд – Цариград, имао да ради новоименовани посланик Краљевине Србије у турској престоници Владан Ђорђевић.³ Српско-турски односи су били размотрени на највишем нивоу приликом посете краља Александра Обреновића Цариграду у јуну 1894. Султан Абдул Хамид II му је тада експлицитно казао да ће жеља Србије у вези са нуфус тескерама тешко моћи да се оствари, будући да је противна законима Царства који познају само поделу становништва по вери, а не и по националности.⁴ Иако султанов одговор није уливао оптимизам, питање о званичном признању српске националности у Турској је остало отворено. Изнова је било покренуто две године касније. Будући да је источна криза изазвана покољима Јермена, упадима бугарских чета у Македонију и буну на Криту потресала Царство, Порта је под притиском европских сила,

¹ К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press 1985, 32.

² Исто, 134-144; *Документа о Рашкој области 1890-1899*, приредио М. Ф. Петровић, Београд 1997, бр. 199.

³ Програм је обухватао следећа питања: 1) Ратификација српско-турске конзуларне конвенције; 2) отварање српских школа у Македонији; 3) признање српске народности у Турској; 4) спасавање имања манастира Хиландара; 5) постављање Срба за митрополите у Призрену и Скопљу; 6) склапање српско-турске војне конвенције; 7) склапање царинског савеза између Србије и Турске, В. Ђорђевић, *Србија и Турска (Јилдиз-Фанар-Порта) 1894-1897*, Београд 1928, 2-3.

⁴ Исто, 32.

а да би избегла наметање реформи, образовала почетком 1896. државну комисију на челу са Хаки бегом, чији је задатак био да испита стање у европским вилајетима и предложи мере за његово побољшање. Била је то добра прилика да српски народ изнесе своје захтеве пред високим државним званичницима. У организацији конзулата Краљевине Србије у Приштини, Скопљу и Битољу, Срби су предавали комисији своје писане жалбе. Оне су, између осталог, садржавале и захтев да српска националност буде призната кроз нуфус тескере. Захтев је био посебно наглашен у жалбама становништва из крајева јужно од Шар планине, јер су турске власти према потреби тврдили да Срба тамо нема. Лепо примајући народне делегације, Хаки бег је понављао да им се не може изаћи у сусрет у питању нуфуза, јер закон не познаје поделу становника по националности.⁵ У Београду је у јуну исте године дошло до сусрета владара Црне Горе и Србије. Кнез Никола Петровић и краљ Александар су се сагласили да две српске државе заједничким снагама покушају да на Порти издејствују повољно решење појединих проблема од општег националног значаја. То је подразумевало и рад на нуфуском питању. Сва настојања посланика у Цариграду Владана Ђорђевића и Митра Бакића у том смислу су, међутим, остајала без успеха. Порта је у септембру 1896. доставила и званичну писмену одлуку да не може у исправама признати назив Србин.⁶ И Владан Ђорђевић и председник српске владе Стојан Новаковић су у том тренутку сматрали да је много важније издејствовати дозволу за отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету, него званично признање српске националности. Обојица су стрепели да би број становника Македоније који би се кроз нуфус тескере изјаснили као Срби могао да буде мањи од очекиваног или жељеног.⁷ Без обзира на то, нова влада Ђорђа Симића је у априлу 1897, користећи изузетно затегнуте грчко-турске односе, наложила Ђорђевићу да изнова енергично покрене на Порти сва спорна питања, дакле и нуфуско.⁸ Када су отпочела непријатељства између Османског царства и Грчке, султан је делимично изашао у сусрет српским захтевима. Издао је ираду којом се наређује валијама у Битољу и Солуну да допусте отварање српских школа у свим местима где молбе буду уредно поднесене, препоручио је цариградском патријарху да уклони митрополита Амвросија, Гр-

⁵ Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) – Политичко просветно одељење (=ПП), 1896, Р 241.

⁶ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 95.

⁷ АС, Стојан Новаковић, бр. 1386, Посланик у Цариграду, В. Ђорђевић, министру иностраних дела С. Новаковићу, 23. 7/4. 8. 1896, приватно.

⁸ М. Војводић, *наведено дело*, 132; В. Ђорђевић, *наведено дело*, 259.

ка, из Скопља и, као последње, обећао је да ће бити размотрен захтев за званично признавање српске националности. Иако су друга питања убрзо била повољно решена, нуфуско је и даље остало отворено.⁹

Прошло је готово шест година пре него што је српска дипломатија изнова започела да озбиљније инсистира на уношењу одредбе „српски милет“ у нуфус тескере. Када је у фебруару 1903. године постало јасно да ће Русија и Аустро-Угарска наметнути Турској програм реформи у циљу побољшања положаја хришћана у европским вилајетима Царства, српска влада је саставила сопствени пројекат реформи у пет тачака и наложила посланику у Цариграду Сави Грујићу да настоји да оне буду уврштене у реформски програм сила. Министар спољних послова Сима Лозанић је као циљеве означио следеће: 1) Потпуна примена важећих закона у Турској који гарантују једнакост свим поданицима Царства; 2) могућност да хришћани, дакле и Срби, могу да на свом језику подносе властима сва акта; 3) могућност да хришћани буду сразмерно свом броју заступљени у органима локалне управе и жандармерије; 4) непосредно сакупљање пореза од стране општина; 5) хапшење познатих злочинаца у Старој Србији и именовање способних чиновника. У упутству Грујићу је, међутим, посебно истакнуто да реформе не би за Србе имале никаквог смисла уколико се српска националност у Турској не би званично признала кроз нуфуз тескере. Због тога је његов задатак био да ради на том признању како на Порти и у Јилдизу, тако и код амбасадора Русије и Аустро-Угарске.¹⁰ Сава Грујић је био мишљења су сви српски захтеви практично садржани у фебруарском програму реформи¹¹ који је Порта у међувремену прихватила. Поред тога, сматрао је да би било бесмислено и контрапродуктивно у том тренутку покретати питање званичног признавања српске националности, јер би се, како је казао, „у томе случају видео прави број Срба“. Њега су очигледно мориле исте стрепње као Владана Ђорђевића и Стојана Новаковића неколико година раније. Грујић је свој став образлагао чињеницама да је српска националност већ *de facto* призната, будући да се Срби властима званично обраћају као „Срби“ тражећи дозволе за отварање „српских школа“, да је у Фирмилијановом берату стајало „српски митрополит“ и да су власти недавно, поводом прокламованих реформи, званично позвале и „Србе“ да се пријаве за жандармеријску службу. Разлози Саве Грујића нису, међу-

⁹ М. Војводић, *наведено дело*, 138, 145, 150; В. Ђорђевић, *наведено дело*, 264, 275, 279-280, 300, 312.

¹⁰ *Дипломатска преписка Краљевине Србије. Књига прва (1. јануар 1902. – 1. јуна 1903)*, Београд 1933, бр. 289; М. Војводић, *наведено дело*, 435.

¹¹ *Балкански уговорни односи 1876-1996. I том (1876-1918)*, приредио М. Стојковић, Београд 1998, бр. 77.

тим, наишли на одобравање у Београду.¹² Српска влада је крајем априла 1903. наложила посланику у Цариграду да у контексту спровођења реформи у три европска вилајета Турске покрене нуфуско питање. Аргументација заступника министра иностраних дела Павла Денића се састојала у томе да до тада постигнути резултати српске националне политике у Турској стоје на slabим основама: школе зависе од турских власти, а митрополитска места од Цариградске патријаршије. Ако би се, пак, издејствовало званично признавање српске националности, Срби би били стављени у исту раван са Бугарима и Грцима, те би Порта убудуће на њихове захтеве морала другачије да гледа. Сем тога, Србија би добила значајно поткрепљење за правдање својих аспирација пред европским силама и, коначно, увидео би се прави број Срба у Османском царству као и простор на коме они живе. Важно је напоменути да је пре слања наведених инструкција у Цариград Денић добио сигнал од турског посланика у Београду Фети паше да ће Порта овога пута донети позитивну одлуку о званичном признавању српске нације.¹³ Акције чланова бугарских комитета у Македонији и притисак реформских сила су свакако морали да утичу на Порту да заузме изненађујуће благонаклон став према нуфуском питању. У Цариграду се чинило да ствари иду прилично глатко. Сава Грујић је током маја у неколико наврата разговарао са министром спољних послова Турске Тефик пашом о овој теми и од њега добијао уверавања да ће убрзо бити издата султанова ирада о званичном признавању српске националности. Тефик паша при томе није пропуштао да нагласи да ће та одлука бити донета пре свега у интересу саме Турске.¹⁴ Мајски преврат и Илиндански устанак су за извесно време прекинули дискусије по овом питању.

Пошто је буна у Македонији била сломљена и пошто су велике силе наметнуле Турској програм реформи из Мирцштега,¹⁵ политичке прилике у Царству у јесен 1903. су се разликовале од оних у пролеће исте године. Турска више није имала потребе да чини концесије Србији у нуфуском

¹² АС, МИД-ПП, 1903, Р/12, Посланик у Цариграду, С. Грујић, министру иностраних дела С. Лозанићу, пов. бр. 89, 20. 2/5. 3. 1903.

¹³ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, бр. 393; М. Војводић, *наведено дело*, 444.

¹⁴ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, бр. 399; АС, МИД-ПП, 1903, Н/20, Посланик у Цариграду, С. Грујић, заступнику министра иностраних дела П. Денићу, пов. бр. 566, 13/26. 5. 1903; заступник министра иностраних дела, П. Денић, посланику у Цариграду С. Грујићу, пп. бр. 1986, 17/30. 5. 1903; посланик у Цариграду, С. Грујић, заступнику министра иностраних дела П. Денићу, пп. бр. 607, 27. 5/9. 6. 1903.

¹⁵ *Балкански уговорни односи 1876-1996*, бр. 80.

питању како би тиме слабила бугарске позиције. Но, Београду је већ било дато обећање да ће српска нација бити званично призната и сада га је требало избећи. Турци су то вешто извели, користећи се фактичким постојањем два центра моћи у Цариграду – Порте и Јилдиза. Пета тачка Мирцштетског програма је предвиђала да мешовите комисије, састављене од једнаког броја муслимана и хришћана, иследе све почињене злочине током Илинданског устанка. Како су у Крушеву страдали и српски учитељи, то је у дотичну комисију у Битољском вилајету ушао један Србин, и то као званични представник српског народа. Ово именовање се у контексту нуфуског питања могло сматрати као признање српске нације; такво мишљење је владало међу српским дипломатама, а није га оспоравао ни велики везир. Међутим, мимоилазећи Порту, из Јилдиза је телеграфисано турском посланику у Београду да саопшти српској влади како је питање о признавању српске нације повољно решено и то према одлуци Порте, али да именовање Србина у састав мешовите комисије у Битољском вилајету са тим нема никакве везе и да се оно не може сматрати потврдом признања. Учињено саопштење је у Београду произвело повољан утисак. Престоничка штампа је писала о признању српског нуфуса, па је чак и краљ Петар Карађорђевић то питање споменуо у престоној беседи. У Министарству спољних послова у том тренутку нису знали да Портина одлука на коју се султан позвао заправо не постоји – она никад није била донета! Играјући двоструку игру, султан је у суштини обезвредио фактичко признање српске нације.¹⁶ Па ипак, ово читаво дипломатско замешатељство у Београду није изазвало негодовање какво се можда могло очекивати. Министар спољних послова Андра Николић је крајем новембра 1903. обавестио све дипломатске представнике у Турској да је, што се нуфуског питања тиче, сасвим довољно то што је формално и даље било на снази турско обећање да ће султан издати ираду о званичном признавању српске нације. Сасвим у складу са раније изнетим ставовима Саве Грујића, иначе тада актуелног председника владе, министар је тврдио да је српска нација *de facto* призната преко српских школа, српских митрополита и једног Србина у поменутој мешовитој комисији. Стога је налагао конзулима и посланику у Цариграду да не инсистирају да се у нуфус тескере унесе одредница „српски милет“ јер би се тиме открило слабо бројно стање Срба у Турској. Требало је да се ограниче само на формалне протесте – реда ради – у случајевима када се срп-

¹⁶ АС, МИД-ПП, 1903, Н/20, Конзул у Битољу, Љ. Михаиловић, министру иностраних дела А. Николићу, пп. бр. 709, 29. 9/12. 10. 1903; отправник послова у Цариграду, Ј. Христић, истом, пп. бр. 1020, 28. 9/11. 10. 1903.

ско име не би нашло у нуфус тескерама.¹⁷ У наредном периоду заиста није било суштинских помака у нуфуском питању, мада су са турске стране стизала уверавања како ће оно у најскорије време бити повољно решено. Такво стање је очигледно одговарало и Београду и Цариграду.¹⁸

Изражени дефетистички ставови српске дипломатије носили су у себи потенцијалне опасности по Српство у Турској. То се најбоље показало 1905. године, приликом спровођења пописа становништва. За разлику од ранијих пописа када је људство класификовано по припадности одређеном милету, власти су овом приликом наговестиле да ће бити извршено спорадично бележење националне припадности у пописне књиге. Појединци, међутим, не би били у могућности да слободно изразе своју националност, него је требало да се сврстају у неку од унапред припремљених категорија. Њихова структура је откривала извесне манипулативне намере. Рубрике о националној припадности нису биле исте у свим крајевима, нити су биле предвиђене за све крајеве, а варирале су чак и унутар једног санцака. У Пљеваљском и Сјеничком санцаку и казама Беране, Трговиште, Нови Пазар и Митровица, дакле на територији старог Новопазарског санцака, сви житељи је требало да се попишу као Бошњаци, са ознаком православни или муслимани. У остатку Приштинског санцака не би било предвиђено уписивање националности, него само вероисповести. Муслимански Албанци, Турци и Цигани је требало да буду пописани као муслимани, православни Срби и Цигани као православни, а католички Срби и Албанци као католици. У остатку Пећког санцака и у Призренском санцаку, без Тетовске и Гостиварске казе, сви становници би се називали искључиво Арнаути и требало је да им се само допише ознака вероисповести – муслимани, православни или католици. То је значило да би сви Срби у тим крајевима били регистровани као православни Албанци. У Скопском санцаку и у Тетовској и Гостиварској кази, дакле на простору јужно од Шар планине, сви муслимани би били пописани без назначења националне припадности, а хришћанима би се евидентирала и национална и верска припадност: Бугари егзархисти и патријаршисти, Срби патријаршисти, Грци патријаршисти, Власи патријаршисти и католици.¹⁹

¹⁷ АС, МИД-ПП, 1905, Р 540, Министар иностраних дела, А. Ђорђевић, свим конзулима у Турској и посланству у Цариграду, пп. бр. 4800, 11/24. 11. 1903. Примедба аутора: овај акт се грешком налази у цитираној фасцикли; он припада предмету наведеном у претходној напомени.

¹⁸ АС, МИД-ПП, 1903, И/24, Посланик у Цариграду, Ђ. Симић, министру иностраних дела А. Николићу, пов. бр. 1175, 17/30. 11. 1903.

¹⁹ *Австриски документи за историјата на македонски народ 1905-1906, том I*, Скопје 1977, бр. 55; АС, МИД-ПП, 1905, Р 540, Конзул у Приштини, М. Спалајко-

Протести који су против овог плана стизали из Београда остајали су без одјека. Нису од помоћи били ни апели рашко-призренског митрополита Нићифора. Када је један Србин из Сјенице упитао тамошњег нуфуз мемура зашто му у пасош уписује да је „Бошњак ортодокс“ када је он Србин, турски чиновник му је одговорио да је то наредба из Цариграда и да се Срби тако зову „само у Србији“.²⁰

Овакав начин пописивања становништва у Косовском вилајету би очигледно највише штетио српском народу. Тамо где су били најбројнији, у северном делу вилајета, Срби би административно били претворени у такозване Бошњаке или Албанце. Српска националност би по овим правилима била забележена само јужно од Шаре, где је у односу на друге била сразмерно слабо заступљена. Може се само претпоставити да је иза целог овог аранжмана стајала аустро-угарска дипломатија. Увођењем такозваних Бошњака би се с једне стране реafirмисала посебна права двојне монархије из Берлинског уговора на подручју старог Новопазарског санцака до Митровице, а с друге стране би се потврдила Калајева теза о постојању и посебности наводне бошњачке нације трију вероисповести. Елиминисањем Срба из пописних рубрика, на истом простору би биле обесмишљене било какве претензије Србије и Црне Горе. Делови Призренског и Пећког санцака у којима је требало забележити само Албанце различитих вероисповести уклапали су се у опсег наводних албанских области, искључених 1904. по аустро-угарској жељи из програма реформи жандармерије, а у будућности виђених у саставу Албаније. Источни део Приштинског санцака је остао неодређен, без спомињања националности, као што је био неодређен и у погледу реформе жандармерије.²¹

Иако ова комбинаторика не би била у супротности ни са турским интересима (такозвани Бошњаци би указивали на истоветност дела становништва Косовског вилајета са становништвом Босне и Херцеговине које су и даље биле под султановим суверенитетом, Албанци су били турски

вић, министру иностраних дела Н. Пашићу, пп. бр. 328, 28. 3/10. 4. 1905; конзул у Скопљу истом, пп. бр. 374, 7/20. 4. 1905.

²⁰ АС, МИД-ПП, 1905, Р 540, Распис митрополита Нићифора свим митрополитским намесницима, бр. 657, 3/16. 4. 1905; министар иностраних дела конзулу у Скопљу, пп. бр. 1562, 9/22. 4. 1905; протојереј Василије Церовић митрополиту Нићифору, 18/31. 5. 1905, Сјеница.

²¹ *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903-1909*, Скопје 2002, бр. 7, 12, 27, 28, 33, 36, 52; *Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904-1910)*, Скопје 2005, бр. 4, 12; АС, МИД-ПП, 1904, Р 93, Посланик у Цариграду, Ђ. Симић, министру иностраних дела Н. Пашићу, пп. бр. 192, 27. 3/9. 4. 1904; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 41-42.

ослонац у Европи па би вештачко увећање њиховог броја на рачун Срба одговарало Турској, а у Скопском санџаку и Тетовској и Гостиварској кази би се створила илузија о јачој заступљености муслимана пошто би хришћани били расцепкани на различите националности), изгледа да су Турци ипак стрепели од агресивних намера Аустро-Угарске и да су због тога отезали са спровођењем пописа по наведеним начелима.²² Коначно, у септембру 1905. је било решено да се попис становништва обави као и раније, само по припадности различитим милетима.²³ Имајући у виду околности, исход је по српске интересе био задовољавајући.

Нуфуско питање са српске стране није више било покретано све до младотурске револуције. У инструкцији упућеној 28. јула 1908. конзулу у Скопљу, министар спољних послова Милован Миловановић је изнео циљеве српске политике на којима треба радити у оквиру новонасталих политичких прилика. Међу њима је било и званично признавање српске нације кроз нуфус тескере.²⁴ Међутим, пошто се ситуација у Турској убрзо искристалисала и пошто су се младотурци показали као искрени поборници уставности, Миловановић је променио мишљење. Сматрао је да треба стати на становиште да је прокламовањем равноправности свих поданика Царства формално призната српска нација у Турској. У том смислу је наложио свим дипломатским представницима у Турској да нуфуско питање као посебно и начелно више не покрећу.²⁵ Заиста, после оснивања Српске демократске лиге и избора четворице Срба за народне посланике на скупштинским изборима у јесен 1908, чинило се да је нуфуско питање заиста постало беспредметно и да је као такво заувек скинуто са дневног реда.²⁶

²² АС, МИД-ПП, 1905, Р 540, Посланик у Цариграду, Ђ. Симић, министру иностраних дела Ј. Жујовићу, пп. бр. 393, 24. 5/6. 6. 1905; исти истом, пп. бр. 452, 15/28. 6. 1905; исти истом, пп. бр. 516, 15/28. 7. 1905.

²³ Исто, Посланик у Цариграду, Ђ. Симић, министру иностраних дела Ј. Жујовићу, пп. бр. 581, 6/19. 9. 1905; *Австриски документи за историјата на македонски народ 1905-1906, том I*, бр. 60.

²⁴ Остали циљеви су били: 1) Општа амнестија за политичке кривце; 2) решење спорних питања о црквама и школама; 3) обнова односа власти са Рашко-призренском митрополијом и 4) именовање Србина на место велешко-дебарског митрополита, АС, МИД-ПП, 1908, Р 711 III, Министар иностраних дела, М. Миловановић, конзулу у Скопљу Ж. Балугџићу, лично стр. пов., 14/27. 7. 1908.

²⁵ АС, МИД-ПП, 1908, Р 711 X, Министар иностраних дела, М. Миловановић, свим конзулатима у Турској и посланству у Цариграду, пп. бр. 4438, 11/24. 8. 1908.

²⁶ *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989, 273-274; *Историја српског народа VI-1*, Београд 1983, 330-339; *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, приредили В. Крстић и Р. Љушић, Београд 1991,

Ипак, оно је било изнова актуелизовано две године касније. Турски парламент је у фебруару 1910. разматрао предлог Закона о нуфус тескерама. Изнети нацрт је предвиђао да се у њима не спомиње национална припадност особе. Против тога су се побунили Јермени, Арапи и Албанци, док су се Грци и Бугари залагали за стару поделу по милетима. Због неслагања, предлог је враћен на дораду. Био је усвојен тек крајем децембра исте године. Уместо речи „милет“, у нуфус тескерама је убудуће имала да стоји реч „демат“ која значи црквена општина. Дакле, поред ознаке вере - „хришћанин“ – требало је да стоји и којој црквеној општини припада носилац нуфус тескере. Србима у Турској никада није било ирадом званично признато право да образују своје црквене општине, тако да их нови закон формално није стављао у бољи положај од онога у коме су до тада били. Истина, турски министар правде је у Сенату експлицитно изјавио да ће се у нуфус тескере уписивати патријаршијске, егзархијске, влашке и српске црквене општине, али та изјава сама по себи није била довољно чврста гаранција. Из тог разлога је посланик Србије у Цариграду Јаша Ненадовић био спреман да отвори питање званичног признања српске нације у случају да министрово обећање у пракси не буде било поштовано.²⁷

Ово је уједно и последњи спомен нуфуског питања у изворима српске провинијенције. Вероватно је да су бурни догађаји у Турској 1911. и, посебно, 1912. године утицали на то да се српска дипломатија њиме више не бави. Српски милет у Турској није био успостављен; формално и суштинско признање српском народу су донеле ослободилачке војске Краљевина Србије и Црне Горе.

405-424; АС, МИД-ПП, 1910, Р 878, Конзул у Скопљу, Ж. Балугџић, заступнику министра иностраних дела П. Велимировићу, пп. бр. 1152, 30. 10/12. 11. 1908.

²⁷ АС, МИД-ПП, 1908, Р 308, Посланик у Цариграду, Ј. Ненадовић, министру иностраних дела М. Миловановићу, пп. бр. 32, 4/17. 2. 1910; исти истом, пп. бр. 818, 14/27. 12. 1910.

Miloš JAGODIĆ

**THE “NÜFUS QUESTION“: PROBLEM OF OFFICIAL RECOGNITION OF
SERB NATIONALITY IN TURKEY 1894-1910.**

Summary

This paper deals with so called “nüfus question“, i.e. with diplomatic efforts of Serbia's Governments to secure recognition of the Serb nationality in Ottoman Empire within the millet system. Unlike Greeks or Bulgarians, Serbs in Turkey did not have separate millet in the late 19. century, for they did not possess an orthodox church of their own. In order to equalize them with formerly mentioned nationalities, various Governments of Serbia have tried from 1894 to 1910 to obtain formal recognition of their fellow nationals in Turkey. Diplomatic negotiations on that matter are described in detail. However, all the efforts eventually proved to be futile. Serbs in Turkey have remained unrecognized as millet until the liberation in Balkan wars.

Александар РАСТОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА ПРЕМА СРПСКИМ АКЦИЈАМА У МАКЕДОНИЈИ 1903-1907.*

Апстракт: Након гушења устанка у Македонији у јесен 1903. године велике силе а нарочито Велика Британија поклањају велику пажњу очувању мира у тој турској покрајини. Преко својих дипломатских представника на Балкану брижљиво прати упаде устаничких јединица из суседних балканских држава, упозоравајући њихове владе, а нарочито српску да обуставе слање чета и прекину сваку помоћ. Посебно је на том ставу британска влада инсистирала у периоду између 1903. и 1907. године.

Key Words: Great Britain, Serbia, Macedonia, Bulgaria, guerilla units

Балкан и Македонија су почетком XX века постале нарочито важне сфере интересовања енглеске политике, али и тамошњег пословног света, новинара, путописаца. Ово изненадно британско окретање подручју југоисточне Европе наступило је након што су руска и аустријска дипломатија крајем 1902. и почетком 1903. године почеле да излазе са новим предлозима за решавање увек акутног Источног питања, а у склопу тога евентуално ново одређивање статуса Македоније привлачило је посебну пажњу. Енглески политичари нису могли скрштених руку да гледају како се две европске силе отимају око турског наслеђа, а без њиховог присуства, што је било супротно британском империјалном духу. Као верни савезник и покровитељ Порте, Лондон је остао привржен Дизраелијевом принципу очувања болесника на Босфору, који је и такав рањив и несавршен, ипак представљао поуздану брану руском продору на Исток, и штићео прилаз Индији, британском колонијалном драгуљу.

Распламсавање устанка у Битољском вилајету у лето 1903. године још је више заинтригирао британску дипломатију да баци поглед на про-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

блем Македоније. У контексту избијања тамошњих немира, британска влада је посебну пажњу обрађала на деловање револуционарних комитета¹ и устаничких чета на тлу Србије и односу српске владе према њима, што је било у складу са политиком очувања статуса кво, односно онемогућавања било, каквих већих потреса који би угрозили турске интересе на Балкану. Вилфред Тесицер, британски отпратник послова у Београду, је врло педантно бележио све покрете и преласке тих чета на македонску територију од априла 1904. до средине 1906. године. Преко свог поверљивог човека, иначе члана македонског комитета у Београду, чији је псеудоним био Бошњак, Тесицер је из прве руке добијао поверљиве податке о деловању тог комитета. Преко њега је сазнао да вође националног покрета у Македонији агитују међу народом о идеји стварања аутономне Македоније и протеривању свих страних, а посебно бугарских агената који желе да извуку корист подстичући нереде у Македонији.

Заступници македонског покрета намеравали су да пошаљу делегације у све важне европске метрополе од којих би се захтевало да озаконе конституисање аутономне државе Македоније која би се састојала из четири области (Скопље, Призрен, Солун, Скадар). Та аутономна област би била под сизеренством султана коме би се плаћао годишњи трибут, али би имала право да именује гувернера без обзира на националну припадност. У аутономној македонској држави по замисли вођа националног комитета као званични језик користио би се српски дијалект којим се говорило и он би такође био у употреби и у школству. Сва питања трговине, образовања и религије би се регулисала Уставом, а нова држава би имала своју војску и полицију. Коначно, државна црква би била православна и она би се налазила под јурисдикцијом патријарха у Пећи, а он би био независан од Егзархије и цариградског патријарха.

Комитет би чекао одговор великих сила наредних шест месеци и у том периоду би се обуставила свака провокација Турака.² Преко свог доушника Бошњака, Вилфред Тесицер је 29. маја 1904. године сазнао да је сам Бошњак добио задатак да пошаље у Македонију две чете од тридесет љу-

¹ Прве револуционарне чете у Македонији је основала Бугарска још 1897. формирањем ВМРО, а након тога и Грчка. Србија је започела са оснивањем комитета 1902. године (организација Српска одбрана, види опширније у Љ. Алексић-Пејковић, Документи о спољној политици Краљевине Србије, књига II, Додатак 2. Организација Српска одбрана 1906. године, Београд 2007.) и те прве чете су осниване на приватној основи, да би после Мајског преврата добиле подршку официра-завереника, а 1904. године комитетски покрет је добио државну заштиту и подршку.

² Foreign Office 105/153, Public Record Office, № 33, Thesiger to Lansdowne, April 10, 1904 (у даљем тексту F. O., PRO)

ди како би ширили погледе о аутономији. Међутим, једна од чета под вођством Ђорђа Димитријевића је разбијена.³

Увиђајући штетност деловања српских чета у Македонији по интересе Србије, а у склопу упозорења великих сила и Велике Британије да се њихова делатност обустави, такве оцене делили су и српски дипломатски представници у Турској то јест Македонији. Још на почетку македонског устанка, Данило Драгашевић, деловођа генералног конзулата у Скопљу је у два наврата упозорио Министарство иностраних дела да благонаклоно гледање на прелазак оружаних група из Србије у Македонију може да штети српској акцији и доведе до тога да турске власти похапсе Србе који раде за српску ствар, и изазову неповерење Турске према Србима на њеној територији и према Србији. Његов је захтев био да српске пограничне власти онемогуће прелазак српских комитета јер још није сазрело време за такву врсту акције, а њихова делатност је могла само да доведе до стравичне одмазде Турака према Србима.⁴

Постојање српских устаничких чета које из Србије прелазе у Македонију као и да њихова појава изазива непријатне последице по Србе потврдио је и Михаило Ристић⁵, српски генерални конзул у Скопљу у писму Министарству иностраних дела 8. септембра 1903. године. Ристић је изнео информације о њиховој организацији и делатности. Према тим обавештењима, организатор такозваних приватних чета и њихов пратилац до границе је доктор Милош Гођевац из Београда, чете се окупљају у Београду и

³ F. O. 105/153, PRO, № 45, Thesiger to Lansdowne, May 29, 1904.

⁴ Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Просветно-политичко одељење, 1903, I/1, Поверљиво број 1070, Драгашевић-Министарству иностраних дела, 24. VII/ 6. VIII 1903, АС, МИДС, ПП, 1903, I/1, Пов. бр. 1060, Драгашевић-МИД-у, 25. VII/7. VIII 1903. (у даљем тексту АС, МИДС, ПП, Пов. бр, МИД)

⁵ Михаило Ристић

је рођен 1864. године у Београду где је завршио основну школу, гимназију и Правни факултет на Великој школи (1886). Годину дана је провео у Паризу на Ecole Libre des Sciences Politiques. Професионалну каријеру је градио у дипломатској и конзуларној служби Краљевине Србије. Секретар српског посланства у Цариграду постаје 1893. године, а две године касније је изабран за секретара Министарства иностраних дела. Године 1896. је именован за конзула у Скопљу, 1898. за секретара посланства у Бечу, а 1899. за конзула у Битољу. За посланика Србије у Букурешту је постављен 1906, а 1907. постаје посланик у Риму. Био је делегат Краљевине СХС у Дунавској комисији. Главну преокупацију усмерио је на националну пропаганду и буђење националне свести српског народа у Македонији. Заједно са Пашићем је потписао Букурешки уговор. Објавио је неколико дела: Кроз гробље, Путопис по Старој Србији, Српски народ у Скопљанској Епархији, Расправа о црквено-школским приликама. Умро је у Београду 1925. године.

састављене су од Срба из Македоније и Старе Србије. Навео је да се четницима поред оружја дели и по пет динара, предводе их пензионисани и официри у резерви, до Врањске бање превозе се возовима треће класе, одакле их преузима и предводи Живојин Рафаиловић,⁶ пешадијски капетан из Врања, као и да је турски конзул у Нишу обавештен о свему томе. Ристић је након разговора који је обавио са Рафаиловићем сазнао и додатне детаље да су до тада границу прешле две чете које су отишле без знања краљевске владе и да је у Врању формиран посебан одбор који помаже четнички покрет и стара се о његовом опремању. Према Рафаиловићевим речима подршку за организовање устаничких чета је лично добио од Јована Авакумовића, председника српске владе. И Ристић је био мишљења да тај покрет није формиран уз сагласност српске владе и Министарства иностраних дела, и да његова активност само може штетити српској ствари, а посебно Србима у Косовском вилајету. Сматрао је да је устанички покрет формиран прекасно, да га воде некомпетентна лица, исувише је отворен и јаван.⁷ Ристић је заиста био у праву када је тврдио да су те чете биле у прво време организоване мимо знања и сагласности српске владе.

О томе говоре и три опширна извештаја које је средином септембра 1903. године српским посланствима у Цариграду и Петрограду упутио Љубомир Каљевић, министар иностраних дела. Каљевић је обавестио дотична посланства да влада чини све да на својој територији спречи агитацију и образовање устаничких чета за пребацивање у Македонију. У том погледу влада је растерала устанике из Београда који су затим почели да се тајно организују и снабдевају оружјем. Упозорио је и на то на велике потешкоће које влада има у сузбијању екстремних захтева јавног мњења у погледу подршке македонском покрету. Упозорио је и да влада с тешком муком истрајава на политици немешања у македонско питање, поготово што свакодневно стижу алармантне вести о покољима турских илава над македонским хришћанима.⁸

⁶ Живојин Рафаиловић

је рођен 1871. године у Мионици. После завршетка гимназије одлази у Војну академију у Београд. Имао је чин пешадијског капетана. Службовао је у Врању где је ступио у контакт са Србима избеглим од терора у Македонији. Организовао је револуционарне чете и слао их је у Македонију. Један је од оснивача Извршног одбора српског покрета. Дошао је у сукоб са званичном српском политиком због револуционарног рада. Због тога је морао да одступи из активне војне службе. Умро је 1953. године.

⁷ АС, МИДС, ПП, 1903, V/1, Пов. бр. 1242, Ристић-МИД-у, 26. VIII/ 8. IX 1903.

⁸ АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-VI, Д-IV, Пов. бр. 1587, Каљевић-посланству у Цариграду, 31. VIII /13. IX 1903, АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-IV, Д-IV, Пов. бр. 1588, Ка-

Крајем марта 1904. године и Никола Пашић је упутио депеше српским дипломатским представницима у Турској да преко својих поузданих људи упозоре српске комите да престану или смање своју делатност, односно да јавно не пропагирају своје активности. Тако је на пример 31. марта 1904. године упозорио српске конзулате у Скопљу и Приштини да је добио поуздане информације да поједини Срби у Скопљу намеравају да онемогуће аустријским официрима организацију жандармеријске службе у скопском вилајету, и да спремају њихову ликвидацију. Пашић је упозорио да би то био катастрофалан потез који би дао повод Аустрији да окупира косовски вилајет и затражио од српских дипломата да учине све како би се Срби одвратили од насилних поступака. Издао је инструкцију да се Срби у односу према странцима понашају пријатељски и мирно. Свако другачије понашање би ишло у корист Турске и стране војне интервенције. Посебно је скренуо пажњу да је потребно одстранити све провокаторе који могу својим поступцима да нанесу ненадокнадиву штету српској ствари.⁹ Међутим, већ 9. априла из српског конзулата у Скопљу стигао је деманти информације о намери да Срби нападну аустријске официре.¹⁰

Ипак, и ова секвенца показује колико је Пашић озбиљно схватао страна, а посебно британска упозорења да оружана делатност српских комитета може у целини да штете српској страни и интересима у Македонији. А да су непромишљени оружани сукоби које изазивају српске чете представљали својеврсну издају и ударац српској ствари показује и став Михаила Ристића који је крајем маја 1904. године обавестио српску владу да је у околини Куманова дошло до сукоба између једне комитске чете и турске војске. Том приликом је изгинуло двадесет четири четника, један заптија и три турска војника. Према Ристићевим обавештењима та чета је прешла из Србије и њу је организовао већ добро познати Жика Рафаиловић. Ристић је тражио од МИД-а да се таквим пустоловинама и непромишљеним издајничким акцијама стане на пут.¹¹ Важност тајног и суптилног деловања комитета и српске пропаганде које је препоручивала српска влада врло озбиљно су схватили учени и виђени Срби на тлу Македоније. То потврђује пример Давида Димитријевића¹², управника Српске велике школе у Скопљу

љевић-посланству у Цариграду, 1./14. IX 1903, АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-VI, Д-IV, Пов. бр. 1592, Каљевић-посланству у Петрограду, 3./16. IX 1903.

⁹ АС, МИДС, Конзулат Скопље и Приштина, Пов. бр. 467, Пашић-конзулатима у Скопљу и Приштини, 28/31. III 1904.

¹⁰ АС, МИДС, J/25, Конзулат Скопље-МИД-у, 27. III/9. IV 1904.

¹¹ АС, МИДС, ППО, 428, 448, Ристић-МИД-у, 13/26. V, 14/27. V 1904.

¹² Димитријевић, Давид

је рођен у Гњилану 1874. године где је завршио основну школу. Богословско-учи-

који је 19. априла 1904. у писму српском генералном конзулу у Скопљу указао на штетност јавног деловања појединих српских комита, конкретно апострофирајући капетана Рафаиловића.¹³

Међутим, агресивно понашање бугарских комита које је уследило током лета и јесени 1904. године када су почели да убијају угледне српске прваке навело је српске конзуле у Македонији да апелују на српску владу да измени дотадашњу мирољубиву политику и да се отпочне са наоружавањем Срба у Турској ради њихове одбране од Бугараша, али и од зулума Албанаца и Турака. Српски дипломатски представници упозоравали су српску владу о неуспеху реформне акције и њене опструкције од стране Хилми паше. Све је то по њиховим проценама био резултат опште несигурности и незадовољства услед терора бугарских комита над Србима и Грцима и образовања српских контрачета.¹⁴

О поновном заоштравању ситуације у Македонији и терору бугарских банди над тамошњем становништву упозорио је и сам Никола Пашић 5. децембра 1904. По њему Бугари обмањују европско јавно мњење тиме што се лажно представљају као заступници идеје да Македонија треба да припадне Македонцима. Међутим, практично они прогањују српске учитеље и угледне људе и траже да се побугараше. Они се крију иза македонског имена како би извршили бугаризацију Македоније. Пашић је сматрао

тељску школу је похађао у Призрену када је започео револуционарну активност против Отоманске царевине. Као учитељ је у заслужан за отварање српских школа у Злетову, Кривој Паланци, а у Велесу је отворио прву српску школу (Грађанска школа) и постао њен управник. У Скопљу је 1908. основао и био власник прве српске штампарије Вардар. У њој је покренуо истоимени, први српски лист у Скопљу и био његов власник (1908-1914) и одговорни уредник (1908-1912). Након забрањивања листа *Вардар* покренуо је лист за политику, привреду и књижевност *Законитост* (1910) и био његов власник. У његовој кући у Скопљу основано је Удружење Срба у Отоманској империји. На Скупштини Срба у Скопљу (1909) био је један од три народна представника из гњиланског краја и изабран за члана Централног одбора организације отоманских Срба. Био је помоћник Богдана Раденковића. Био је члан Извршног четничког одбора формираног у Врању 1903. За народног посланика, на листи Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића, изабран је 1925. Један је од оснивача Скопљанске банке. Умро је у Скопљу 1929. године.

¹³ Архив Српске академије наука уметности, Оставштина Михаила Ристића, бр. 14243, Димитријевић-генералном конзулу у Скопљу, 6/19. IV 1904. (у даљем тексту АСАНУ)

¹⁴ АСАНУ, Оставштина Михаила Ристића, бр. 14243, Ристић-МИД-у, 19. VIII/1. IX 1904, АС, МИДС, ПО, 1904, М/89, Пов. бр. 1899, Симић-Пашићу, 27. X/9. XI 1904.

да се бугаризацији Македоније мора супроставити и демаскирати је као и да се македонско питање може решити на основу етнографских начела и животних потреба балканских држава у циљу њиховог самосталног развитака.¹⁵ Након тих догађаја српска влада је направила заокрет и почела суптилно да помаже македонски комитет у Београду.

Али то је трајало кратко. Тесицер је 3. априла 1905. године обавестио своје матично министарство да је српска влада одлучила да прекине дотадашње активности македонског комитета који је претходних годину дана деловао у Београду у прилог стварања македонске аутономије. Из Тесицеровог извештаја сазнајемо да је влада преузела фонд из кога се финансирао комитет али да је под своју контролу ставила и све остале сличне организације које су деловале на територији Краљевине Србије. Надзор и управа над свим тим организацијама поверена је Ђоки Јовановићу, шефу српске пропаганде у МИД-у. Тесицер је сматрао да је овим чином српска влада преузела одговорност за будуће акције тих друштава јер није желела да ризикује и изазове Аустрију да уђе у Стару Србију због непромишљених потеза неодговорних људи из македонских комитета. Поред тога, влада није желела обнову нереда у Македонији како се не би изазвале велике силе да радикално промене њен политички статус што би било на штету Србије.¹⁶

Међутим, и поред мера српске владе на обуздавању деловања македонских друштава у Србији, односно стављања под своју контролу, Вилфред Тесицер је наредних месеци извештавао да српске чете прелазе српску границу и упадају у Македонију где се сукобљавају са турским трупама. Он, лично, је изражавао сумњу у искреност српске владе да не провоцира нове сукобе и изазива немире у Македонији. Напротив, сматрао је да су те банде организоване, формиране и наоружане управо од стране српске владе. Његове сумње биле су потпуно оправдане што потврђује стављање под контролу Српске одбране формиране 1905. године од стране српске владе, односно Министарства иностраних дела (формиран је Врховни одбор који се старао о раду ове организације). У извештају од 6. априла 1905. навео је податак да је претходног дана дошло до борби српских чета и турских трупа у близини Куманова (битка на вису код Челопека) у којима су четири српска официра погинула, а осам их је ухапшено. Коментаришући ове сукобе закључио је да "су чињенице такве да нема сумње да су многи

¹⁵ АС, МИДС, ПО, 1904, М/89, Пов. бр. 2081, Пашић-свим дипломатским представништвима Србије у иностранству, 20. XI/5. XII 1904.

¹⁶ F. O. 105/153, PRO, № 16, Thesiger to Lansdowne, April 3, 1905.

официри ипак прешли границу и да су распоређени у Кичево, Гостивар, Куманово, Прилеп, Тетово, Скопску Црну Гору".¹⁷

Крајем маја исте године јавио је да су активности српских банди претходних шест недеља веома порасле и да их предводе српски официри. Њихове акције су након интервенције руског и аустријског посланика привремено ослабиле и добровољци су послати кућама, али је упозоравао да су они спремни да се поново активирају. Сматрао је да су појачане активности тих чета имале за циљ да демонстрирају претежни утицај Србије у спорном подручју. Навео је да таквих чета има укупно петсто али да се оне могу и удвостручити за врло кратко време.¹⁸ У новом извештају од 29. јуна исте године, британски дипломата је известио да су у Србији формиране још две нове чете са по педесет људи с циљем да буду распоређене у Македонији, али да нема потврду вести да су тамо и прешле. Његово мишљење је било да вође чета не желе да ратују јер са новцем који располажу више им одговара да мирно проведу време дуж границе према Турској, него да упадну у Македонију и у борби изгубе живот.¹⁹ Ипак, лорд Хенри Фицморис Ленсадуан, шеф Форин офиса, је крајем новембра 1905. године известио Николаса О Конора, британског посланика у Цариграду да се Лондон обратио владама Бугарске, Грчке и Србије с надом да ће искористити свој утицај како би обесхрабрили устанички покрет да изазива неред у Македонији и на Балканском полуострву.²⁰

Британски посланик Џејмс Вајтхед који је стигао у Србију после обнављања дипломатских односа две земље, такође је у својим извештајима писао о упаду устаничких чета из Србије на територију Македоније и подршци коју су добијали од српске владе. Он је 14. новембра 1906. године известио Форин офис да је српска скупштина неколико дана раније изгласала кредит у износу од тристо хиљада франака за помоћ избеглицама из Старе Србије и Македоније и да претпоставља да ће се та средства искористити за циљеве македонског комитета као што је опремање чета.²¹ Неколико месеци касније Вајтхед је приметио да упркос уверавањима српске владе да не охрабрује акције српских чета на македонској територији, српска штампа са ентузијазмом пише о њима. Навео је пример извештавања српских листова о херојској борби мале српске чете са турским трупама у близини Куманова када су четири српска борца држала читаву турску војску од хиљаду људи пуних девет сати и да су том приликом ликвидира-

¹⁷ F. O. 105/153, PRO, N° 18, Thesiger to Lansdowne, April 6, 1905.

¹⁸ F. O. 105/153, PRO, N° 26, Thesiger to Lansdowne, May 30, 1905.

¹⁹ F. O. 105/153, PRO, N° 31, Thesiger to Lansdowne, June 29, 1905.

²⁰ B. D., vol. V, N° 72, Lansdowne to N. O. Conor, November 25, 1905, 97.

²¹ F. O. 371/130, PRO, № 38820, Whitehead to Grey, November 14, 1906.

ли четири официра и једанаест војника, док је више од шездесет војника рањено.²²

О активностима Србије на слању чета у Македонију и финансирању српског македонског комитета податке налазимо и у годишњим извештајима о стању у Србији за 1906. и 1907. годину које је Џејмс Вајтхед проследио Форин офису. У извештају за 1906. годину скретала се пажња на неколико пензионисаних и резервних официра који повремено долазе у Београд како би дали савете члановима македонског комитета. Пишући о финансирању комитета у 1906. години напоменуо је да је новац прибављен из више извора. Народна скупштина је 3. новембра изгласала годишњи кредит од тристо хиљада франака (дванаест хиљада фунти), за помоћ сиромашним лицима у Старој Србији и Македонији, што је била званична формулација за изгласавање средстава неопходних за деловање македонског комитета. Из тајног фонда је обезбеђено још тристо хиљада франака, богати Срби су приложили осамсто хиљада франака, а четрдесет хиљада франака су прикупили Македонци који живе у Београду. У извештају су и наведена имена богатих Срба дародаваца. Међу њима су се по висини прилога истицали, Никола Спасић²³, трговац (двадесет хиљада франака), Лука Ђеловић,²⁴ председник асоцијације банкара и трговаца (десет хиљада франака), браћа Ђорђевић²⁵, трговци (осам хиљада франака), Ђорђе Вајферт²⁶,

²² F. O. 371/328, PRO, № 21, Whitehead to Grey, March 21, 1907.

²³ Никола Спасић

рођен је 1838. године у Београду. Трговину је изучио код оца. Као трговац био је председник Берзе, члан управног одбора Народне банке, председник Прометне банке. Велики добротвор. Умро је 1916. године у Београду.

²⁴ Лука Ђеловић

је рођен 1852. године у Требињу. Као младић одлази у Београд где ради као трговачки шегрт. Учесник је херцеговачког устанка 1875. и добровољац у српско-турским ратовима 1876/78 године. Након тога враћа се трговини и стиче велико богатство. Постао је доживотни председник Београдске задруге. Један је од главних финансијера српског револуционарног покрета у Македонији. Умро је 1929. године у Београду.

²⁵ Браћа Ђорђевић (Димитрије и Ђорђе)

Димитрије је рођен 1833. године у Београду. Завршио је Лицеј. За члана Трговачког суда у Београду биран је 1868. и 1873. године. Од њега је као угледног индустријалца, Драгутин Димитријевић Апис 1904. тражио новац за помоћ српској акцији у Македонији. Са братом Ђорђем се прославио као трговац огревним дрветом и грађом. Увео је посебну технику сачекивања сплавара и брзог пласмана робе купцима. Под кнезом Михаилом био је кавалерист (коњаник), што је једно време била традиција у фамилији. Умро је у Београду 1907. године.

Ђорђе је рођен 1833. године у Београду. Завршио је трговачку школу, добро је

пивар, с прилогом од шест хиљада франака, Љуба Крсмановић, партнер у Извозној банци (пет хиљада франака), и браћа Гођевац²⁷, индустријалци (приложили су четири хиљаде франака). Према подацима које је добио из приватног извора од укупне суме од седамдсто двадесет хиљада франака (двадесет осам хиљада осамсто фунти) само је тридесет до четрдесет хиљада франака утрошено за предвиђене сврхе, а остатак новца је проћердан.

Занимљиво је да је генерална оцена коју је Форин офис изнео о деловању српских чета у Македонији за 1906. годину гласила да су се српске банде током највећег дела те године примириле. Слична оцена дата је и за деловање бугарских комита. Те године највеће проблеме су правиле грчке чете које су изводиле многобројне операције на територији солунског вилајета.²⁸ Британски дипломата је посебно истицао проблеме финансирања комитета с обзиром на то да је прилив средстава био озбиљно редукован и свео се само на новац који је обезбеђен из скупштинских средстава, јер су приватни финансијери због утврђених малверзација и ненаменског кори-

знао немачки језик. Једно време је служио у гвожђарским трговинама. Подигао је савремену фабрику креча.

²⁶ Ђорђе Вајферт

је рођен 1850. године у Панчеву. Након завршетка основне школе и гимназије у Панчеву и трговачке школе у Будимпешти, завршио је пиварски одсек Више пољопривредне школе у Вајенстефану (Баварска). Од 1873. живео је у Београду. Као редов коњаник борио се у ратовима 1876-1878. и 1885. Као истакнути члан Либералне странке био је члан скупштинског Уставотворног одбора. Новчано је помагао Мајски преврат 1903. Први светски рат провео је у Француској, а након рата враћа се у Београду. Године 1873. је преузео од оца пивару у Београду, и развио савремену производњу пива. У Београду је саградио модерне фабрике пива и слада, у Костолцу и Нишу фабрике леда. Купује рудник мрког угља у Костолцу, отвара рудник живе на Авали, руднике злата у Глоговици, олова и цинка на југу Србије. Био је члан Оснивачког и првог Управног одбора Народне банке (1884), вице-гувернер (1884-1889, 1902-1911), гувернер (1890-1902, 1912-1926) а од 1926. доживотни почасни гувернер југословенске Народне банке. Припадник масонског покрета. Умро је 1937. године.

²⁷ Један од браћа Гођевац, Милорад је и покренуо српску комитску акцију у Македонији. Рођен је 1860. године у Ваљевоу. Гимназију је завршио у Београду, а медицину у Бечу. По повратку са студија запослио се као лекар у санитарној служби београдске општине. По природи посла имао је редовне контакте са Србима из Македоније од којих је добијао информације о тешком положају сународника у тим областима. То га је навело да са групом богатих београдских индустријалаца помогне српску ствар у Македонији после 1903. године. Умро је 1933. године у Београду.

²⁸ В. D., vol. V., Extract from Annual Report for Turkey for the Year 1906, January 18, 1907, 171.

шћења новца одбили да га и даље финансирају. Иначе, из овог годишњег извештаја може се сазнати и састав македонског комитета у Србији за 1906. и 1907. годину.²⁹

Ова оцена о смиривању акција српских четничких група у Македонији за 1906. годину поклапала се са наређењем Централног одбора Српске одбране упућене Извршном одбору у Врању 21. децембра 1906. године о обустављању, операција нарочито у непосредној близини бугарске границе и бугарских крајева. У инструкцији се стриктно захтевало уздржавање од сваког напада и ограничавање деловања организације искључиво на одбрану у случају напада. У прилогу ове наредбе која је означена као строго поверљива, председник Централног одбора Српске одбране генерал Никодије Стефановић је додатно објашњавао да ће се српске чете и даље тући са бугарским бандама кад год то буде корисно за српску ствар или када прилике на терену то буду захтевале. Прецизирало се и избегавање сукоба са турским војницима, даље организовање мреже Српске одбране по селима, избегавање покоља становништва, посебно жена и деце, као и наставак спорадичног уклањања лица које ометају или отежавају рад српске организације на терену.³⁰

О деловању комитета налазимо податке и у годишњем извештају за 1907. годину. У њему се констатовало да је београдски македонски комитет распуштен августа 1907. године, као последица оставке његовог председника генерала Николе Стефановића, али највише због потпуног помањкања средстава. Британски посланик Вајтхед је претпостављао да је српска влада, уважавајући препоруке, великих сила о обустављању деловања револуционарних комитета, одлучила да, се супростави обнављању деловања комитета. Он је ту своју хипотезу темељио на извештајима да

²⁹ Током 1906. године комитет су између осталих чинили: Љуба Давидовић, министар образовања, који је био уједно и председник, Љуба Јовановић, професор Универзитета и потпредседник Народне скупштине, Љуба Ненадовић, капетан и рођак краља Петра Карађорђевића, капетан Вуловић из Врања, М. С. Статишанин, професор из Врања, Драгиша Ђурић запослен у статистичком бироу министарства финансија, мајор Пешић, бивши ађутант принца Ђорђа. Наредне године састав комитета је измењен. За председника је изабран Никола Стефановић, генерал у резерви. Нови чланови су постали: пуковник Јован Поповић, мајор Трифуновић, поручник Панта Петровић, Голуб Јовић, богати Београђанин, а од старих чланова остао је професор Љуба Јовановић. В. Д., vol. V, № 26, Extract from Annual Report for Servia for 1906, April 11, 1907, 116-117.

³⁰ Љ. Алексић-Пејковић, Документи о спољној политици Краљевине Србије, књига II, Додатак 2. Организација Српска одбрана 1906. године, 255, Београд 2007, 517-520.

Македонци који живе у Србији смерају да обнове комитет потпуно независно од владе без прихватања било какве субвенције или помоћи. Вајтхед се у извештају осврнуо и на односе Србије и Бугарске и луцидно закључио да они никако неће моћи да буду срдачни све док буде трајало њихово надметање око успостављања доминације над словенским земљама које се налазе под турском влашћу. Признао је да Никола Пашић жели сарадњу са Бугарском око заједничких циљева, али је то безуспешно због бескомпромисног става Бугара који сматрају да целокупна територија Македоније припада њима према одлукама Санстефанског Уговора.³¹

Британска дипломатија је и током фебруара 1907. захтевала од српске владе да спречи прелазак герилских банди у Стару Србију и Македонију тврдећи да их предводе српски официри. У разговору који је поводом тих оцена Џејмс Вајтхед водио са Пашићем, 11. фебруара 1907. добио је негативан одговор, то јест српска влада је одбијала оптужбе да финансира и подржава устаничке чете уз тврдњу да официри који их предводе нису у активној војној служби. Пашић је том приликом опширно говорио и о историјским коренима македонског питања пребацујући кривицу за тамошња збивања на бугарску страну.³²

Своје утиске из разговора са Џејмсом Вајтхедом изнео је и Никола Пашић. Према његовој верзији, Вајтхед је у разговору скренуо пажњу на крваве догађаје у Македонији, а нарочито апострофирао борбе српских и бугарских комита у скопском санџаку. Ти сукоби су штетили хришћанским народима и отежавали извођење реформи. Британски посланик је захтевао од српске владе да учини све што је у њеној моћи како би те сукобе спречила, и да обрати пажњу на деловање српских официра у тим четама. Пашићево је гледиште било да Србија води рачуна да српске комите не прелазе у Македонију. Опширно је говорио о покушају српско-бугарског споразумевања у Македонији и о разорном деловању бугарске пропаганде и комита. Према његовим објашњењима Бугари нису само одбили да обуставе своју пропаганду у косовском вилајету и скопском санџаку, већ су повећавали и радикализовали своје методе, упражњавајући терористичка дејства у српским селима, убијајући српске учитеље, свештенике, највиђеније људе, што је изазивало контрареакцију Срба. Посебно су на те злочине реаговали Срби досељеници из Македоније који су своје сународнике почели материјално да потпомажу. Пашић је поновио своје раније ста-

³¹ B. D., vol. V, № 20, Extract from Annual Report for Turkey for the Year 1907, April 2, 1908, 118.

³² F. O. 371/328, № 11, J. Whitehead to E. Grey, February 15, 1907; B. D., vol. V, № 84, J. Whitehead to E. Grey, February 15, 1907, 117-118.

новиште да ће Србија учинити све да српске чете не прелазе границу, али и да његова влада не може да контролише тамошње Србе већ да може само да апелује на њих да не улазе у војне окршаје. По њему, најефикаснији начин да се тамошња ситуација смири је нестанак бугарских чета, престанак насиља и терора и уклањање бугарске пропаганде из скопског санцака. Осврћући се на припадност скопског санцака, скренуо је пажњу свом саговорнику на историјски значај Скопља за Србе као престонице старе српске државе.³³

Иначе, и Едвард Греј и његов помоћник Чарлс Хардинг су током пролећа и лета 1907. године упозоравали др Михаила Милићевића и Славка Грујића да српска влада треба да обустави активности српских чета на територији Македоније које су поново активирани за разлику од бугарских чета чије су делатности престале. Деловања тих чета по мишљењу Греја подривају напоре Велике Британије и осталих европских сила да изврше реформе и поврате мир у Македонији. Зато је игра коју Србија игра изазивачка и опасна по мир на Балкану.³⁴ У разговору Милићевића и Сир Чарлса Хардинга 21. фебруара 1907. по питању деловања српских револуционарних комитета у Македонији, британски дипломата је изразио оправданост одбране тамошњег српског народа, али и поновио потребу да Србија обустави слање комита. Одбацио је могућност евентуалне поделе Македоније сматрајући да још није дошло време за такву солуцију.³⁵ Посланик Милићевић се са Хардингом сусрео крајем маја исте године када су поново разматрали исту тематику. Хардинг је том приликом упозорио Милићевића да активност српских комитлија Македонији опасно угрожава мир и поновио захтев да Србија у интересу одржавања мира мора да предузме најстрожије мере да се тој активности стане на пут, односно да се у потпуно спречи. Такође је скренуо пажњу да према његови извештајима раздражљивост Бугара по питању Македоније потиче због агресивног деловања српских чета у тој области, док су бугарске комите обуставиле своје деловање. Милићевић је по први пут обавестио српску владу да је британско незадовољство због акција српских чета у Македонији врло велико и да би обустављање њиховог деловања било не само у интересу мира већ пре свега у српском интересу.³⁶

³³ АС, МИДС, ГК Будимпешта 1907, Пашић-ГК у Будимпешти, 29.1/11. II 1907.

³⁴ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-IV, Д-IV, Пов. бр. 401, М. Милићевић-Н. Пашићу, 2. III 1907.; АС МИДС, ПО, 1907. Ф-IV, Д-IV, Пов. бр. 542, М. Милићевић-Н. Пашићу, 26. III 1907.; АС МИДС, ПО, 1907. Ф-IV, Д-V, Пов. бр. 950, С. Грујић-Н. Пашићу, 10. VI 1907.

³⁵ АС, МИДС, ГК Будимпешта 1907, МИД-ГК у Будимпешти, 15. /28. II 1907.

³⁶ АС, МИДС, ППО, 1907, О-ред 378, Милићевић-Пашићу, 16. /29. V 1907.

Још оштрије упозорење српској страни да обустави акцију својих чета у Македонији, Чарлс Хардинг је изрекао 21. јуна 1907. у разговору са Славком Грујићем. Хардинг је том приликом скренуо пажњу Грујићу да је Бугарска послушала британске савете и смањила деловање својих чета у Македонији, док су српске јединице појачале своја дејства. Српска влада је оптужена да не предузима довољно радикалне мере како би обуставила деловање тих чета и да то директно изазива Бугарску и раздражује њено јавно мњење. Све то прети очувању мира. Грујић је са своје стране био уверен да је Хардинг био под снажним бугарски утицајем и да је подлегао њиховој пропаганди. Одбацио је тврдње о томе да дејство српских чета изазива Бугаре и поновио да Србија чини све да спречи прелазак чета у Македонију.³⁷

Истим поводом посланик Милићевић је разговарао и са лордом Џорџом Фицморисом, британским подсекретаром за спољна питања 1. марта 1907. Ипак, највише времена њих двојица су посветила сукобу балканских држава око Македоније, а нарочито неспоразуму између Србије и Бугарске. Милићевић је одбацио одговорност своје земље за непријатељство са Бугарима. Подсетио је да српска страна никада није била искључива и да је узимала у обзир и бугарска права на Македонију, док је, с друге стране, Бугарска оспоравала другим народима интересе у тој области. То је по њему и био главни разлог немогућности споразумевања са Бугарима. Милићевић је сматрао да ће српске чете нестати у Македонији чим бугарске комите престану са терористичким акцијама.³⁸

О деловању српских чета Едвард Греј је 31. маја 1907. објавио и посебан Меморандум у коме се истицало да информације које му је упутио бугарски агент у Лондону да се наставља формирање српских чета у кичевској области изазивају забринутост у Енглеској. У Меморандуму се упозоравало да ће деловање српских јединица у Македонији додатно иритирати и бугарско јавно мњење што може да измакне контроли бугарске владе. Зато је Греј опомињао Србију да прекине деловање тих чета.³⁹ Међутим, занимљиво је истаћи да се британски конзул у Солуну солидарисао са Србима у Македонији и осуђивао понашање Аустрије, док је британски посланик у Београду Џејмс Битхом Вајтхед у неколико наврата поручивао аустријском посланику грофу Форгачу⁴⁰ да су жалбе Срба у Македонији и

³⁷ АС, МИДС, Посланство Цариград 1907, Ф-128, МИД-посланству у Цариграду, 22. VI/5. VI 1907.

³⁸ АС, МИДС, ГК Будимпешта 1907, Милићевић-ГК у Будимпешти, 25. II /10. III 1907.

³⁹ АС, МИДС, ППО, 1907. О-ред 378, посланство у Лондону-МИД-у, 18/31. V 1907.

⁴⁰ гроф Јанош Форгач

Старој Србији оправдане, иако је слао извештаје у Лондон да српски официри одлазе на југ и да раде са револуционарним комитетом у Београду.

Славко Грујић је 26. јула 1907. године предао ноту српске владе лорду Фицморису о акцији бугарских чета у којој се износе конкретни подаци о деловању бугарских чета на територији Македоније и терору који врше над тамошњим српским становништвом. Нота је представљала својеврсни деманти односно негацију бугарских, а посредно и енглеских оптужби о одговорности српских чета за дешавања у Македонији.⁴¹

Колико је српска страна упорно истрајавала на упозоравању енглеске владе о непрестаном деловању бугарских чета показује и разговор Михајла Милићевића са сер Чарлсом Хардингом 25. септембра 1907. године. Милићевић је предао notiцу о конкретном деловању бугарских банди. Хардинг је и том приликом поновио добро познати став своје владе да су они који помажу рад устаника највећи непријатељи македонских хришћана, јер да нема чета Македонија би била најсрећнија покрајина у Турској, с обзиром на то да се тамо врше реформе које не постаје ни у једној другој провинцији. Такође, поменуо је и став да велике силе неће дозволити поделу Македоније у корист балканских држава.⁴²

Шеф Форин офиса је 13. августа 1907. упознао Николаса О Конора да се слаже с његовим предлогом да жандармерију треба искористити у борби са устаничким јединицама. Конкретно, у случају деловања српских чета био је мишљења да велике силе треба да заплаше Србију стављајући јој до знања да ће ако не обустави деловања својих комита бити "остављена на милост Бугарској која ће брзо завршити с њом".⁴³ Ово је било озбиљно упозорење и претња Србији од стране човека коме такав тон у дипломатском опхођењу иначе није био својствен. Британски званичници су

аустријски посланик. Рођен је 1870. године. Био је на дипломатској служби у Цариграду 1903 године, а затим је пребачен за отправника послова у Софију. После тога је постављен и за посланика у Бразилу одакле је премештен 9. јула 1907. године у Београд. По писању посланика Вајтхеда гроф Форгач је био врло способан и енергичан дипломата

⁴¹ У noti се истицало да су бугарске револуционарне чете организовале терористичке акције против српског становништва у подручју Велеса и Прилепа. Напомињало се да су у више наврата током јуна и јула 1907. године у назначеним областима деловале бугарске комитске чете које су бројале између четрдесет седам и деведесет бораца. Љ. Алексић-Пејковић, Документи о спољној политици Краљевине Србије књига II, свеска 4/1, 1907, 71, Београд 2008, 223.

⁴² Љ. Алексић-Пејковић, Документи о спољној политици Краљевине Србије књига II, свеска 4/1, 1907, 253, Београд 2008, 507-508.

⁴³ В. D., vol. V, № 164, Grey to N. O. Conor, August 13, 1907, 207.

сличан став износили и Порти понављајући тезу о потреби спречавања разбојништава у македонским провинцијама као и да такав задатак, уместо регуларних турских трупа које су се показале неефикасне, треба да буде поверен специјално организованим жандармеријским јединицама.

Занимљиво је да је турски султан у разговору са О Конором, децембра 1907. изнео податке који се нису уклапали у британску матрицу оптужби на српски рачун. Насупрот њиховим гледањима да највећи проблем у Македонији представљају деловање српских чета које подржава и инструише српска влада, турски султан је минимизирао њихово деловање и указивао да највећа опасност долази од вршљања бугарских комита које подржава Бугарска у смислу обуке коју врше њени официри, снабдевања оружјем и новчаним средствима. Зато је по мишљењу Абдул Хамида једини лек за смиривање тамошњих прилика била заједничка и енергична акција европских сила, а посебно Велике Британије код влада у Софији и Атини да пресеку подршку револуционарним бандама.⁴⁴ Ово је био својеврсни парадокс. Турска, као непријатељ српских интереса у Македонији, бранила је званичну Србију од оптужби њеног британског пријатеља и амнестирао је од одговорности за немире у Македонији. Али ако се дубље проучи политика Велике Британије не треба да чуди тај њен став према Србији. Преовлађујућа пробугарска оријентација у британској балканској политици настала добрим делом и активношћу балканског комитета условљала је такав став према Србији и њеној одговорности за деловање револуционарних комитета на тлу Македоније.

Ипак, извесне промене у ставу Балканског комитета према деловању револуционарних чета у Македонији исказаће и Ноел Бакстон, председник комитета током посете Македонији октобра 1907. године. Заинтригиран чињеничним стањем према извештајима др Јаше Ненадовића, српског посланика у Цариграду, Бакстон је започео једну врсту истраге о узроцима четничке акције и њеним последицама. Нарочито дуго је разговарао са драмским митрополитом Хризостомом који је тврдио да му је Бакстон признао да су се у Енглеској веома разочарали у Бугаре и да су увидели да су управо Бугари веома криви, ако не и главни кривци за постојећу анархију у Македонији. На основу нових података које је лично прибавио, Бакстон и други чланови Балканског комитета су се уверили да "Бугари нису јагњад за какву се стално издају". На основу тих изјава митрополита Хризостома, посланик Ненадовић је извео закључак да је Бакстон дошао да прикупи материјал за ново мишљење Балканског комитета

⁴⁴ В. D., vol. V, №172, N. O. Conor to Grey, December 7, 1907, 217-219.

у македонском питању. Најмање што се може очекивати од Балканског комитета у будућности је да буде много обазривији према Бугарима.⁴⁵

Можда је управо боравак Ноела Бакстона утицао на извесне корекције британске владе према питању одговорности бугарске стране за изазивање нереда у Македонији. Да је дошло до одређених промена показује опширна депеша Михајла Милићевића упућена лично Николи Пашићу 9. децембра 1907. године после његовог сусрета са Чарлсом Хардингом. Том приликом Милићевић је поново уверавао британског државног подсекретара да српска влада чини све што је у њеној моћи да помогне напоре великих сила у извођењу реформских акција у Македонији, а да су бугарски шовинисти и њихови налогодавци и помагачи повећали своје нападе на житеље Македоније, посебно оне српске националности. Први пут приликом њихових сусрета Хардинг је признао да постоје повећане активности бугарских чета, а да "српска влада у последње време није анкуражира чете", мада је указао на то да енглеска влада има извештаје да су и српске јединице у извесним случајевима изазивале немире. Његова је општа оцена гласила да је ситуација у Македонији све гора и да су изгледи за будућност врло мрачни. Ипак, овога пута за такво стање нису директно оптуживане српске устаничке чете.⁴⁶

Иначе, у другој половини октобра 1907. године посланик Вајтхед је српској влади пренео вербалну ноту своје владе у којој се давала пуна подршка заједничком кораку које су предузели Аустрија и руски посланик у Београду код српске владе у погледу пацификације Македоније. Британска влада је у ноти подсећала да се побољшање администрације у Македонији неће постићи услед деловања терористичких и наоружаних банди и да ће такве активности само отежати и умањити напоре великих сила и одложити реформе које су преко потребне и у интересу хришћана. Британска влада је подсећала српске власти на потребу да допринесу свим средствима којима расположу прекиду непријатељстава међу хришћанским националностима у Македонији и да прекину сваку помоћ или подршку македонским бандама коју примају од својих симпатизера из Србије.⁴⁷

Затечена настојањима руске и аустријске дипломатије да пронађу некакво решење за проблем Македоније које би умирило тамошње хришћанско становништво и истовремено одржало турски суверенитет на том

⁴⁵ Љ. Алексић-Пејковић, Документи о спољној политици Краљевине Србије књига II, свеска 4/2, 1907, 320, 360, Београд 2008, 615, 675-676.

⁴⁶ Љ. Алексић-Пејковић, Документи о спољној политици Краљевине Србије књига II, свеска 4/2, 1907, 489, Београд 2008, 909-910.

⁴⁷ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-IV, Д-VIII, Пов. бр. 2682, British Legation -српској влади, 5. X 1907.

простору, британска влада је током 1903. године покушала активно да се умеша у читаву ствар. Као покровитељу Турске, британској дипломатији није одговарало радикално мењање положаја Македоније, односно измена статуса које би ишло на штету Порте. Зато Форин офис између 1903. и 1907. године шаље скоро свакодневно инструкције својим дипломатским представницима у Цариграду, у Београду, Софији, Атини да пажљиво прате активности тамошњих револуционарних комитета, евидентирају њихове евентуалне упаде на тле Македоније и на време извештавају претпостављене како би британска влада могла да упозори владе балканских земаља да обуставе револуционарне активности својих сународника јер то не доприноси миру и стабилности на тим просторима. У Лондону се веровало да је очување мира био главни интерес и тамошњег хришћанског становништва али и Турске. У том смислу посебно пажљиво се пратило деловање српских устаничких чета и организација, и бројна су упозорења која су у Београд стизала из Лондона да српска влада спречи и онемогући њихово деловање. Само је Србија упозоравана да искорени рад устаничких комитета, док су се истовремено затварале очи пред сталним деловањем побуњеника и револуционарних банди које су убациване у Македонију из Бугарске и Грчке, уз обилату помоћ њихових влада.

Aleksandar RASTOVIĆ

**GREAT BRITAIN IN RELATION TO THE SERB
ACTIVITIES IN MACEDONIA, 1903-1907**

Summary

British politics turns to the Balkans during 1903, when there was considerable unrest in Macedonia, where the Christian population expressed its dissatisfaction with the increasing terror against them, as well as because of the activities of both irregular Turkish troops, and the official authorities. As protectors of Turkey, British politicians did everything they could in order to preserve the existing state of affairs, that is to say, the Turkish rule in the Balkans, for even with all of its shortcomings, the Turkish Empire was the safest obstacle to Russian aspirations in the region. Especially between 1905 and 1907, Foreign Office carefully observed activities of various revolutionary committees and units, trained and supplied with weapons and money by all Balkan countries interested in the area, and then sent into Macedonia. The British government especially pointed to the dangers from the Serbian paramilitary units, and warned Serbian government to cease all activities of their units crossing into this region. On its side, Serbian government in the beginning organized and helped the activities of the Serbian Defense, but, following serious warnings from London, asked for the cessation of its activities. At the same time, the British remained unmoved by arguemented reports from Belgrade, about the continuation of unhindered and unpunished activities of Bulgarian swadrons. The great influence of the Balkan Committee on the British government largely caused that official London ignored obvious proofs about terrorist activities of Bulgarian units on the territory of Macedonia until the end of 1907.

Ненад МИЛЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

СРБИЈА И ДРУГА КОНФЕРЕНЦИЈА МИРА У ХАГУ 1907. ГОДИНЕ*

Апстракт: Став Србије и српске јавности према Другој конференцији мира у Хагу 1907. године, као и идејама којима је она покушала да удахне живот, су питања која је српска историографија неоправдано запоставила. Учешће српске делегације у раду конференције и став српског јавног мњења према самој конференцији су темељно анализирани у овом раду. Поглед из Србије на конференцију мира, и идеје које су лежале у њеним коренима, важан је и као пример става малих држава према том феномену. То је илустрација начина на који су оне покушавале да своје интересе уклопе у дискурс о универзалним вредностима мира, правде и хуманости, и ускладе га са специфичностима односа између великих сила и њихових малих суседа.

Key words: Serbia, the First and Second Hague Peace Conferences, the Attitude of Government, Public Opinion, the Limitation of Armaments, International Arbitration, Pacifism, Foreign Affairs.

Пророчанство Берте фон Сутнер, добитнице Нобелове награде за мир 1905. и једног од најпознатијих мировних активиста пре Првог светског рата, да се 20. век неће окончати, а да не посведочи протеривање бича рата из људског друштва, није се остварило. Ипак, то не значи да конференције мира у Хагу 1899. и 1907, препознатљива обележја овог периода, нису представљале значајан корак у жељеном правцу – хуманијем друштву ослобођеном ужаса рата. За многе је овај циљ, како тада, тако и данас, био чиста утопија. Фредерик Паси, добитник Нобелове награде за мир 1901, није тако мислио. Сматрао је да је свет у којем живимо настао од остварених утопија, односно идеја које су некада таквом карактеризацијом ниподаштаване и обезвређиване. Паси није био далеко од истине када је истицао да је нека идеја данас утопија, а већ сутра реалност, и да је свет

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

создан управо од таквих идеја. Уосталом, конференције мира у Хагу биле су важан корак у кодификацији међународног права и стварању Друштва народа (1920), претече УН-а и међународне организације која је раније сматрана великом утопијом. Грмљавина топова лета 1914. године неминуовно је бацила дебелу сенку на коначни суд о историјској вредности периода који многи и данас носталгично називају *Belle Époque*. Но, то нам не говори да у поменутом периоду није било великих идеја, позитивних промена и прогреса у многим областима људског друштва. Међу њима се, свакако, издвајају и конференције мира у Хагу, као и идеје којима су ови међународни скупови имали за циљ да удахну живот.

Став Србије и српске јавности према Другој конференцији мира у Хагу 1907. године, као и идејама којима је она покушала да удахне живот, су питања која је српска историографија неоправдано запоставила. Посвећен им је незаслужено мали простор, и то претежно у оним радовима који су се бавили, мање или више, сродним темама. Стога је неопходно да у овој анализи буду обухваћени проблеми као што су: учешће српске делегације у раду Конференције, став српског јавног мњења према самој Конференцији, као и допринос српске делегације том раду. Важно је сагледати какав је потенцијал српски државни врх видео у инструментима међународне политике и права које је Конференција имала да обезбеди, посебно у контексту кризних односа Србије са суседном Аустроугарском монархијом. Поглед из Србије на Конференцију мира, и идеје које су лежале у њеним коренима, важан је као пример става малих држава према том феномену. То је илустрација начина на који су оне покушавале да своје интересе уклопе у дискурс о универзалним вредностима мира, правде и хуманости, и ускладе га са специфичностима односа између великих сила и њихових малих суседа.

У интересу анализе поменутих проблема неопходно је да се кратко осврнемо на рад Прве и Друге конференције мира у Хагу, идеје које су биле њихов духовни покретач, као и проблеме који су се јавили током њиховог одржавања. Конференција мира 1899. године била је претеча конференцији одржаној 1907. године, која је, у многим аспектима, представљала наставак и допуну рада Прве конференције. Почетни корак у сазивању Прве конференције мира представљало је циркуларно писмо које је руски министар спољних послова гроф Муравјев 24. августа 1898. послао посланицима акредитованим у Петрограду. У првом плану налазила се прокламована жеља руског цара да се очува општи мир, и да се сви народи ослободе тешког финансијског терета непрестаног наоружавања. У ту сврху предлагао је да се представници свих влада окупе на конференцији како би размотрили поменуте проблеме. Позив је наишао на уздржане и хладне реак-

ције у престоницама неколико великих сила, па је гроф Муравјев 11. јануара 1899, како би разбио лед, упутио нови циркулар, овога пута преко руских посланика у иностранству. У оквиру њега је предложио програм будуће конференције. Сва питања која су се тичала политичких односа између држава, као и постојећих међудржавних уговора, била су унапред искључена из расправе, како не би чинила препреку ефикасном раду конференције. Холандија је прихватила званичан предлог да место одржавања конференције буде у њеној престоници.

Прва конференција мира отпочела је рад 18. маја 1899. у Хагу. Проблеми су прво детаљно обрађивани на седницама три посебне комисије, да би резултати били представљани на пленарним седницама конференције. Последња од њих одржана је 29. јула 1899. Резултати су сумирани у *Завршном акту* који су потписали представници свих држава учесница. Он је садржао три конвенције (о мирном решавању међународних спорова, о законима и обичајима рата на копну, о примени Женевске конвенције у поморским ратовима), три декларације које су се односиле на (не)употребу одређених ратних средстава, резолуцију која је истицала да је смањене војних буџета изузетно пожељно ради добробити човечанства, као и шест жеља у вези са питањима чије решавање није било у директној надлежности конференције. Кључна тачка другог циркулара грофа Муравјева – ограничавање наоружавања и замрзавање војних буџета – је размотрена, и донет је закључак да се од те идеје због многобројних практичних тешкоћа мора одустати. Резолуција којом се остварење те идеје препоручује као пожељно представљала је згодан начин да се свету саопшти одустајање од њеног остварења. Међутим, оно је и пре почетка Конференције очекивано једино од највећих оптимиста, тако да неуспех у овом аспекту није значао да је и читава Конференција била неуспешна. Наиме, значај Прве конференције мира лежи у чињеници да је уопште одржана, као и да је постигла извесне резултате. Успостављен је преседан за будуће скупове сличне врсте, па је Конференција била значајан корак у развоју међународног права и међународне заједнице. Позитиван исход Конференције оличен је и у конвенцијама о арбитражи, односно о законима и обичајима ратовања. Ипак, ефекти Конференције се морају оцењивати и у контексту догађаја који су уследили током неколико наредних година. У том смислу, могу се у великој мери оправдати мишљења многих филантропа и мировних друштава да су резултати Конференције били обесхрабрујући. Мировна Конференција није допринела одржању мира у свету ни својим конкретним потезима, нити стварањем атмосфере помирљивости. У наредних неколико година избила су два већа ратна сукоба. Најзначајнији успех Конференције – конвенција о арбитражи у међународним споровима – до-

живео је, такође, своје ватрено крштење у периоду између две конференције. Током руско-јапанског рата њена вредност се показала у два наврата¹, а Стални међународни арбитражни суд је до 1907. решавао још четири случаја која су спадала у његову надлежност.²

Учесници Прве конференције нису предузели конкретне кораке у циљу сигурног одржавања нове конференције у блиској будућности. Једино је изражена жеља да се поједина питања уврсте у програм евентуалне конференције. Први конкретан предлог да се сазове нова конференција уследио је 1904. од америчког председника Теодора Рузвелта. Био је то одговор на резолуцију која му је упућена од стране дванаестог годишњег скупа Интерпарламентарне уније, одржаног од 12–14. септембра 1904. у Сент Луису (САД). Резолуцију је Рузвелту 24. септембра предочио Шарл Албер Гоба, добитник Нобелове награде за мир 1902. Амерички државни секретар за спољне послове Џон Хеј упутио је 21. октобра 1904. званичан циркулар америчким посланицима у државама потписницама *Завршног акта* Прве конференције мира. Тај циркулар је, изузев осврта на рад претходне Конференције, представљао и позив за одржавање нове конференције, али у себи није садржао и разрађени предлог програма рада. Ипак, одржавање конференције је морало бити одложено услед руско-јапанског рата, а на инсистирање руског цара Николаја II. Зато су САД 27. децембра 1904. упутиле и другу ноту којом су констатовале да је предлог повољно примљен, али да се одржавање конференције неминовно мора пролонгирати. Након закључења мира с Јапаном у Портсмауту 5. септембра 1905, руска влада је већ 13. септембра обавестила САД о својој спремности да предузме даље кораке ради сазивања конференције. Амерички председник је руском цару, на његову молбу, уступио част да буде званични иницијатор конференције. Међутим, услед унутрашњих проблема, руска влада није била у стању да се посвети припремама конференције. Руски посланици су, тек 29. марта 1906, владама држава у којима су били акредитовани упу-

¹ Арбитражом (Париз, децембар 1904 – фебруар 1905) је решен енглеско-руски спор у тзв. Догер бенк афери (октобар 1904), који је претио да изазове међусобни рат. Такође, трећи члан конвенције о арбитражи обезбедио је америчком председнику правна средства да покрене посредовање и мировне преговоре између Русије и Јапана 1905. године.

² У питању су били: америчко-мексички спор 1902, спор В. Британије, Немачке и Италије са Венецуелом од октобра 1903. до фебруара 1904. године, спор В. Британије, Француске и Немачке са Јапаном у новембру 1904. и мају 1905. године, и спор између В. Британије и Француске у вези са Оманом, који је решаван у јулу и августу 1905. године.

тили прелиминарни позив за одржавање Друге конференције мира.³ Предложени датум почетка конференције (јул 1906) није био одговарајући из више разлога.⁴ Услед тога, две недеље касније, неминовно је дошло до новог померања почетка конференције. Оно се испоставило и већим након што је Енглеска предложила да се у програм конференције уврсти и питање ограничење наоружања. Руска влада је морала да пошаље свог најбољег правника, професора Мартенса, да изглади разлике и усагласи ставове сила по питању програма. Након тога је, 3. априла 1907, могла да упути нови циркулар, којим је истакла да је све спремно за одржавање Друге конференције мира. Коначно, холандска влада је маја 1907. послала званичне позиве.

Друга конференција мира је отпочела свој рад у Хагу 15. јуна 1907. По броју позваних држава била је то, у најширем значењу те речи, права светска конференција. Међу 44 државе учеснице и 174 делегата на конференцији је била присутна и Србија са својом делегацијом. Конференција је радила пуна четири месеца. Одржано је укупно 11 пленарних седница, а *Завршни акт* конференције је усвојен 18. октобра 1907. Укупно је закључено 13 конвенција и једна декларација. Оне су имале да буду потписане у Хагу до 30. јуна 1908. године од стране опуномоћених представника држава. Усвојене су и резолуција о неопходности ограничења наоружања, резолуција у корист обавезног изборног суђења, као и резолуција у корист пројекта уговора о новом изборном суду. Изражене су и четири жеље по разним питањима, од којих је последња препорука за одржавање треће конференције мира. Решавање питања од чијег је позитивног исхода јавност очекивала највише, и на крају била разочарана неуспехом, била су питања ограничења наоружања и мирног решавања међународних спорова.

Ограничење наоружања. Предложени петогодишњи мораторијум на пораст војних буџета (1899) био је предлог који је лако могао да придобије обичне људе, али је тешкоће, које су стајале на путу његовог остварења, било немогуће превазићи. Политичарима и правницима је било јасно да није постојала формула која би се, у том смислу, могла применити на све државе. Потрага за њом је, у једном тренутку, запретила да угрози чи-

³ A. Pearce Higgins, *The Hague Peace Conferences and other international conferences concerning the laws and usages of war*, Cambridge 1909, 53-55.

⁴ Наиме, за јул 1906. већ је био заказан *Трећи панамерички конгрес* у Рио де Жанеиру, а Швајцарска је за јун 1906. сазвала конференцију ради ревизије *Женевске конвенције* из 1864. Такође, зграда холандског парламента је била слободна само до септембра, када су почињале његове седнице, а октобар је био месец када су у Холандији почињале незгодне климатске прилике.

таву конференцију 1899. Од сваке озбиљније дискусије у том правцу одустало се након што је немачки војни стручњак пуковник Шварцхоф предложио присутнима све могуће тешкоће и компликације тог чина. Једначина са више непознатих је тако приморала велике силе да се задовоље резолуцијом о великој пожељности ограничења војних буџета. Једногласно, уз аплауз, испоштована је идеја руског цара и донекле задовољена машта идеалиста и обичних људи. Идеја је била присутна у програму 1899, али не и у циркулару из 1906. Ако се има у виду положај у којем се Русија нашла након изгубљеног рата, као и њена жеља да обнови наоружање, намеће се закључак да су се корени идеје налазили у руским политичким, финансијским и стратешким интересима, а не у искреном покушају приближавања идеалу мировних друштава и активиста.⁵ Идеја је била неостварива, пошто се косила са суверенитетом држава као основним принципом међународног права, али и услед непостојања правних инструмената који би обезбедили њено опште и симултано спровођење у пракси. Такође, она се нашла и у вртлогу супротстављених интереса великих сила и немогућности одржања *status-a quo* у Европи. Ово је било очигледно како 1899, када се суштина расправе сводила на ограничење армија, тако и 1907, када су флоте биле у првом плану.⁶ „Оружани мир“, оличен у два супротстављена савеза који су се утркивали у наоружавању, било је најбоље што је Европа могла да очекује тих година. Наоружање само по себи никада није било директан узрок неког рата. Посредно, као психолошки фактор и узрок повећаном утицају војних фактора на политичке одлуке, наоружање је, ипак, могло бити узрок сукоба. Осећање несигурности, које је у многим државама постало доминантно, било је укоренењено у недостатку поверења у искреност и намере других држава, и инстинктивној тежњи за осигурање сопственог опстанка. Неповерење, страх од туђих намера и осећање несигурности биле су моћне препреке остваривању идеје о смањењу наоружања. Наоружавање је у једној држави производило осећање сигурности, али је, истовремено, у другим државама било узрок страха, који је утицао да се и оне додатно наоружавају. Био је то зачарани круг у којем је, парадоксално, наоружавање ради сигурности увећавало, а не умањивало, несигурност.

⁵ Детаљније о мотивима који су подстакли Русију да 1899. предложи ограничење наоружања видети у W. Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, New York 1956, 582-585.

⁶ Детаљније видети у D. Stevenson, *Armaments and the coming of the War, 1904-1914*, Oxford 1996, 105-111.

Принцип обавезне арбитраже. Најважнији резултати конференције мира 1899. били су *Конвенција о мирном решавању међународних спорова*, и Стални међународни арбитражни суд као њен производ.⁷ Основа за дискусију, која је 1899. вођена у оквиру треће комисије, био је британски нацрт. Највеће заслуге за формирање арбитражног суда припадају британској и америчкој делегацији, јер руски циркулар са предлогом програма није садржао ни принцип арбитраже, нити идеју сталног суда.⁸ Предлог арбитраже изнео је руски делегат барон де Стаал 26. маја, а предлог о оснивању Сталног арбитражног суда британски делегат Жулијен Понсефо 31. маја. Арбитража је истакнута као најефикаснији и најправеднији метод за решавање дипломатских спорова, како у погледу њихове правне природе, тако и у погледу интерпретације међународних конвенција. Питања која су се тичала националног престижа и виталних интереса била су искључена из система арбитраже. Уочи одржавања Друге конференције мира биле су присутне наде да ће 1907. бити учињен корак више, тако што ће се принцип арбитраже у одређеним питањима учинити обавезним, а рад суда ефикаснијим. Током конференције принцип је разматран у оквиру Прве комисије и њене прве Поткомисије. Највећи отпор обавезној арбитражи дошао је од стране Немачке. Шеф њене делегације барон Маршал фон Биберштајн истакао је да Немачка није спремна ићи даље од уопштеног прихватања принципа обавезне арбитраже. Након вишенедељних безуспешних преговора и маневрисања, предлога и контрапредлога, енглески предлог конвенције о арбитражи изнет је на гласање. Већина држава је гласала за овај предлог, чиме је прихватила обавезну арбитражу у споровима насталим у осам области. Чињеница је да те области нису имале велики значај, као и да неке велике силе нису подржале предлог.⁹ Изаостанак консензуса довео је до тога да поменути предлог буде осуђен на неуспех. Преостало је једино да се декларативно искаже једнодушност држава учесница у прихватању принципа обавезне арбитраже.

⁷ А. Pearce Higgins, *нав. дело*, 95-164 (коментар аутора, стр. 164-179). Дат је упоредни текст обе конвенције – 1899. и 1907. године – како на француском, тако и на енглеском језику.

⁸ У Србији је употребљиван израз *Стални изборни суд*. Израз *стални суд* не описује најпрецизније институцију предвиђену конвенцијом. Свака држава потписница требало је да именује четири представника за чланове суда. Када би нека држава затражила арбитражу суда, судије за тај појединачни случај бирале би се са списка свих судија. Отуда назив *изборни*. Суд је био *сталан* само у смислу да представља тело квалификованих стручњака спремних да, ако је потребно, помогну у решавању дипломатских спорова.

⁹ Немачка и Аустроугарска биле су против, док су Италија и Јапан били уздржани.

Политичка питања ни на једној од конференција нису разматрана. Обе конференције су тако биле без веће политичке важности, јер нису много утицале на политичке односе између великих сила. Ипак, мора се констатовати да је највеће негативне последице осетила Немачка. Током Прве конференције њена делегација је била најупорнија у неслагању са принципом обавезне арбитраже и успоставом сталног судског тела у ту сврху.¹⁰ У Берлину су били одлучно против оба предлога, иако су од њихових делегата у Хагу стизала озбиљна упозорења да се не сме дозволити да конференција пропадне услед негативног става Немачке. Од принципа обавезне арбитраже се 1899. одустало, а Немачка је прихватила стални суд, како не би увредила руског цара и била проглашена кривом за неуспех конференције. Немачка је, у ствари, гласно говорила оно што су и други мислили, али су били довољно мудри да ћуте и избегну одијум јавности због недостатка ентузијазма. Тврд и нетактичан став Немачке у овим питањима искоришћен је од стране њој ненаклоњених политичара, новинара и публициста као згодан адут у негативној кампањи. Стварана је слика да је такав став Немачке, иако су га у суштини, посебно по питању ограничења наоружања, делиле и остале велике силе, најбољи доказ да је она, као оличење милитаризма, препрека бољем и сигурнијем свету, да није мирољубива и да јој се не може веровати.¹¹ Сличан је био и ефекат немачке опозиције прецизирању спорова за које би важила обавезна арбитража 1907. године.¹² Тако је Немачка знатно доприносила укорењивању стереотипне представе о себи, која ће до 1914. непрестано јачати, да би током Првог светског рата била додатно потврђена и оснажена.

ПРИПРЕМЕ

Међу 138 представника из 26 земаља на Првој конференцији мира у Хагу 1899. били су и представници Краљевине Србије. Делегацију су чинили Чедомил Мијатовић¹³ (1842-1932), посланик у Лондону и Хагу, пуковник Александар Машин (1857-1910), посланик на Цетињу и др Воји-

¹⁰ О суштини немачког противљења видети у: Roger Chickering, *Imperial Germany and a World without War. The Peace Movement and German Society, 1892-1914*, New Jersey 1975, 218-239, 410-419.

¹¹ W. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, 592.

¹² Theodor Wolff, *Das Vorspiel*, München 1924, 223.

¹³ О учешћу Мијатовића на конференцији мира 1899. видети у: Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомил Мијатовић, Викторијанац међу Србима*, Београд 2006, 218-222.

слав Вељковић (1865-1931), професор Административног права на Великој школи у Београду. У Првој комисији, која се бавила ограничењем наоружања, Србију је заступао пуковник Машин. У Другој, која је имала задатак да пропише законе рата на копну, Србију су представљали Мијатовић и Вељковић. Они су били и међу члановима Треће комисије, која је проучавала питање мирног решавања међународних спорова. Српска делегација је највише пажње посветила изради *Конвенције о мирном решавању међународних спорова*. Наиме, предложеном дефиницијом стварала се опасност да, у еластично утврђеној обавезности, јаке државе стекну ново оружје и средство притиска на слабије. У том питању српска делегација је настојала да наступа у тесној сагласности са Румунијом и Грчком, док Бугарска није могла бити придобијена за такав курс. Делегација је, такође, била закупљена третманом Црне Горе, која је била позвана на конференцију, али је овластила Русију да је заступа.¹⁴ На завршној седници Србија је гласала за све три конвенције и три декларације, учинивши само у *Конвенцији о мирном решавању међународних спорова* извесне резерве. Оне су 20. јула 1899. унете у записник треће комисије. Резерве су се односиле на члан 27. у којем се говорило о дужности сила потписница да, у случају сукоба, упуте дотичне државе на Стални изборни суд. Српски делегати су сматрали да би такав корак великих сила, јер мале према великим не би могле, практично, подузети такву посредничку улогу, значио повреду достојанства малих држава и мешање у њихове унутрашње ствари.¹⁵

На основу члана бр. 70 *Конвенције о мирном решавању међународних спорова*, а указом донетим 16. априла 1901, за српске чланове Сталног изборног суда именовани су Ђорђе Павловић, Глиша Гершић, Милован Миловановић и Миленко Веснић.¹⁶ Мандат чланова суда трајао је шест година. Дакле, на основу члана бр. 23 поменуте конвенције, српска влада морала је најкасније до 16. априла 1907. новим указом, било да обнови мандат старим, било да именује нове чланове Сталног изборног суда у Хагу. На предлог председника владе Николе Пашића, 28. марта 1907. је краљ Петар I донео указ којим су практично именовани нови-стари чланови Сталног изборног суда. Од првобитних чланова именовани су и овога пута председник Касационог суда Ђорђе Павловић, посланик у Риму др Мило-

¹⁴ Црна Гора је и 1907. овластила руску делегацију да је заступа на Конференцији мира у Хагу.

¹⁵ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (у даљем тексту: АС, МИД, ПО), 1907, Фасцикла-VIII, Досије-I, ролна број 314, VIII/14-15.

¹⁶ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/4-5, пов.бр.474, изв. из Лондона од 17. јануара 1907.

ван Миловановић и посланик у Паризу Миленко Веснић. Изостало је именовање Глигорија Гершића, бившег министра правде и ректора Велике школе.¹⁷ Два дана касније о овим постављењима обавештен је Међународни биро Сталног изборног суда у Хагу. Биро је постављења потврдио 5. априла и, потом, 8. априла званично о томе обавестио српску владу.¹⁸

Поменуте америчке ноте упућене 1904. ради сазивања, а потом и одлагања, конференције, српска влада је добила од америчког посланика акредитованог за Грчку, Румунију и Србију Џона Бринкерхофа Џексона. Прву ноту је Џексон упутио из Букурешта 28. новембра 1904.¹⁹ Српска влада још није била стигла да одговори на ту ноту, када је отправник полова у Атини Јован Ф. Христић 12. јануара 1905. послао америчку ноту о одлагању конференције, коју је добио од самог Џексона.²⁰ У септембру 1905. српска влада је обавештена да је руски цар, након закључења мировног споразума с Јапаном, предузео неопходне кораке ради сазивања нове конференције.²¹ Србија је 3. априла 1906. године од руског посланства у Београду добила нови позив за учешће на Другој конференцији мира, заједно са предложеним програмом и листом позваних држава.²² Влада није журила с одговором, јер је била упозната с недоумицама великих сила око датума одржавања конференције. Услед претходно наведених разлога читав конференција је морала да буде одложена. Сходно томе, Министарство иностраних дела Србије је 14. априла 1906. вербалном нотом обаве-

¹⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/36, указ краља Петра I, 15. март 1907.

¹⁸ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/37, пов.бр. 478, 17. март 1907; Исто, VIII/45, саопштење бр. 1248, пов.бр. 523, 5.април 1907. Нотификација Међународног бироа – Исто, 1907, Ф-VIII, Д-VI, рол. бр. 315, VIII/403, пов.бр. 2594, *Bureau international de la Cour permanente d'arbitrage*, № 1248, La Haye, le 8 avril 1907.

¹⁹ АС, МИД, ПО, 1905, Ф-IX, Д-III, рол. бр. 290, IX/99-103, *Department of State to the Representatives of the United States Accredited to the Governments Signatories to the Acts of The Hague Conference, 1899*, October 21, 1904. Нота је била пропраћена одговарајућим писмом на француском језику. – Исто, 1905, Ф-IX, Д-III, рол. бр. 290, IX/97-98, пов. бр. 2055, 15/28. новембар 1904.

²⁰ АС, МИД, ПО, 1905, Ф-IX, Д-IV, рол. бр. 290, IX/176-178, *Department of State to the Representatives of the United States Accredited to the Governments Signatories to the Acts of The Hague Conference, 1899*, December 16, 1904, пов.бр. 163, изв. Христића из Атине од 30. децембра 1904.

²¹ АС, МИД, ПО, 1905, Ф-IX, Д-IV, рол. бр. 290, IX/217, пов. бр. 1608, 13/26. септембар 1905.

²² АС, МИД, ПО, 1906, Ф-IX, Д-V, рол. бр. 303, IX /269-273, бр.144, пов.бр. 638, 21.март/3.април 1906; Исто, IX /274-278, бр.145, пов.бр. 639, 21.март/3.април 1906.

штено о новом одлагању.²³ Након консултовања српских посланика на страни о природи и садржају одговора других држава,²⁴ Министарство је уручило званичан одговор руском отправнику послова и првом секретару посланства Борису Евреинову. Истакнуто је да српска влада у потпуности прихвата гледиште руске владе о потреби даљег развијања и усавршавања започетог великог дела, и да ће се радо одазвати позиву, с надом да ће и Друга конференција дати корисне резултате у спровођењу племенитих идеја мира и међународне правде.²⁵ Миленко Веснић је средином фебруара 1907, с великом дозом сигурности, могао да извести владу у Београду о датуму почетка конференције. Већ крајем јануара 1907. било је јасно да ће конференција започети свој рад средином јуна, иако је било извесних недоумица све док мисија грофа Мартенса није окончана.²⁶ Руски царски посланик у Београду Василије Сергејев уручио је 5. априла 1907. српском министру иностраних дела званични позив за учешће Србије на Другој конференцији мира, заједно са њеним програмом.²⁷ Званични позив холандске владе, као домаћина скупа, уследио је 12. априла 1907.²⁸

Уочи почетка Друге конференције мира било је неопходно да се изврши ратификација конвенција и декларација донетих 1899,²⁹ као и *Конвенције о болничким бродовима* донете 21. децембра 1904. на посебном међународном конгресу у Хагу.³⁰ Холандски посланик у Србији барон Вел-

²³ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-IX, Д-V, рол. бр. 303, IX /283-284, бр.158, пов.бр. 703, 1/14.април 1906.

²⁴ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-IX, Д-V, рол. бр. 303, IX /279, пов.бр. 639, 28. март 1906.

²⁵ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-IX, Д-V, рол. бр. 303, IX /311-313, пов.бр. 1060, 14. јун 1906.

²⁶ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/11-12, пов.бр.53, изв. из Париза од 31. јануара 1907; Исто, VIII/21-22, пов.бр. 95, изв. из Париза од 24. фебруара 1907; Исто, VIII/32-35, пов.бр. 126, изв. из Париза од 12. марта 1907.

²⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/41-44, бр. 161, пов.бр. 504, 23. март 1907.

²⁸ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/48-49, бр. 109, пов.бр. 560, 12. април 1907.

²⁹ Реч је о три конвенције (*Конвенција о решавању међународних сукоба мирним путем*, *Конвенција о законима и обичајима у рату на сувом* и *Конвенција о примени на рат на мору Женевске конвенције од 22.августа 1864*) и три декларације усвојене на конференцији у Хагу 1899.

³⁰ Завршни извештај српског представника Миленка Веснића, протоколе заседања и текст конвенције на француском језику видети у: АС, МИД, ПО, 1905, Ф-IX, Д-III, рол. бр. 290, IX/141-156, пов.бр. 321, изв. Веснића из Париза од 11. децембра 1904; Текст конвенције на српском језику. – АС, МИД, ПО, 1906, Ф-IX, Д-V, рол. бр. 303, IX /319-320, *Конвенција о болничким бродовима*.

дерен-Ренгерс је 26. јануара 1907, у склопу припрема за упућивање званичних позива за учешће на новој конференцији мира, ургирао код српске владе да изврши ратификацију *Конвенције о болничким бродовима* до краја фебруара 1907. Све конвенције и декларације, изузев последње поменуте, ратификоване су 28. децембра 1900. Ратификације су депоноване у Хагу 11. маја 1901.³¹ По овлашћењу краља Александра Обреновића од 5. априла 1902, а на предлог владе, оне су поднете Народној скупштини на усвајање.³² Ипак, том приликом нису узете у претрес, већ су на седници одржаној 8. априла 1902. само прочитане и, потом, упућене надлежном скупштинском одбору. На томе је ствар и остала све до 1907. године. Како је њихово усвајање било неопходно пре почетка нове конференције, министар иностраних дела Никола Пашић је 20. фебруара 1907. послао генералу Сави Грујићу, председнику Државног Савета, поменуте конвенције и декларације, и затражио мишљење Савета о њима.³³ Почетком марта је морао поново да интервенише како би Савет што пре заузео став по том питању.³⁴ Савет је на седници одржаној истог дана коначно закључио „да све што је утврђено предњим конвенцијама и декларацијама служи интересима човечанства, и да треба усвојити и у начелу и у појединостима.“³⁵ Краљ Петар I је 21. марта 1907. овластио Пашића да Народној скупштини, сазваној у први редовни сазив за 1906, поднесе на усвајање те четири декларације и три конвенције.³⁶ Пашић је то и учинио 30. марта 1907.³⁷ На-

³¹ Црна Гора је конвенције потписане 1899. ратификовала 16. октобра 1900, а конвенцију из 1904. потписала је 26. марта 1907.

³² АС, МИД, ПО, 1906, Ф-IX, Д-V, рол. бр. 303, IX /333-334, бр. 4088, 23. март 1902. По члану 52. Устава из 1889. и 1903, односно чл. 13 Устава из 1901. године, била је неопходна сагласност Народне скупштине за ступање на снагу уговора чије је извршење изискивало издатке из државне касе или измену постојећих закона. По члану 29. *Конвенције о мирном решавању међународних спорова* свака држава потписница била је дужна да сноси део трошкова конституисања и рада Сталног изборног суда у Хагу. Стога су ове конвенције и декларације морале бити одобрене од стране законодавног тела.

³³ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/13, пов.бр. 265, Пашић Грујићу 7. фебруар 1907.

³⁴ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/16, пов.бр. 309, Пашић Грујићу 17. фебруар 1907.

³⁵ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/17, бр. 1016, Грујић Пашићу 17. фебруар 1907.

³⁶ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/20, указ краља Петра I, 8. март 1907.

³⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/19, пов. бр. 322, Пашић Нар. скуп., 17. март 1907.

родна скупштина је са садржајем ових докумената упозната на седници одржаној 2. априла 1907. којом је председавао потпредседник Љуба Јовановић.

Као и у случају ратификације конвенција и декларација донетих 1899, Србији је требало доста времена да одреди чланове делегације која ће представљати државу на конференцији 1907. Извесно време је као сигуран представник Србије на Конференцији фигурирао министар правде и будући посланик у Паризу Миленко Веснић. Он је крајем 1906. године боравио је у Београду, али није стигао да се упозна са програмом Конференције услед обавеза у Министарству правде и Скупштини. Том приликом му је напоменуто да ће бити један од представника Србије на Конференцији.³⁸ Стране дипломате су желеле да знају ко ће бити у саставу српске делегације и да ли су чланови упознати са предложеним програмом конференције. С одређивањем се каснило, па је Веснић нашао за сходно да затражи „да *Кр[аљевска] Влада дефинитивно одреди бар свога првог представника...и да му што пре стави на расположење сав материјал који до сада има при руци.*“³⁹ Осим свог првог делегата, Србија је морала да именује и техничке представнике као остале чланове своје делегације. До краја марта највећи број европских држава већ је одредио своје представнике на Конференцији, иако званични позиви још увек нису били упућени. Чланови српске делегације на конференцији одређени су почетком маја. То су били генерал Сава Грујић (1840-1913), председник Државног савета, др Милован Миловановић⁴⁰ (1863-1912), посланик у Риму (од 1902), др Миленко Веснић (1863-1921), посланик у Паризу (од 1904) и Михаило Милићевић, посланик у Лондону и Хагу (од 1906).⁴¹ Средином маја Миленко Веснић је упозорио Пашића да оваква владина одлука у париским дипломатским круговима изазива веома велико чуђење и озбиљне замерке. Велике силе Француска и Италија именовале су по три делегата, државе као што су Белгија, Португал или Данска свега два, док је Србија нашла за сходно да именује, ни мање ни више, него четири представника. Сходно томе, а истичући да је и сам додатно оптерећен службеним пословима, Ве-

³⁸ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/7-10, пов.бр.37, изв. из Париза од 23. јануара 1907.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Детаљније о учешћу самог Миловановића на конференцији видети у: Vojislav Vučković, *Milovan Đ. Milovanović na Drugoj konferenciji mira u Hagu (1907)*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, sv. 2, Beograd 1958, 352-360; Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 80-82.

⁴¹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/67, пов.бр.690, Пашићев телеграм из Лондона, 22. април 1907.

снић је 14. маја затражио да га влада разреши дужности делегата на предстојећој Конференцији.⁴² Министарски савет је 29. маја 1907 донео одлуку да се обезбеде финансијска средства за дневнице и путне трошкове чланове српске делегације.⁴³ У ту сврху је Главна државна благајна, по наредби министра финансија Лазе Пачуа од 1. јуна, послала 5. јуна Министарству иностраних дела укупну суму од 11.000 динара у злату.⁴⁴ Милован Миловановић је 9. јуна отпутовао из Рима у Хаг. Сава Грујић је отпутовао из Београда 6. јуна, а у холандску престоницу приспео 10. јуна. Михаило Милићевић је из Лондона отпутовао 14. јуна, и истог дана стигао у Хаг.⁴⁵ Српски представници су се, попут већине делегата, сместили у оближњем приморском месту Шевенинген.

У Београду је рано уочен обим припрема које су вршене за одржавање Конференције. Посебна пажња била је усмерена на мисију грофа Мартенса и његов обилазак релевантних европских престоница – Берлина, Париза, Лондона, Хага, Рима и Беча. Лични царев изасланик имао је задатак да са представницима осталих великих сила тачно утврди делокруг Конференције. У извештајима српских дипломата, најупућенијих у при-

⁴² АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-VI, рол. бр. 315, VIII/405-406, пов.бр. 2595, Веснић Пашићу, Париз 14. мај 1907. Током свог живота Веснић ће, ипак, учествовати на две мировне конференције, у Лондону (1912/13) и Паризу (1919/20), мада ће оне бити сазване у циљу окончања, а не спречавања ратних сукоба.

⁴³ На име дневница било је одређено 130 динара у случају да конференција траје један месец, односно 100 динара уколико рад потраје дуже. Крајњи обрачун имао се извршити по окончању конференције, када су делегати били дужни да поднесу рачуне о путним трошковима. Исплате је требало извршити из ванредног кредита за непредвиђене трошкове. – АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VI-II/82-83, пов.бр. 786, 16. мај 1907.

⁴⁴ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/96, пов.бр. 7368, Мин.фин.-МИД-а, 23.мај 1907. Истог дана је Министарство иностраних дела проследило чекове у вредности од по 4.000 динара у злату посланствима у Риму и Лондону. – АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/97, пов.бр. 807, 23.мај 1907. Министарство је делегатима, на име трошкова боравка, издало укупно 50.000 динара, и то: Грујићу 15.000, Миловановићу 18.000 и Милићевићу 17.000 динара. – АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-VI, рол. бр. 315, VIII/368, пов.бр.1615, МИД за Мин.фин., 25.октобар 1907.

⁴⁵ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/98-100, пов.бр. 818, 849, телеграми од 9, 10. и 14. јуна 1907. Због дворских светковина које су у Лондону приређене приликом посете данског краља, и на које су позвани и шефови тамошњих страних мисија, Милићевић није могао раније да крене у Хаг, али је ипак стигао на почетак конференције. – АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол.бр.314,VIII/103-104, пов.бр. 207, изв. из Лондона од 30.маја 1907.

преме Конференције, види се да су највише ценили и истицали стручност и умеће управо Мартенса, као и француског делегата Луја Реноа.⁴⁶ Мартенс је, после Берлина, 2. фебруара 1907. стигао и у Париз. Веснић је на вечери у руској амбасади у Паризу имао прилике да сазна више појединости о самој мисији руског грофа. Том приликом предочено му је да су искрсле потешкоће услед иницијатива Лондона и Вашингтона да се, у већ усаглашени програм конференције, уврсте и питања смањења наоружања, односно ограничења насилне наплате дуга. Управо је усаглашавање енглеског и немачког гледишта о ограничењу разоружања, ради уклањања и последње препреке одржавању Конференције, заокупљало пажњу српских посланика.⁴⁷ Посланик у Лондону Милићевић, један од најспособнијих професионалних српских дипломата тог периода, прецизно је закључио да се, с обзиром на противљење осталих сила, неће „*износити формалан предлог, али држим да ће се предложити макар резолуција, у којој би се изјавила нада да ће се на доцнијим конференцијама моћи приступити решавању тог питања*“.⁴⁸ Велике силе су, ипак, биле споразумне да се на Конференцији не узима у претрес ниједно питање које не би било размотрено пре њеног отварања. Београд је, ипак, очекивао да Конференција постигне одређени допринос на даљем унапређењу међународног права, као и правних инструмената и моралних начела која би допринела идеји мира. Преовладала је свест да се од Конференције не може очекивати неки спектакуларни непосредни резултат, а постојала је, чак, и бојазан да Конференција не доведе до погоршавања стања у међународним односима, уместо да послужи ствари мира.⁴⁹

У званичним круговима је постојала сасвим јасна свест о улози којју ће Србија моћи да игра на Конференцији. Није изостала реална представа о снази, значају и утицају Србије на међународном скупу те врсте. О томе постоје многобројна сведочанства у извештајима српских посланика из најважнијих европских престоница.⁵⁰ У читавом низу својих извештаја са Конференције српски делегати, директно, или на посредан начин, говоре о

⁴⁶ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/7-10, пов.бр.37, изв. из Париза од 23. јануара 1907.

⁴⁷ Исто; АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/21-22, пов.бр. 95, изв. из Париза од 24. фебруара 1907.

⁴⁸ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/25-29, пов.бр. 89, изв. из Лондона од 2. марта 1907.

⁴⁹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/32-35, пов.бр. 126, изв. из Париза од 12. марта 1907.

⁵⁰ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-I, рол. бр. 314, VIII/7-10, пов.бр.37, изв. из Париза од 23. јануара 1907.

Србији као земљи која спада у ред *малих, слабих, угрожених* држава.⁵¹ Циљеви и стратегија наступа Србије на Конференцији су стога дефинисани у складу, не само са националним интересима, већ и са поменутом представом о реалним дOMETИМА иницијатива које би потекле од стране српске делегације. У обзир су узета и питања која су заузимала централно место у програму Конференције. Стога је први и основни задатак било упознавање са питањима која ће бити изнета на Конференцији, како би се видело да ли ће, у којој мери, и на који начин, она утицати на интересе Србије. Питања од кључног интереса за Србију била су принцип обавезности изборног суђења, ширина његове примене, облик у којем ће бити прихваћена тзв. Драгова доктрина и питање почетка ратних операција. Веома је важно истаћи и став који је српска делегација заузела на самом почетку Конференције, да ће Србија „у свим другим питањима... прихватити све предлоге који су надахнути духом хуманитарности и одговарају начелима науке о међународном праву, а према потреби и приликама и са своје стране покренути питања и чинити примедбе у истоме духу.“⁵² Видимо високо место које су хуманитарни обзири имали као фактор у дефинисању, не само српске позиције на Конференцији, већ и националних интереса уопште. Али, истовремено запажамо и чињеницу да су ти хуманитарни обзири у другом плану када се ради о највишим националним интересима, и проблемима у којима би они могли бити угрожени, уколико би резултат Конференције био у нескладу са српском позицијом. По овом питању Србија се није разликовала од других држава овог периода које су, неке мање, а неке више, показивале све развијенију свест о потреби демократизације и хуманизације људског друштва, али су неретко националне интересе претпостављале поштовању и унапређењу поменутих принципа.

КОНФЕРЕНЦИЈА

Друга конференција мира у Хагу отпочела је с радом 15. јуна 1907, одржавањем прве пленарне седнице у најстаријој и најимпозантнијој сали (*Oranjesaal*) холандске краљевске палате *Huis ten Bosch*. Седница је протекла у избору председништва, секретара и поздравним говорима. Холандски министар спољних послова Јонкхер фан Тетс фан Гудриан је предложио да за председника буде изабран први руски делегат Нелидов, што је

⁵¹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/121-128, бр.20, изв. из Хага од 27. јуна 1907.

⁵² Исто.

Конференција једногласно прихватила. За почасног председника изабран је поменути холандски министар. Седница је закључена након што су прочитани поздравни говори холандске краљице Вилхелмине (1890 – 1948) и руског цара Николаја II (1894 – 1917). Друга пленарна седница одржана је у 19. јуна. Након што је Нелидов саопштио да су државе које нису учествовале на Првој конференцији мира потписивањем посебног протокола 14. јуна у Хагу дале свој пристанак на конвенције закључене 1899, делегати су замољени да положи своја пуномоћства у секретаријату конференције. Након одавања почести преминулом председнику прве конференције барону де Стаалу, конференција је усвојила пословник о раду. Потом се приступило формирању радних комисија у којима се имао обавити највећи део посла на конференцији.⁵³ Ниједно питање није могло бити изнето на гласање и усвојено на пленарној седници пре него што би било темељно обрађено и усаглашено у једној од комисија. Изабрани су председници комисија, два до три почасна председника и по три потпредседника.⁵⁴ Милован Миловановић је изабран за потпредседника четврте комисије.⁵⁵ Ипак, од свих ових званичника Конференције стварну важност за њене послове имали су само председници комисија. Сутрадан, 20. јуна 1907, делегати су се у секретаријату Конференције пријављивали за чланство у комисијама, а оне су одржале своје конститутивне седнице 22. и 24. јуна 1907. Није постојало формално ограничење у броју комисија у којима је сваки од делегата могао бити члан, нити је био ограничен број делегата које је нека од држава могла имати у одређеној комисији. Без обзира на то колико је чланова једна држава имала у некој комисији, она је и даље поседовала само један глас. Чланови српске делегације пријавили су се за чланство у првој и другој комисији. Трећа и четврта комисија имале су се бавити питањима поморског рата и ратног права. Ови проблеми нису били од интереса за Србију, јер она није имала морске обале, морских лука, као ни бродова на мору. Српски представници су, стога, сматрали да би било потпуно депласирано да учествују у раду ових комисија. Само у првој комисији имала су

⁵³ Формиране су комисије: прва (питања обавезне арбитраже, сталног изборног суда, насилне наплате дуга), друга (закони и обичаји рата на сувом, права и дужности неутралних држава), трећа и четврта (кодификовање поморског ратног права). - АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/113.

⁵⁴ Председници комисија били су: француски делегат Леон Буржоа (прва), белгијски делегат Бернерт (друга), италијански делегат гроф Торнијели (трећа) и руски делегат професор Мартенс (четврта). Комплетан састав комисија видети у: АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/114.

⁵⁵ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/146-147, бр.23, изв. из Хага од 4. јула 1907.

се очекивати питања од важности за интересе Србије, како по самој природи питања која су ушла у делокруг комисија, тако и по ономе што су српски делегати могли чути током првих пленарних седница и у приватним разговорима с делегатима великих сила. Српски делегати су били свесни да решења ових питања, како је то истакао Милићевић, могу задрати у „наше животне интересе својим утицајем на наш међународни положај уопште и на односе који се, услед наших нарочитих државних задатака, развијају неминовно између нас и великих сила, а понаособ између нас и наших суседа.“⁵⁶ Самим тим, све напоре је требало концентрисати управо на ова питања. За прву комисију пријавили су се Миловановић и Милићевић, а за другу Грујић и Миловановић.⁵⁷

Прва комисија бавила се изменама и допунама *Конвенције о мирном решавању међународних спорова* (1899), питањем обавезне арбитраже, Сталног изборног суда, насилне наплате дуга и др. Милићевић је уочио постојање опште тежње да се установа међународног изборног суда учврсти, и да се осигура што је могуће шира примена принципа да спорове између држава треба расправљати као и приватне спорове, судским путем, а не ратом. Истовремено је имао на уму и основну слабост суда који је формирала Прва конференција мира – изостанак принципа обавезности арбитраже. Стога је у програм Конференције унето и питање да ли се, у којим случајевима, и под којим условима, може учинити обавезном, како установа изборног суда, тако и установа анкетних комисија. То су била она питања, чије решење, наглашавао је Милићевић, „*може дубоко засећи у наше животне интересе.*“⁵⁸ На Првој конференцији покренуто је питање обавезности међународних анкетних комисија. Велика већина држава била је

⁵⁶ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/121-128, бр.20, изв. из Хага од 27. јуна 1907.

⁵⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/108-109, бр.13, изв. из Хага од 21. јуна 1907; Исто, VIII/121-128, бр.20, изв. из Хага од 27. јуна 1907. Комисије нису заседале у исто време, па је било могуће да један делегат учествује у раду више комисија. Српски делегати су обавестили владу у Београду да ће после сваке седнице пленума и комисија слати званичне извештаје које ће, по споразуму, састављати Милићевић. - АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-VI, рол. бр. 315, VIII/432-433, пов.бр. 2850, изв. Грујића из Хага од 9. јуна 1907.

⁵⁸ Српска делегација је у опширном извештају из Хага 27. јуна 1907. изложила проблеме од суштинског значаја за Србију, као и позиције које би требало заузети приликом расправе о њима. Уједно је затражила од Николе Пашића, као министра иностраних дела, да ова становишта размотри и одговори делегацији да ли их одобрава или не. - АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол.бр. 314, VIII/121-128, бр.20, изв. из Хага од 27. јуна 1907.

спремна да прихвати овај руски предлог, тим пре јер је он требало да буде претеча обавезности међународног изборног суда. Српски делегати, у договору са румунским и грчким представницима, најодлучније су се томе супротставили, и њиховом отпору има се, у великој мери, приписати заслуга што се од предлога одустало. Намеће се питање да ли су српски делегати и српска влада, која је одобрила њихово држање, били на правом путу залажући се тако одлучно против принципа обавезности. Принцип обавезности судског расправљања спорова, који се могу јавити међу државама, био је у интересу, пре свега, малих и слабих, који нису у стању одбрани своја права против претензија великих. Ма колико била мала заштита права, коју би истражне комисије могле дати, поставља се питање није ли их требало прихватити, не толико ради њих самих, колико ради саме идеје којој оне воде. Није ли било неприродно да против њиховог остварења борбу поведу баш оне европске државе – Србија, Румунија и Грчка – чија су не само права, већ и егзистенција, највише изложене неправедним претензијама? Када би се ствар расправљала с гледишта правне теорије, закључило би се да би свака обавезност правних средстава у мирном решењу спорова утолико више одговара интересима једне државе, уколико је њен положај тежи, а снага за заштиту сопствених права мања. Али, тако није било! Принцип обавезности имао је да се исказе, како је то произашло из конференцијских дебата, рестриктивном формулом, која је остављала најшире поље произвољном тумачењу и примени која је зависила искључиво од добре воље одређене државе. Одредба формуле – „*кад нису у питању битни интереси и част држава*“ је, у суштини, имала негативан, а не позитиван карактер. Јасно је да тако исказана обавезност није давала никаква јемства, да ће се велика сила према свом малом и слабијем противнику осећати обавезном да пристане на међународну истражну комисију, посебно у случајевима када то не би одговарало њеним интересима. Истовремено, стварала се опасност да у тако еластично утврђеној обавезности јаке државе не стекну ново оружје и средство притиска на слабије, приморавајући их на истражне комисије у приликама које могу бити њима посебно непријатне.⁵⁹

Осам година касније Србија је остала, у суштини, на истом становишту. Неопходно је било истаћи како би Србија принцип обавезност поздравила с највећим одушевљењем, не само с гледишта општих, него и с

⁵⁹ Управо је те разлоге, током дебате о анкетним комисијама на првој конференцији мира, и нагласио српски делегат Војислав Вељковић. – АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/121-128, бр.20, пов.бр. 944, изв. Милићевића из Хага од 27. јуна 1907.

гlediшта националних интереса. Истовремено, требало је нагласити да битни државни интереси, који се потпуно поклапају с интересима слабијих држава уопште, не допуштају Србији да под етикетом обавезности прими формуле које не обавезују јаке према слабима, већ им дају додатно средство притиска.⁶⁰ Стога се против формула привидне обавезности требало борити заузимањем становишта да су српски делегати спремни прихватити сваку прецизно дефинисану обавезност, посебно уколико јој се буде дао што шири смисао, и ако, и у практичном и у теоријском смислу, обавезује све државе.⁶¹ Милићевић је предложио да српска делегација формулише и поднесе предлог у том смислу. Није било илузија да би овакав српски предлог могао да буде примљен, али се њиме желело што јасније истаћи српско гlediште.⁶² Он би био у складу не само са интересима Србије и осталих малих држава, већ и идејом конференције, а стекао би и симпатије јавног мњења.⁶³

Делегација Србије је 6. јула 1907. поднела Конференцији предлог о измени *Конвенције о мирном решавању међународних спорова* закључене 29. јула 1899. Предложена је промена члана бр. 19 ове конвенције додавањем две одредбе. Тим одредбама би се у надлежност Сталног међународног изборног суда ставиле две врсте спорова: 1. спорови настали услед различитог тумачења и примене трговинских споразума и конвенција, 2. спорови произашли из финансијских обавеза које је једна држава преузела према другој држави или поданику стране државе.⁶⁴ Овим предлогом српска делегација је истакла своју приврженост принципу обавезности, али и гlediшту да случајеви у којима она важи морају бити јасно и прецизно дефинисани, пошто свака нејасноћа у међународном праву доводи до тумачења које никада не иде у прилог малих држава. Предлог је поднесен, иако су чланови српске делегације били свесни мале вероватноће да буде усвојен. Миловановић је одмах јасно прецизирао и основни узрок. С једне стране, питање о обавезном међународном изборном суду није довољно сазрело да би било решено на Другој конференцији мира. С друге стране,

⁶⁰ Исто.

⁶¹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/156-157, пов.бр. 997/907, Миловановић Пашићу, 4. јул 1907.

⁶² АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/121-128, бр.20, изв. из Хага од 27. јуна 1907.

⁶³ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/154-155, бр.28, изв. из Хага од 23. јуна 1907.

⁶⁴ Текст српског предлога на француском. – АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/154-155, бр.28, изв. из Хага од 23. јуна 1907; Исто, VIII/173-174, бр. 32, изв. из Хага од 18. јула 1907.

велике силе, у чијим се рукама налази моћ, још увек нису мислиле да би требало да се одрекну евентуалне употребе те моћи ради задовољења својих интереса, како на политичком, тако и на економском плану, чак и онда када право не би било на њиховој страни. Миловановић је истакао како је његов говор, који је држао 16. јула образлажући српски предлог, „*учинио снажнији утисак и био поздрављен симпатичније него можда и један други.*“ Ишао је толико далеко у процени утиска који је оставио његов говор, да је Пашићу рекао да без икаквог претеривања и лажне скромности може и хоће да каже „*да је успех који сам и за Србе и за српску делегацију постигао, био сјајан.*“ Доказ његовом успеху биле су „*изјаве и саопштења најмеродавнијих и најкрупнијих личности на конференцији.*“⁶⁵ Нема сумње да је Миловановић, као елоквентан, харизматичан и даровити говорник, својим говором оставио изванредан утисак на све присутне, а посебно на оне који су се слагали и са суштином његовог говора. Међутим, похвале о којима говори у писму Пашићу добијао је и од оних који се нису слагали са принципима које је предлагао, па се поставља питање њихове стварне вредности.⁶⁶

Амерички предлог конвенције је као најпотпунији узет за основу расправе, иако су и Португал, Шведска, Србија, Енглеска и још седам држава изнели своје предлоге.⁶⁷ На четвртном састанку прве подкомисије прве комисије српски делегати су се могли уверити да се ни од руског, ни од француског предлога не може очекивати принцип обавезности дефинисан по замислима малих држава. Стога је Србији више одговарало да се задржи текст конвенције из 1899, него да се прихвате ти предлози.⁶⁸ На седмој седници, одржаној 23. јула, и немачки први делегат барон Маршал се изјаснио у прилог принципа обавезности, али само у одређеном броју споро-

⁶⁵ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/156-157, пов.бр. 997/907, Миловановић Пашићу, 4. јул 1907.

⁶⁶ Наиме, истог дана када је Миловановић држао говор читава српска делегација је била на свечаном ручку који је давао први немачки делегат. Том приликом је барон Маршал носио и звезду српског *Белог орла*, што је био особити знак пажње према српској делегацији. Он је чак први честитао Миловановићу на његовом говору, што српски делегат посебно истиче. Да је то све представљало само део церемоније и куртоазije говори чињеница да је Немачка иступила снажно против било каквог облика обавезности арбитраже. Миловановић је тога био потпуно свестан. - Исто.

⁶⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 315, VIII/272-275, бр. 47, изв. из Хага од 11. септембра 1907.

⁶⁸ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/158-159, бр. 29, Милићевић Пашићу, 13. јул 1907.

ва.⁶⁹ То исто је учинила и делегација Аустроугарске на седници од 29. јула, на којој је своју подршку америчком предлогу изнео и енглески први делегат сер Едвард Фрај. На тој седници је усвојен амерички предлог већином гласова и, потом, упућен посебном одбору (А) на даљу анализу. Српска делегација је, такође, гласала за амерички предлог конвенције, а указана јој је и посебна пажња, као аутору једног од предлога, тиме што је Миловановић уврштен у састав тог ужег одбора као један од 25 чланова.⁷⁰ Сви поменути предлози суштински су се разликовали једино у врстама спорова за које би била уведена обавезна арбитража. Међутим, од укупно 25 врста спорова ниједна није била прихваћена једногласно. Највећу већину, и то двотрећинску, добило је питање о бесплатној узајамној помоћи сиромашним болесницима. У недостатку једногласности по овом питању читав конвенција је била доведена у питање. Уследили су амерички и енглески предлози који су имали за циљ да спасу конвенцију. Када ниједан од ових предлога није придобио једногласност делегата, аустроугарски делегат је предложио резолуцију којом би се усвојио само принцип обавезности, док би се државе обавезале да у извесном року проуче и одлуче која питања би се могла поверити обавезној арбитражи. Поткомисија је усвојила ову резолуцију, а и српски делегат је гласао за њу.⁷¹ Поткомисија је у наставку рада, ипак, комбиновањем енглеског пројекта са другим предлозима, начинила један дефинитивни пројекат који је био синтеза пет предлога. Постигнута је апсолутна већина за осам врста спорова, и они су безусловно имали бити поверени изборном суђењу.⁷² Додатни протокол би садржавао питања која нису добила апсолутну већину, као и списак држава које су пристајале да и та питања повере изборном суђењу. Цео предлог је 16. септембра 1907. усвојен са 13 гласова за и четири против (један уздржан), чиме је одбор завршио рад без консензуса.

И енглески и аустроугарски предлог послати су на разматрање првој комисији, која је наставила свој рад 5. октобра 1907. Енглески предлог био је изложен критици немачког главног делегата, којем су се придружи-

⁶⁹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-III, рол. бр. 314, VIII/192-193, бр. 35, изв. из Хага од 26. јула 1907.

⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-III, рол. бр. 314, VIII/207-208, бр. 37, изв. из Хага од 29. јула 1907; Исто, VIII/221-224, бр. 38, изв. из Хага од 5. августа 1907.

⁷¹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 315, VIII/272-275, бр. 47, изв. из Хага од 11. септембра 1907. Предлог је добио 8 гласова, 5 је било против, а 4 уздржано.

⁷² Србија је гласала за енглески предлог. Претходно је, на седници одржаној 4. септембра, њен амандман на чл. 16е енглеског предлога био прихваћен са седам гласова „за“, пет „против“ и шест уздржаних. - АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 315, VIII/272-275, бр. 47, изв. из Хага од 11. септембра 1907.

ли и делегати Белгије, Румуније, Швајцарске и Грчке. Као браниоци предлога наступили су делегати САД, Енглеске, Португала, Аргентине и Данске. И чланови српске делегације су узели учешће у овој општој дискусији. Миловановић је изнео став да ће Србија, „...мада предлог... ни из далека не одговара... захтевима, које је она заступајући интересе једне мале државе... сматрала за потребно да помаже...“, гласати за предлог, јер је „...у њему несумњиво и формално признато и утврђено начело примене арбитраже на међународне спорове између суверених држава без икакве резерве.“ Српска делегација је намеравала да гласа и за аустроугарски предлог. Како би се сачувала доследност, у изјави датој приликом расправе о енглеском предлогу истакнуто је да ће Србија „гласати и за сваки други предлог у којем би то начело наишло признања.“⁷³ Енглески предлог је у овој комисији добио 31 глас од укупно 45, и пошто поново није било једногласности, скинут је с дневног реда. Аустроугарска резолуција је, чак, и одбијена већином гласова (14 за, 24 против, шест уздржано), јер је велики број држава чије су делегације гласале за енглески предлог сматрао аустроугарски њему супротним. Српска делегација је, доследно заступаном гледишту, подржала аустроугарску резолуцију. Њени чланови су сматрали да овај предлог, пошто се конвенција о обавезној арбитражи не може остварити у жељеном облику, „ствара најкорисније погодбе за даљи повољан развој питања.“⁷⁴ Прва комисија је урадила једино што је у том тренутку било у њеној моћи. На предлог италијанског делегата грофа Торнијелија, једногласно је 11. октобра 1907. усвојена декларација којом се истиче сагласност свих чланова о неопходности принципа обавезности изборног суђења, као и да извесна питања могу бити поверена обавезном изборном суђењу без икаквих ограничења. Био је то једини, више него скроман и готово разочаравајући, резултат четири месеца дугог и свестраног проучавања питања обавезне арбитраже. На Деветој пленарној седници конференције, одржаној 16. октобра 1907, једногласно је усвојена измењена конвенција о мирном решавању сукоба. Декларација о арбитражи је у завршни акт ушла као жеља и препорука конференције владама држава учесница.

Српској делегацији је средином августа било јасно у ком ће се смеру даље развијати рад конференције, и који је њен крајњи домет у погледу одлука. Било је очигледно да ће у питању обавезне арбитраже закључци конференције „остати далеко иза онога што би ми [Србија – прим.аут.] могли желети и што би одговарало праведним очекивањима, како нашим,

⁷³ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-V, рол. бр. 315, VIII/336-343, бр. 62, изв. из Хага од 12. октобра 1907.

⁷⁴ Исто.

тако и свију других малих држава...“⁷⁵. Истовремено је констатовано да је, ипак, избегнута опасност да буде усвојена нека неодређена формула, која би довела до тога да мале државе добију само дужности без одговарајућих права.⁷⁵ Делегација је очекивала да одлука конференције у овом питању буде на оној основи коју је поставио и српски предлог – не дајући никакву општу начелну формулу обавезности арбитраже поименично утврдити уговоре и спорове, чије се тумачење, односно решавање, може дати у надлежност изборном суду. Јасно је било да ће опсег надлежности тог суда бити далеко мањи него што је предвиђао српски предлог. Важно је истаћи да међу српским делегатима није било недоумице у погледу потписивања, било енглеског, било аустроугарског предлога. За Србију је било прихватљиво не само моментално одређивање категорија уговора и спорова који би потпадали под обавезну арбитражу (енглески предлог), већ и њихово одлагање за период након конференције (аустроугарски предлог). Било је јасно да одлука конференције, у оба поменута случаја, неће бити у нескладу са начелном основом коју је српски предлог постављао, *и пошто ће остати далеко испод оних граница* које српски предлог одређује.⁷⁶ Српски делегати су, стога, искрено жалили што, барем, аустроугарски предлог није доживео бољу судбину. Читава дебата је узела ток који је том предлогу фактички наметнуо карактер противпредлога. Требало је гласање о њему оставити за сам крај дебате, и предлог представити као средство за излаз из незгодне ситуације створене гласањем о енглеском предлогу. Унутар српске делегације преовладао је утисак да би тиме аустроугарски предлог окупио око себе далеко више, ако не и све гласове оних држава које су биле наклоњене обавезној арбитражи.⁷⁷

Српска делегација је била против америчког предлога о успостави новог сталног изборног суда, који би егзистирао паралелно са оним који је успостављен 1899. Предложено бирање судија по начелу броја становника једне државе крило је у себи опасност да права малих држава не буду довољно обезбеђена, па самим тим поменути амерички предлог није могао бити прихватљив за Србију. Србија је била међу дванаест држава које су се уздржале од гласања да ли да овај предлог буде упућен ужем одбору на

⁷⁵ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 314, VIII/238-244, бр. 41, изв. из Хага од 13. августа 1907.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-V, рол. бр. 315, VIII/336-343, бр. 62, изв. из Хага од 12. октобра 1907.

даљи претрес.⁷⁸ Велике силе су, ипак, из обзира према Вашингтону, прешле преко својих примедби, и начелно прихватиле амерички предлог.⁷⁹ Српска делегација се задовољила чињеницом да је истакнуто да ће се водити рачуна о мотивима држања оних држава које су се уздржале од гласања.⁸⁰ Ипак, српски делегати су били уверени да велике силе неће имати пуно разумевања и да ће, упркос онима који су се противили, остварити своју намеру и изгласати предлог. Проблем није имао ни довољно теоријске, а још мање практичне важности, да би Србија због њега улазила у сукоб са великим силама. Влада у Београду је, на изричит захтев српске делегације, одобрила њена гледишта у питању сталног међународног суда у Хагу.⁸¹ Но, отпор америчком предлогу растао је упоредо с порастом свести да се не придржава принципа правне једнакости независних држава и слободног избора судија – принципа који су чинили суштину арбитраже. Предлог је наишао на велике потешкоће и пре упућивања на разматрање комисији, и то највише у питању састава суда. Стога је првој комисији поднет предлог који се детаљно бавио организацијом, надлежностима и поступком, док су се о самом саставу суда државе потписнице имале договорити накнадно. У овом облику предлог је и усвојен на Пленуму Конференције (36 гласова „за“), али не као конвенција, већ као препорука која ће бити достављена владама држава учесница конференције. Српски делегати су сматрали да су *државе другог реда*, међу њима и Србија, на тај начин успеле да одбране поменуте принципе и постигну *не мали успех*.⁸²

Са становишта српских интереса од значаја је био и амерички предлог о ограничењу насилне наплате дугова. Тај предлог се базирао на тзв. *Драговој доктрини*. Наплате дугова једне државе поданицима других држава не би могле више да се врше силом, пре него што се спор да на решење изборном суду, и суд о томе не донесе своју одлуку. У српској делегацији су се надали да ће Конференција овај предлог проширити уопште на све спорове новчане природе између разних држава. Србија је била изузетно задужена земља и свако решење које би је обезбедило од претварања

⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-III, рол. бр. 314, VIII/221-224, бр. 38, изв. из Хага од 5. августа 1907.

⁷⁹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 314, VIII/238-244, бр. 41, изв. из Хага од 13. августа 1907.

⁸⁰ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 314, VIII/233-236, бр. 43, изв. из Хага од 18. августа 1907.

⁸¹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 314, VIII/238-244, бр. 41, изв. из Хага од 13. августа 1907.

⁸² АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-V, рол. бр. 315, VIII/336-343, бр. 62, изв. из Хага од 12. октобра 1907.

спорова проистеклих из тог положаја у средство политичког или војног притиска било је више него добродошло. Прихватање америчког предлога и његово евентуално проширење на све спорове новчане природе било би по Србију идеално решење у овом случају. Стога је српску делегацију посебно интересовало да ли амерички предлог обухвата само дугове проистекле из приватно-правних уговора, или и јавно-државне дугове. Предлагач, амерички делегат Портер, је искључио обавезе према повериоцима проистекле из јавно-државног дуга, јер су у том случају повериоци заштићени општим принципима међународног права. Амерички предлог у овом смислу није био до краја јасан и то је била његова главна мана. Пошто је то била практично једина конвенција усвојена на конференцији којој је био циљ да спречи, а не само да регулише рат, мора се *„жалити што и та једина победа пацифистичке доктрине има специјални карактер и што се односи специјално на прилике на једном континенту.“*⁸³ Њиме су посебно биле задовољне јужноамеричке државе, јер су добиле извесну заштиту од употребе силе од стране европских држава у име њихових поверилаца. Овај предлог је био изгласан у Првој комисији на седници од 9. октобра, а 16. октобра 1907. је усвојен и на Деветој пленарној седници Конференције са 39 гласова „за“. Српски делегати су гласали за предлог, пре свега јер се њиме судски пут ставља испред употребе оружане силе, односно сила права испред права силе.

Друга комисија бавила се усавршавањем конвенције о законима и обичајима рата на сувом, као и проблемима проистеклим из права и дужности неутралних држава. Српска делегација је одлучила да посвети нарочиту пажњу питању о почетку ратних операција. Заузет је став да ратне операције не смеју почети пре него што се учини сама објава рата, или пре него што буде упућен захтев у облику ултиматума са одређеним роком. Лако је препознати мотив српске делегације у овом случају. Српска престоница је практично била на пушкомету аустроугарских граничара и нишану аустроугарских монитора. Једини страх који је био константно присутан у предратној Србији, како код владајуће елите, тако и код обичних људи, био је страх од изненадне окупације Београда од стране Аустроугарске. Регулисање питања почетка ратних операција у складу са поменутиим замислима српске делегације било је, дакле, средство којим би се у међународном праву обезбедила препрека изненадном аустроугарском препаду који је могао резултирати катастрофалним последицама као што је обезглављивање Србије заробљавањем краља, краљевске породице и владе. Друга поткомисија Друге комисије успешно је посветила своје прве три

⁸³ Милета Ст. Новаковић, *Друга хашка конференција мира*, Београд 1911, 53.

седнице изради конвенције којом се одређује започињање рата. Питање о неопходности претходне објаве рата било је спорно и у правној науци, и у пракси, посебно након руско-јапанског рата који је отпочео без формалне објаве. У међународном праву није постојала одредба која би обавезивала државе да формално објаве рат пре почетка ратних операција. Објава рата била је, ипак, потребна да би се имао прецизан моменат, који ће бити сма-тран за почетак рата. С почетком рата настају и нарочите обавезе за поје-дине државе, па би тачно утврђивање почетка рата спречило могуће спо-рове у вези са питањем да ли неки почињени акт значи повреду ратних или неутралних обавеза, или не. Конференција је то питање успешно решила прихватањем француског предлога. Прва тачка чини обавезном објаву ра-та било декларацијом, било несумњивим ултиматумом, док друга тачка обавезује на доставу објаве рата осталим државама потписницама конвен-ције.⁸⁴ Ипак, ова одлука је имала више теоријски него практични значај, јер није пружала јемство против изненадних препада.⁸⁵

Пажњу српске делегације закупили су и предлози Немачке који су сматрани веома значајним, а имали су за циљ да спрече злоупотребу становника окупиране територије. Чланови српске делегације настојали су, такође, да се конвенцијом о законима и обичајима рата обезбеде хума-нији услови окупације. Окупациона војска би морала да се према животу и имању становништва понаша хумано. Од њега би могла присвојити само онолико средстава колико јој је потребно, а да му не угрози егзистенцију. Српски делегати су припремили предлог да се укине чл. 49 конвенције из 1899, али су осетили да, посебно код војних делегата, не би наишли на неопходну подршку. Стога су се уздржали од изношења поменутог пред-лога, с уверењем да ће можда на следећој конференцији за такав предлог бити повољније расположење.⁸⁶ Питање права и дужности неутралних др-жава није било решено 1899. Овог пута оно је подељено на део који говори о правима и дужностима неутралних држава према зараћеним странама, и део који се бави положајем страних неутралних држављана на територији зараћених страна. Пројекат уговора о правима и дужностима неутралних држава се на петој пленарној седници конференције суочио са резервама

⁸⁴ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 315, VIII/279-282, бр. 46, изв. из Хага од 8. септембра 1907.

⁸⁵ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-V, рол. бр. 315, VIII/344-347, изв. Грујића из Ха-га од 6. октобра 1907, *Споменица о раду друге конференције мира одржане у Хагу 1907. године*.

⁸⁶ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 315, VIII/279-282, бр. 46, изв. из Хага од 8. септембра 1907. Текст српског предлога видети у: АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-V, рол. бр. 315, VIII/361-362.

многих држава, међу њима и Србије, услед садржаја чл. 65. На предлог Немачке, цео пројекат је враћен Другој комисији на дораду. Комисија је 9. септембра 1907. одржала седницу на којој је одустала од спорних одредаба.

Трећа и четврта комисија имале су задатак да кодификују поморско ратно право, али су резултати били ограничени. Највећи проблеми су остали нерешени, а евидентан је био сукоб Енглеске и Немачке. Српски делегати су били уздржани приликом гласања о предлогу Немачке да се укине право конфисковања приватне својине непријатељевих држављана, пошто Србија није могла бити зараћена страна на мору. С друге стране, гласали су за предлог Енглеске да се укине *contrebande de guerre* (т.ј. да се забране сметње трговини неутралних држава с противником), пошто је и Србија имала интерес да се трговини неутралних држава на мору не чине никакве препреке. Ни у једном погледу није постигнут споразум, па су све државе задржале за себе право да наставе са својом традиционалном праксом у овим питањима. Конвенције које су усвојене имале су двојак значај. Прво, многе ствари које су дотле зависиле од добре воље сваке ратне стране биле су сада утврђене општим уговорима. Друго, закључене конвенције имале су да послуже као полазне тачке за даљу кодификацију поморског ратног права. Српска делегација је гласала и за успоставу међународног суда за ратну пљачку на мору, прву међународну установу којој су државе имале поднети на оцену акције проистекле из вршења својих суверених права.

Једанаеста пленарна седница, одржана 18. октобра 1907, била је, у исто време, и закључна седница Друге конференције мира у Хагу. Потписан је *Завршни акт*, а сутрадан се приступило и потписивању усвојених докумената. Српска делегација је потписала сва усвојена документа, изузев Конвенције о установи међународног суда за пљачку на мору и Декларације о забрани бацања пројектила и експлозива из балона. Евентуално потписивање ових докумената је резервисано за касније.⁸⁷ Српски делегати су холандску престоницу напустили 21. октобра 1907.⁸⁸ Избијање Првог светског рата 1914. године спречило је одржавање Треће конференције мира у Хагу, а Србија до тада није успела да ратификује потписане конвенције.⁸⁹

⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-V, рол. бр. 315, VIII/357-360, бр. 68, изв. из Хага од 19. октобар 1907.

⁸⁸ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-VI, рол. бр. 315, VIII/365, пов. бр. 1553, телеграм Милићевића из Хага од 20. октобар 1907.

⁸⁹ Narodna enciklopedija SHS, I-IV, Zagreb 1925-1929, II, 400-402, *Konferencije mira u Haagu*.

ЈАВНО МЊЕЊЕ

На Првој хашкој конференцији приступ публике заседањима је био забрањен. Иако су и 1907. многи захтевали да се ни публика, ни новинари, не пуштају на седнице, већ да се ради тајно, победила је жеља да пленарне седнице буду јавне. На седнице комисија и поткомисија, међутим, осим делегата и учесника Конференције нико се није пуштао – оне су и овога пута остале тајне. Чланом бр.11 пословника Конференције решено је да се публици, као и представницима штампе, са нарочитим председниковим одобрењем, преко секретаријата конференције могу издавати улазнице за пленарне седнице, с тим да председник може решити која ће седница бити јавна, а која не.⁹⁰ Јавност је, на тај начин, до информација о току Конференције долазила преко специјалних представника штампе или агенција, који су могли присуствовати пленарним седницама, док су са седница појединих комисија и поткомисија добијана само кратка саопштења за јавност, претходно пажљиво сročена и редигована.⁹¹ Наравно, нису изостала неизбежна обавештења која су поједини учесници Конференције давали одређеним новинарима у циљу упознавања јавног мњења са неким дешавањима на Конференцији, или ради представљања позиције неке државе у одређеном светлу. Никола Пашић и српски делегати, посебно Миловановић и Милићевић, су били свесни да је неопходно водити рачуна о ставу јавности, не само због представе која ће бити створена о српској позицији и предлозима, него и због целокупног утиска који ће произвести резултати рада Конференције.⁹²

Јавно мњење је било разочарано дугим трајањем Конференције. Друга хашка конференција радила је укупно 126 дана, и у том периоду одржано је укупно 165 пленарних и комисијских седница. Недовољна јавност дата њеном раду чинила је да се то дуго трајање тумачило неслогом и неуспехом, а прави разлог је била многобројност и обим питања која је Конференција имала да реши. Уосталом, јавно мњење је и овога пута доведено у својеврсну недоумицу недовољно дефинисаним називом Конферен-

⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/108-109, бр.13, изв. из Хага од 21. јуна 1907.

⁹¹ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-III, рол. бр. 314, VIII/169-172, бр. 33, изв. из Хага од 18. јула 1907.

⁹² АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол бр. 314, VIII/154-155, бр.28, изв. из Хага од 23. јуна 1907. Пашић је тражио од Милићевића да му пошаље списак најважнијих представника европске штампе који се налазе у Хагу, што је овај и учинио у извештају од 18. јула 1905. – Исто, 1907, Ф-VIII, Д-III, рол. бр. 314, VIII/169-172, бр. 33, изв. из Хага од 18. јула 1907.

ције. И 1899. и 1907. била су распрострањена очекивања, да ће конференција донети корисна решења која ће допринети одржању мира. То су била питања о разоружању и осигурању општег мира. Дуге и исцрпљујуће расправе јесу вођене, али је жељени резултат изостао. Уместо тога, главни резултати постигнути су на подручју ратног права, како сувоземног, тако и поморског. Такви резултати, ма колико они корисни били, нису могли надокнадити изостанак успеха у питањима која су била кључна у очима јавног мњења. Оно је осетило недовољност постигнутог резултата, и разочарање је било теже уколико су наде биле веће.

Чланови српске делегације су били свесни да се у јавном мњењу највише очекивало од питања разоружања, као и да се, након неуспеха Конференције у овом питању, јавност највише интересовала за питања о обавезној арбитражи и сталном међународном суду.⁹³ „Радови на конференцији... споро напредују и све више се може констатовати да ће јој коначни резултати бити незнатни, кад се упореде с великим апаратом који је стављен у покрет.“ Ипак је уочена жеља да се учине напори да не пропадну сви предлози, како би се осигурале тековине и напредак Конференције. Милићевић је изразио наду да ће такво расположење бити од користи баш у питању о изборном суду.⁹⁴ На почетку заседања је и генерал Грујић био оптимиста, и критиковао је оне који нису очекивали практичне резултате од конференције. Сматрао је оправданим наде да би Конференција, попут претходне, која је створила установу Међународног арбитражног суда, могла донети *позитивне користи човечанству*.⁹⁵

Међутим, било је јасно да су резултати и у овим питањима сувише незнатни, да би се могло надати да ће успети да задовоље очекивања јавног мњења.⁹⁶ Грујић сасвим јасно истиче, подвлачећи разлог због којег је скуп назван конференцијом мира, да се на том пољу нису могли постићи никакви позитивни резултати. Стога се сложио с преовлађујућим утиском да је конференција била фијаско, и да су њен сазив и рад били некори-

⁹³ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 314, VIII/238-244, бр. 41, изв. из Хага од 13. августа 1907. Милићевић, као један од упућенијих српских дипломата у ову проблематику, био је и пре почетка конференције свестан њених ограничених домета у питању разоружања. – Исто, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 315, VIII/245, бр. 44, изв. из Хага од 23. августа 1907.

⁹⁴ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-III, рол. бр. 314, VIII/192-193, бр. 35, изв. из Хага од 26. јула 1907.

⁹⁵ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-VI, рол. бр. 315, VIII/432-433, пов.бр. 2850, изв. Грујића из Хага од 9. јуна 1907.

⁹⁶ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-IV, рол. бр. 315, VIII/272-275, бр. 47, изв. из Хага од 11. септембра 1907.

сни.⁹⁷ Позитиван допринос конференције Грујић је видео у законима и обичајима рата, чија се вредност није могла оспорити, као и чињеници да је Конференција на многа питања бацила нову светлост, и да је показала којим путем ваља ићи да би се дошло до њиховог практичног решења. Та решења он је очекивао у будућности, на Трећој конференцији мира, када ће добар део заслуга моћи да се припише раду Друге конференције, која је извршила претходну неопходну припрему терена, али *није била срећна да сама побере плодове својега рада.*⁹⁸

Интересовање српског јавног мњења за рад Конференције 1907, али и идеје које је она покушавала да спроведе у живот, било је знатно веће него 1899. Српско јавно мњење је испратило рад Конференције у складу са својом развијеношћу, способношћу да врши анализу рада једног међународног скупа, и простором који је посвећиван питањима спољне политике. Дневна штампа је посветила солидан простор раду Конференције у односу на простор који су заузела друга спољнополитичка питања током ова четири месеца. Неретко су објављивани и дужи чланци, или читаве серије чланака, који су били специјално посвећени овом питању. Преузимани су и новински чланци који су излазили у утицајнијим европским листовима. Ставови о исходу и значају Конференције су се кретали од умереног оптимизма до скептицизма.⁹⁹

Научно оријентисани часописи, као што су *Српски књижевни гласник* и *Архив за правне и друштвене науке*, посветили су озбиљнију и детаљнију пажњу раду конференције. Војислав Вељковић је 1901. у *СКГ*-у истакао да се у питању разоружања ништа није могло постићи, јер су се егоистична начела, којима се руководи међународна политика уопште, испречила испред општих интереса човечанства. Говорећи о посредовању и међународним анкетним комисијама, и њиховом практичном обезвређивању унетим рестрикцијама, Вељковић је увидео да је конференцији мира било *„суђено да и најлепше и најкорисније идеје извитопери.“* На крају је констатовао да је Конференција мира изазвала разочарање, и да су хумане и мирољубиве идеје руског цара претрпеле пораз.¹⁰⁰ Милета Ст. Новаковић је, у дужем низу бројева *Архива* од 1908-1911, извршио анализу рада

⁹⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-V, рол. бр. 315, VIII/344-347, изв. Грујића из Хага од 6. октобра 1907, *Споменица о раду друге конференције мира одржане у Хагу 1907. године.*

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ *Самоуправа, Штампа, Трговински гласник, Видело, Београдске новине, Вечерње новости, 1907.*

¹⁰⁰ Војислав Вељковић, *Конференција мира, СКГ I (1901), 36-49, 122-133, 191-206.*

Друге конференције, која је 1911. била објављена и у посебном издању под називом „Друга хашка конференција“. Закључци његове анализе, пре свега са правне тачке гледишта, могу се сумирати у неколико реченица. Сматрао је да су обим и важност одлука Друге конференције далеко већи од одлука Прве. Друга конференција није имала помпезан почетак као прва, али ни њен завршетак није далеко од скромног у односу на очекивања јавности. Програм Друге конференције се разликовао од програма Прве по реализму, и то је допринело да уроди плодом. Новаковић је сматрао да су резултати Друге конференције били многобројни и важни, и да се права слика успеха може добити ако се Конференција посматра не као конгрес мира, него као конгрес међународног права. По питању принципа обавезности арбитраже Новаковић сматра да је немачко становиште било једино правилно и реално. Сматрао је да су главни резултати Конференције остварени на пољу ратног права, нарочито поморског ратног права и неутралности, иако је огроман труд уложила и у питању мирног решавања међународних спорова. Новаковић је мишљења да би довољан „прогрес био и да је конференција мира само израдила уговор о међународном суду за отмице“, као и да су сви резултати њеног рада довољни да јој се не може пребацити неплодност. „И да је два пута мање створила него што је[сте], конференција би потпуно оправдала свој сазив.“¹⁰¹

ЗАКЉУЧАК

Србија је реално оцењивала значај идеја и питања која су била предмет расправе, али и њихов домет, односно потенцијал и способност Конференција мира да те идеје спроведу у живот. Идеје разоружања и општег мира биле су далекосежне саме по себи, и Србија као мала држава није могла поступити другачије него што јесте. Међутим, ове идеје, постављене у контекст међународних политичких и економских односа у овом периоду, нису могле бити реализоване у потпуности. Многобројни испреплетани и сукобљени интереси великих сила, општа атмосфера неповерења и несигурности, специфичност односа великих и малих држава, недостатак правних инструмената и многи други фактори допринели су да механизми успостављени у циљу реализације ових идеја буду далеко од неопходних, и да самим тим њихова вредност буде доведена у питање. Стога су идеје мира и разоружања, посматране из перспективе малих држава, добијале посебну димензију. Постављало се питање како успешно уклопити

¹⁰¹ Милета Ст. Новаковић, *Друга хашка конференција мира*, Београд 1911, 181.

интересе једне мале државе у покрет за достигнуће универзалних и цивилизацијских вредности тих идеја, у контексту вечног проблема односа између великих сила и њихових малих суседа. Србија се, оправдано, бојала ситуације у којој би механизми попут обавезности арбитраже, услед своје несавршености и непрецизности, имали једно значење за велике силе, а савим друго за мале државе. Србија се, попут других малих држава, бојала да ти механизми не постану само још једно средство притиска великих на мале, да у потрази за силом права мали не наиђу на право силе. Прихватањем ових механизма мале државе би ризиковале, да свој нижи положај, који у извесној мери само фактички постоји, још и правно признају. Стога је наступ српских делегација, и 1899. и 1907, био инспирисан тежњом да се оваква ситуација избегне по сваку цену. Услед претходно поменутих разлога принцип обавезности арбитраже, ипак, није добио облик којег су се плашиле мале државе.

Србија је свој став према одређеним питањима формулисала не само с обзиром на специфични положај малих држава, већ и у складу са националним интересима. Државни врх и јавност видели су одређени потенцијал у инструментима међународне политике и права, чију је практичну примену Конференција мира имала да обезбеди. Политичка питања нису могла, ни на мала врата, ући у програм Конференције, али су решења одређених питања могла имати утицаја на политичке и економске токове и проблеме. Србија се борила против привидне обавезности арбитраже, и истицала да је искључиво за прецизно дефинисан принцип обавезности, који ће подједнако важити за све, како у теорији, тако и у пракси. Желела је што ширу примену принципа обавезности, па је пред Конференцију изашла са предлогом да и трговински спорови, као и спорови проистекли из државних дугова, буду уврштени у групу спорова за које би арбитража била обавезна. Тиме би Србија добила додатно осигурање у односима са великим силама, посебно са Аустроугарском, али и додатно оружје у царинском рату који је био у пуном јеку. Наравно, државни врх Србије је реално сагледавао шансе овог предлога, па се није ни надао његовом усвајању на Конференцији. Србија је била и против принципа разоружања који би се, на исти начин, применио како на велике, тако и на мале државе. Независност малих држава зависила је од њихове решености и моћи да је бране. Такође, док су пред њом стајали неостварени национални задаци и завршетак процеса ослобођења и уједињења српског народа, Србија није могла да прихвати било какву врсту разоружања.

Приликом избора делегата, српска влада је 1907. далеко више водила рачуна о њиховој стручности, него што је то чињено осам година раније. Уочљиво је да су 1899. сви чланови српске делегације били у веома

блиским везама са владајућом династијом Обреновић. Мијатовић је дуго година био један од најближих и најповерљивијих сарадника краља Милана, док је Машин био бивши девер будуће српске краљице Драге. Иако се његова стручност не може оспорити, важно је истаћи да је Вељковић, убрзо након Конференције 1899, постао лични секретар краља Александра. Насупрот томе, Србија је на Конференцији 1907. наступила са делегацијом састављеном од искусних државника, вештих политичара, дугогодишњих дипломата и одличних правника, посебно из области међународног права. Учешће српске делегације у раду Конференције било је активније и озбиљније, а наступ знатно запаженији, него на Конференцији одржаној 1899. Посебну пажњу је на себе скренуо Милован Миловановић, који је на Конференцији постигао велики лични и дипломатски успех. Први пут је неко из Србије заузео високо, потпредседничко, место на међународном скупу великог значаја. Суштина и садржај конвенција и декларација које је Конференција усвојила нису излазили из оквира ставова и гледишта које је српска делегација заузела током заседања у Хагу. У неким питањима, чак, они у доброј мери заостају иза онога што је српска делегација у извештајим својој влади обухватила као пожељно и корисно, не само из угла српских интереса и интереса малих држава, него и интереса демократије и човечанства уопште. Српска влада је одобрила гледишта чланова делегације и ставове које је она заузимала у читавом низу различитих питања. Важно је истаћи да је Србија на Конференцији наступила опрезно, и да је током читавог њеног заседања настојала да, упоредо с борбом за своје интересе и јачање принципа међународног права, избегне неугодну конфронтацију с великим силама и негативне политичке последице. Отуда је проистекло повлачење амандмана на један члан енглеског предлога о обавезној арбитражи, као и одустајање од оштрије и доследније опозиције енглеско-америчко-немачком предлогу о начину избора судија за нови стални међународни изборни суд.

У холандској престоници Србија се представила као држава која штити интересе своје, али и других малих држава; као држава која уочава значај и поштује принципе међународног права, правде и хуманости; као држава која уме да пронађе меру између својих и општих интереса, односно да због једних не угрожава и не доводи у питање друге. Најсликовитија илустрација оваквог приступа Србије свакако је гласање за аустроугарску резолуцију о арбитражи, иако су две државе биле у царинском рату. Дакле, Србија се представила као држава која је способна да уочи директну и тесну повезаност својих интереса и општих принципа, и корист коју и једни и други из таквог међусобног односа могу да извуку. Међутим, чињеница да су интереси појединих држава, пре свега великих сила, одигра-

ли пресудну улогу у умањивању напретка и развоја међународног права и резултата конференције, свакако није промакла пажњи српских делегата. Ипак, морамо констатовати да је и Србија, у складу са доминантном политичком климом у Европи тог доба, границе залагања за опште принципе и универзалне вредности постављала на местима на којима су се они косили са виталним националним интересима. Србија је настојала да ове принципе искористи у своју корист, кад год се налазила у тешком положају, а да их пренебрегне у случајевима када су могли спутавати предузети политички курс, или довести у питање остварење националних циљева.¹⁰²

Након низа година током којих је виђена као извор политичке и финансијске нестабилности, неретко и као држава завереника и краљеубица, Србија је 1907. добила две изузетне прилике да се Европи представи у потпуно другачијем светлу. То је успешно остварила, како на Балканској изложби у Лондону, тако и на Другој конференцији мира у Хагу. Србија је на Другој конференцији мира одиграла запажену улогу, запажену у мери у којој је то било могуће једној малој балканској држави. Играти улогу Давида у причи чију су коначну судбину одређивали интереси Голијата, а истовремено задржати реалну представу о својим могућностима и реалним дOMETИМА Конференције, није било нимало лако. Са Конференције се српска делегација вратила уверена да се дужи период мира може остварити једино решавањем акутних политичких проблема од међународног значаја. Завршни суд Војислава Вељковића о Првој конференцији мира 1899. одсликава и утисак који је преовладао код многих држава и политичара и након Друге конференције мира 1907.¹⁰³ Нова ера у међународном праву и

¹⁰² Тако је у споразум са Бугарском 1904. унешена клаузула по којој се сва спорна питања имају решити пред судом у Хагу, док у споразуму из 1912. она не постоји. Улогу арбитра требало је да преузме искључиво руски цар. Такође, док је током 1906. и 1907. владала велика неизвесност у погледу исхода царинског рата, Србија се интензивно залагала за изношење ове врсте спорова пред суд у Хагу. Касније је то чинила у далеко мањој мери. Коначно, у свом одговору на аустријски ултиматум 25. јула 1914, Србија је, свесна малих шанси да он буде прихваћен ма како вешто био срочен, предложила да се спор изнесе и пред међународни суд у Хагу. Овај потез је био вешто средство за придобијање светског јавног мњења, а далеко мање израз привржености принципу обавезне арбитраже.

¹⁰³ „Наша државна и народна будућност зависи... исто, а можда и још више, од победе великих идеја међународне правде..., колико и од повећања наше моралне и физичке снаге. Ми имамо да тежимо за временом када ће се у међународне односе уносити много више љубави према правди него ли сад. Али докле то време не дође – ако уопште икада дође – конференција мира пружа нам један наук, а тај

међународној политици, којој се генерал Сава Грујић надао, и чија је почетна тачка имао бити споразум о обавезној арбитражи међународних спорова, морала је да сачека нека друга времена и државнике.

је да нам мач буде вазда оштар, а барут вазда сув.“ – В. Вељковић, *Конференција мира*, СКГ I (1901), 206.

Nenad MILENOVIĆ

SERBIA AND THE SECOND HAGUE PEACE CONFERENCE, 1907

Summary

The participation of Serbia at the Hague Peace Conference in 1907 is important as an example of the small nation's perception of the movement for arbitration, limitation of armaments and further development of international community. It is an illustration of methods through which a small state endeavored to ideologically accommodate itself within a discourse of universal values of peace, justice and humanity, without impairing its vital interests and damaging its relations with the great powers. The contribution of Serbia to the proceedings of the Second Peace Conference was greater and more recognized and appreciated than the role Serbia had played at The Hague in 1899. Its delegation included crafty statesmen, seasoned diplomats and experts excelled in international law. It was the first time in its history that a statesman from Serbia attracted such attention and attained vice-presidency of a committee at the international congress of immense value and importance. The fundamental nature of conventions and declarations adopted in 1907 were in harmony with the premises of Serbian foreign policy, national interests and official position taken at the Dutch capital. Serbian delegation realistically assessed the importance, value and scope of ideas, questions and problems dealt with, but also the ability of the conference to provide the framework for implementation of the potential solutions. Serbia presented itself as a state prepared to identify its own interests with the interests of other small nations; as a state able to perceive the magnitude and substance of the principles of international law and community; and, finally, as a state capable to find the proper measure between fulfilling its own interests and complying to common values. But, the Serbian policy was, also, in accordance with prevailing contemporary notion of primacy of national interests over the interests of international community, dominant in Europe and the World at the threshold of the 19th and 20th century. After a decade and a half during which she was perceived as the politically and financially unstable Balkan country, and often designated as the realm of king slayers and plotters (after 1903), Serbia managed to change a bit this almost established and dangerously widespread image in European public opinion through participation at the Second Hague peace conference in 1907.

Биљана ВУЧЕТИЋ
Историјски институт
Београд

БОГДАН РАДЕНКОВИЋ И МИЛАН РАКИЋ*

Апстракт: Рад је настао на основу девет сачуваних писама Богдана Раденковића упућених Милану Ракићу у периоду 1907-1912 године, која се чувају у Архиву Српске Академије наука и уметности, као и на основу *Конзулских писама* и *Дневника* Милана Ракића. У раду је коришћена необјављена и објављена архивска грађа, као и одговарајућа литература, које су омогућиле шири увид у односе Раденковића и Ракића. Циљ рада је осветљавање сарадње једног српског обавештајца, Богдана Раденковића са угледним дипломатом Миланом Ракићем и спознавање значаја последица те сарадње за историју српског народа у Османском царству на почетку XX века.

Key Words: Bogdan Radenković, Milan Rakić, letters, chetnik movement, Serb-Turkish relations.

Сигурно најважнији аспект живота Срба у Османском царству представљало је остваривање програма за ослобођење. У периоду од 1903. до 1912. године спроводиле су се у дело идеје и стремљења српске политичке мисли XIX века. У то доба, на темељима националне политике Срба у Османском царству које су поставили Стојан Новаковић и Владимир Карић, стасала је читава генерација нових политичара. Плејада ових „оперативаца” је у великој мери применила идеје претходне генерације. Један од њих био је Богдан Раденковић (1874-1917), који је читав свој живот посветио борби за ослобођење Срба у Османском царству.¹

Уз културну и просветну делатност, у Османском царству се од 1903. године покренула и српска револуционарна организација. У њој је једну од најзначајнијих улога имао баш Раденковић. Један живот водио је

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интегритетна историја 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

¹ Биографија Богдана Раденковића биће тема посебне монографије.

у јавности, као лојални грађанин Османског царства, док је други, сасвим другачији живот, водио као агент-посредник између Конзулата Краљевине Србије и оперативаца на терену који су се борили за национално опредељење и ослобођење. Његове белешке нису сачуване, јер је то захтевала тајна природа његовог посла. Управо у томе је значај девет сачуваних писама која је Раденковић упутио Милану Ракићу, у периоду од 1907. до 1912. године, која се налазе у Архиву Српске Академије наука и уметности.²

О значају Милана Ракића за национални покрет српског народа под османском влашћу написано је много.³ Био је активан учесник борбе за национално ослобођење и уједињење као службеник у конзулатима Србије у Османском царству, у Приштини и Скопљу. Његови конзулски извештаји из Турске пружили су драгоцене податке за свакодневни живот обичних људи.⁴ Сарадња Ракића и Раденковића почела је у Скопљу. Тамо је Раденковић радио као секретар Скопске митрополије, што му је омогућавало несметане контакте и са српским живљем и са српским конзулатом, али и са конзулатима Русије, Италије и Француске. Милан Ракић је у Скопље највероватније дошао у новембру 1905. године. Обављао је поверљиве послове за српску организацију и упознао се са организаторима четничког покрета на челу са Раденковићем.⁵ О овом периоду њихове сарадње остала је само једна белешка у Ракићевом *Дневнику*, која се односи на пребацивање четничког војводе Николе Јанковића из Скопља у Пореч, где је требало да замени војводу Дунавског.⁶ Ракић је написао да је Јанковић: “са станице дошао је право у Консулат где смо га чекали Богдан и ја и један цак “свијетлог одела”. Обукли су га гаваз Јован, курир Арса и Огњан. Дали су му име Анђеле из Ташево, с препоруком кад га ко запита: “Од кај си?”, да

² Архив Српске Академије наука и уметности, у даљем тексту: АСАНУ, фонд Оставштина Милана Ракића, књижевна збирка, у даљем тексту: 14331-8.

³ Издвајамо: Божин Симић, *Ракић као национални радник*, Нова Европа XXXI/8 (1938); Милан Чемерић, *Милан Ракић у Јужној Србији*, Скопље 1939; Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985; Ј. Пејчић, *Милан Ракић на Косову. Завет-песма-чин*, Београд 2006.

⁴ М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985.

⁵ Исто, 67-68. Ракић је у Скопљу био на месту вицеконзула, а иза њега је остала званична документација и лични дневник, који је водио од 1. јануара до 24. марта 1906. године.

⁶ Ова забелешка је под датумом 4/17. фебруар 1906. године. Панта Радосављевић-Дунавски, артиљеријски поручник, био је четнички војвода и начелник штаба свих чета на десној обали Вардара од октобра 1905 до јануара 1906. године. Сменио га је официр Никола Т. Јанковић-Косовски. Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, 75.

увек одовори: “Ебаго, из Ташево”. Кад је све било готово, попили смо неколико коњака, изљубили се и, тачно у 3½ сата, изашао је из Консулата прво Арса, за њим Никола, па Огњан. Пола сата дрхтали смо и нервозно се шетали по собама Богдан и ја, док најзад не дође ханџија Јосиф и рече да су срећно изашли из вароши и састали се са караваном.”⁷

Прва четири писма Раденковића Ракићу датирају из октобра и новембра 1907. и марта и априла 1908. године и односе се на сукобе унутар српске организације у Османском царству. Милан Ракић је у том периоду, од октобра 1907 до октобра 1908. године као вицеkonzул боравио у Солуну.⁸

У току 1907. године дошло је до поделе међу српским националним радницима у Македонији на “konzулатску” и “митрополитску” странку. Наиме, још од започињања четничке акције, која се налазила под непосредном управом српских konzуларних власти у Скопљу, на самом терену се развијала опозиција према званичном раду српске дипломатије. На њеном челу налазио се скопски митрополит Вићентије, који настојао да преузме руковођење над српском револуционарном организацијом и целокупним црквено-школским радом у Македонији.⁹ Друго упориште опозиције била је гимназија у Скопљу, где се око директора Луке Лазаревића, окупила група људи која је отворено стала против konzулата. “Митрополитска” странка је нашла подршку код “младорадикала”, а иза ње је стајала и опозициона штампа Србије. Опозиционари су покушавали и да се повежу са рашко-призренским митрополитом Нићифором који је из сличних разлога био у сукобу са konzулатом у Приштини.¹⁰

Богдана Раденковића су оптужили за проневеру и за убиства и на њега се жалили у Београду. С друге стране, група националних радника предвођених Раденковићем тражила је или премештај из реона Генералног konzулата у Скопљу или разрешење дужности. Скопском konzулу су писали: “Више не можемо остати на досадашњим положајима, јер више не можемо да сносимо овакве нападе на нашу част, без могућности да се од њих

⁷ М. Ракић, *Конзулска писма*, 78. Дневничка белешка је од 28.2/13.3.1906.

⁸ Према званичној кондуит-листи Министарства иностраних дела, Ракић се од 20. јула 1907. до 25. децембра 1908. водио на месту вицеkonzула II класе у Генералном konzулату Краљевине у Скопљу.

⁹ *Историја српског народа VI/1*, Београд 1983, 343-347; Ђ.Микић, *Страначко-политичка кретања међу Србима у Турској крајем XIX и почетком XX века* (у рукопису).

¹⁰ Први сукоби призренског митрополита Нићифора и Милана Ракића почели су за време Ракићевог службовања у Приштини од октобра 1906. до јуна 1907. године, а кулминирали су 1910 године, када је митрополит због *Учитељске уредбе* поднео оставку.

бранимо из узрока познатих Консулату.”¹¹ Пошто је цео сукоб попримио поприличне размере, а писмо у ком су молили премештај озбиљно схваћено на надлежним местима, Раденковић је позван у Београд да одговори на оптужбе.

У писму Милану Ракићу од 3. новембра 1907. године, Раденковић је навео да је већ десет дана у Београду и да чека да му се придруже другови. Рекао је разговарао са “г. Јоцом” који га је саветовао шта треба да траже и који је, заједно са “г. Светом Симићем”, код Пашића урадио “све што је могао”¹². “Замислите шта нам највише пребацују.”, жалио се Раденковић, “Кажу да смо ми поднели оставке због премештаја г. Љ. Михаиловића и да нас је он наговорио да то учинимо! Али ћемо лако доказати да не само што немамо ништа противу његовога премештаја, него да налазимо да велики део кривице за овај хаос у послу мора поднети сам Љуба због његове чудновате неодлучности за ово време његовога консуловања.”¹³ Уверен да Ракић са симпатијом прати дешавања, Богдан Раденковић је обећао да ће га извештавати о току ствари.

Крајем новембра Богдан се и даље налазио у Београду. Овај пут, у писму од 25. новембра, јавио је Ракићу да су “однели потпуну победу”¹⁴. Из скопског конзулата премештени су Љуба Михаиловић и Бошко Љубишић. Лукијан, који је био секретар митрополита Вићентија и имао велики утицај на њега, смењен је. Спречено је повезивање македонских црквених кругова са рашко-призренским митрополитом Нићифором. Лука Лазаревић је премештен, као и многи други наставници. Раденковић је код Министра инсистирао да директор гимназије у Солуну Драгомир Обрадовић

¹¹ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Министарство иностраних дела (у даљем тексту: МИД), Политичко-просветно одељење (у даљем тексту: ППО), 1907, ред 1339, ППбр 905, Б. Раденковић, Д. Димитријевић, М. Шешлија, А. Јелић, З. Ћорић, С. Дичић - Генералном Консулату у Скопљу, 13/26.9.1907.

¹² Јован Јовановић Пижон се до 1906. године налазио на месту шефа Конзуларног одељења МИД-а, а током 1907 био је дипломатски заступник у Каиру и на Цетињу (1907-1909). Уз Светислава Симића, био је један најзаслужнијих званичника за помагање и организацију српског четничког покрета у Турској. Ургенција Јовановића и Симића код Николе Пашића, који је био Министар иностраних дела од 1906-1908, односила се на решавање спора у корист Богдана Раденковића, који је спроводио владину политику.

¹³ Љубомир Михаиловић је био вицекозул и генерални конзул у Скопљу 1906-1908. АСАНУ, Ост.М.Р, 14331-8 (11), Б. Раденковић - М. Ракићу, Београд 21.10/3.11.1907.

¹⁴ АСАНУ, Ост.М.Р, 14331-8 (12) Б. Раденковић - М. Ракићу, Београд 12/25.11.1907.

пређе у Скопље, а молио је и Ракића да на њега утиче да пристане зато што би он био “најподеснији да се мутна ситуација у Скопљу разбистри”.¹⁵ Богданов предлог је прихваћен и Обрадовић се прихватио посла у скопској Гимназији.

Сукоб је у потпуности покушао да угуши нови конзул у Скопљу, Живојин Балугџић.¹⁶ У писму Ракићу од 2. априла 1908. године, Раденковић је јавио да је Лукијан премештен у Солун, а да наставник Јован Алексић одлази у Србију. “Надамо се, да ћемо се са Митрополитом, после одласка ове двојице, сложити у свима осталим стварима.”¹⁷

У истом писму Раденковић се осврнуо и на пропагандне прилике. Замолио је Ракића, да у Солуну код Хилми паше тражи одобрење за два-три српска учитеља у Штипу.¹⁸ “Ја мислим да они не би требали да имају ма шта против ове наше сасвим културне утакмице са Бугарима и да ће осудити неправилно поступање реформног официра Турића према нашим присталицама...Ви се и сами сећате како су нас Турци још пре две године туткали на Штип.”¹⁹ О борби српске и бугарске пропаганде за превласт у Штипу, Ракић је оставио белешку у свом *Дневнику* из 1906. године.²⁰ Тада је Ракић у Скопљу разговарао са валијиним драгоманом Исмаил ефендијом, који је у валијино име обећао велике олакшице српској пропаганди у Штипу и Радовишту, због поприличних проблема са бугарским комитама. Очигледно је да су Турци следили политику “Завади, па владај!” Ракић је прокоментарисао: “Турска метода!”. Ипак је затражио да Турци допусте српским учитељима и поповима да седе у селима паланачке казе, како би одржавали везу и имали позадину за деловање. Ракић је у томе видео и из-

¹⁵ Исто; Обрадовић ће на месту заступника директора скопске Гимназије остати од новембра 1907. до фебруара 1908.

¹⁶ За конзула у Скопљу је 10. септембра 1907. године постављен Живојин Балугџић, где је остао до маја 1909. године.

¹⁷ АСАНУ, Ост.М.Р, 14331-8 (13), Б. Раденковић - М. Ракићу, Скопље 20.3/2.4.1908.

¹⁸ Хусеин Хилми паша, турски генерал и генерални инспектор за спровођење реформи у Македонији 1902-1908. године. Као истакнут младотурски вођа постао је министар иностраних послова 1908-1909, па велики везир 1909, министар правде 1912. и амбасадор у Бечу (1912-1918).

¹⁹ АСАНУ, Ост.М.Р, 14331-8 (13), Б. Раденковић - М. Ракићу, Скопље 20.3/2.4.1908.

²⁰ Белешка се не може сигурно датирати, али се претпоставља да је из пролећа 1906. године; М. Ракић, *Конзулска писма*, 78-79, 329.

узетну прилику да се српској пропаганди олакша приступ у Овче поље кроз кумановску казу.²¹

У следећем сачуваном писму, од 21. априла 1908. године Богдан Раденковић је написао Ракићу: “Овамо код нас још ништа не иде на боље. Митрополит је све луђи. Са њиме се ништа не може учинити.”²² Наставио је да излаже проблем српске пропаганде са властима у Штипу. Раденковић је у Штип послао учитеља Лазара Илића, да у ортаклуку са Штипљанцем Костом отвори једну трговачко-комисиону радњу. Он је нашао и унајмио магацин, али су га турске власти протерале. Раденковић се жалио Ракићу: “Ја просто не знам шта да се ради. Ово је општа неправда што се нама чини, као и самим Штипљанцима. Како би изгледало кад би ми захтевали да се протерају сви бугарски трговци из Гњилана, Митровице и других места са Косова? Молим вас, помозите ако се што може. Ми не тражимо ни школе ни цркве. Само тражимо слободу да и Срби турски поданици могу слободно да тргују. Ми Штипљанце силом не терамо да са нама буду у трговинским односима, они то сами траже. Ово је једна чисто економска утакмица мирне природе, и нико не би требао да њој стаје на пут.”²³

Следеће сачувано писмо Раденковића упућено Ракићу је тек од 18. новембра 1909. године, када се Ракић налазио на положају отправника полова Конзулата у Приштини. “Овде ствари не иду најбоље. Ја не предвиђам ништа добро. Услед разних околности мораћу врло скоро да напустим Скопље и да се негде склоним до бољих прилика”, извештавао је Раденковић.²⁴ У питању је била Раденковићева умешаност у кожљанску аферу. Наиме, у јуну 1909. године у селу Летевцу у околини Скопља догодила су се два убиства, па су турске власти спровеле истрагу. Бугарски пребег у српску организацију, Стефан Иванов, придружио се жандармима и пошао је по српским селима да потказује. Похапшени су многи виђени чланови српске организације у најближој околини Скопља, од којих 15 из села Кожља. Међу ухапшенима нашао се и учитељ из Новог села, Лазар Илић, код кога је нађена нека архива. Иванов је у неколико наврата прогласио Богдана Раденковића главним иницијатором убиства и других терористичких дела. Истрага се водила у најстрожој тајности, па је приступ ухапшенима био строго забрањен. Комесар полиције Ибрахим, иначе “пријатељ” скоп-

²¹ Турцима је јачање српске пропаганде на штету бугарске било у интересу, јер су тад Бугари имали чвршће позиције, с обзиром на то да су и раније почели са организованим радом. М. Ракић, *Конзулска писма*, 78-79, 329.

²² АСАНУ, Ост.М.Р. 14331-8 (14), Б.Раденковић-М.Ракићу, Скопље 8/21.4.1908.

²³ АСАНУ, Ост.М.Р. 14331-8 (13), Б.Раденковић-М.Ракићу, Скопље 20.3/2.4.1908.

²⁴ АСАНУ, Ост.М.Р. 14331-8 (15), Б.Раденковић-М.Ракићу, Скопље 5/18.11.1909.

ског конзулата, јавио је Давиду Димитријевићу да би било опасно да се Богдан врати у Скопље.²⁵ Уз снажно посредовање конзулата дошло се до задовољавајућег епилога: оптужени су пуштени из затвора, захваљујући валији који је био спреман све да заташка.²⁶

Након кожљанске афере Раденковићу је и даље претила опасност од локалних власти и бугарске комитске организације. Стога је на предлог Јована Јовановића Пиждона упућен у Цариград, као представник организације Отоманских Срба.²⁷ У писму од 8. августа 1910. године Раденковић је из Цариграда упутио Ракића како да ради на обустављању насиља над српским становништвом у гњиланској кази. То је једино сачувано писмо у коме је Раденковић саветодавац, и не обраћа се Ракићу за помоћ. Немири у Феризовићу, Призрену, Приштини и Митровици у мају 1910. године довели су до наредбе Махмут Шефкет паше да становници тих места и околних села предају оружје. Приштински вицеонзул Милан Ракић саветовао је српско становништво да предаје старо оружје, како не би остало ненаоружано “спрам још оружаних Арнаута”, који су такође предавали старо оружје.²⁸ Турска војска је искористила прилику да шаље патроле по српским селима и зоставља народ. Највећи зулуми над српским становништвом одиграли су се у гњиланској кази. У затворима су се нашли многи учитељи, између осталих и прота Стојан Стејић и Аћим Јелић.²⁹ На основу Ракићевих извештаја битолски посланик др Јанићије Димитријевић је протествовао код Махмут Шевкет паше. “На жалост, сумњам да ће од овога што год бити користи тим јадним нашим људима, јер је министар војни на овај протест одговорио како је скупљање оружја у гњиланској кази већ поодавно завршено и он не може да верује у истинитост ове вести”, писао је Раденковић из Цариграда. Упутио је Ракићу неколико сасвим конкретних савета: “Али, да би у будуће у оваквим случајевима наши кораци могли да имају бар какве наде на успех, добро би било да препоручите нашим људима да у сличним случајевима увек овако поступају:

1. да се у хитним случајевима депешом на турском језику обраћају за помоћ нашем битолском посланику Др Јанићију Димитријевићу, у којима ће изнети насиље, кад се је и где десило и по могућству ко је извршио насиље.

²⁵ АС, МИД, ППО, 1909, ред 386, ф1, Стр.Пов.бр.668, Ж.Балугџић-М.Миловановићу, Скопље, 22.6/5.7.1909.

²⁶ Исто, ПП. бр.757, Ж.Балугџић-М.Миловановићу, Скопље, 16/29.7.1909.

²⁷ АС, МИД, ППО, 1909, ред 1513, ПП. бр. 1478, Ј.М.Јовановић-М.Миловановић, Скопље, 11/24.11.1909; Исто, ПП. бр.6234, МИД-Посланству Цариград, Ген.консулату Скопље, Београд 26.11/9.12.1909.

²⁸ М. Ракић, *Конзулска писма*, 202.

²⁹ Исто, 204-214. Ракић је слао ове извештаје периоду од 27.7. до 15.8. 1910.

2. да се исто тако шаљу и писмени опширнији извештаји у којима ће се тачно изнети насиље, кад се је и где десило, имена жртава и по могућству имена извршилаца.”³⁰

Порта је све вести о насиљима на Косову демантовала и квалификовала као злонамерне измишљотине протурене у одређеној намери. Проблем је био у томе што су извештаји са Косова стизали у Цариград у виду преписа из Министарства иностраних дела Србије, па се нису могли предочити турским властима, који су увек тражили извор информација. Требало је да се сами турски поданици-жртве насиља жале и да догађаји буду тачно пренети. Само са оваквим извештајима Раденковић би могао да предузме кораке на Порти. Но, његов циљ је био и да заинтересује штампу и то посебно турску, за стање у Косовском вилајету.³¹

После неуспеле кандидатуре за место Рашко-призренског епископа Богдан Раденковић се вратио у Скопље и наставио да ради у српској партији и припрема се за предстојеће парламентарне изборе 1912. године. У Скопљу су уочи избора, уз српску, постојале младотурска, албанско-либерална и бугарска група, у чијим је међусобним односима владао “хаос”, како је то Богдан Раденковић забележио. Арбанаси су хтели да истакну национално обележје и није се знало да ли ће сарађивати са Бугарима или са турском партијом, која је, пак, стајала насупрот младотурака. Бугари су били подељени на две групе, Санданисте и Егзархисте. Раденковић је предвиђао да ће младотурци ипак да се врате сарадњи са српским клубом. О овим догађајима Богдан је известио Милана Ракића, који је у марту 1912. године заузимао положај шефа Конзуларног одељења у Министарству иностраних дела. Изнео је да су са младотурцима прекинути преговори: “Ја сам предвиђао да ће овако наше држање имати велико дејство код њих. Нисам се преварио. Они су се уплашили. У њиховом клубу се једнако претреса о томе. Они већ покушавају да дођу у додир с нама. Вечерас ће један њихов делегат разговарати са једним нашим човеком. Они нас једнако уверавају како не могу да нам даду скопски мандат, стога што су два обећали Бугарима а два задржали за себе. Они не могу да нам жртвују један од своја два мандата јер се боје да би то мусломанска маса рђаво примила. Но, ја ипак остајем при свом уверењу да ће попустити и да ће нам дати мандат. Ових дана долази овде Ејуб Сабри из Цариграда, мислим баш због овога. Иначе нам нуде Призрен и Приштину. Младотурци имају споразум са овд. Митрополијом бугарском. Њихови кандидати су на младотурској листи Паскалов, секретар и Ижилизов, чиновник.”³² Раденковић је

³⁰ АСАНУ, Ост.М.Р. 14331-8 (16), Б. Раденковић-М. Ракићу, Цариград 26.7/8.8.1910.

³¹ Исто.

³² АСАНУ, Ост.М.Р. 14331-8 (17), В.Раденковић-М.Ракићу, Скопље 22.2/6.3.1912.

учествовао и у преговорима са са арнаутском опозицијом, која је одбила разговор о мандату за Скопље због Бугара. О преговорима са Албанцима у Скопљу, написао је Ракићу: “Нуде нам само Приштину. За Призрен, Пећ, Сеницу и Пљевље нуде своје посредовање код њихових пријатеља а не јамче ништа. О Битољу неће ни да говоре. Ако пристанемо на заједничку листу у Приштини немају ништа противу тога да у другим крајевима пактирамо са младотурцима. Они тврде да су Бугари са њима. Међутим, то је нетачно, као што сте малопре видели. Они имају уза се само Тодора Павлова заједно са његовом групом старих клубаша, а Митрополија са њеним апаратом је уз Младотурке. Држим као сигурно да ћемо за четири пет дана бити на чисто. На сваки начин, ми ћемо морати или са Младотурцима или у штрајк. Но, као што горе споменух, ипак верујем да ће Младотурци попустити. Толико о изборима.”³³

Време је донело промене и унутар српске организације. Утицај политичких странака на јавно мњење Срба у Османском царству појачан је кад су се сами добили могућност да се политички организују, 1908. године. Српски конзулат и уредништво листа *Вардар* на челу са Давидом Димитријевићем били су за руководећу улогу конзулата у покрету за ослобођење, по централистичком принципу. С друге стране, нова интелектуална елита Срба у Османском царству је сматрала да је су првом месту потребе народа, његов друштвени, економски и културни развој. Панта Гавриловић је као скопски конзул фебруара 1912. године, извештавао да у Скопљу постоји група незадовољника који се називају опозицијом и који критикују рад конзулата, али се и са Турцима консултују око поверљивих послова. Групу су предводили наставници гимназије Глиша Елезовић и Јован Алексић, као и Риста Огњановић, Арсеније Здравковић, адвокат Шуњевић и социјалиста Душан Цекић. У фебруару 1912. године је одржана припремна конференција опозиционара, с циљем покретања независног листа, *Глас народа* који би је требало да представља конкуренција *Вардару*. О поновним сукобима између скопског конзулата и гимназијских професора, Раденковић је писао Ракићу: “Елезовић је са групицом својом купио штампарију, они су погодили и стан и слагаче Давидове, који су још пре месец дана замењени другима. Нема сумње да целу ствар новчано потпомаже Црна Гора. Ја сам уверен да ће банкротство најдаље за месец два доћи. Они неће имати ни претплатника ни присталица. У самоме Скопљу ствара се блок који ће их сатрети.”³⁴

³³ Исто.

³⁴ Глиша Елезовић и Арсеније Здравковић су и током марта, уочи избора, османским властима предочавали да су Раденковић, Хаџи Ристић, Давид Димитријевић и др Јанићије Димитријевић плаћени агенти Србије. АСАНУ, Ост.М.Р, 14331-8 (17), В.Раденковић-М.Ракићу, Скопље 22.2/6.3.1912.

Богдан Раденковић се и даље старао о извођењу четничке акције, а Милана Ракића је молио: “да спремите што пре 100-150 пушака да пренесемо за ове крајеве. То радите само са Танкосићем, јер одбор Народне одбране у Врањи прави страшне глупости које свет зна; да спремите обе чете: и Бошкову и Стојанову онако како смо разговарали; да видите да ли Битољ може купити пушке у Прилепу. О томе смо раније разговарали.”³⁵

Непосредно пред балканске ратове Милан Ракић је као шеф Конзуларног одељења увидео да се успех у српским националним пословима може постићи само сарадњом државних институција, националних радника са терена, српских официра и комитских војвода. Између осталог: “Благодарећи Ракићевој готовости да на себе прими одговорност, у Турској је било, у јесен 1912.г., на извиђању земљишта двестак наших официра, међу којима два наша генералштапца.”³⁶

Мисија Богдана Раденковића да са албанским вођама утврди основе за даљу сарадњу у евентуалном рату против Турске датира од претпоследњег дана августа 1912. Наиме, тада је и престолонаследник Александар Карађорђевић сугерисао министру спољних послова Јовану Јовановићу Пижону да што пре пошаље Раденковића Арнаутима да испита на који начин би могле деловати чете у случају мобилизације српске војске. Заправо, његов задатак је био да у тајности припреми чете, које би могле бити подршка српској војсци у рату против Турске, чије се избијање увелико могло наслутити.³⁷ У Београду, 9. септембра 1912. године, Богдан Раденковић је у истом дану написао два писма Милану Ракићу. Прво писмо је написао само за Ракићеве очи. У њему изражава жаљење што га није затекао у кафани “Код Коларца”, јер је морао да иде по новости. Богдан је сазнао да је руски амбасадор Никола Хартвиг саветовао да се на сваки начин избегне рат, али ако би други пошли у рат, он као је као пријатељ саветовао да ни Срби не чекају ни тренутка, а Русија ће се трудити да задржи Аустрију. У овом писму Богдан није навео детаље свог предстојећег пута, само је написао да је добио муницију за револвер. Замолио је Ракића: “Ако ми се што деси на путу, препоручујем Вам моју децу.”³⁸

У другом писму, које је написао да би га Ракић могао употребити “ако буде нужно”, говорио је детаљније о мисији: “Ја сам вечерас морао да

³⁵ Војислав Танкосић Шиља био је контакт за преношење оружја. АСАНУ, Ост.М.Р, 14331-8 (17), В.Раденковић-М.Ракићу, Скопље 22.2/6.3.1912.

³⁶ Божин Симић, *Ракић као национални радник*, Нова Европа XXXI/8 (1938).

³⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, V/2, приредио Михаило Војводић, Београд 1985, док.бр 646.

³⁸ АСАНУ, Ост.М.Р, 14331-8 (18), В.Раденковић-М.Ракићу, Београд 27.8/9.9.1912.

отпутујем са неким генералштабним официрима, којима је стављено у дужност да рекогносцирају терен од Рашке до Митровице и од Бољетина до наше границе. Мени је речено да пођем са тим официрима да им се на томе путу нађем”. Жалио се што није добио изравна наређења шта да разговара са “арнаутским првацима које будем видео (напр.Иса) и шта ли би требало говорити ономе нашем свету”, па је молио Ракића да му пошаље депешу ако буде имао нешто да му поручи.³⁹ То је уједно и последње сачувано писмо Раденковића Ракићу. Њихова сарадња се наставила на терену.

На простору Косова била је организована интензивна извиђачка акција, која је трајала од 4. до 18. септембра 1912. године. Српски официри су оперисали у четири групе, сваким од главних праваца који су водили ка Турској. Богдан Раденковић се налазио у групи са мајором Драгутином Димитријевићем-Аписом и Миланом Завађилом која се упутила према Митровици, како би разговарала са Исом Бољетинцем и са првацима дреничких Арнаута. На састанку са Исом, Богдан је предочио да Турска прети Србији зато што је дала оружје и муницију Арнаутима и да може доћи до рата. Раденковић се вратио необављеног посла. И поред преговора, на сам наговештај Балканског рата, Албанци су донели одлуку да се боре на страни Турске.⁴⁰

Још од августа 1912. у Прокупљу су се образовале комитске чете, а акцијом је руководио Војислав Танкосић.⁴¹ Већ 9. октобра Милан Ракић и Богдан Раденковић су се нашли на лицу места. Кренули су из Прокупља, и пратили границу све до до Преполца и Куршумлије. Извештавали су да турска војска не може да обави мобилизацију, јер Срби беже, а Арнаути се не одазивају.⁴² И Раденковић и Ракић су чули да Иса Бољетинац окупља људе против Србије, али су претпостављали да то опет може бити нека његова стратегија. Ракић је писао Министарству да су српски војници “необични” и да мисле да је најважније прећи границу: “Да Богдан и ја нисмо дошли у петак у Прокупље, ви бисте већ у суботу имали Санцак у пламену”.⁴³

Богдан Раденковић је 12. октобра тражио од начелника топличког округа да војска одмах нападне и уништи мухацире у копаоничким селима на турској страни, “а народ преко границе да одмах почну оружати.” Па-

³⁹ Исто, 14331-8 (19), Б.Раденковић-М.Ракићу, Београд 27.8/9.9.1912.

⁴⁰ Ђ.Микић, *Арбанаси и Србија у Балканским ратовима 1912-1913. године*, Историјски гласник 1-2 (1985), 55-79.

⁴¹ Љубиша Врсаловић, *Бој на Лисици*, Јужни преглед 6-7 (1930), 349; И. Ж. Трифунковић, *Трновитим стазама*, Београд 1933, 96-113.

⁴² *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, V/2, док.бр 620.

⁴³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, V/2, док.бр 620.

шић је на то одговорио да “не треба нападати никог, који се држи мирно и не иде са оружјем у руци против нас”. У писму секретару Министарства иностраних дела, Милану Ракићу, који се заједно са Богданом налазио у Прокупљу, Пашић је изразио незадовољство извештајима о преласку границе. Наредио је да акција мора имати план, ред и постепеност, а Арнауте треба “разуверавати да имамо непријатељске намере и уверавати да их да се устаје противу *Младотурака* и за слободу Срба и Арнаута...Само против оних који сад буду устали противу нас и наше војске бити немилосрдан.”⁴⁴

У четничком логору у Прокупљу 12. октобра људство је подељено на две групе. Једном је командовао Воја Танкосић, а другом Богдан Раденковић и Љуба Вуловић. Танкосићева чета је кренула ка Васиљевцу и Мердарима, а Богданова ка Лисици, Мутиводи и Гуришту. Борба на Лисици окончана је за неколико сати чиме је отворен пут ка Приштини. Заједно са Миланом Ракићем, Богдан је ушао у Приштину на челу одреда.⁴⁵

Богдан Раденковић и Милан Ракић су сарађивали на националним пословима Срба у Османском царству. Раденковић је као оперативац извештавао дипломату Ракића о стању на терену. Али, Раденковићева писма не могу се окарактерисати само пуко извештавање. Из њих провејава очигледно изузетно поштовање према Ракићу. Нема сумње да је преписка била обострана. Нажалост, нису сачувана Ракићева писма упућена Раденковићу, те је слика о њиховом дубљем односу остала засад неразјашњена.

⁴⁴ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, V/2, док.бр 646.

⁴⁵ Милан Ђурчин, *Ракић на Косову*, Нова Европа II (1921); *Задужбине Косова*, уред. Атанасије Јевтић, Призрен-Београд 1987, 819.

Biljana VUČETIĆ

BOGDAN RADENKOVIĆ AND MILAN RAKIĆ

Summary

Bogdan Radenković had an extraordinary role in the Serbian revolutionary organization in Ottoman Empire, as one of the leading organizers of the *chetnik* movement. Milan Rakić took active part in Serbian national action within Ottoman Empire, through his diplomatic contacts and relations with Serbian population as well as with his secret connections and arming of *chetniks*. Most probably, Radenković and Rakić became close in Skopje in November 1905.

Nine letters of Bogdan Radenković to Milan Rakić are kept in the Archive of Serbian Academy of Sciences and Arts, which could be organized in several groups. Four letters dated from 1907 and 1908 refer to conflicts within Serbian organization in Skopje. In one letter dated in 1909, Radenković described his impressions on current situation in Skopje. In his letter dated in 1910, Radenković advised Rakić how to provide legal help to Serbian population in the Old Serbia. In the letter dated in March 1912, Radenković has informed Rakić on participation of Serbs in the elections in Ottoman Empire and on the work of Serbian opposition. Two last letters are dated in September 1912, and were written at the same day. They refer to details of forthcoming secret scout mission in the Old Serbia in the eve of the Balkan War.

Драгољуб Р. ЖИВОЈИНОВИЋ
САНУ
Београд

ТОМАШ Г. МАСАРИК У БОРБИ ЗА НЕЗАВИСНОСТ ЧЕХА И СЛОВАКА 1914-1918. ГОДИНЕ

Апстракт: У овом чланку аутор испитује Масариков рад у Америци, Европи и Русији на стварању Чехословачке државе током трајања рата. Он наглашава да је Масарик од истинског славенофила и подржаваоца Русије постао присталица Сједињених америчких држава и западне Европе у процесу стварања Чехословачке државе. Његов рад у САД током 1918. године допринео је стварању независне Чехословачке републике.

Key words: Czechoslovakia, Russia, USA, Woodrow Wilson, Robert Lansing, Masaryk, Great Britain, Austria-Hungary, Czechoslovak People's Council.

Иако се о овом великану европске и чехословачке историје зна много, како као о филозофу, социологу и етнологу, тако и као о политичару и државнику, појава новог издања *Светске револуције*, чини се, и налаже, у светлости нових сазнања насталих након објављивања српског издања, осврт на његов живот и дело. О Масариковом деловању као научника, просветитеља и тумача националних тежњи Чеха и Словака писао је у преговору српског издања покојни др Јован Кршић, одличан познавалац Масариковог стваралаштва. Кршић је указао на његове духовне и идејне корене и инспираторе, као и на потоњу еволуцију у његовом научном раду.

Овом приликом осврнућемо се на Масарикове разноврсне делатности у току светског рата 1914-1918. године, на достигнућа и евентуалне неуспехе током борбе за стварање чехословачке државе. То је необична прича, испуњена светлим тренуцима, али и разочарењима, политичким промишљањима и прилагођавању постојећим околностима, употреби разноврсних аргумената и убеђивања у намери да се постигне жељени циљ. Вођен том жељом, Масарик је користио све расположиве аргументе - науку, углед, познанства, упорност, прилагодљивост, предрасуде, а често и незнање својих саговорника. Његово спретно коришћење чешких пукова у побуњеној Русији отворило му је врата многих министарских кабинета и пред-

седничких резиденција. Његов научни углед био је такође од велике помоћи. Успео је да уједини Чехе и Словаке у заједничкој борби, што није био случај са другима (Срби и Хрвати). Тиме је постао неспорни предводник борбе за слободу и стварање нове државе, пример за друге.

Ко је био тај човек? Личности његовог угледа и достигнућа тешко се могу наћи у историји модерне Европе. Син возара на једном феудалном поседу хабзбуршких царева, постао је у потоњим годинама личност која је у много чему одлучивала о судбини хабзбуршког Царства. Такође, обновио је државу, а њеним житељима осигурао, поред независности, просперитет и напредак у свим делатностима. Као председник Чехословачке Републике од њеног оснивања до 1935. године предводио је земљу са пуно визије, храбрости и одмерености. Као политичар и државник, Масарик је, за разлику од многих савременика, разумевао механизме политике и власти, њихову коруптивну снагу, неопходност сваког ко се налази на власти да буде уздржан у њеном коришћењу. Ништа мања није била његова способност да осигура пуно поверење својих земљака, да у њима развија осећај снаге, подстиче образовање и исказивање интелектуалних и духовних способности. Масарик је био један од малобројних европских државника који је чврсто веровао у начело сагласности оних којима се влада.

Масарик је рођен 7. марта 1850. године у Ходоњину, у Моравској. Школовао се у Брну, Бечу и Лајпцигу. Три године био је Privatdozent на Универзитету у Бечу, да би 1882. године био изабран за шефа катедре за филозофију на Карловом универзитету у Прагу. Ту је провео наредне тридесет две године. Поред свог научног и педагошког рада, Масарик се бавио и политиком. Од 1891. до 1893. године био је посланик у аустријском парламенту; од 1907. до 1914. године био је предводник мале групе Чешких реалиста. Уређивао је књижевни часопис *Наше доба*, а касније лист *Час*. У току своје наставничке каријере, Масарик је био близак са српским и хрватским студентима у Прагу. Један од његових ученика, Миле Павловић – Крпа сећао се свог чувеног прашког професора. «Сећам се како су Срби и Хрвати пратили његова предавања и прихватили његове идеје... у време док сам студирао у Златном Прагу... Масарик је успео да у нашим срцима упали варницу одушевљења. Из Прага су се наши људи враћали кућама као прави револуционари.» Поред тога, Масарик је узео активно суделовао у многим важним догађајима у хабзбуршкој царевини. У Анексионој кризи 1908. године, Масарик је оштро критиковао држање и политику министра иностраних дела барона Ерентала, називајући га «Annexander Veliki.» Оштро је осудио Фридјунгов процес вођен против истакнутих представника српско-хрватске коалиције 1909. године, оптужених да су ковали заверу против Царства. За оптужбу су коришћени кривотворени

ТОМАШ Г. МАСАРИК У БОРБИ ЗА НЕЗАВИСНОСТ ЧЕХА И СЛОВАКА...

документи што је Масарик доказао јавном анализом њиховог садржаја. У говору одржаном у аустријском парламенту, у фебруару 1910. године, потврдио је да су документи кривотворени у аустроугарском посланству у Београду под окриљем посланика грофа Форгача. Назвао га је «другим Азевом», по имену познатог агента-провокатора.

У децембру 1912. године Масарик је прихватио улогу посредника у преговорима између председника српске владе Николе Пашића и Балхасуплаца око изласка Србије на море. То му је донело оптужбу да је, делујући као посредник, «хтео нешто да ушибари за себе.» Уистину, Масарик је почетком 1915. добио пасош Краљевине Србије, који му је омогућио да слободно путује по Европи.

Масарик је дубоко веровао у заједништво Чеха и Словака. Уверавао је своје студенте у обострану корист од тога заједништва. То је потврдио и личним примером. Помогао је претварању Словачке летње школе у агенцију за учвршћивање међусобних веза и сарадње. Подржао је и оснивање месечника *Хлас*, у коме се подстицало национално буђење Словака. Себе је сматрао Словаком по пореклу, Чехом по образовању, а Морављанином по рођењу.

У свом приступу решавању националних проблема, Масарик се залагао за умерени патриотизам, тражио да се идеали претварају у стварност свакодневног живљења. Често је понављао људима око себе: «Ако волите своју земљу немојте о томе много говорити, већ учините нешто ваљано за њу.» Од почетка свог јавног рада, Масарик је, за разлику од својих учених савременика, оданих уско националистичким циљевима, подржавао космополитске ставове и идеје, настојећи да у начин размишљања својих суграђана уведе и прошири западне културне вредности. Његово интелектуално поштење присилило га је да чувене Краловедворску и Зеленогорски рукопис прогласи нечувеним фалсификатима. У њима се тврдило да је чешко народно књижевно стваралаштво било старије од немачког. О том питању се расправљало деценијама између немачких и чешких шовиниста. Због тога је Масарик био оптужен да је био немачки плаћеник. На то је одговорио указивањем на моралну страну спора овим речима: «Наше достојанство и наша култура нису смели да леже на лажима.» Било је и других питања у којима је Масарик показао своју моралну чврстину и научну објективност. Да би се то могло остварити, залагао се у аустријском парламенту 1907. године за академске слободе и друге вредности западних земаља.

То је потврдио својим проучавањем западних класика и мислилаца. Посебно се бавио филозофијом Џона Лока, Дејвида Хјума, Огиста Конта, Џона Стјуарта Мила и других. Своје интересовање објаснио је тврдњом да су му они помогли да се ослободи словенског анархизма. Није чудо што

је његова инаугурална беседа на Универзитету у Прагу била «Хјум и скептицизам.» У другим питањима нагињао је словенским узорима. Одгајан као искрени католик, Масарик се у потоњим годинама све више окретао протестантском индивидуализму. С друге стране, био је фасциниран руским мистицизмом и филозофијом. Објашњавао је да је проучавањем Русије, посебно руске књижевности и филозофије открио право значење и разумевање не само Фојербаха и Хегела, већ и Хјума и Канта.

Куд год се окретао и тражио инспирације, Масарик се сретао са Русијом, њеном књижевношћу, умним људима, филозофима, политиком. Они су га фасцинирали, подстицали да путује у Русију, да пише о њој и њеним политичким и друштвеним оквирима. Ипак, није веровао у Русију као предводницу словенског света. Био је критичан према њеном друштвеном устројству и облику владавине. Због тога није уживао популарност у руским политичким круговима. Масарик није био противник Русије. Био је наклоњен народу и култури, имао разумевање за њих, али не и за руску политику. Како је сам признао, посматрао је Русију «широко отворених очију.»

Масарик је био такође одличан познавалац западне књижевности. Књиге Гетеа, Ничеа, Игоа и Золе испуњавале су Масарика својим порукама и ширином посматрања. Они су били његови стални пратиоци у животу, од њих се није растајао или престајао да размишља о њима.

Испуњен таквим идејама и схватањима, и свестан стања у коме су се налазили словенски народи у хабзбуршком Царству, Масарик је већ у мају 1909. године писао: «Желимо федералну Аустрију. Не можемо бити независни и изван ње, пошто су Немци живели на нашој земљи... Борићемо се за преуређење Аустро-Угарске тако да имамо користи, националне и политичке.» Суочен са постојећом ситуацијом и подстакнут наведеним стремљењима, националним и политичким, Масарик није веровао у престолонаследника Фрању Фердинанда. Није се трудио да са њим успостави било какве додире. Процена става тога човека и његових намера уверили су га да Чеси нису могли много да очекују од њега. Масариков став према Хабзбурговцима у предвечерје светског рата био је потпуно уобличен. Није веровао у њихову способност и спремност да раде за добробит свих народа у Царству. Веровао је у његову еволуцију у федералну државу у којој ће сви народи уживати једнака права. То је било могуће постићи једино његовом демократизацијом.

Постојање снажног словенског осећања и вере у заштиту Русије било је значајно питање међу Чесима и осталим словенским народима унутар хабзбуршког Царства. Масариково познавање прилика и честе посете Русији наводили су га на опрезност. У својим делатностима није се обра-

ћао Русији за савет и подршку. Штавише, изражавао се крајње критично о царизму, критиковао његов конзервативизам и отпор реформама државе и друштва. У том погледу видно се разликовао од свог политичког ривала Карела Крамаржа, чији су погледи и наде били окренути Русији. Поред тога, Масариков став у погледу узрока рата био је друкчији од Крамаржовог. За разлику од њега, Масарик у својим политичким размишљањима није рачунао на рат. Кад је избио, затекао га је неспремног и изненађеног.

Масарик такође није прихватао Крамаржове тврдње да је рат био сукоб између Тевтона и Словена и да ће довести до дубоких промена на европској политичкој сцени. У чланку објављеном 20. августа 1914. године, тврдио је да рат није имао ни расни ни национални карактер. Сматрао је да је то била борба за господство у Европи. «Промена европске политичке карте вероватно неће бити велика, али ће рат, највероватније, донети значајне промене у друштвеној структури,» уверавао је Масарик своје читаоце. У светлости таквих уверења, ваља посматрати и Масариков заокрет у погледу Аустро-Угарске и њене будућности. Његово непријатељство према Царству, за разлику од Крамаржа, уобличавало се постепено. До њега је дошло из других разлога. Међу њима су били уверење да је пораз Централних сила у рату био неминован. Једнако важан био је и Масариков страх да ће преговори који су се водили између чешких и немачких представника о споразуму у погледу будућности Чешке бити прекинати због рата. Масарик се плашио да ће спор бити решен царским едиктом у корист Немаца. Био је такође уверен да су војни врхови и бирократија Царства били античешки настројени. Након уласка Велике Британије у рат, у августу 1914. године, Масарик је закључио да су Савезници били војнички снажнији од Централних сила. Стога, није се смело догодити да се Чеси нађу на губитничкој страни. У својим размишљањима и одлучивању Масарик је показивао примерени прагматизам. Када га је, крајем 1914. године, Хенри В. Стид, угледни енглески јавни радник, обавестио да ће рат дуго трајати, Масарик је одлучио да он треба да представља Чехе у земљама Антанте. Своју одлуку објаснио је неколико година касније. Након Фебруарске револуције у Русији, Масарик је писао: «Морамо тражити наклоност и подршку свих Савезника. Ако све ставимо на једну карту све ћемо изгубити, јер ће Француска и Запад бити против нас, а за Аустро-Угарску. Што се Русије тиче, ја сам русофил каквих је мало. Али, нисам царофил и нисам слеп. Ценим све што Русија чини за нас. Кад кажем да не смемо играти само на једну карту то је зато што је Русија слаба, па ће други вероватно одлучивати о њеној судбини.» То је била мудра политика која показује да је разумевао процес одлучивања у рату – коначну одлуку доноси победник. Стога, ваљало је бити уз њега.

Постоје и други разлози који су одредили Масариково држање према Русији. Једно од њих је проистицало из уверења да цар и његови министри нису били наклоњени Словенима-католицима. Такође, владајући кругови нису имали осмишљени план у погледу будућности осталих Словена. Њихов став је био необавезан, често и наиван. То је навело Масарика да закључи да Русија није разумела Словене и њихове потребе.

Најзад, Масарикови додири и познанства са угледним енглеским научницима и јавним радницима превагнули су у одлуци да се окрене Западу. Већ средином августа 1914. године, Масарик је, посредством Емануела Воске, Американца чешког порекла, успоставио везу са Стидом. Упозорио га је на незадовољавајуће стање међу чешким трупима и тражио да руска Ставка подстиче њихово дезертирање. Током два боравка у Ротердаму, у јесен 1914. године, и размене гледишта са Стидом, Р. В. Сетон-Вотсоном и Ернстом Денијем, Масарик је одлучио да пође у избеглиштво и делује против Царства. Краткотрајно је боравио у Женеви, да би од 1915. до маја 1917. године живео и радио у Лондону. На такву одлуку навела га је чињеница да се Лондон сматрао савезничким политичким центром и главним упориштем прохабзбуршких расположења.

Разноврсне Масарикове делатности у британској престоници не могу се овде описивати. Оне су детаљно приказане у многим књигама - сведочанствима савременика (Бенеш) и историографским радовима (Zeman, Mamatey). Успех Масарикових настојања треба тражити у његовом реалистичком приступу проблемима и мудрој тактици. Поставио је дијагнозу, уобличио програм и проводио га у живот на правом месту. Кад је то ситуација захтевала, Масарик није оклевао да крене тамо где су изгледи на успех били већи, а његово присуство потребно. Са том идејом на уму, он је направио скоро пут око света, који га је преко Европе, Сибира, Јапана и Канаде довео у Сједињене Америчке Државе.

Одлука да напусти Британију и пође у Русију представљала је врхунски пример остварења његових тактичких замисли. Након збацивања царизма и стварања либералне владе на челу са Павлом Миљуковом, својим пријатељем, Масарик се запутио, у мају 1917. године, у Русију. Његово присуство у Русији било је неопходно, пошто је царска влада подржавала оне групе и појединце који су јој били наклоњени. На челу чешке групе налазио се Јозеф Дирих, који је, уз Крамаржову сагласност, деловао у Русији «за велико словенско царство.» Дирихово деловање претило је да угрози јединство чешког покрета окупљеног око Масарика. Иако су Дирихове делатности међу Чесима у Русији створиле Масарику мање непријатности, оне нису довеле у питање његов положај предводника у борби за ослобођење и стварање нове државе. Пад Миљукова и долазак на власт

Керенског, несклоног Масарику и његовом раду, створили су нове тешкоће. Керенски и његови подржаваоци оптужили су Масарика за шовинизам, што је он одлучно одбацио. Узвратио је оптужбама против «великоруског менталитета» и потцењивања малих народа. Указао је на њихов став према национализму, тврдећи да га они нису разумели. «Национално питање», писао је Масарик, «представља, у основи, социјално питање. Ми Чеси и Словаци то добро знамо. Немачки господар који је нама владао, видео је у нама јефтину радну снагу. Политички роб је такође и социјални роб. Стога је ослобођење нашег народа било неопходно и са друштвеног становишта.» Срећом, Чешка бригада састављена од заробљеника у Русији, допринела је значајно Брусиловљевој победи над аустроугарским снагама у јулу 1916. године. Чехословачка легија ће израсти у значајну снагу и представљати важан чинилац у збивањима у Русији после Октобарске револуције. С обзиром на такав развој догађаја Керенски је одобрио регрутовање бораца за Чехословачку легију, чиме је њено снажење било осигурано.

Улазак Сједињених Држава у рат против Немачке, у априлу 1917. године, створио је нове околности, али и невоље за Масарика. Став председника Вудро Вилсона према народима и државама Средње Европе био је колебљив. Он није имао намеру да ратује против Аустро-Угарске; настојао је да је одвоји од Немачке. Због тога дуго није подржавао оне снаге које су се залагале за њено растурање. Његов непријатељ била је Немачка, не Аустро-Угарска. Такав став је требало променити. Тај задатак додељен је Милану Штефанику, потпредседнику Чехословачког Народног већа у Паризу. Он је почетком јуна 1917. године пошао у Сједињене Државе са циљем да осигура подршку тамошње владе за борбу Чеха и Словака за независност и обезбеди њену сагласност да се они регрутују за Легију. Почео је мукотрпни процес придобијања владе САД за чехословачку борбу за слободу. Први покушај, пријем Штефаника у Стејт департменту завршио се неуспехом. Потоњи кораци били су успешнији. Крајем јула 1917, Стејт департмент је одобрио Штефаников захтев да се Чеси и Словаци регрутују за Легију. Убрзо потом објављен је позив Чесима и Словацима да се пријављују за Легију у Француској.

Док се Штефаникова активност одвијала у Сједињеним Државама, Масарик се налазио у Русији. Бољшевичка револуција га је затекла у Петрограду. Револуција и потоња одлука њених вођа да Русија изађе из рата развејали су и оно мало наде које је имао у Русију. У писму Плеханову почетком децембра 1917. године, Масарик се питао да ли је револуција била заиста потребна у том тренутку. То га је навело да покуша да чехословачку Легију извуче из Русије и упуту је на бојишта на Западу. Није желео да Легија буде уплетена у унутрашње руске сукобе. Није хтео ни да следи

француски позив да Легију придружи румунским и украјинским снагама које су се бориле против Немаца и бољшевика. То је изазвало велико незадовољство француске владе. На њен позив да Легија пређе у Француску, Масарик је почео о томе да преговара са бољшевицима. Средином фебруара 1918. године, бољшевички командант Украјине, Михаил Муравјев, прихватио је захтев.

Потоња одлука била је од пресудне важности за Масарика и Легију. Шта даље? Где упутити Легију? Да ли поћи у Сједињене Државе и тамо тражити подршку? У Америци је живело доста Чеха и Словака, нешто више од пола милиона. До избијања рата њихово учешће у политичком животу земље било је занемарљиво. Малобројне организације и штампа нису тражили ослобођење старе домовине. Тек након Масариковог доласка у Женеву, средином 1915. године, почело се говорити о растурању Аустро-Угарске и стварању независне чешке државе. Након тога, створен је Чешки национални савез са седиштем у Чикагу. Масарик није био непозната личност у Америци. Његова супруга Шарлота била је рођена Американка; он је 1902. године предавао на универзитету у Чикагу, на коме је боравио и 1907. године. Кад се почетком 1918. године сазнало за његову намеру да напусти Русију и дође у Америку, одушевљење међу Чесима било је огромно.

Почетком јануара 1918. године, председник Вилсон је одржао свој говор познат у историографији као Четрнаест тачака. То је био амерички програм ратних циљева. Његово решење питања Двојне монархије изазвало је велико незадовољство на многим странама. У опширној анализи говора упућеног председнику Вилсону, крајем јануара, Масарик је изнео оштру критику решења предложених за Двојну монархију и њене народе. Масарик је тврдио да је национално ослобођење потчињених народа представљало предуслов за друштвену еманципацију Чеха. По свему судећи, Масарикова критика Вилсоновог програма није стигла до становника Беле куће. То га је спасло многих невоља по доласку у САД.

Упркос великом разочарењу Вилсоновим програмом, Масарик није променио одлуку да напусти Русију и да у западним земљама тражи подршку за своју борбу. У Русији га је задржавала неизвесност у погледу судбине Легије, која се нашла у веома тешком положају након изласка Русије из рата. «Црвени» и «Бели» су настојали да је искористе за своје циљеве. То је довело до одлуке да пође пут Америке. Уз честе сукобе и окршаје, Масарик је, у пратњи неколико одреда, прешао Сибир, и преко Владивостока доспео у Токио.

Крајем марта, док се Масарик налазио у Токију, на путу за Сједињене Државе, Базил Мајлс, функционер Стејт департмента, наложио је ам-

басадору Роланду Морису да ступи са њим у додир. Од Масарика се очекивало да изнесе своје виђење прилика у Русији и могућности организовања отпора учвршћењу положаја Централних сила у њој. Он је био описан као «чешки родољуб». Почетком априла, Масарик је доставио опширан меморандум у коме је предложио да се призна *de facto* бољшевичка влада. Тврдио је да ће она остати на власти дуже него што се мисли, али да ће окончати због «политичког дилетантизма.» После тога на власт ће доћи коалиција левичарских странака. Био је одлучно против јапанске оружане интервенције у Русији, пошто ће она руски народ отуђити од Савезника. Предложио је да се Русији упутује економска помоћ која ће спречити њено падање под власт Немачке. Најзад, залагао се за пребацивање Чехословачке легије у Француску.

Масарикова гледишта била су у пуној супротности са савезничким ставовима о Русији у том тренутку. На бољшевице се гледало као на оруђе Немачке. Сматрало се да ће бољшевици омогућити да се успостави немачка контрола над Сибиrom и његовим огромним природним богатствима. Масариков предлог о признању *de facto* бољшевика није био примљен са одобравањем у Стејт департменту. Било је чак коментара да је Масарик био бољшевички агент. То није била препорука за вашингтонске владајуће структуре. Требало је уложити велике напоре да се такво мишљење о Масарику потисне у страну.

Петог маја 1918. године, Масарика је дочекало око 200.000 људи на Northwestern железничкој станици у Чикагу. Град је био искићен заставама, а председник Чикашког универзитета Хари Прат Џадсон поздравио је госта у име америчког народа на улазу у хотел Blackstone. Том приликом говорници су подржали Масарикову борбу, његов план за стварање Чехословачке, тврдили да унутрашње реформе у Царству нису прихватљиве, да се Аустро-Угарска мора растурити и захтевали да се појасни члан X Вилсоновог програма. С обзиром на то, постављало се питање како такве циљеве остварити. Иако су обојица били научници и универзитетски професори, Масарик и Вилсон се нису лично познавали или састајали. Масарик је, стога, био одлучан да се што пре сретне са америчким председником. Већ 9. маја он је приспео у Вашингтон, свестан да ће бити потребно доста времена да се успоставе додир и обаве сусрети у Стејт департменту и Белој кући. У разговорима са истакнутим личностима из редова Чеха и Словака, Масарик је добио драгоцену обавештења. Она су му омогућила да свој програм и захтеве прилагоди ситуацији.

У бројним говорима одржаним у Бостону, Њујорку, Чикагу и Питсбургу, Масарик је јавно ставио до знања своје намере и циљеве. Поред тога, он се састао са истакнутим сенаторима и конгресменима (Хичкок, Ке-

бот Лоц, Елајца Рут) из редова Демократске и Републиканске странке. Посредством Ричарда Крејна, сина његовог пријатеља Чарлса Крејна, Масарик је настојао да допре до Роберта Лансинга, државног секретара, и његових најближих сарадника. Уз Крејнову помоћ, Масарик се 16. маја срео са групом функционера Стејт департамента. Разговарало се о Русији и оправданости оружане интервенције. Масарик није био спреман да подржи учешће Чехословачке легије у савезничким операцијама у Русији. Вилсон и Лансинг нису показали спремност да приме Масарика.

Такав пријем у Вашингтону није био у складу са Масариковим очекивањима. Он је дошао у Сједињене Државе са намером да обезбеди пребацивање Легије у Европу и осигура америчко признање чехословачког покрета за независност. Након тога, намеравао је да се врати у Европу. То нису била једина питања која је настојао да реши. На бројним састанцима са представницима чешких и словачких организација, Масарик је морао да објашњава будућу организацију нове државе и положај појединих народа у њој. Представници појединих словачких организација изразили су бојазан од асимилације од стране бројнијих Чеха. У одговору на то, Масарик је саставио нацрт заједничких циљева чешких и словачких организација. У њему се предвиђало постојање посебног словачког административног и судског устројства, као и употреба словачког језика као службеног у Словачкој; нова држава биће демократска република. Њен коначни облик одредиће чешки и словачки представници након завршетка рата. Резолуција о томе потписана је 30. маја 1918. године у Питсбургу.

Четири дана касније, 3. јуна, Масарик се састао са Лансингом. Тражио је његову подршку за пребацивање Чехословачке легије у Француску. Лансинг је био уздржан, изражавајући неверицу у успех тога плана. Када је 6. јуна приспела вест о сукобу између бољшевика и Легије код Маријановке, уздржаност према Масарику је нестала. Вилсон је пристао да се сретне са Масариком, како би чуо његово мишљење о приликама у Русији.

Пре пријема у Белој кући, Масарик је морао да обави претходне разговоре и посети друге утицајне личности. Посетио је «пуковника» Едварда М. Хауса, личност блиску Вилсону, 12. јуна у његовој летњој резиденцији у Масачусетсу. Разговор је био формалне природе, пошто Хаус није показивао интересовање за судбину Аустро-Угарске и њених народа. Предмет разговора била је Русија.

По повратку у Вашингтон, 19. јуна, Масарик се нашао коначно у Белој кући. Разговор са Вилсоном је трајао 45 минута. Том приликом Масарик се захвалио председнику што је имао част и прилику да са њим разговара о Чесима и Словацима. Вилсон је узвратио да је он имао «искрени интерес» за њих. Вилсон је желео да разговара о Русији. Тврдио је да су

Савезници уобличио план о слању јапанских трупа у Русију. Распитивао се за његово мишљење о томе, као и да ли би Чехословачка легија била спремна да учествује у интервенцији. Масарик није био одушевљен тим предлогом. Објаснио је да су савезнички планови били неодређени. У погледу јапанске интервенције, Масарик је такође био сумњичав. Питао се како ће се таква услуга «платити» Јапану. Вилсон је одговорио да ће Савезници финансијски подржавати јапанску акцију, на шта је Масарик узвратио да то неће бити довољно, пошто ће Јапан тражити територијалне компензације. Није био сигуран у војничку спремност Јапана за такву операцију. Разговор се завршио Вилсоновом изјавом да ће прихватити одлуку маршала Фердинанда Фоша. Након разговара, Вилсон је обавестио Лансинга да ће користити искључиво финансијску помоћ. Оружана интервенција била је одложена за неко време.

Док је Вилсон био склон упућивању мисије Херберта Хувера, Лансинг је подржавао оружану интервенцију у Русији. Подржавао је план да се Легија укључи у савезничке операције у Русији. У писму Вилсону упућеном 23. јуна нагласио је да Легији треба пружити помоћ, да је она одана Савезницима и да су большевици били неправедни према њој. Циљ је био јасан: Легија треба да буде језгро које ће бранити трансибирску железничку магистралу. Два дана касније, 25. јуна, Лансинг је примио Масарика. Тема разговора је била «могућност употребе Легије у Сибиру.» Масарик се одлучно супротставио том предлогу. Тврдио је да се сукоб морао решити преговорима, а да се Легија морала повући. Масарик је уручио Лансингу писмо упућено Георгију Чичерину, комесару за спољне послове, у коме је одбацио одговорност Легије за сукоб, изразио «љубав» Чеха за Русију и потврдио намеру да се трупе повуку из Русије. Лансинг се нашао у непријатној ситуацији. Рачунао је на Легију у сукобима у Русији, уверен да није постојала могућност за њено пребацивање у Француску. Упркос томе, Лансинг је пристао да писмо упути у Москву. Том приликом, разговарали су такође о Словенима у Двојној монархији и Лансинговој изјави од 29. маја 1918. године која је означила напуштање дотадашње америчке политике према Царству.

На Лансингов захтев, Масарик је 26. јуна упутио опширан меморандум у коме је изнео своје гледиште о политици Сједињених Држава према народима Монархије. Меморандум је представљао оштру критику Вилсонове политике. Упозорио је на очиту противречност, Вилсоново прихватање начела народности, с једне и подршке очувању Монархије, с друге стране. Захтевао је од Вилсона да изрази подршку народима који су се борили за своју слободу и независност. Масарикова критика Вилсонове политике промашила је свој циљ. Истог дана, 26. јуна, Вилсон је прихва-

тио Лансингов меморандум у коме је изречена смртна пресуда Монархији. Кад је декларација угледала светлост дана, 28. јуна, Масарик је закључио да је она била последица његовог меморандума. То, наравно, није било тачно.

Док је администрација узпразно разговарала о приликама у Русији, а Масарик тражио повлачење Легије, инциденти дуж сибирске железнице довели су до заокрета. Сазнавши, 25. јуна да су большевичке снаге пресекле пругу, команда Легије у Владивостоку одлучила је да потисне большевике. То је показало да Масарик није био у стању да контролише или утиче на одлуке команде Легије. Одлука о повратку у Сибир, навела је Лансинга да предложи Вилсону да влада САД подржи Чехословаке које је представио као «одане нашој ствари.» Предложио је да влада САД упути оружје и муницију из Јапана, подржи искрцавање савезничких трупа, махом јапанских, у Владивостоку и обећа да се неће уплитати у унутрашња догађања у Русији. Предлог је постао предмет многих расправа и размене гледишта међу савезничким владама. При томе, нико није обавестио Масарика и Чехословачко Народно веће о савезничким намерама. Од Легије се очекивало да остане у Русији и буде ударна снага савезничке оружане интервенције. У таквој ситуацији догодило се оно што је Масарик настојао да избегне. Под притиском савезничких влада, Привремени Извршни комитет Чехословачке армије одлучио је 6. јула, без претходног договора и сагласности Масарика, Бенеша и Штефаника, да одустане од повратка у Европу. Уместо тога, одлучено је да остане у Русији као «претходница савезничких снага.»

Одлука савезничких влада да упути трупе у Русију, наишла је на одлучан отпор администрације у Вашингтону. Упркос савезничком притиску, Вилсон је одбио позив да упути четири америчке дивизије у Русију. У разговору са Лансингом, 21. септембра, Масарик је са одушевљењем прихватио америчку одлуку. Два дана касније, под притиском француског амбасадора, Масарик је променио став. Лансинг је показао разумевање за Масарикову одлуку, док је Вилсон био против ње. Легија је била препуштена на милост и немилост савезника и противника. Наставила је да се бори, заједно са снагама «Белих», против большевика. Њихова одисеја била је окончана тек у фебруару 1920. године, кад су им большевичке власти дозволиле да напусте Русију.

Иако се сагласио да Легија привремено учествује у савезничким операцијама у Русији, Масарик је одлучио да ту одлуку искористи за добијање америчког признања Чехословачког Народног већа. У меморандуму упућеном америчком председнику 20. јула захтевао је да се Легији упути помоћ како би могла да настави борбу. У пропратном писму, Масарик је

упутио америчкој влади формални захтев за признање. Писао је: «Сматрам да је признање Чехословачког Народног већа постало неопходно. Под мојом командом налазе се три армије (Русија, Француска, Италија). Како би се рекло у шали, ја сам господар Сибира и половине Русије, али сам у Сједињеним Државама формално приватна личност....» Пошто Масарик није био обавештен о одлуци у питању интервенције у Русији, био је уверен да је она била последица његовог меморандума. Вилсон је био веома захваљан за то, уверивши Масарика да је веома уважавао његову одлуку.

Почетком августа 1918. године Масарикова настојања почела су да дају резултате. Његов меморандум од 20. јула, одлука британске владе о признању саопштена 14. августа и написи у *New York Times*-у убрзали су америчку одлуку. У писму упућеном Вилсону 19. августа, Лансинг је изнео своје виђење ситуације. Био је против коначног признања Чехословачке као суверене државе. Уместо тога, предложио је два решења: прво, признање Чехословака као савезника у рату и Чехословачког Народног већа са Масариком на челу као *de facto* револуционарне владе; друго, општа резолуција у којој би се саопштило да је влада САД била спремна да подржи борбу за слободу народа тако што ће признати било које веће или групу људи који представљају истинске борце против Аустро-Угарске. Неколико дана касније, 22. августа, Вилсон је прихватио прво решење и наложио Лансингу да припреми изјаву за јавност. Дан касније, Лансинг је разговарао са Масариком о признању Већа и приликама у Сибиру. Масарик је разговор почео захтевом за признање Чехословачког Народног већа. То је било неопходно како би се очувао његов углед и управљало војним операцијама. Изразио је уверење да су Чехословаци заслужили признање тиме што су се са САД борили за победу начела народности. Лансинг је узвратио уверавањем да су САД веома задовољне учешћем Чехословака у рату, али и потребом да се односи са Народним већем ставе у законске оквире. Ипак, било је и неких тешкоћа. Лансинг је признао да се влада САД нашла под снажним притиском Британије, Француске и Италије да призна независност Чехословачке. Међутим, Лансинг је сматрао да није било мудро признати независност Чехословачке, јер су Централне силе могле узвратити признањем Ирске, Египта и Индије. Иако је то био британски проблем, Лансинг је напоменуо да САД не би требало да стекну репутацију тиме што «примењују за себе једно, а за друге народе друго мерило.» Могле су бити оптужене за себичност, непринципијелност и неправду. Као једино решење ове дилеме Лансинг је нашао у признању постојања ратног стања између Аустро-Угарске и Чехословака, а тиме и статуса зараћеног народа. То је било решење опрезног познаваоца међународног права.

Упознат са Лансинговим ставом и аргументима, Масарик је 28. августа доставио своје гледиште о његовом предлогу. Одбацио је Лансингове аргументе против признавања независности Чехословачке. Уместо тога, тврдио је да су Чехословаци имали право на независност због својих историјских права и права на револуцију. Супротно очекивању многих, Масарик се није позивао на начело самоопредељења народа. Масарик је писао: «Наш захтев за независношћу заснива се чврсто на нашем историјском праву... Ми смо изабрали Хабзбурговце на чешки престо, па стога имамо право да прекинемо нашу уговорну обавезу са њима... Они су повредили уговор својим античешким држањем; одговорни су за овај рат и представљају сметњу здравом развиту Европе.» Сличним аргументима приказао је и право Словака на независност: они су били окупирани од стране Угарске и подељени између Моравске и Чешке. У закључку, Масарик се позвао на начела Декларације независности којом је потврђена независност многих народа. «Уверени смо да нема и не може бити праведнији захтев пред светским политичким телом од нашег случаја против Хабзбурговаца... Америка и Европа морају да се одлуче између слободе седам потлачених народа и заостале, средњовековне династије, која своје злочине прикрива лажном тврдњом да представља божански инструмент.» То су биле снажне речи, написане из уверења.

Од тога дана до 3. септембра, кад је Декларација била објављена, Вилсон и Лансинг провели су много времена у трагању за њеном задовољавајућом формом. Најзад, у подне 3. септембра, Лансинг је уручио Масарику документ о признању, који је био одмах достављен јавности. У њему се наводило да су Чеси и Словаци устали на оружје и у складу са законима цивилизованих народа створили своје Народно веће. Влада САД признаје постојање ратног стања између Чехословака и царства Немачке и Аустро-Угарске. Она такође признаје Народно веће као *de facto* зараћену владу, које има право да управља војним и политичким пословима Чехословака. Најзад, влада САД је била спремна да успостави службене односе са Народним већем у циљу даљег вођења рата са Централним силама.

Декларација је била важан документ. Он је осигурао подршку Чехословацима пред мировном конференцијом и признао њихов допринос растурању хабзбуршке монархије. Ипак, документ није признавао територијалне претензије нове државе. Како било, он је отишао даље од признања које су учиниле друге савезничке силе.

У светлости тог признања ваља напоменути да је Масарик превалио дуг пут од тренутка кад се појавио у САД: био је непознат широј америчкој јавности и занемарен од стране администрације. Његова тврдња да је признање било последица меморандума од 31. августа и разговора са

Лансингом није одржива. Признање је показатељ Вилсоновог поверења у Масарикове речи. Два дана касније, 5. септембра, у разговору са Масариком, који је дошао да му захвали на признању, Вилсон је нагласио да је његова одлука била заснована на учешћу Чехословака у рату и жељи да створе независну државу. «Само смо потврдили свршени чин,» закључио је. Масариково држање допинело је, несумњиво, промени Вилсоновог става према захтевима народа Монархије.

Признање Чехословачког Народног већа није значило завршетак Масарикових делатности у САД. Његов углед у администрацији и јавности био је велики, а штампа га је представљала као *de facto* председника Чехословака. Његово мишљење се тражило и слушало од стране многих. После краткотрајног одмора, Масарик је учествовао у раду скупа Потлачених народа средње Европе у Њујорку. Скуп је одржан 15. септембра у Карнеги холу у присуству представника Пољака, Румуна, Италијана, Југословена, Русина. Главни говорници су били Масарик и Игнац Падаревски, познати пијаниста. У осврту на излагање Падаревског, које је било пуно хвале за Масарика и његову делатност, он је узвратио добро смишљеним говором о рату и уметности, указујући на Падаревског као пример. Њихови говори оставили су дубок утисак на све присутне. Скуп је изгласао резолуцију захвалности потлачених народа влади САД за њену подршку која је тражила и обнову, уједињење и независност Пољске, као и растурање Аустро-Угарске. Делегација скупа посетила је 20. септембра председника Вилсона и уручила му резолуцију. Том приликом делегати су одлучили да створе Средњеевропски демократски савез.

Почетак размене нота између влада у Вашингтону и Бечу привукао је Масарикову пажњу. Пропагандне активности владе у Бечу стварале су нервозу и страх међу чехословачким представницима у Европи и САД. Са Масариковом сагласношћу и подршком француске владе, Бенеш је 14. октобра савезничким владама упутио ноту у којој је најавио претварање Чехословачког Народног већа у Привремену чехословачку владу. Истовремено, Масарик је приступио писању Декларације о чехословачкој независности. Први нацрт упутио је Лансингу 16. октобра. У пропратном писму је нагласио да се Народно веће одлучило на тај корак «због неискрених обећања аустроугарске владе да ће преуредити Царство.» Како одговора из Стејт департмента није било, Масарик и његови сарадници приступили су припремању коначног текста. Декларација је упућена 18. октобра Белој кући и Стејт департменту, као и Бенешу и Штефанику. Председник Вилсон је прихватио Декларацију са «дубоким емоцијама.» Масарик је поново био у заблуди, тврдећи да је промена Вилсоновог става према Аустро-Угарској била последица Декларације. Ни овог пута није био у праву. Он је своју

одлуку донео још 7. октобра, истог дана кад је у Вашингтон приспела друга Буријанова нота. Тог дана, у разговору са сер Ериком Гедесом, Првим лордом Адмиралитета, Вилсон је саопштио да је донео одлуку да подржи распад Монархије «због обећања датих потлаченим народима.»

Масариков углед и утицај у Вашингтону били су тих дана на врхунцу. То је потврдио исход четвородневне конференције Средњеевропског демократског савеза одржане у Филадельфији. Она је одржана са намером да уклони преостале недоумице међу Американцима у погледу будућности народа Средње Европе. Масарик је председавао скупу одржаном у истој дворани у којој је Џорџ Вашингтон председавао Уставној конвенцији одржаној 1787. године. Конференција је саставила декларацију у којој су изнети заједнички циљеви народа Средње Европе. Масарикова вештина и углед омогућили су израду документа и његово прихватање од стране представника бројних, често супротстављених народа. Првог новембра 1918. године, Масарик је декларацију упутио америчком председнику. У пропратном писму тражио је да Вилсон преузме вођство у борби за стварање новог света и демократије; очекивао је такође његову подршку деловању Средњеевропског савеза. Вилсон је био одушевљен. Изрекао је речи похвале садржају декларације и обећао подршку остварењу њених циљева.

Приближавали су се дани Масариковог повратка у Европу. Четрнаестог новембра 1918. године у Прагу се састала Револуционарна народна скупштина. Њена прва одлука била је избор Масарика за председника Чехословачке Републике. Наредног дана, 15. новембра, Масарик је учинио опроштајну посету становнику Беле куће. Опроштај је био срдачан, без великих речи и обећања. Оба државника могла су да буду задовољни постигнутим: Вилсон је испунио очекивања Чехословака, док је Масарик оправдао америчко поверење. Опростио се такође од Лансинга и француског амбасадора Жисерана. Неколико дана касније, 20. новембра, отпловио је из Њујорка за Европу и Праг, где су га нестрпљиво очекивали.

Масарикова одлука да тражи ослонац на Западу у борби за независност Чеха и Словака, која је на почетку рата многим изгледала безнадежна, показала се оправданом. Она је била, несумњиво, изузетно храбра. Масарик се суочио са многим искушењима и неизвесностима. Његов такт и углед постепено су отварали и врата са двоструким бравама. Својим изјавама, интервјуима, говорима Масарик је брзо привукао пажњу многих, укључујући оне који су доносили пресудне одлуке. Многи од њих су тражили његово мишљење, да би на основу њега доносили своје одлуке. Некад је и сам Масарик мислио да су његови меморандуми били пресудни за поједине одлуке становника Беле куће. Тако је било у Сједињеним Држа-

ТОМАШ Г. МАСАРИК У БОРБИ ЗА НЕЗАВИСНОСТ ЧЕХА И СЛОВАКА...

вама. У Масариковој отаџбини, у европским престоницама и у пораженим земљама, борба за независност Чехословачке приказивала се као узбудљива прича у којој су два професора играли главне улоге. Расправљали су о начелима самоопредељења и демократији, а њихове одлуке ископале су гроб злој и корумпираној хабзбуршкој творевини. Такво мишљење нашло је израза у уверењу Масарикових земљака да је председник Вилсон био највећи пријатељ и најбољи заступник њиховог права да створе своју државу.

Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ

**TOMAS G. MASARYK IN THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE
OF CZECHS AND SLOVAKS, 1914-1918**

Summary

Masaryk's decision to seek support for the struggle for independence of Czechs and Slovaks, which seemed hopeless to many at the beginning of the war, in the West, appeared to be justified. This was undoubtedly a brave decision. Masaryk confronted many challenges and uncertainties. His tact and his reputation gradually opened even doubly-locked doors. Through his statements, interviews, and speeches, Masaryk quickly drew attention of many, including the crucial decision makers. Many of them sought his opinion, in order to reach decisions. Sometimes even Masaryk himself believed that his memorandums were crucial for some decisions of the White House residents. That was in the United States. In Masaryk's homeland, in European capitals, and in defeated countries, the struggle for independence of Czechoslovakia was presented as an exciting story, with two professors playing key roles. They discussed principles of self-determination and democracy, and their decisions dug a grave for the evil and corrupt Habsburg creation. Such an opinion was expressed in Masaryk countrymen's belief that President Wilson was their greatest friend and best champion of their right to create their own independent country.

ПРИЛОГ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LVII 2008) стр. 445-458
HISTORICAL REVIEW, Vol. LVII (2008) pp. 445-458

УДК 94(=163) „05/10“ : 636.1

Bojana RADOVANOVIC
Belgrade

SUR CERTAINS ASPECTS DE LA FONCTION DE CHEVAL CHEZ LES ANCIENS SLAVES DANS LA PÉRIODE DE HAUT MOYEN ÂGE ET DE MOYEN ÂGE INFÉRIEUR (VIe-XIe siècle) à travers les exemples relatifs au domaine militaire et divinatoire

Abstrait: En étudiant des sources byzantines, latines et slaves, on peut comprendre davantage le rôle que le cheval jouait dans l'organisation militaire des peuples slaves dans la période du VIe au XIe siècle. Subséquemment, une analyse approfondie des rites et des coutumes dans lesquels cet animal tenait la place prépondérante, nous fournit les indications suivant lesquelles des Slaves de cette époque ont pris usage de la cavalerie comme formation militaire bien développée.

Mots clés: Slaves, cavalerie, infanterie, *acies*, *legio*, *turma*, rite divinatoire, rituel, système des croyances indo-européennes

L'objectif de ce travail sera de plus éclairer le rôle que le cheval jouait dans la vie des anciens Slaves, en se concentrant surtout sur le domaine militaire et religieux, et en analysant des données historiques.

Les témoignages des sources byzantines, latines et slaves au sujet des cavaliers slaves peuvent être élucidés davantage en examinant certains des rites et des croyances de ces peuples. De même, cette analyse nous permettra de comprendre l'importance et l'usage du cheval en général chez les Slaves, justement à travers l'étude des rites religieux dans lesquels cet animal occupait la place prépondérante.

L'analyse de la problématique et de l'organisation militaire des anciens Slaves s'appuie sur des sources qui peuvent éclairer ces questions davantage même si parfois ces récits peuvent se montrer inégales en termes de qualité, mais aussi par le nombre d'informations qu'elles nous procurent¹.

¹Les auteurs qui ont écrit sur cette problématique de nos jours sont les suivants: T. Živković, *Forging Unity. The South Slavs Between East and West: 550-1150*, Beograd 2008, 45-70 (= Živković, *Forging Unity*); Т. Живковић, *Односи Авара и подунавских*

SOURCES BYZANTINES

Les historiens byzantins qui nous ont laissé en témoignage leur récits les plus détaillés concernant les Slaves sont Procope(fin Ve,début VIe siècle-565)², Agathias(vers 536-582/594)³, Théophylacte Simocatta(première moitié du VI siècle)⁴ et Théophane(vers 760-818)⁵.

Les Slaves commencent à faire des invasions de façon fréquente et répétée sur le territoire de l'Empire byzantin au milieu de VIe siècle. Justinien I (527-

Словена 579-626. године, Зборник Матице српске за историју 56 (1997) 7-18; D. Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, New York 1994, 23-75; F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, Piscataway 1992, 1-21; Г. Острогорски, *Византијско царство и околни свет у VII веку*, Из византијске историје и просопографије, Београд 1970, 37-61; Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века*, ЗРВИ 8/2 (1964) 263-271; F. Dvornik, *The Slavs, Their Early History and Civilization*, Boston 1956 (ch.3 : *The Franks, Byzantium and the First Slavic States*); P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, *Revue Historique* 211 (1954) 265-308.

² *Procopii opera (Bellum Persicum, B.Vandalicum, B.Gothicum. Historia arcana)*, ed. J. Haury, Lipsiae 1906 (= *Procopii BG*); *Procopii opera (De aedificiis)*, ed. J. Haury, Lipsiae 1913 (= *Procopii De aedif.*); litt. importante: A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea, Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, Philadelphia 2004; H. B. Drewing, *Procopius, with an English Translation, the Anecdota or Secret History*, Loeb Classical library, Cambridge 1971; G.Downey, *The Composition of Procopius De aedificiis*, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78 (1947) 171-183; J. Haury, *Kritisches zu Prokop*, *Philologus* 48 (1889) 756-760.

³ *Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque*, Berolini 1967 (= *Agath. Hist.*); litt. importante: A. Kaldellis, *The Historical and Religious Views of Agathias: A Reinterpretation*, *Byzantion* 69 (1999) 206-252; A.Cameron, *Agathias*, Oxford 1970.

⁴ *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. C. De Boor, Lipsiae 1887 (= *Simoc. Hist.*); litt. importante: D.Brodka, *Die Geschichtsphilosophie in der spatantiken Historiographie Studien zu Prokopios von Kaisareia, Agathias von Myrina und Theophylaktos Simokattes*, Frankfurt am Main 2004; M. Whitby, *The Emperor Maurice and His Historian – Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988; Michael and Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with the Introduction*, Oxford 1986.

⁵ *Theophanis Chronographia*, rec. C. De Boor I, Lipsiae 1883 (= *Theoph. Chron.*); litt. importante: *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, English Translation by C.Mango and R.Scott. Oxford 1997.

565) a du construire des fortifications additionnelles et renforcer des anciennes⁶, alors que dans la période de Maurice (582-602), l'infiltration slave a jusqu' à un certain point été arrêtée. Les premiers habitats de ces peuples dans la péninsule balkanique ont été attestés à l'époque de Héraclius (610-641)⁷.

Toutes ces *foules de Slaves*⁸ (τῶν Σκλαυηνῶν ἀγέλαι), ou *la grande multitude de Slaves*⁹ (Σκλαβηνῶν πολὺς ὄμιλος) selon les écrivains byzantins, représentent les groupements des populations qui ont occupé les territoires au nord de la frontière danubienne de l'Empire.

Les données qui nous sont parvenues par des sources byzantines n'indiquent pas explicitement que les Slaves anciens ont connu la cavalerie en tant que formation militaire évoluée. Citons l'exemple de Procope, qui nous a transmis le renseignement que les Slaves entrèrent en combat en tant qu'infanterie¹⁰ (πεζῆ).

Pendant, Procope évoque aussi que les Slaves faisaient partie (ensemble avec des Huns et des Antes) des forces byzantines qui ont défendu Rome de l'invasion des Goths, alors que des cavaliers se trouvaient, eux aussi, dans l'armée byzantine¹¹; et en plus, Procope souligne que les militaires de Velizar étaient d'excellents cavaliers et archers.¹²

Les recueils anonymes des miracles de Saint Demetrius de la première moitié du VIIe siècle attestent que des troupes de khagan, composées des Slaves et des Antes, avaient la cavalerie dans ses rangs aussi¹³. Simocatta, par ailleurs, témoigne que des Slaves sont descendus de leurs chevaux pour se reposer, pendant l'expédition que l'armée de Maurice a menée contre eux dans la région de bas-Danube.¹⁴

⁶ *Procopii De aedif.*, IV 1, 103, 1 – 22; sur des fortifications en Macédoine, IV 4, 118, 36 – 119, 30; en Dardanie, IV 4, 119, 40 – 120, 54; sur les côtes Danubiennes, IV 4, 122, 15 – 129, 4; IV 7, 132, 18 – 22; IV 7, 133, 4 – 11.

⁷ F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2006, 58-9.

⁸ *Simoc. Hist.*, III 4, 116.

⁹ *Procopii BG*, IV 25, 623, 22-3.

¹⁰ *Procopii BG*, III 14, 358; Živković, 55-6, 68.

¹¹ *Procopii BG*, I 27, 130, 9-17.

¹² *Procopii BG*, I 27, 134.

¹³ *Myraculorum s. Demetrii martyris liber II*, P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demetrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, I – le texte*, Paris 1979, 2, 1336, 185; 2, 1337, 185.

(= *Miracula*); litt. importante: A. Avenarius, *Die Awaren und die Slawen in den Miracula Sancti Demetrii*, Βυζαντινά 5 (1973) 11-27.

¹⁴ *Simoc.Hist.*, VII 4, 252.

Théophane mentionne l'invasion de Constantinople par des Huns au printemps 559¹⁵ mais c'est le récit d'Agathias qui nous indique que des Slaves ont participé, ensemble avec des Huns, à cet assaut. La donnée essentielle pour notre étude est le fait que des détachements équestres figuraient parmi des forces armées huniques aussi¹⁶.

La majorité des informations concernant les croyances des anciens Slaves nous est apportée par Procope, qui atteste que les Slaves offraient des sacrifices à leurs dieux, et pratiquaient des incantations et des rites divinatoires par la suite.¹⁷ Une fois partis pour la guerre, ils faisaient vœu d'offrir un sacrifice si ils restaient en vie, et ils ont cru que, en faisant ainsi, ils rachetaient leur salut.

Dans *Miracula*, on peut lire qu'un chef militaire des Slaves a demandé à un devin de lui prédire si l'issue de la bataille sera positive ou pas, c'est-à-dire, si la prise de Thessaloniki par des forces Slaves sera réussie ou pas.¹⁸

SOURCES LATINES

On retrouve un matériel extrêmement riche pour étudier les Slaves dans la période comprise entre le IXe et le XIIe siècle dans les chroniques latines, apparues majoritairement à l'empire des Francs, en Tchéquie, Pologne et Russie. Malgré la distance chronologique par rapport aux sources byzantines, les données que ces chroniques nous procurent sur la place du cheval dans l'organisation militaire et les croyances nous sont précieuses, car elles représentent le suivi logique et sous-entendu de certains phénomènes déjà établis bien auparavant dont ils ne sont qu'un reflet lointain. En dépit du fait que les renseignements sur les Slaves fournis par ces chroniques comprennent la période comprise entre le IXe et le XIIe siècle, le matériel qu'elles nous offrent est plus diversifié et vaste que celui des sources byzantines, parce qu'elles s'étendent sur un territoire beaucoup plus immense, à partir de la Dalmatie, jusqu'au Baltique, en passant par la Tchéquie. Il faudrait souligner le fait que certains de ces récits mentionnent les Slaves en tant que cavaliers.

La chronique d'un auteur anonyme, nommé Annalista Saxo (comprenant la période entre 741-1142); indique que dans la première décennie du IXe siècle les Slaves (*Wulzi*, plus précisément) figuraient, eux aussi, dans l'armée de

¹⁵ *Theoph.Chron.*, 233, 4-6.

¹⁶ *Agath.Hist.*, V, 11, 6; V, 12, 5.

¹⁷ *Procopii BG*, III 14, 357, 18-27; III 14, 358, 1.

¹⁸ *Miracula* 1, 1333, 179.

Godfrid, en participant à un assaut contre les Obodrites, dans lequel la cavalerie a clairement été attestée¹⁹. Dans les annales de Einhard (vers 770-840), on peut trouver la mention de 300 chevaux capturés à la suite d'un combat qui a eu lieu entre Borna, dux de Dalmatie, et Liudevit Posavski, qui avait pénétré dans ses territoires, au cours de la deuxième décennie du même siècle (en 819.).²⁰ En lisant la chronique de Widukind (925-après 973), on y comprend que le roi Tchèque Boleslav avait sa cavalerie, au début du Xe siècle, et le terme utilisé est (*equitum*) *acies* et sous-entend la formation militaire équestre.²¹ Dans le troisième livre de la chronique de Thietmar (entre 908 et 1018), décrivant les événements à la fin du Xe siècle, l'auteur mentionne plus de 30 légions (*legiones*) d'infanterie et de cavalerie slaves.²² Les *Annales Corbeïenses* font mention de 300 cavaliers slaves au début du XIIe siècle (plus exactement, en 1114.)²³

Helmold (1120-après 1177) parle lui aussi des cavaliers slaves, en faisant allusion à des événements ayant eu lieu dans la première moitié du XIIe siècle et mentionne le princeps vinulien avec ses 1000 cavaliers²⁴, alors que Pribislav a une cohorte équestre (*turma equitum*)²⁵, pendant des combats ayons eu lieu pour les terres des Obodrites.

Des chroniques polonaises datant du début du XIIe siècle, comprenant davantage de récits sur des ducs polonais, attestent que le roi ungrois Pierre a

¹⁹ *Annalista Saxo*, Monumenta Germaniae Historica (= MGH) SS VI, ed. G. Waitz, Hannoverae 1884, 566, 52-60 (= *Ann.Saxo*); litt. importante.: *Die Reichschronik des Annalista Saxo*, ed. Klauss Nass, Munich 2006.

²⁰ *Einhardi Annales*, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 206, 18-25; litt. importante: J. M. H. Smith, *Einhard: The Sinner and the Saints*, Transactions of the Royal Historical Society 13 (2003) 55-77, Cambridge 2003; P. D. King, *Charlemagne, Translated Sources*, Kendall 1987.

²¹ *Widukindi res gestae Saxonicae*, MGH SS III, ed. G. Waitz, Hannoverae 1839, III, 464, 5-7; litt. importante: R. F. Wood, *The three books of the deeds of the Saxons, by Widukind of Corvey*, translated with introduction, notes and bibliography, Berkeley 1949; *Ann.Saxo*, 620, 50.

²² *Thietmari chronicon*, MGH SS III, ed. M. Lappenberg, Hannoverae 1839, 765, 4-7 (= *Thiet.Chron.*); litt. importante: D. Warner, *Ottonian Germany. The Chronicon of Thietmar of Merseburg*. Manchester 2001.

²³ *Annales Corbeïenses*, MGH SS III, ed. G. Pertz, Hannoverae 1839, 6-9.

²⁴ *Helmoldi presbyteri chronica Slavorum*, MGH SS XXI, ed. M. Lappenberg, Hannoverae 1869, I, 23, 35-6 (= *Helm.Chron.*); litt. importante: *Helmold of Bosau*, Encyclopedia Britannica 2006, CD-ROM; A.Pothast, *Helmoldus*. Bibliotheca historica Medii Aevi, Berlin 1896.

²⁵ *Helm.Chron.*, I, 85, 7-8.

donné 100 chevaux à Kazimir, le petit-fils du Boleslav I²⁶. Ensuite, elles mentionnent la cavalerie ensemble avec l'infanterie, ce qui mène à la conclusion que la cavalerie était une partie inhérente de la force armée de Boleslav III.²⁷

Par ailleurs, ces chroniques abondent de données et faits recueillis sur les croyances et les rites divinatoires inextricablement liés au cheval. Les chroniqueurs qui ont écrit le plus à ce sujet, sont Saxon le Grammaire (vers 1150-1220)²⁸, Thietmar, Adam de Brême (IIème moitié du XII siècle)²⁹, Cosma de Prague (1045-1125)³⁰, Helmold et Herbord (IIème moitié du XIe et la Ière du XII siècle)³¹

Knytlinga saga, ainsi que Helmold, mentionne les idoles slaves sur l'île de Rughen. Dans les temples il y avait, à côté de ceux-ci, des casques, des épées et des armures, mais aussi d'autres types d'armes.³² Les Slaves y vénéraient une statue du dieu Svetovid, qui, selon leur croyances, chevauchait sur son cheval blanc qui figurait dans un type de divination bien spécifique. Si le cheval faisait le premier pas en avant avec son sabot droit, tout en traversant trois rangées de lances plantées au sol, cela aurait signifié que l'exploit militaire serait un succès

²⁶ *Chronicon Polonorum*, MGH SS IX, ed. G. Pertz, Hannoverae 1851, 437, 9-12 (= *Chron.Pol.*).

²⁷ *Chron.Pol.*, 462, 36-7.

²⁸ *Ex Saxonis gestis danorum*, MGH SS XXIX, ed. G. Waitz, Hannoverae 1892 (= *Saxo Gram.*); litt. importante: K.Frils-Jensen, *In the Presence of the Dead. Saint Canute the Duke in Saxo Grammaticus's Gesta Danorum*, in *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c.1000-1300)*, Copenhagen 2006, 195-216; H. E. Davidson, *Introduction to Saxo Grammaticus. The History of the Danes, Book I-IX. Volume II: Commentary*, Cambridge 1980; G. Dumezil, *From Myth to Fiction: The Saga of Hadingus*, translated by D.Coltman, Chicago 1973.

²⁹ *Mag. Adami Gesta*, MGH SS VII, ed. M. Lappenberg, Hannoverae 1846 (= *Ad.Brem.*); litt. importante: *Adam of Bremen, History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, English translation by F. J. Tschan, New York 2002.

³⁰ *Chronica Boemorum*, MGH SS IX, ed. R. Kopke, Hannoverae 1851 (= *Chron. Boem.*); litt. importante: S. A. Dunham, *The history of Poland*, London 1831.

³¹ *Herbordi Dialogus De Vita Ottonis*, MGH SS XX, ed. R. Kopke, Hannoverae 1868 (= *Herb. Dial.*); litt. importante: S.Brather, *Archaologie der Westlichen Slawen, Siedlung, Wirtschaft und Gessellschaft im fruh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Berlin, New-York 2008.

³² *Ex historia regum Danorum dicta Knytlingasaga*, MGH SS XXIX, ed. F. Jonsson, Hannoverae 1892, 314, 34-6.

et qu'il faudrait bien s'y essayer. Si, par contre, le cheval s'avavançait avec son sabot gauche, il ne faudrait pas s'aventurer dans la bataille.³³

On peut retrouver un autre exemple de rite divinatoire de ce type dans le récit de *Gotschalk*, missionnaire franc et prédicateur de la doctrine de prédestination, qui s'est retrouvé à la cour de duc Trpimir. Il nous a fait parvenir un témoignage de rite, suivant lequel on observait le cheval, son attitude et ses mouvements, et on concluait que dans le combat, la partie dont les chevaux se seront comportés de façon plus gaie, aurait été la partie gagnante³⁴.

Dans sa chronique de la fin de Xe et du début de XIe siècle, Thietmar mentionne une forme singulière de divination, qui consiste aussi du cheval traversant des lances plantées au sol. Thietmar atteste que les Slaves vénéraient le cheval et le tenaient pour l'animal sacré³⁵, tandis que les Saxons connaissaient la coutume de sacrifier les 99 hommes et chevaux pour apaiser les dieux infernaux³⁶.

Cosma raconte dans le 1er livre de sa chronique du début de XIIe siècle, l'histoire de prophétesse Lubosa, qui a ordonné aux gens de son village d'aller dans le village voisin chercher l'homme qui deviendra leur chef militaire et son époux. En leur indiquant le chemin, elle leur conseille de suivre son cheval sur lequel elle chevauche chaque nuit et ne revient qu'à l'aube (*equitato phantasmatico*)³⁷.

Adam de Brême parle d'un rite sacrificiel chez les peuples germaniques, qui comporte le sacrifice du cheval³⁸. Cette information nous indique la symbolique chtonienne apparente dont cet animal est doté. En outre, il écrit que les habitants de Germanie observent minutieusement les mouvements et l'hennissement du cheval et en déduisent et prédisent les événements à venir, et que ce rite était de plus grande valeur chez eux³⁹. Ce renseignement peut nous sembler de très grande importance, vu que le territoire peuplé par des Slaves, *Sclavania*, était considérée comme *amplissima Germaniae provintia*⁴⁰, et l'auteur nous raconte aussi que les Slaves, aussi bien que les Saxons, persévéraient longtemps dans la pratique de leur coutumes superstitieuses⁴¹.

³³ *Saxo Gram.*, 123, 23-36.

³⁴ L. Katić, *Saksonac Gotschalk na dvoru kneza Trpimira*, Zagreb 1932, 10.

³⁵ *Thiet. Chron.*, 812, 17-25.

³⁶ *Thiet. Chron.*, 739, 37-40; 740, 1-2.

³⁷ *Chron. Boem.*, 37, 4-8.

³⁸ *Ad. Brem.*, 380, 13-4.

³⁹ *Ad. Brem.*, 286, 33-5.

⁴⁰ *Ad. Brem.*, 311, 19.

⁴¹ *Ad. Brem.*, 287, 1-2.

Dans ses récits, Herbord mentionne des divinités slaves dans la ville de Stettin, et certains de leurs rites et idoles également. Dans les temples, on pouvait voir les armes saisies de l'ennemie, à côté des grandes cornes d'animaux. Entre autres, il décrit un exemple de la pratique divinatoire basé sur l'observation du cheval, qui aura ou pas traversé sans moindre gêne les lances plantées dans la terre⁴².

Dans l'oeuvre *Povjest vremennih let*, créée en 1116. en Russie, on peut lire un autre exemple de ce type. Les divins ont prédit au duc russe qu'il mourra au même moment que son cheval. Quelques années plus tard, le cheval crevé, un serpent sort de sa tête et mord le duc qui mourra par la suite de cette morsure.⁴³ En analysant au plus près ces exemples issus des rites des anciens slaves, on peut déduire que le cheval a été en relation étroite avec la guerre et les divinités de la guerre.

En faisant un parallèle, il existait la cérémonie *Equirria* dans la Rome antique, dédiée à Mars, pendant laquelle on organisait des courses à cheval sur le champ de Mars. Une autre y est également attestée, *October equus*, célébrée au mois d'octobre, qui marquait la fin de la saison guerrière, consacrée au dieu Mars elle aussi. La partie centrale de cette fête consistait en une course de charrettes, suivi par le sacrifice rituel du cheval gagnant, consacré à Mars. A la fin, on coupait la tête et la queue du cheval, et les habitants des quartiers de Rome « se battaient » pour prendre sa tête, alors que sa queue était portée à travers toute la ville.⁴⁴

Justement dans ces exemples de la Rome antique on décèle la conjonction des éléments chtoniens avec les éléments guerriers. Autrement dit, le cheval représente l'animal chtonien par excellence dans le système des croyances indo-européennes, et ces forces chtoniennes étaient exactement celles-là qui procuraient aux divins le don de prophétie⁴⁵.

⁴² *Herb. Dial.*, 741, 19-27.

⁴³ *Повесть временных лет*, Санктпетербург 1910, 37-8 (= *Повесть*).

⁴⁴ N. Turchi, *La religione di Roma antica*, Bologna 1939, 81-2, 100.

⁴⁵ Sur les croyances indo-européennes: J. P. Mallory, D. Q. Adams, F. Dearborn, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London 1997; M. Eliade, *Images and Symbols*, translation P. Mairet, Princeton 1991; J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans*, New-York 1989; J. Puhvel, *Comparative Mythology*, Baltimore 1987; J. Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, Princeton 1972; mais aussi V. Propp, *Les racines historiques du conte merveilleux*, Paris 1983. (sur le rôle médiateur et initiatique du cheval).

Čajkanović (1881-1946)⁴⁶ a démontré que la plus importante divinité des morts a justement été imaginée en tant que cavalier, et avait des liens inextricables avec le *Svétovid* slave, *Vodan* germanique, et *Cavalier de Thrace*. Plus précisément, la forme archaïque de cette divinité à cheval a été le cheval lui-même, vu que les représentations anthropomorphiques des dieux n'ont évolué que plus tard, avec l'évolution des croyances et des idées religieuses, à partir des aspects thériomorphiques.

Dabog est une autre ancienne divinité slave⁴⁷, appelée par Čajkanović *dieu de la divination*⁴⁸, apparentée de façon archétypique au cheval, ce qui confirme encore une fois le rapport entre le cheval et la prophétie dans les exemples qu'on vient de voir plus haut. Alors, dans le *Cavalier de Thrace* se cachent les traits de cette plus ancienne divinité slave qui apparaît sous la forme thériomorphe comme le cheval, mais aussi comme le loup (le loup en étant uniquement la forme secondaire, plus récente, déduite)⁴⁹. En suivant cette réflexion, une place extrêmement importante et archaïque aurait appartenu au cheval chez les peuples slaves, en tant que symbole et animal qui occupait la partie essentielle dans certaines pratiques divinatoires. De toute manière, la symbolique de cet animal détient un rapport direct et truculent avec les dieux de la guerre d'un côté, et des éléments chtoniens de l'autre, et dans l'antiquité slave il ne représente que des reflets du domaine religieux indo-européen et ses croyances. љ

Par conséquent, on peut conclure que les Slaves anciens connaissaient une sorte bien spécifique de rites, fondée sur l'observation du cheval et de ses mouvements, et celle-là a bien dû être en relation étroite avec la guerre. Subséquemment, l'idée suivant laquelle des anciens Slaves ont été accoutumés à l'usage du cheval dans leur vie quotidienne à partir du début du Moyen Âge voir plus tôt, ne peut qu'être renforcée, et cette conclusion serait en cohérence avec le renseignement fourni par Procope, que les Slaves servaient dans l'armée byzantine en tant qu'excellents cavaliers, déjà dans des années 30 du VIe siècle. Les indications que les Slaves ont pris usage de la cavalerie comme formation militaire bien établie et développée, peuvent être soutenues davantage par les termes provenant du domaine militaire qu'on retrouve dans

⁴⁶ L'auteur des oeuvres complètes en cinq livres: *Студије из религије и фолклора (1910-1924)*; *Студије из религије и фолклора (1925-1942)*; *О врховном богу у старој српској религији*; *Речник српских народних веровања о биљкама*; *Стара српска религија и митологија*, Београд 1994.

⁴⁷ *Povjest*, 77.

⁴⁸ В. Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, Београд 1994, 127 (= Чајкановић, *О врховном богу у српској религији*).

⁴⁹ Чајкановић, *О врховном богу у српској религији*, 190-3.

ces sources, tels que *acies*, *legio* et *turma*, est qui sont relatifs à la période du Haut Moyen Âge et du Moyen Âge Inférieur.

Avant de conclure, il faudra attirer l'attention sur la relation souvent attestée dans les exemples cités entre la lance et le cheval. Selon certaines interprétations, le symbole de la lance dégage une forte valeur correspondant à l'*axis mundi*⁵⁰; . S'agit-il ici d'un autre phénomène reflétant le symbolisme guerrier en toute sa splendeur, ou cette image contient-elle quelques éléments qui sont encore à être élucidés?

En conclusion, on peut déduire, tout en s'appuyant sur les méthodes d'étude comparative, et en combinant les analyses des données issues des croyances aussi bien que des sources parlant des anciens Slaves, que, étant donné le fait que des dieux de la guerre ont vraisemblablement occupé des positions clés dans le panthéon slave (en jugeant par les armes et l'équipement militaire prenant place dans leurs temples)⁵¹, le cheval, en étant l'animal en conjonction foncière avec la guerre (dans le sens symbolique et pragmatique) - a sans doute dû tenir, lui aussi, une place d'importance évoluée dans la vie de ces peuples, ainsi que dans des rites dont il représentait la partie intégrale, inhérente et essentielle.

⁵⁰ Ž.Ševalije-A.Gerbran, *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*, traduction du français, P.Sekeruš-K.Koprivšek-I.Gordić, Novi Sad 2004, 394.

⁵¹ L.Leže, *Slovenska Mitologija*, traduction du français, R.Agatonović, Beograd 1984, 79, parle de Svétovid en tant que dieu de la guerre, en mettant en rapport étroit avec son culte l'étendard *stanitia*, dont fait mention *Saxo Gram.*, 124, 20-1.

Бојана РАДОВАНОВИЋ

**О ПОЈЕДИНИМ АСПЕКТИМА ФУНКЦИЈЕ КОЊА КОД СТАРИХ
СЛОВЕНА**
кроз примере из војне и дивинацијске сфере деловања

Резиме

На основу анализе података које нам пружају византијски, латински и словенски извори, а који по садржају вести које носе често могу бити неуједначени како по квалитету, времену и месту настанка, тако и по броју чињеница које саопштавају, можемо закључити да је код старих Словена постојао посебни облик дивинацијског обреда заснован на посматрању кретања и понашања коња, у непосредном односу са ратом. На овај начин би се још више учврстило схватање према коме су Словени у ратним походима користили коње свакако још од почетка раног средњег века, уколико не и раније, а овај закључак би био у сагласности са Прокопијевом вешћу да су Словени већ тридесетих година шестог века служили као коњаници у византијској војсци. Овакво становиште додатно поткрепљују термини из домена војног живота као што су *ациес*, *легио*, *турма*, а који се у овом случају односе на време развоја раног и пуног средњег века.

ПРИКАЗИ

Петар В. Крестић, *Изабрани текстови Теодора Павловића*
Историјски институт, Београд 2007, 340 стр.

Да би се разумела реакција романтичара на своје претходнике, треба поред историјских, културних и друштвених околности упознати и живот Срба у првој половини 19. века.

Личност најпогоднија за разумевање «духа времена» без изузетка је Теодор Павловић (1804-1854). У свом времену он је водећи српски новинар, издавач и уредник најзначајнијих гласила. Писац значајних уводних чланака и коментара на све видове живота Срба, од књижевних и политичких до домаћих, породичних и светских. Заузимајући тако истакнуто место, Теодор Павловић је био стожер око кога су се сукобљавали противници различитих идеја. Да је то тако говоре његове полемике са Илирима, Вуком Караџићем, Симо Милутиновићем Сарајлијом, раним романтичарима.

Све је започело његовим уређивањем *Летописом Матице српске*, који је преузео у његовој преломној фази 1832. године. Тада је овај часопис запао у финансијску кризу, одвојен од српске читалачке публике излазио је са скромним и неуједначеним садржајем. Павловић је променио климу успевајући да Матицу српску у Пешти и *Летопис* наметне као српско национално добро, тако да се часопис нашао у центру не само културних збивања Срба тога времена, већ и као орган задужен за очување националног идентитета.

Убрзо је Павловић увидео да књижевно гласило, које је излазило четири пута годишње, није довољно за развој идеја које би објединиле културни и национални простор народа расејаног у више држава. Из тих разлога покренуо је у Пешти, плашећи се цензуре, 1835. године *Српски народни лист*. Штампан је у форми новина (излазио је једанпут недељно), углавном са књижевним прилозима. Наравно, да ово није задовољило Теодора Павловића, пре свега новинара и публицисту, па је он 1838. године у Пешти покренуо и *Српске народне новине*, које су излазиле до 1848. године, када су под утицајем политичких и историјских догађаја биле просто угушене.

Са покретањем *Српског народног листа* Павловић је окупио сараднике, готово из свих крајева, и кроз његов лист проћи ће сви они који су нешто значили у српској књижевности, науци и политици тога времена.

Од значајнијих писаца у овом листу сарађивали су поезијом и прозом: Платон Атанацковић, Јован Суботић, Лукијан Мушицки, Његош, Јован Хацић, Сима Милутиновић Сарајлија, Јован Стејић, Божидар Петрановић, Ђорђе Срдић, Никола Боројевић, Никанор Грујић, Јован Пачић, Ђорђе Малетић, Васа Живковић, Јован Стерија Поповић ("О љубави" и "О женидби и удадби", одломци из "Романа без романа", 1839), Севастијан Илић, Димитрије Деметар, Иван Кукуљевић Сакцински, Љубомир Мартић, Иван Франо Јукић, Медо Пуцић, Светозар Милетић, Петар Прерадовић, Мирко Боговић, Павле Поповић Шапчанин, Милорад Медаковић, Иван Трнски, Милица Стојадиновић Српкиња, Димирије Аврамовић, Бранко Радичевић, Јаков Игњатовић, Сава Текелија и др.

Поред тога у овом листу је значајан и његов лекторски рад, јер је он често дотеривао радове својих сарадника, кориговао и допуњавао, како радове оних млађих, тако и оних познатих. Из тих разлога долазило је до полемике, од којих је најзанимљивија она вођена са Симом Милутиновићем Сарајлијом.

Српски народни лист је био почетак, и значио је окупљање сарадника, друга фаза је покретање *Српских народних новина* 1838. године. Покретање ових новина, које су излазиле два пута недељно, сматрао је крупном свог новинарског рада. Први је у нашој журналистици започео са објављивањем уводних чланка, које је писао углавном он сам, а који су давали смернице културном и политичком животу Срба ма где они били. У овим новинама покренуо је и рубрику дописа и ангажовао велики број сарадника и из најудаљенијих места, пре свега међу самим писцима али и међу учитељима, свештеницима и официрима. Тиме је Павловић не само ширио писменост, навику читања и писања, већ је гајио читалачку публику. На тај начин је кроз лист и новине показивао вредности којима располаже наш народ, иако разједињен и раздробљен и просторно и идејно.

Поред оригиналних чланака и књижевних прилога доносио је радове из старе дубровачке и средњовековне књижевности, преводе са више језика: руског, немачког (Хердера, Шилера, Крумахера), италијанског, француског (Мармонтела, Жана Клода, Виктора Игоа), мађарског (Гараја), старогрчког (Ксенофонта), латинског (Марка Аурелија) чиме је богатио и стране утицаје на наше песнике и прозне ствараоце.

У књизи Петра В. Крестића сабрани су, први пут на једном месту Павловићеви текстови. Тако сакупљени, по хронолошком реду публикација у којима су излазили, дају преглед његовог политичког и културног деловања у *Летопису Матице српске*, *Српском народном листу*, *Српским народним новинама* и алманаху *Драгољуб*. Овако поређани они дају једну другу слику времена и ствараоца, која се не може наћи у нашој мемоар-

ској литератури (код Јована Суботића, Јаше Игњатовића и др.) и српској књижевности тога времена.

Из тих разлога многи чланци Теодора Павловића, због својих универзалних порука, и данас имају своје читаоце. Овде истичемо само неке од седамдесетак, колико се налази у овој књизи: *Предговор Летопису Матице српске* (1832), *О језику Вука Стефановића Караџића* (1833), *Сава Текели од Кевермеша* (1835), *Домаћи живот* (1837), *О бесмисленом имену Илир* (1837), *Народно позориште српско* (1837), *Правдање. Вести о азбучним новостима* (1840), *Уводни текст у алманаху "Драгољуб"* (1845), *Катерина Ивановић* (1846), *Захтевања српског народа* (1848).

Ова књига представља незаобилазан докуменат за проучавање и разумевање времена пре стварања политичких странака; праваца кретања наше књижевности, утицаја Доситеја и страних филозофа, пре свега просветитеља (Русоа, Хердера, панслависта, Јана Колара, Стефана Сечењија), политичких струјања и народног живота.

Станиша Војиновић

М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*,
Слио, Београд 2007, 509 стр.

Појава књиге *Дизраели и Источно питање* аутора Милоша Ковића посведочује да је наша историјска наука добила талентованог историчара, стручњака за новију европску и балканску историју, прецизног, одмереног, цивилизованог, каткада уздржаног и одличног писца и тумача прошлости. Читаоцу ове књиге, који ће се замислити над чињеницама у њој садржаним, а од њих многе нису биле познате јер их је требало преточити из архивских података, изгледаће да неке појаве из прошлости још трају или да се препознају у мало другачијој форми и у понеким новим ликовима. И то ће књигу учинити интересантном јер ће се у њој уочити и садашње време или ће се оно боље разумети. Суштину ове књиге представља борба Истока и Запада за доминацију на Балкану у новијој историји при чему се у то уклапа и тежња великих сила за поделу интересних сфера на њему, а што је постало актуелно од 80-их година 18. века. Милош Ковић је зато узео као једну од компоненти ове књиге Источно питање. Дакле, с

једне стране борбу спољних и унутрашњих фактора за превласт над турским европским територијама које су прекривале Балканско полуострво, а наспрам њих конзервативну Европу која је замену турске власти видела у доминацији сопствене. Зато су главне улоге у овој књизи добили Османско царство и Бенџамин Дизраели, један од највећих британских државника 19. века. Наша историјска наука се није превише бавила Британијом као спољним фактором у српској историји, осим у последње време захваљујући неколицини млађих историчара, а још мање анализом њених конзервативаца оличених, поред осталог, и у неколицини великих личности које су доминирале британском политичком сценом у 19. веку. Нешто више пажње пробудио је у нас велики британски државник либералне оријентације Вилијам Гледстон коме је и наш угледни правни историчар Слободан Јовановић посветио своју познату књигу. Заправо заузимање Гледстона за наш народ било је толико драгоцено да би доиста заслужио да његове бронзане статуе украшавају неке од тргова Београда и Подгорице.

Научно обрадити Дизраелија данас, а пре свега анализирати његову политику према Источном питању, најозбиљнијем и најосетљивијем међународном проблему у 19. веку, могао је то, у нас, учинити на првом месту Милош Ковић, дакле аутор ове књиге, јер је располагао огромном архивском грађом при чему је њену срж чинила преписка овог британског државника а у којој је приватна, поред званичне, имала исто толико велики значај, ако не и већи. Морам, међутим, да подсетим на још једну важну чињеницу. Не можемо познавати нити ширу балканску нити нашу српску историју без доброг познавања тзв. спољног фактора, дакле све док не уклопимо у њу политику односно интересе великих сила. Без тога ми не можемо разумети прошлост, јер, као што је познато, ни учесници некадашње наше политичке сцене, па ни данашње, нису могли нити могу рачунати на успех уколико се не нађу на добром месту у распореду спољних политичких снага. А спољни фактор може негативно или позитивно утицати на исход. Бар тога је наша историја пуна и препуна. Балкан је био више него привлачан и геостратешки важан за скоро све европске силе. Књига чији је аутор Милош Ковић, уствари је један од најбољих примера упознавања тог спољног фактора у једној од најважнијих фаза наше историје али и не само то, него она разоткрива вечно присутну дилему ко ће владати Балканом или, како то рече Милош Ковић, империје или националне државе. Централни и најважнији део ове књиге је њен други део који тумачи политику Британије у Великој Источној кризи 1875-1878. која је свакако најтежа међународна криза на Балкану у 19. веку, започета устанком српског народа у Босни и Херцеговини, а окончана Берлинским конгресом, чије неповољне последице, бар ја тако мислим, осећамо и до данашњег дана. С

обзиром на то да се од 1874. године Дизраели налазио на челу британске владе и да је на том положају остао током читавог трајања ове кризе, управо је он био оличење тадашње британске политике.

Међутим, није за читаоца мање важан ни први део књиге у коме се говори о утицајима на Дизраелијево опредељење, још од тренутка када је сазревао као политичар. Ту се заправо налазе објашњења о томе откуда је Дизраели толико држао пажњу окренуту ка Балкану и Османском царству. А управо балкански правац, дало би се из овог дела књиге закључити, био је један од главних у Дизраелијевом виђењу основних циљева британске политике, и он ће у потпуности испунити садржину његовог мандата као премијера од 1874. до 1880. године, дакле време пред крај његовог живота. Милош Ковић је у овом делу књиге лепо и прецизно објашњавао све што је могло утицати на године политичког сазревања Дизраелија, почев од његовог левантинског порекла, одушевљавања Блиским истоком и Турцима, па до кретања у тадашњим међународним односима и ангажовања енглеске дипломатије којом су тада управљала угледна имена британске политичке сцене. Зналачки и вешто је Ковић тумачио ондашњу политику Британије која је била доста усмерена ка Балкану и Средоземљу где су били јаки британски интереси. Указао је на то да се она тамо све више суочавала са националним превирањима и све извеснијим појављивањем Русије предвођене царем Николајем I који је био опседнут жељом да сруши Османску империју, контролише Цариград и пробије путеве кроз мореузе на југ. Милош Ковић је исправно потцртао један феномен који ће се осетити у британском јавном мњењу и међу њеном политичком елитом а који ће углавном бити постојан током читавог 19. века. Реч је о томе да се све више учвршћивало огромно неповерење и непријатељско расположење према Русији на коју се гледало као на највећу опасност по британске интересе на истоку. То је оно што је Ковић назвао појавом феномена русофобије у Британији. По његовој оцени то је представљало призму кроз коју се у Британији процењивало стање на Балканском полуострву а према томе и Србија и њено политичко опредељење. Такав став било је и основна нит Дизраелијевог политичког уверења све до пред крај живота када је он као премијер чврсто држећи конце британске политике у Великој источној кризи 1875-1878. настојао да свим средствима, укључујући војничку претњу, заустави руску провалу ка Цариграду, и био спреман да се од таквог нечег обезбеди и у будућности.

Оживљавање балканских националиста у 19. веку и њихово прерастање у ослободилачку борбу са дугорочним циљевима било је заправо тло на коме су се лако учавали трагови где је ко и у каквом су стању савезништва тамошњих држава и народа. С правом је Ковић указао на чињени-

цу да су се доста рано појавиле две школе у британској политици, једна која је била за очување турске империје и друга која се залагала за подршку аутономистичко-ослободилачким тежњама балканских народа при чему ће правог представника ове прве оличавати Дизраели. Везујући се за ту идеју Дизраели је – како то лепо показује Ковић – руску политику усмерену на рушење Османског царства видео и као највећег непријатеља британских интереса. С тим у вези јаке руско-српске везе и руски патронат над Србијом, учвршћен после Једренског мира 1829. године, створиће у Дизраелијевој политичкој концепцији од Србије државу према којој треба гајити рекло би се непријатељско осећање, јер ће у њој видети продужену руку руске политике. И то ће се осећање код њега појачати када се Русија, после одређених застоја у балканској политици, који су били последица пораза у Кримском рату, поново усмери после 1870. године ка Балканском правцу а држаће га и све до краја живота, осим повремено када му се чинило да се руско-српски интереси не поклапају или су им односи поремећени. Дакле, један од важних закључака који би се из ове књиге могао извући био је тај да је у држању заступника британске империјалне политике преовладала идеја да, у циљу одржања своје премоћи и свога богатства, Британија по сваку цену треба створити упоришне тачке широм света. То је било и начело Дизраелијеве политике. Дакле, дефиниција која неодољиво подсећа и на нека потоња времена. Тако формиран политичар, како нам је Дизраелија представио аутор ове књиге, управо се 70-их година као британски премијер суочио са највећом кризом на Балкану – Великом источном кризом – која је почела Невесињском пушком 1875. године, а завршила се одлукама прочитаним 13. јула 1878. године у балској дворани Бизмаркове палате у Берлину.

Источна криза 1875-1878, о којој се говори у другом делу ове књиге, пружила је могућност Милошу Ковићу да на најупечатљивији начин представи политику Дизраелија према Источном питању, заправо политику једне струје или, како Ковић то каже, школе присутне у јавном животу Британије и међу њеним политичарима и државницима а која је доминирала значајним делом 19. века, како на британској тако и на светској политичкој сцени. Пада, међутим, одмах у очи да је ретко ко у обради Источне кризе, а који се користио изворима, употребио толико богатство архивских података колико је то учинио Ковић премда, у овом случају података из британских дипломатских аката. И то ће читаоца просто да фасцинира. С друге стране, у књизи се открива оно што се не види увек из званичних извора: атмосфера, позадина, закулисне радње и суштина оне затамњене стране политике. Приватна Дизраелијева преписка са разним личностима оног времена, укључујући краљицу, чак и на нека позната догађања бацају

ново светло или их употпуњују новим детаљима. Ту је вредност ове књиге несумљива. Ковић је већ у првом делу ове књиге објаснио чињенице које су утицале на формирање Дизраелијевих уверења према Источном питању, дакле према Балкану, Османској империји и супарничким силама на том простору. Разоткривајући све оно што се суштински догађало 70-их година 19. века, дакле када је Русија кренула у поход да уздрма турски суверенитет на Балкану и на стратешким путевима ка Средоземљу, а када су балкански народи, у првом реду Срби, кренули у ослободилачки рат, Британија се, како је то Ковић представио, појавила као доминантна сила која ће енергично пресудити исход кризе. Битка за турске балканске територије претвориће се у борбу за британски престиж и за слабљење европских царевина - а пре свега за потискивање Русије са Балкана - и у тежњу Дизраелијевог кабинета да се балканске државе ставе под окриље неке велике силе или да некој од њих буду припојене. Односно, како је то лепо показао Ковић, цитирајући тадашња Дизраелијева упозорења, Источно питање укључивало је у себе елементе светског распореда снага јер се тицало најважнијег дела света. Балкански простор, како то видимо и ми данас, не поустаје у том значају.

Ковић је документовано показао да се иницијатива коју је тих година преузела британска политика предвођена конзервативцем Дизраелијем, није тврдокорно придржавала ранијих својих предрасуда о потреби чувања целокупности османске територије. У питању је био Дизраелијев прагматизам који Ковић у више наврата подвлачи. Дизраели ће дакле одступити од ранијег свог чврстог начела да, када је у питању будућност Балкана, Османско царство има да опстане сматрајући да треба наћи боља решења, која ће пре свега на најцелиходнији начин сачувати британски престиж, ослабити Русију и умањити ослободилачке амбиције српског народа. Тиме ће бити и дефинитивно пресуђено борби српског народа у Босни и Херцеговини, ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе 1876. и 1877. године и тадашњем ратовању руских армија и руских добровољаца на Балкану. Пресуде ће уосталом бити јасно садржане у одлукама Берлинског конгреса којима се та криза и окончала.

Ковићева књига недвосмислено показује да је за Дизраелија највећи непријатељ на Балкану било присуство Русије и њена политика заузимања значајних позиција на његовим стратешким просторима. Управо кроз ту призму британска званична политика сагледавала је и устаничку борбу српског народа у Босни и Херцеговини и улогу Србије и Црне Горе на Балкану. У покрету прекодринских Срба да се ослободе турске власти она је видела завере, инфилтрацију са стране, а борбу Србије квалификовала је као срамну српску инвазију која ће бити примерно кажњена. С тим

у вези Ковић је указао на чињеницу да је Британија нудила тада Црној Гори територијално проширење али уз услов да се одвоји од Србије и херцеговачких устаника.

Милош Ковић је веома документовано и прецизно објаснио и читав расплет велике Источне кризе и улогу британског премијера у свему томе. Одлучним држањем, војничким претњама и дипломатским притиском Дизраели је разбио савезништво европских монархија Романових, Хабсбурга и Хоенцолерна, дакле њиховог савеза створеног 1873. године, успео је да поништи победнички руско-турски Санстефански уговор, и да на Берлинском конгресу одлукама на које је битно утицао, нанесе прави пораз Русији, Србији па и Црној Гори. Будућност Балкана је практично била замишљена по Дизраелијевим предлозима. Управо на његову иницијативу одлучено је да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину. Дизраели је то објаснио намером да се спречи стварање једног низа словенских држава или, како се изразио, једне панславистичке конфедерације. Скрено бих пажњу на један податак који је Ковић изнео, а тиче се албанског покрета познатог као Албанска лига или Призренска лига, који је отпочео пред сам крај Берлинског конгреса. До тог покрета је дошло како би се спречила извесна проширења балканских савезника на рачун Турске, а који је био организован у циљу очувања турске целокупности. Из наших архивских извора ми смо још раније сазнали да су се неки Енглези појавили међу Албанцима уочи организовања Лиге. Међутим, управо је Ковић овом књигом скренуо пажњу на боравак у Призрену британског вицеkonzула их Босне Харија Купера. Из књиге се јасно види да је Ковић имао у рукама његове извештаје. Мислим да би се из њих могло, надам се, посведочити да су подстицаји са стране, дакле британски, били заслужни за организовање тада једног великог албанског антисрпског покрета.

Дизраелија су – како то Ковић наглашава – у Британији дочекали као хероја при повратку са Берлинског конгреса. Ми, међутим, из наших извора знамо да народ у Србији, којој је на том конгресу призната независност, не само да није био одушевљен него је пре свега био дубоко несрећан. Био је погођен окупацијом Босне и Херцеговине и није се са тим никада помирио. «Мук влада Србијом», написао је тада Ђорђе Поповић, уредник часописа Даница.

Милош Ковић је доиста убедљиво показао утицај првог човека британске владе на ток и исход Велике источне кризе и на одлуке Берлинског конгреса европских сила. Нама је, међутим, врло добро познато да су негативне последице тих догађаја довеле до трагичне 1914. године и осећају се и до данашњих дана. Још давно је наш научник Стојан Новаковић упозорио да треба познавати прошлост да се негативни примери из ње не

би поновили. То би се могло схватити као поука за нас ако би се нашли у сличним околностима. И ова књига на то упозорава. Дакле, пред нама је драгоцено дело из кога се може пуно научити, између осталог да на Балкану неке појаве дуго трају и да то не треба сметнути с ума.

Михаило Војводић

Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*,
Завод за уџбенике, Београд 2007, 381 стр.

Владан Ђорђевић (1844-1930), лекар и утицајан политичар Краљевине Србије с краја 19. века, дуго је измицао пажњи српске историографије. Остајући нешто више од века у сенци тзв. владановштине, суда који су о њему изrekli политички противници, важио је за човека о коме се нема много шта рећи. Лишена династијских или партијских предрасуда минулих времена, Сузана Рајић је била у могућности да критички испита и сагледа целокупан животни пут ове несумњиво значајне историјске личности.

Биографија Владана Ђорђевића је претежно хронолошки структурирана и подељена у четрнаест целина. Полазећи од испитивања порекла његове породице, досељене из Епира у Србију, ауторка је најпре описала Ђорђевићево детињство и године школовања у Београду и Бечу. Завршивши студије медицине у аустријској престоници, Ђорђевић се вратио у Србију 1871. као први српски хирург. Наредних седамнаест година је провео радећи углавном у својој струци. У том периоду је остварио резултате по којима је заслужио да остане упамћен у повести: основао је Српско лекарско друштво 1872. и покренуо стручни часопис *Српски архив за целокупно лекарство*, основао друштво Црвеног крста 1876, написао тротомну *Историју српског војног санитета* и саставио предлог Закона о Санитету (усвојен 1881) којим је ова институција била темељно реформисана. Гоњен амбицијом и жељом за улазак у највише кругове српског друштва, Ђорђевић је 1873. ступио у дворску службу као лекар кнеза Милана Обреновића. То је био почетак његовог личног везивања за династију Обреновић, према којој је још из породичног круга понео најдубље поштовање.

Политичка каријера Владана Ђорђевића је у правом смислу те речи започела 1888. године ступањем на дужност министра просвете у кабинету Николе Христића. По окончању краткотрајног министарског мандата, Ђорђевић је ушао у дипломатску службу, најпре као посланик Краљевине Србије у Атини 1891-1893, а потом као посланик у престоници Османског царства 1894-1897. Називајући га „аматером у дипломатији“, што је уистину и био, Сузана Рајић је детаљно испитала околности Ђорђевићевог посланичког ангажмана у два престоницама и у складу са њима оценила резултате његових мисија. Логично, ауторка је релативно највише простора у својој књизи посветила трогодишњој влади на чијем челу се налазио Владан Ђорђевић (1897-1900). Полазећи од прокламованих програмских начела, она је Ђорђевићеву владу обрадила кроз призму међустраничких односа у Србији, њене унутрашње, спољне и националне политике. Од посебног је значаја ауторкин критички осврт на уврежена схватања у српској историографији о Ђорђевићу као о слепом оруђу воље краља Александра Обреновића и његовог оца.

Живот Владана Ђорђевића након пада са власти 1900. године је био готово непознат у нашој науци. Премда више никада није играо значајну улогу на српској јавној сцени, последње три деценије његовог живота нису биле незанимљиве. Он се кретао превасходно на релацији Београд-Беч. Ђорђевић се у том периоду публицистички обрачунавао са краљем Александром и краљицом Драгом, дочекао је да буде утамничен у српској престоници због своје књиге *Последњи Обреновић*, али и да за време балканских ратова још једном интелектом и пером послужи интересима отаџбине. Окупацију Србије у Првом светском рату је провео највећим делом у интернацији, да би по ослобођењу његов старачки живот све више клизио ка пуком животарењу и преживљавању захваљујући материјалној беди у коју је запао. Последње поглавље биографије ауторка је посветила анализи личности Владана Ђорђевића и опису његовог приватног, односно породичног живота, употпунивши на тај начин слику о овом „знаменитом Србину 19. столећа“.

Књига Сузане Рајић је објављена у оквиру библиотеке *Биографије* издавачке куће Завод за уџбенике. Реч је о ауторкиној докторској дисертацији, одбрањеној под истим насловом на Филозофском факултету у Београду 2005. године. Књига је написана претежно на основу необјављених извора српске провенијенције и представља несумњиво вредан научни допринос познавању српске историје 19. века.

Милош Јагодић

НАУЧНИ ЖИВОТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LVII (2008) стр. 467
HISTORICAL REVIEW, Vol. LVII (2008) pp. 467

Сима ЋИРКОВИЋ
САНУ
Београд

АКАДЕМИК ИГНАЦИЈ ВОЈЕ ЛАУРЕАТ ДРЖАВНЕ НАГРАДЕ СЛОВЕНИЈЕ

Дугогодишњи сарадник Историјског часописа и пријатељ Института, академик Игнациј Воје, добио је у новембру 2008. награду за животно дело, која носи име *Жиге Цојса* и у Словенији у наукама има оно високо место које награда *Франце Прешерн* има у области књижевности и уметности. У образложењу су споменуте његове заслуге за проучавање веза словеначких земаља и западног Балкана и наглашен је значај његових истраживања средњовековног Дубровника и словенског залеђа, као и доприноса упознавању турских освајања и ширења Османског царства. Обимни опус академика Војеа инвентарисан је на почетку споменице *Vojetov zbornik. Med Srednjo Evropo in Sredozemljem*, Ljubljana 2006, XXVII – XLIII, којом су га одликовале научне институције, колеге и пријатељи. Као ученик и настављач дела проф. др Грегора Чремошника, он се од почетка свога рада бавио темама важним за српску историју. У овом часопису објављује од 1970. када је расправом *Argentum de glama*, започео низ његових прилога историји балканског рударства у коме је главну пажњу посвећивао Брскову и трговини металима. Један део студија академика Војеа сабран је у књизи *Slovenica Balcnica. Zgodovinske študije*. Ljubljana 2005, у којој долазе до израза главна поља његових интересовања: историја словеначких земаља, османлијска освајања и ширења, регионалне студије и балканска тематика у којој Косово има значајно место и као битка и као регија. Бележећи с радошћу ова признања академика Војеа, желимо му још пуно година живота и плодног рада.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LVII
(2008)

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LVII
(2008)

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
ЗОРАН ГАЈИЋ

Превод резимеа на енглески
АЛЕКСАНДАР БОШКОВИЋ

Лектор
МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13
e-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж
500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис =
Historical Review / одговорни уредник
Тибор Живковић. – 1948 – . – Београд :
Историјски институт, 1948 – (Београд :
Чикоја штампа). – 24 см

Годишње
ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170